

उ० प्रजापतिर्लोवानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्य-
 त्वयी विद्या सम्प्राप्तवन्तामभ्यतपत्तस्या अभित-
 प्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरि-
 ति ॥ ३ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकार

भा० इति श्रुते । न दैवेनैवात्मादितत्वादुक्तञ्च एव हि स एक-
 त्वदर्शने जाते । अथागादग्रेरग्नित्वमिति श्रुते । अतो न
 दोषभागवत्तस्य परिव्रजत्वमिति ।

यत्स्योऽमृतमेति तन्निष्कृपणार्थमाह । प्रजापतिर्विराट्
 कश्यपो वा लोकानुदिश्व तेषु सारजिघृक्षयाऽभ्यतपद्-
 भिताप कृतवान् ध्यानं तप कृतवानित्यर्थः । तेभ्यो
 ऽभितप्तेभ्य सारभूता त्वयी विद्या सम्प्राप्तवन् प्रजापतेर्म
 नसि प्रात्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत्तस्या
 अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति

आ० त्वायवसायान्तदभिनिवेशैषिल्यान्न तत्त्वान्ते दोषप्राप्तिरिति
 दूययति । न दैवेति ॥ सम्यग्ज्ञाने सत्यम्यादेस्तत्त्वत्वे मानमाह ।
 अथागादिति ॥ गृहस्थस्यापि विवेकवतो वैराग्यदादा युक्त
 पारिवार्यमिच्छाह । अत इति ॥ इतिशब्दे ब्रह्मसंख्यवाक्य
 थाख्यानसमाश्रयः ॥

किन्तु लोकाकाङ्क्षायामाह । यत्स्य इति ॥ लोकानामभिपो
 दग्नस्तथाभितापप्रतिभासं यवच्छिनत्ति । ध्यानमिति ॥ द्रवा
 त्मलाभावे कथं प्रखवयं त्रयां सादित्याशङ्काह । पूर्व
 वदिति ॥ त्वयी विद्या साहजिघृक्षयाऽऽलोचितवानित्यर्थः ।
 कथं तस्य ब्रह्मशब्दनास्त्यमित्याशङ्कां सङ्गतरत्वारित्याह ।
 कीदृशमित्यादिना । तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेत्वन्तरं सूच

३० सम्प्रास्रवन्नद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणा-
न्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृणा ॐकार एवे-
द १ सर्वाभोङ्कार एवेद १ सर्वे ॥ ४ ॥ २३ ॥

भा० व्याख्येत्य० । तान्यक्षराण्यभ्यतपन्तेभ्योऽभितप्तेभ्य सारभूत
ॐकार सम्प्रास्रवत्तद्वद्भा । कीदृशं किरूपमित्याह ।
तद्यथा । शङ्कुना पर्षनालोने सर्वाणि पर्षानि पचावयवजा-
तानि सन्तृणानि निवद्धानि व्याप्तानित्यर्थ । एवमोङ्कारेण
ब्रह्मण परमात्मन प्रतीकभूतेन सर्वा वाक् गद्यजात
सन्तृणा । अकारो वै सर्वा वागित्यादि श्रुते । परमात्म-
विकारस्य नामधेयमात्रमित्यत ॐकार एवेद १ सर्वमिति
द्विरभ्यास आदरार्थ । लोकादिनिष्पादनकथनमप्यो-
कारन्तुत्यर्थमिति ॥ २३ ॥

प्या० यति । परमात्मन इति ॥ ॐकारावयवस्याकारस्यापि सर्वं वा
ग्यातिरिति किमु वक्तव्यमोङ्कारस्येति मन्वानं युक्तन्तदमुदाह-
रति । अकार इति ॥ यामित्येव सर्वमित्यादिव्याख्यामादिपदार्थः ।
ॐकारव्याप्तत्वेऽपि वाग्जातस्य न तस्य सर्वोत्पत्तत्वाकाशादि
परमात्मविकारस्य दृष्टमेव विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । पर-
मात्मेति ॥ सकलमपि अगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति ।
स च प्रकृतादीकाराग्रातिरिच्यते । इतरे सकलाम परस्वापरस्य
ब्रह्म यदेकार इति श्रुते । तस्माद्युक्तमोङ्कारस्य सर्वोत्पत्तमित्यर्थः ।
ॐकार सर्वोत्पत्तक ब्रह्मरूपमुपासीतेति विधिसमाख्यार्थमिति
शब्दः । किमित्योङ्कारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तत्राह ।
लोकादीति ॥ नृत्तिस्थोपाख्यार्थः । यत्सूच्यते तदिधीयत इति श्रियते ।
तथा च सिद्धमोङ्कारोपासनममृतत्वफलमिति शब्दः । २३ ॥

उ० ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदसूनां प्रातःसवनं
रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनमादित्यानाञ्च विश्वे-
षाञ्च देवानां तृतीयसवनं १ १ १ क्व तर्हि

भा० सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वाच्चिर्वर्त्याङ्कारं पर-
मात्मप्रतीकत्वाद्याद्यतलहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज-
स्याङ्गभूतानि सामहोममन्त्रोत्थानान्मुपदिदिच्छन्नाह ॥
ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्रातः सवनं प्रसिद्धं तद-
सूनां । तैश्च प्रातःसवनसम्बन्धो ऽयं लोको वशीकृतः सव-
नेशनैः । तथा रुद्रर्माध्यन्दिनेशनैरन्तरिक्षलोकाः ।
आदित्यैश्च विश्वैर्देवैश्च तृतीयसवनेशनैः स्मृतीयो लोको
वशीकृतः । इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न
विद्यते । अतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न
क्वचिल्लोकोऽस्तीत्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति

था० प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्धत्ते । सामेति । पञ्चविध
सप्तविधश्च यज्ञाङ्गीभूतं साम तस्योपासनवचनादोशारस्य
वद्गुणस्य सुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते तत्तत्तं व्यापकं ब्रह्मप्रतीक-
त्वात्त्वैयल्यहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रकृतयज्ञाङ्गभूतसामादि
विज्ञानविधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥

सामहोममन्त्रोत्थानसामादिज्ञानविधित्वया तदपरिज्ञाने
दोषमाह । ब्रह्मवादिना । तेषां प्रातः सवनेशनत्वेऽपि यजमानस्य
का हानिरित्याशङ्क्याह । तैश्चेति । यथा एथिनीलोको वसुभि-
रक्ष्येति यावत् । अन्तरिक्षलोको वशीकृत इति पूर्व्वेयं सम्बन्धः ।
स्मृतीयो लोको युलोकार्थः ॥ अस्तु तत्तद्देवानां तत्तल्लोकवशी-
कारक्षयापि यजमानस्य लोकिन्वे निमायातमित्याशङ्क्याह ।
इति यजमानस्येति । परिशिष्टलोकाभावेऽत आशङ्क्यार्थः । तर्हि

उ० यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं
 कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥ पुरा प्रातरनु-
 वाकस्थोपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख
 उपविश्य स वासयँ सामाभिगायति ॥ ३ ॥
 लोकद्वारमपावाणी २३३ पश्येम त्वा वयँ रा
 ३३३३३३हुं ३ आ २३३ जा ३ यो ३ आ १२४५

भा० श्रुतेः । लोकाभावे च यो यजमानस्तं लोकस्वीकरणोपायं
 सामघोममन्त्रोत्थानलक्षणं न विजानीयात्तेऽज्ञः कथं
 कुर्याद्यज्ञं न कथञ्चन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥
 सामादिविज्ञानश्रुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः
 प्रतिपिध्यते । श्रुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्व-
 प्रतिषेधाय चेति चेद्विद्येत वाक्यं । आये चैषस्ये काण्डेऽ
 विदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचाम । अथैतद्वक्ष्यमाणं
 सामाद्युपायं विद्वान् कुर्यात् ॥

किन्निदेशमित्याह । पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य मन्त्रस्य

१० द्विपातादृद्धमित्येतत् ॥ लोकापेक्षा विनापि विधिवशाद्यगो
 भविष्यतीत्याशङ्क्याह । लोकायेति ॥ लोकत्रयस्य वसायधीनतया
 यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमित्याश-
 ङ्क्याह । लोकाभावे चेति ॥ अज्ञो यज्ञं स्वर्गादिसाधनीभूतं कथं
 कुर्यादित्याक्षेपादविद्वत्कर्मानुष्ठाननिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्क्याह ।
 सामादीति ॥ अथेदं वाक्यं श्रुत्यर्थे निषेधार्थं च भविष्यति नेत्याह ।
 श्रुतये चेति ॥ इतश्चाविद्वत्कर्तृत्वं निरोद्धुमशक्यमित्याह । याद्यै

उ० इति ॥ ४ ॥ अथ जुहोति नमोऽन्नये पृथिवीक्षिते
 लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यज-
 मानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यजमानः
 परस्तदायुषः स्वाहाऽपजहि परिधमित्युत्कौ-
 तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं सम्प्रयच्छति

भा० प्रारम्भाज्जघनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य
 स वासवं वसुदैवत्यं सामाभिगायति ॥ लोकद्वारमस्य पृथि-
 वीलोकस्य प्रातये द्वारमपावृणु हे अग्ने तेन द्वारेण पश्येम
 ता तां राज्यायेति ॥ अघानन्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण
 नमोऽग्नये प्रक्रीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवा-
 साय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासाये-
 त्यर्थः । लोकं मे मह्यं यजमानाय विन्द लभस्व । एष वै
 मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥ अत्रास्मिन्
 लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः ।

था० चेति ॥ मटघीहतेभित्तिद्वारौ विदुषः सतिधाने तदनुज्ञासन्तरेणा
 विदुषः कर्म कर्तुमयुक्तः । प्रत्यवायप्रसङ्गात् । तदसन्निधौ तु तेनापि
 क्रियमाणं कर्म न दुष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः ॥ अथशब्दो हेत्वर्थः ।
 सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाकरणमेव प्राप्तं तस्मादित्यर्थः ॥ ज्ञातव्यं
 सामादि प्रश्नपूर्वकं विदुषोति । किन्तदित्यादिना ॥ अप्रगीत
 मृज्जात शस्त्रं यत्नात् काले शस्यते प्रातरनुवाकस्तस्येति यावत् ।
 उपाकरणदित्यस्यार्थमाह । प्रारम्भादिति ॥ जघनेनेत्येतद्वाच्ये ।
 पश्चादिति ॥ स गार्हपत्यस्य पृष्ठत उदग्भागे स्थात्वा वसुदैवताकं
 सामगानं हतवानित्यर्थः । स वासवमित्यत्र सशब्दो यजमान-
 वियसः । राज्याय त्वदर्शनेन त्वदनुज्ञया पृथिवीपदुक्तभोगाये-

उ० ॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकारणाञ्ज-
घनेनाग्नीधीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रः
सामाभिगायति ॥ ७ ॥ लोकद्वारमपावर्ण्य २३३
पश्येम त्वा वयं वि रा ३३३३ हुं आ ३३ जा
यो आ ३३३४५ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो
वायवेऽक्षरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय
विन्देध वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥ अत्र
यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिध-
मित्युक्नोतिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनः सवनः
सम्प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपा-

भा० स्वाहेति जुहोति । अपजह्यपनय परिधं लोकद्वारमङ्ग-
मित्येतं मन्त्रमुक्नोतिष्ठति । एवमेतैर्वसुभ्यः प्रातःसवन-
सम्बन्धो लोको निष्क्रीतः स्वात्ततस्ते प्रातःसवनं वसवो
यजमानाय मन्त्रयच्छन्ति ॥

तथाग्नीधीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोदङ्मुख उपविश्य स
रौद्र सामाभिगायति यजमानो रुद्रदेवत्वं वैराज्याय ॥

शा० अर्थ । एषित्वा क्षयति वसतीति एषिवीक्षिदभिस्तस्मै एषिवी-
क्षिते ॥ एषिवीलोकं मया लब्धे किं स्यादित्याशङ्काह । एष वै
मम यजमानस्येति ॥ स्वाहाशब्दे मन्त्रसमाख्येण शोभयितव्यं ।
सर्वेषु मन्त्रेष्वेति सामहेममन्त्रोक्त्या नैरित्यर्थः ॥

यथा एषिवीलोकजगोपायो दर्शितस्तथान्तरिक्षलोकज
गोपायोऽपि प्रदर्शयितव्यः । तथेति । अन्तरिक्षे क्षयती

उ० करणाञ्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स
 आदित्यः स वैश्वदेवः सामाभिगायति ॥ ११ ॥
 लोकद्वारमपावार्णू २३३ पश्येम त्वा वयः स्व
 रा ३३३३ हुं आ २३३ जा ३ यो ३ आ ३४५
 इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारम-
 पावार्णू २३३ पश्येम त्वा वयः साम्रा ३३३३ हुं
 ३ आ २३३ जायो ३ आ ३१११ इति ॥ १३ ॥
 अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च
 देवेभ्यो दिविक्षिभ्यो लोकक्षिभ्यो लोकं मे यज-
 मानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः

भा० अन्तरिक्षचिते इत्यादि समानं ॥ तथाऽऽहवनीयस्योद-
 ष्मुख उपविश्य स आदित्यदेवतां वैश्वदेवञ्च सामाभिगा-
 यति क्रमेण साराज्याय सामज्याय दिविक्षिञ्च इत्येवमा-
 दिसमानमन्यत् । विन्दताऽपहतेति वज्रवचनमात्रं विशेषः ।
 यजमानन्वेतत् । एतास्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गार् ।
 एष वै यजमान एवंवित् । यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य

पा० अन्तरिक्षचित्वायुस्तस्मै वायवे । यथा अथिअन्तरिक्षयोरात्मयाय-
 क्त्वायुलोकानुपायोऽप्युच्यत इत्याह । तथेति ॥ साराज्यमन्तरिक्षे
 स्वतन्त्रं आदित्यागमिव सातन्त्र्यमिह विवक्षितं ॥

किमिदं सामाद्यातिर्विज्यामाद्यो यजमानिकमिति विवक्ष्यमा-
 गात् ॥ यजमानन्विति ॥ आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति-

उ० परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिधमित्युक्तोक्ति-
 ष्टिति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याञ्च विश्वे च देवास्तृ-
 तीयसवनः सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां
 वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ २४ ॥
 इति द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

भा० मात्रां यज्ञयाद्यात्म्यं वेद यथोक्तं । य एव वेद य एव
 वेदेति द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीम-
 च्छङ्करभगवतः छतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयः प्रपा-
 ठकः ॥ २ ॥

आ० निर्देशो गृह्यते ॥ सामादिज्ञानफलं ज्ञापयति । यय इति ॥ य
 एवंविदित्यस्य व्याख्या । यथोक्तस्तेति ॥ यथोक्तं सामादीन्येतदेव-
 मित्युक्तप्रकाशोक्तिकस्य यज्ञयाद्यात्म्यविदन्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं
 सम्भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य
 श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानछतायां छान्दोग्योप
 निषाध्यटीकार्या द्वितीय प्रपाठक समाप्त

उ० तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः ।
हरि १ ॐ १ असौ वा आदित्यो देवमधु

भा० ॥ ॐ ॥ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारम्भे सम्बन्धो
ऽतीतानन्तराध्यायान्ते उक्तः । यज्ञस्य भावां वेदेति यज्ञ-
विषयाणि च सामहोममन्त्रोत्थानानि विशिष्टफलप्राप्तये
यज्ञाङ्गभूतानि उपदिष्टानि । सर्व्वयज्ञानाञ्च कार्य्यनिर्व्वृत्ति-
रूपं भविता महत्या श्रिया दीयते । स एष सर्व्वप्राणि-
कर्मफलभूतप्रत्यक्ष सर्व्वरूपजीवते । अतो यज्ञस्य व्यपदेशा
नन्तरं तत्कार्य्यभूतसर्व्वविषयमुपासनं सर्व्वपुरुषार्थेभ्य
श्रेष्ठतमं फलं विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिरसौ वा आ-
दित्यो देवमध्वित्यादि । देवानां मोदनागमध्विव मध्वसा-

ध्या० ॐ श्रीगणेशाय नमः । कर्माङ्गावयवज्ञं विज्ञानं परिस-
माप्य कर्मफलस्यादित्यस्य स्वतन्त्रोपाक्षिपिधर्ममध्यायान्तरमार-
भमाणे सम्बन्धं प्रतिजानीते । असाविति । पूर्व्वोत्तरमध्ययो-
सम्बन्धं प्रतिज्ञातं प्रकटयितुं दत्तं कौर्त्तयति । अतीतिरिति ।
विशिष्टफलं पृथिव्यादिकोक्तं समनन्तरसम्दर्भस्य तात्पर्य्यं
ब्रह्मपातनिका करोति । सर्व्वेति । तस्य प्रेक्षितत्वं सूचयति ।
महत्येति । कथं पुनरादित्यस्य सर्व्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमित्या-
शङ्क्य सर्व्वरूपजीवतोपलम्भादित्याह । स एव इति । यात-
निका श्रुत्वोत्तरमध्यममुत्पापयति । अत इति । आदित्यस्य कर्म-
फलत्वादिति यावत् । तदुपदेशे हेतुन्तरमाह । सर्व्वपुरुषार्थेभ्य
इति । श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण मुक्तिवद्भोगमस्यास्तीति तथोक्तं ।
आदित्ये कर्मफलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं व्यक्तीकर्त्तुमाह । वसा-
दीनामेति । चकारो विदत्सङ्गुहायं । वस्यत्यादित्यस्येति
रम्यम् । तस्य सर्व्वेषां दद्यानां फलरूपत्वादिति हेतुः । वसा

उ० ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता
जमृता आपः

भा० हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूषनाद्यन्तर्गता
हि भ्रमरपुत्रास्तस्य सवितुर्मध्वाययस्य मधुनो ये प्राक्ष
प्राच्यां दिशि गता रमयसा एवास्त प्राक्षः प्रागक्षनाम्-
धुनो नाहो मधुनाद्य इव मध्वाधारद्विद्राणीत्यर्थ ॥

तत्रर्च एव मधुकृतो लोहितरूप सवित्रायय मधु
कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रमानादाय मधु
कुर्वन्ति तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र अग्रप्राक्षणस-
मुदायस्यैवाख्यलाक्ष्मन्मात्राच्च भोग्यरूपरमनिसावा
सम्भवात् । ऋग्वेदश्चैनाच्च ऋग्वेदविहितं कर्म । ततो हि
कर्मफलभूतमधुरमनिसावसम्भवात् । मधुकरैरिव पुष्प-

भा० भवन्ति ततश्चैतास्तस्य भ्रमरबीजदृष्टि कर्तव्येत्यर्थ । प्राची
दिग्गोष्ठादित्यरिभ्यो प्राचीनमधुनाहोदृष्टिविधेयेत्याह ।
तस्येति । मन्वायस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदा
धारस्येत्यर्थ । ऋक्षु मन्वापातु भ्रमरदृष्टिमादोषयति ।
तमेति । प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थे । तासां मधुकर्तृत्वं साधयति ।
लोहितेति । ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टि सप्त्यादयति ।
यत इति । ऋचो मरुक्षत इति मन्वाया एषकृतावाहृग्वेद
पुष्पमित्तावेदशब्देन प्राक्षणसमुदायस्य वक्ष्यत्वात्त्वयमृग्वेदवि-
हिते कर्मणि तस्यैव लक्षिते पुष्पदृष्ट्याध्यासेऽपि कुतश्चतो
मधुनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याह । यतो हीति । तदेवोपपादयति ।
मधुकरैरिति । लोके तावदप्य पुष्पाश्रया समुदायमधु
करैर्मधु निबन्धते तथेष्टाणि मधुकरस्याभीयैर्ऋग्वेदस्तदेदविदि-
तास्युपभाभीयान्त्वयस्य सप्त्यादयो मरुक्षिता मधु निष्पाद्यते

उ० स्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्य-

भा० स्थानीयादृग्वेदविहितात्कर्मण आप आदाय अग्निमंधु
निर्वर्त्यते । यास्ता आप इत्याह ताः कर्मणि प्रयुक्ताः
षोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तत्पाकाभिनिर्गताः ।
अमृतायंसादत्यन्तरश्चवत्य आपो भवन्ति । तद्रमाना-
दाय ता वा एता ऋचः पुष्येभ्यो रममाददाना इव
भ्रमरा ऋच एतमृग्वेदविहितं कर्म पुष्यस्थानीयमभ्यत-
पक्षामितापश्च कृतवत्य इव एता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः ।
अग्निमर्हि मन्त्रैः प्राप्ताद्यद्गभावमुपगतेः क्षिपमाणं कर्म
मधु निर्वर्त्तकं रभं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्याणीव भग-
रैराचोयमाणानि । तदेतदाह तत्कर्मदेव्याभितप्तम् ।
कोऽभौ रमो य अग्नधुकराभितापनिःसृत इत्युच्यते । यज्ञो
विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं मामर्थोऽपेतेरिन्द्रिये-
रवैकं वीर्यं मामर्थं वनमित्यर्थः । अथाद्यमयश्च तदाद्यश्च

उ० तपश्चस्तस्याभितपस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यं-
मन्नाद्यश्च रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्वक्षरत्नदादित्य-
मभितोऽथयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितश्च
रूपं ॥ ४ ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता

भा० येनोपयुज्यमानेनाहन्त्यहनि देवानां स्थितिः स्थान्तदन्नाद्य-
मेव रसोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्माणः । यश आद्यन्ना-
द्यपर्यन्तं तद्वक्षरद्विषेष्टाचरदगमत् । गत्वा च तदादि-
त्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरन्यदाश्रितवदित्यर्थः ॥
अमुष्मिन्नादित्ये सञ्चितं कर्मफलार्थं मधु भोक्ष्यामहे
इत्येवं हि यश आदिलक्षणाप्राप्तये कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः
कीदरनिष्पादनमिव कर्षकैः । तत्प्रत्यक्षं प्रदर्शयते अद्वा-
चेतोः । किन्तद्यदेतदादित्यस्येतो दृश्यते रोहितं रूपं ॥ १ ॥
अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानं । यजुष्येव

धा० स्थानीयानां मुख्यस्थानीयव्यवेदविहित कर्माभितपवता फल-
वत्त्वमित्याशङ्क्याह । यथा ऋच इति । तासां कर्माणि प्रयुक्तत्वेऽपि
किमायातं तदाह । ऋग्भिरिति । अभितपस्य स्तेरऽजायतेति
सम्बन्धः । तं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽश्वाचिति ॥ तच्छब्दार्थ-
माह । यश आदोति । यथानुष्ठितकर्माजनितफलं कथमादित्य-
माश्रयतीत्याशङ्क्याह । अमुष्मिन्निति । दृश्यन्ते भोक्ष्यामहे श्रीह्या-
दिजनितं फलमित्यभिप्रायेण श्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति श्रेयः ।
किन्तत्त्वर्म्मफलं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्याशङ्क्याह । तत्प्रत्य-
क्षमिति । कर्मफलं प्रत्यक्षे तत्साधने कर्मणि कर्मिणा अद्वा-
चिद्व्यर्थमिति यावत् ॥ तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति ।
विमित्यादिना ॥ १ ॥

मन्वन्तरं दर्शयति । अथेति । वक्ष्यविशेषं कथयति । यजुं-

उ० एवास्य दक्षिणा मधुनाओ यजूंथेव मधुकृतो
 यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि यजूंथेतं यजुर्वेदमभ्य-
 तपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यम-
 न्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्नदादित्य-
 मभितोऽथयत्नदा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपं
 ॥ ३ ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता
 एवास्य प्रतीचो मधुनाउयः सामान्येव मधुकृतः
 सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्य-
 तपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
 मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्न-

मा० मधुकृतो यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि । पूर्व्ववामधुकृत
 इव । यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्पम्यानीयं पुष्पमित्युच्यते । ता
 एव मेमाद्या अमृता आपसानि वा एतानि यजूंथेतं यजु-
 र्वेदमभ्यतपधित्येवमादि सर्व्वं ममानं मधु । एतदादित्यस्य
 दृश्यते शुक्लं रूपं ॥ १ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय

मा० यीति । कथं तेषां मधुकृतं तदाह । पूर्व्ववदिति । अङ्गनादा
 अङ्गवेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानां दद्यापूर्व्वं मधुक्षरतमत्वं । तथा
 यजुषामधीत्यर्थः । यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमाचष्टे । दृष्ट-
 र्वेदिति । ता अमृता आप इत्यस्य पूर्व्ववद्यान्धानिमित्ताह । ता रश्मे-
 ति । यजुषामादित्यसम्पत्तिं मधु ददत्य रश्मयति । इतिदिति ॥ १ ॥

उ० दादित्यमभितोऽश्रयतडा एतद्यदेतदादित्यस्य
कृष्णं रूपं ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो
मधुनाऽयोऽथवीङ्गिरस एव मधुवृत्त इतिहासपु-
राणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा
एतेऽथवीङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपः
स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं धीर्यमन्नाद्यः

भा० इत्यादि समानं । तथा साक्षां मधु । एतदादित्यस्य कृष्णं
रूपं ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानं । अथवीङ्गिर-
सोऽथवीङ्गिरसाश्च वृष्टा मन्त्रा अथवीङ्गिरसः कर्माणि
प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं पुष्पं ॥ तयोश्चेतिहास-
पुराणयोरन्यमेधे पारिषवासु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन विनि-

धा० इत्तीयं मधु कथयति । अथेति । अर्थां यमुपाद्य मधु यथा कथितं
तथेति यावत् ॥ तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दर्शयति । एतदिति ॥ ३ ॥
चतुर्थं मधु दर्शयति । अथेति । किन्तु कर्म इत्याशङ्काह ।
इतिहासेति । तद्वाप्यव्ययानामाङ्गिरसस्य प्रसिद्धं ब्राह्मण्य तदि-
हितं कर्म पुष्पं पुष्पस्यानोयमित्यर्थः ॥

यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानं तदपि न दूषण-
मित्याह । तयोश्चेति । अन्यमेधे कर्मणि जानितापरिहाराय
पारिषजो नात्राविधेयारख्यानसमुदायो यत्र तत्पारिषजवमा-
भ्यतेति विधिवशात्प्रयुज्यते । तासु रात्रिषु तस्यैव कर्मणोऽङ्गत्वेन
मनुर्वैवसतो राज्ञेयैवमकारवोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य
पूर्ववत्त्वे पारिषवायाधिकरणेनैव सिद्धत्वात्तत्त्वमधिकर्म

उ० रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्नदादित्यमभितो
 ज्ययत्तदा एतच्चदेतदादित्यस्य परः कृष्णश्च रूपं
 ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योद्धा रश्मयस्ता एवास्योद्धा मधु-
 नाउयो गुला एवादेशा मधुवृत्तो ब्रह्मेव पुष्पं ता
 अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुला आदेशा
 एतद्गुलाभ्यतपश्स्तस्याभितपस्य यश इन्द्रियं

भा० योगः मिद्धो मध्येतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपमतिप्रयेन
 कृष्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योद्धा इत्यादि पूर्ववत् । गुच्छा गोप्या रश्म्या
 एवादेशा लोकद्वारीयादिविधयः । उपामनानि ॥ कर्माङ्ग-
 विषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव । शब्दाधिकारात् प्रणवाख्य पुष्पां ॥

समागमन्यत् । मध्येतदादित्यस्य मध्ये लोभत इव समा-
 दितपृष्ठेष्टुग्मते मत्सलन्तीव । ते वा एते यद्योक्ता रोहि-
 तादिरूपविशेषा रमाना रमाः । केयां रमानामित्याह ।

प्या० पुष्पमित्यर्थः । अस्यापि मधुन शास्त्रप्रत्यक्षतामाह । मध्येत-
 दिति ॥ १ ॥

मयमं मधु दर्शयति । अथेति । लोकद्वारीयादिविधयो
 लोकदारमपादणु यथेम ता यवमित्यादयः । मत्सलप्रत्यक्षमाह ।
 शब्दाधिकारादिति । अद्यादिशब्दानां प्रत्यक्षतादित्यर्थः ।

अस्यापि मधुन शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह । मध्येतदिति ।
 समादितपृष्ठे शास्त्रार्थे समादितचित्तमित्यर्थः । यद्य मधुनि
 प्याख्याय तेषां सर्वेषां ध्येयत्वमिति शब्दं भूति प्रकृते । ते वा एते
 इति । तस्मात्तेषामिति सम्बन्धः । कर्माणि विनिर्मुक्तत्वेन तद्वत्ता-

उ० चोर्व्यमन्नाद्यश् रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरतदा-
दित्यमभितोऽयत्तदा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये
क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानाश् रसा
वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एता-
न्यमृतानाममृतानि वेदा समृतास्तेषामेतान्यमृ-
तानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना

भा० वेदा हि यस्मात्लोकनियन्दितात्पारा इति रसास्तेषा
रसाना कर्माभावापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा
अत्यन्तान्तरभूता इत्यर्थः । तथा अमृतानाममृतानि ।
वेदा अमृता नित्यलान्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाण्य-
मृतानि । रसाना रसा इत्यादिकर्मस्तुतिरेषा । यस्यैव
विशिष्टानि अमृतानि फलमिति ॥ ५ ॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपस्तत्तत्र तद्वसव प्रातः
सवनेशाना उपजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेना-
ग्निप्रधाना सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । अन्नाद्य रसोऽजायत

भा० कदावापत्तिः । वेदानां कार्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावाद्भित्यत्वं
या मधुनि स्तुति सा कर्मस्तुतिरित्याह । रसानामिति ॥ कर्म
स्तुतिमभिनयति । यस्यैवमिति । रसानां रसा । अमृतानाममृ-
तानीत्येव विशिष्टान्यमृतानि यस्य फल कर्मस्तुत्य मक्षाभावात्
हि वाक्यमिति स्तुयते कर्मव्यर्थः ॥ ५ ॥

अमृतानि येषामनुता तदुपजीविना देवसाराख्यानमुचिन्त-
नीयानुपदिशति । यत्तत्रेति ॥ कवकस्याह कवक मृदीला यथा

उ० मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादु-

भा० इति वचनात्कवलपाहमश्रन्तीति प्राप्तं तत्रापि पृथक्ते । न
वै देवा अश्रन्ति न पिबन्तीति कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते ।
एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितरूपं दृष्ट्वापलभ्य सर्व-
करणैरनुभूय दृष्यन्ति । दृष्टेः सर्वकरणद्वारोपलब्ध्यर्थ-
त्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्युक्तं । कथमन्येन्द्रियविषयत्वं
रूपस्येति । न । यद्य आदीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात् । श्रोत्रयाद्यं
यशः । तेजोरूपश्चाक्षुषमिन्द्रियं विषयग्रहणकार्यानुमेयं
करणसामर्थ्यं । वीर्यं वलं देहगतं । उल्काहः प्राणवक्ता ।
अन्नाद्यं मय्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति ।
रसो ह्येवमात्मकः सर्वः । स दृष्ट्वा दृष्यन्ति सर्वे ।

देवा दृष्ट्वा दृष्यन्तीत्येतत्सर्वं स्वकरणैरनुभूय दृष्यन्तो-
त्यर्थः । आदित्यमंशयाः सन्तो वैगन्ध्यादिदेहकरणदे-

ष्टा० वाकोऽग्रासीति तद्वदित्येतत् । ननु अश्रमयानाभावे न युक्तमुप-
जीवन्वचनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । यद्युच्येति
वाक्ये कथं सर्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तत्राह । दृष्ट्वेति ।
यद्युच्येय रूपमहमिति नियममाश्रित्य शब्दे । नन्विति ।
कर्मफलभूतस्य रसस्य शोहितामृतात्मकस्य नास्ति यद्युभावा-
द्यात्मिति परिहरति । ज्ञेयादिना । ज्ञेयतावता रसस्यादातं
तदाह । रसो जीति । तस्यापि शोवादिद्याद्यतेति शेषः ।

एतदेवेत्यादिवाक्यमुपसहरति । देवा इति । किं तेषां शत-
नामो ह्यतिरेक्याह । आदित्येति । वैश्वं दैवमन्त्रं । आदिपदेन

उ० द्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको
भूत्वाऽग्निनेव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति
॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पथ्येता ॥

भा० परहिताय । किन्ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति न कथं ।
तर्ह्येतदेव रूपमभिलक्ष्याधुना भोगावसरो नास्माकमिति
बुद्ध्याभिसंविशन्त्युदासते । यदा वै तस्मान्मृतस्य भोगावसरो
भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः । एतस्मा-
द्रूपादुद्यन्नुत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न चानुत्साहवताम-
गनुतिष्ठतामलमानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा ॥

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृद्भुकरतापरससङ्घ-
रणमृद्वेदविहितं कर्म पुण्यात्तस्य चादित्यसंश्रयणं रोहि-
तरूपत्वञ्चामृतस्य प्राचोदिग्यतरग्निनाडीसंश्रयतां वसु-
देवभोग्यतां । तदिदं वसुभिः सहैकतां गत्वा अग्निना
मुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण दृष्टिश्च स्वभोगावसरमुद्यमनं
तत्कालापाये च भविष्यन्नं वेद सोऽपि वसुवत्सर्वं तथैवा-

पा० सम्भाविताः सर्वेऽपि देहकरयदोषा मृच्छन्ते । एतस्माद्रूपा-
दिति । व्याख्यातस्यानुवादमात्रं । उत्साहवतां देवानां यथोक्ता-
मृतोपजीवित्वमित्यत्र साक्षप्रसिद्धिमनुकूलयति । न हीति ।

पाठप्रमेयोक्तं ध्येयस्वरूपमनुद्य साधिकारे ध्यानविधिं दर्श-
यति । स य इति । वसुदेवभोग्यता वसुभिर्देवैरुपजीवित्व-
मिति यावत् । एतदित्यस्मात्तं मधु निदर्शयति । एवं शब्दार्थं

उ० ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजी-
वन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अश्रुन्ति न पिवन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेव-
ममृतं वेद रुद्राणामेवेवो भूत्येन्द्रेणैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेव रूपमभिसंवि-
शत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्दिस्तावद्दक्षिणत
उदेतोत्तरतोऽस्तमेतारुद्राणामेव तावदाधिपत्यं

भा० नुभवति । कियन्तं कालं विद्वांसदमृतमुपजीवन्तीत्युच्यते स
विद्वान् यावदादित्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिग्गुदेता पश्चा-
त्पत्तोऽप्यामस्तमेता तावदसुना भोगकालस्तावन्तमेव कालं
वसुनामाधिपत्यं पर्येता परितो गन्ता भवतीत्यर्थः । न
यथा चन्द्रमण्डलस्यः केवलकर्मापरतम्यो देवानामशभूतः ।
किन्तुर्गम्याधिपत्यं सारारज्यं स्वराद्भावसाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादि समानं ।
स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता दिग्भावेत्तता

भा० विशदयति । यथोदितमिति । तर्धैव श्रुत्युद्धमेवैवेत्यर्थः ।
भोगकालपरिमार्थं प्रत्युर्ध्वं निरुद्धमिति । कियन्तमिति ।
आधिपत्यं सारारज्यमिति विशेषमयोक्तात्पर्यमाह । न यथेति ॥ ६ ॥

प्रथमममृतमधिपत्यं विस्तरीयमुक्ता द्वितीयममृतमाधिक्य
तद्गच्छति । यथेति । विद्यापन्नं कथयति । न यावदिति । याव-
दसुना भोगकालतो दिग्भ्यो यथायां भोगकाल । यथा प्रथ-

उ० स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥ अथ यन्तृती-
 यममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन
 न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्य-
 तस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
 वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदे-
 वामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसं-
 विशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्या
 दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादु-
 देतापुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधि-
 पत्यश्च स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ८ ॥ अथ
 यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन
 न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा

भा० दिगुणं कालं दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां
 तावद्भोगकालः ॥ ७ ॥

पा० नामृतध्यायिना वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्या-
 यिनामपि रुद्रैस्तुल्यो भोगकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इतरामृतध्यायिना रुद्रानि निर्दिशति । तथेति ॥ विपर्ययेण
 पुरस्तादक्षिणतोऽधस्ताच्चेत्यर्थः । यथा पुरस्तादुदेता पश्चादस्त-
 मेता ततो दक्षिणतो दिगुणेन काशेनोदेता उत्तरतश्चास्तमेतेत्युक्तं ।
 तथा ततो दिगुणेन काशेन पश्चादुदेता पुरस्ताच्चास्तमेता तावा-
 नादित्याना भोगकाल । तृतीयामृतध्यायिनामपि तावानेव भोग-
 काल । ततो दिगुणेन काशेन यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षि-
 णतोऽस्तमेता तावान्मरुता भोगकाल । चतुर्थामृतध्यायिनामपि

उ० तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविश-
 न्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
 वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवा-
 मृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये-
 तस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चा-
 दुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता
 दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं
 स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यत्पञ्च-
 मममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै
 देवा अग्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति
 ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपा-
 दुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्याना-
 मेवैको भूत्वा ब्रह्मणेय मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्मा-
 द्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत

भा० तथा पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणास्तमेता । पूर्व-
 स्मात्पूर्वस्माद्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं रमं ।
 मवितु यत्तुर्दिगमिन्द्रियमवरुणसोमपुरीषुदद्यान्मयकालम्

षा० तावानेव भोगकालः । ततो दिग्गणेन कालेनोर्ध्वमुदेता अथक्तादन्त-
 मेता तावान्साध्यानां भोगकालः । पञ्चमास्तपिन्तकालास्यितावा-
 नेवेत्यर्थः । यत्पूर्वेष्वर्ध्वोदयान्मयकालापेक्षया दिग्गणेन कालेनो-
 त्तरोत्तरोदयान्मयकालावित्युक्तं । तत्पुनश्च विरुद्धमिति शङ्के । पूर्व

उ० उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावद्भू उदेता
 ऽर्धागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वा-
 राज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० तुम्भत्वं हि पौराणिकैरुक्तं ॥ मानसोत्तरस्य मूर्ध्नि मेरो-
 प्रदक्षिणावृत्तेऽमुन्यत्वादिति ॥

पा० स्नातृर्ध्वंकादिति ॥ कथं व्युत्पन्नं स्यात्, अथास्य पुराणविरुद्धं
 न्यायश्चाह । सपितृव्येति ॥

उक्तमेव सङ्घट्टति । मानसोत्तरस्येति ॥ महागिरेर्मंदो प्राक्का
 रयत्परितः स्थितस्य मूर्ध्नि सजस्य चक्रास्यस्य सपितृर्मंदो प्रद
 क्षिणावृत्तेऽमुन्यत्वात् । कालाधिष्ठे कारणाभावात् । चतुष्टयमपि
 पुरीषु उदयान्तमयकालस्य तुल्यत्वं ॥ उक्तं हि विश्वपुराणे । शक्रा
 दीनां पुरे तिष्ठन्पुत्रस्यैव पुरश्चय । विष्णोर्वा वै विकर्तृम्यस्त्रीन्को
 यान् दे पुरेतथेति ॥ भेदो चेत्तत् । मानसोपरिमाचेन्म्री प्राच्यां मेरोः
 श्रिता पुरी । दक्षिणे भानुपुत्रस्य वनस्य तु वाहने । सोम्ये सोमस्य
 विष्णुना तासु दिग्देवताः स्थिता । अमरावती सयमिनी सुखा चैव
 विभा वमात् । कोक्याभोपरिष्ठासु सव्यंतो दक्षिणावने । काष्ठा
 गतस्य सव्यस्य गतिर्यो तां निबोधत । दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुं क्षिप्तेषु
 दिग्धावति । पुरातनो यदा भानुं कक्षस्य भवति प्रभु । सव्यः
 शांतामने सौरो हृदयो हृत्पते हिजा । स एव सुखवयान्तु निजा
 नक्तं प्रहृष्टते । अस्तमेति तदा सव्यो विभाषो विन्दद्विभु ।
 गदा प्रोक्षोऽमरावती यथाऽसौ वारितम्बरः । तथा सयमिनी
 प्राप्य सुग्रासेव विभां खग । यदा घराङ्गस्याग्नेर्वा पूर्याङ्गे
 नैवते हिजा । तदा तपस्वरात्रय नाटुभागे सुदारय । ऐशान्यां
 धर्मरात्रय गतिरेषाम्य सव्यंत इति । तथा चोपरिष्ठादमराव
 तानिष्ठान्ध्याऽ तपेऽहोमस्यानां ततोऽहोममाग्नेयकोऽहोमस्यानामा
 एताम सदमिन्द्रा उदय चकारेति । अविता अथ यदा याम्ये
 मधात्रे तिष्ठति तदैवे अस्तमय । काष्ठेये ततोऽहोम । नैवतेति
 चोमे प्रहोः दाम । वाहम उदय । यदा च वाहमे मधात्रलदा
 दाहोमय । निवर्तिते चोमे दत्ताहो दाम । वाहमे प्रपगयाम ।

भा० अत्रोक्त. परिहार आचार्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां
 दिगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोदासः स्यात् । उदयश्च नाम
 सविस्तुस्त्विवामिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्यय-
 द्यास्तमय न परमार्थत उदयास्तमये स्तः । तन्निवासिनास्त
 प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्त्रपि नैवो-
 देता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात्॥

भा० तथाऽमरावत्याः सकाशाद्विगुणकालं मांयमिनी पुरी
वमत्यतस्तन्निवाभिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इवोदेत्युत्त-
रतोऽस्मिन्नेतीत्युच्यतेऽस्मद्बुद्धिश्चापेक्ष्य तथोत्तरास्त्रापि पुरीषु
योजना । सर्वेषाञ्च मेरुत्तरो भवति । यदा मरावत्यां
मध्याह्नगतः सविता तदा मांयमिन्यामुद्यन्दृश्यते तत्र
मध्याह्नगोचरो वारुण्यामुद्यन्दृश्यते ॥

आ० यथोदासकालाधिकाद्भोगश्रुतिकालाधिक्यं न भोगकाला-
धिक्यमस्य चाह । तथेति ॥ यथोदासकालदैर्गुण्यमुक्तं तददिति
यावत् । यमरावतीभिर्वास्त्रिप्राञ्चिर्वापेक्षया संयमिनीनिवा-
स्तिनः प्राणिनः प्रति द्विगुणेन कालेन सवितुरुदयस्तमयाविमिश्रितं
युक्तं । यदा दक्षिणोत्तरयोर्दयस्तमयोः । न च तन्निवासिदृष्ट्य-
पेक्षया दक्षिणोत्तरयोर्दयस्तमयोः । तत्तदृष्ट्या पूर्वपश्चिमयोरेव
तद्भावात् । यस्मद्बुद्धिमपेक्ष्य नु दक्षिणत उदेति उत्तरतश्चास्मिन्नेती-
त्युच्यते । इवमब्दस्तयोस्तन्निवासिजनापेक्षया दक्षिणोत्तरयो-
रसत्त्वं योक्तव्यतीत्यर्थः । यथाऽमरावत्यपेक्षया संयमिन्यामुदासका-
लाधिक्यमुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया निभाया तत्का-
लाधिक्यमवधेयमित्याह । तथेति । संयमिनीश्चान्तर्भावात् षडयचनं ॥
इत्यस्मद्बुद्धिमपेक्ष्य दक्षिणगत्याऽऽदित्यास्तमयमित्याह । सर्वेषा-
मेति ॥ उद्यन्तमादिकं पुरतोऽवलोक्तयतां वास्तभाते स्थितत्वा-
न्मेरुः सर्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथा योदास्तमयाभ्यां पूर्वा-
परदिग्विभागान्न तत्पुरवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनं ।
किन्त्वस्मद्बुद्धिपेक्षयैवेत्यर्थः । उद्यन्तकालदैर्गुण्यापेक्षया भोग-
कालदैर्गुण्यमित्युक्तं । सम्पत्तिं सविष्टगत्याधिक्यापेक्षयैव भोग-
कालाधिक्यं किं न ग्यादित्याह । पुराणविरोधममाधानासम्भ-
वाभिमित्याह । यदेत्यादिना ॥

भा० तथोत्तरस्यां प्रदक्षिणावृत्तेऽन्यत्वात् । इत्याह तवाग्निनां
 सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरग्नीनां सवितोर्द्धं
 इवोदेताऽर्वागस्तमेता दृश्यते । पर्वतोर्द्धं चिद्द्रववेशात्स-
 विहप्रकाशस्य । तथर्गाद्यमृतोपजीविनाममृतानाञ्च दिगु-
 णोत्तरोत्तरवोर्यवत्वमनुमीयते भोगकासर्द्धगुणसिद्धेन ।

था० यथा संयमिन्या मध्याह्नो वायुण्यमुद्यन् भवति तथा तस्यां
 मध्याह्नो विभायामुपन्द्यत इत्याह । तथेति । उक्तञ्च वायु-
 प्रोक्ते । मध्यगस्तमरावर्त्ता यावद्भवति भास्वरः । वैवस्वते संयमन
 उदयस्तत्र दृश्यते । सुखायामर्द्धरात्रश्च विभायामस्तमेति चेति ।
 कथं पुनः स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता
 दिक्षावद्दुर्द्धं उदेताऽर्वागस्तमेतेत्युच्यते । न हि तत्रोद्वासकालस्य
 बाधितत्वमस्ति येनोदयास्तमयकालाधिक्याद्वागकालाधिक्यं स्या-
 दत आह । इत्याहतेति । मेरोऽनुर्दिशमिवावृतं नाम वर्षं
 प्रसिद्धं । तन्निवासिना प्रायिनामभयत पर्वताभ्यां मानसोत्तरत-
 मेवभ्यां प्राकारस्याग्नीयाभ्यामुभयैर्द्धस्थितमाहात्मीयाविनिवारि-
 तादित्यरग्नीनामूर्द्धमुदेताऽर्वागस्तमेता च सविता दृश्यते । इव
 शब्दस्तुदयास्तमयैर्वर्णितोऽस्तत्वद्योतनार्थः । कथं सवितोर्द्धं
 समुदेत्यर्वागस्तमेति तत्राह । पर्वतेति । सर्वोदतप्रकाशस्य पर्वत-
 योऽपदितमे चिद्मे प्रवेशादधोवर्तिनाभ्याधिगामुपरि प्रसारित-
 नेत्राक्षी सावित्रं प्रकाशं प्रश्रुता तत्रोपमेव सवितोऽपलभ्यते
 प्रदेशान्तरे च दृश्यमानोऽधस्तादिवास्तमेति । यथोपरिष्टादभ-
 स्तेष्वपलभ्यमानो मेवस्ततो दूरादृश्ये । भूतलप्रदेशेष्वेवावसीयते
 तथेवापीत्यर्थः । भोगकालस्याविरोधेनाधिक्यमापाद्य तेनैव
 लिङ्गेनातिशयवत्त्वममृततादेरपि कथयति । तथेति । भोगका-
 लाधिक्ये सतीति यावत् । अनुमीयते कथ्यते । यत्तु भोगकाल-
 माकलयोऽपलभ्यमानं सदभावं प्रत्यक्षपरमपश्यन्त्यादिपुलकं
 दृष्टिमानेव इतिमत्त्वं तत्सर्वं विदुषोऽपि कथ्यते देवे भग

उ० अथ तत उर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल-
एव मध्यस्थाता तदेव श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र

भा० उद्यमनभवेशनादि देवाना रुद्रादीना विदुष्य समान ॥
८ ॥ ८ ॥ १० ॥

कृत्वैवमुदयासमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभोगनिमि-
त्तमनुग्रह तत्कर्मफलभोगश्च ये तानि प्राणिजातान्या-
त्मनि भक्षित्वाय ततस्त्वादनन्तर प्राण्यनुग्रहकालादूर्ध्वं
सन्नात्मन्युदेत्योद्गम्य धाम्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावा-
त्स्वात्मस्यैव नैवोदेता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये
स्वात्मन्येव स्याता । तत्र कश्चिदिदानीं वस्त्रादिसमाचरणे
रोहिताद्यमृतभोगभागे यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं सविता-
रमात्मत्वेनोपेत्य समाहितं सन्नेत मन्त्रं दृष्ट्वात्येतोऽन्यस्मै
पृष्टवते जगाद् धतस्त्वमागतो ब्रह्मलोकात्किन्तवाप्यहो-

या० नित्याह । उद्यमनेति ॥ पञ्चभिः पर्यायैर्मधुविद्या यथाव-
दुक्ता ॥ ८ ॥ ८ ॥ १० ॥

क्रमेण मुक्तिफलपर्यवसायित्वं तस्य दर्शयितुमनन्तरवाक्य-
मवरोद्धाह । कृत्वेत्यादिना । तस्मात्प्राण्यनुग्रहकालादनन्तरमिति
तच्छब्दार्थः । उर्ध्वं संग्रहीभूतो वर्त्तमान इति यावत् । आ-
त्मन्युदेत्यस्य महिधि प्रकाशं लब्धेत्येतत् । स्यातेति प्रयोगात्कर्म-
मुक्तिरपि विवक्षिता । तत्र विदुषुः अनुभवः प्रमाद्ययति । तवेति ॥
शममुक्तिं सामान्यार्थं । यथोक्तक्रमेणासौ वा आदित्यो देवमध्व-
र्यादिना पश्चात्तत्त्वेन स्मृतमित्यर्थः । स्वमात्मानं वेद्यतया विद-
रात्मसम्भूतमित्यर्थः । आत्मत्वेनोपेत्याहमहं गृहीत्येतत् ॥

उ० न निम्लोच नोदियाय कदाचन देवास्तेनाहं
 सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा
 अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्विवा हैवास्मे
 भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

भा० राजाभ्यां परिवर्त्तमानः सविता प्राणिनामायुः क्षपयति
 यथेहास्माकमित्येवं पृष्टः प्रत्याह ॥

तत्तत्र यथा पृष्टे यथोक्ते चार्थे एष श्लोको भवति
 तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदं । न वै तत्र यतोऽहं
 ब्रह्मलोकादागतस्मिन् न वै तत्रैतदस्ति यत्पृच्छसि । न
 हि तत्र निम्लोचोऽस्मागममत्सविता न चेदोयायोक्तः
 कुतश्चित्कदाचन कस्मिंश्चिदपि काले इति । उदयास्तम-
 यवर्जितो ब्रह्मलोक इत्युपपन्नमित्युक्तः अपथमिव प्रतिपेदे ।
 हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं सत्यं वचसेन
 सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विदुर्ज्ञे-
 यमप्राप्तिर्ब्रह्मणो भाभूदित्यर्थः । सत्यं तेनोक्तमित्याह

आ० कथं प्रश्न इत्याकाङ्क्षायामाह । यात इति ॥ तत्रब्रह्मोपदेशो
 ब्रह्मविद्वज्जगो वियुक्तावस्थाया केनचित्पृष्टः प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

कथं प्रत्युक्तिरिति तत्राह । तत्रचेति ॥ श्लोकमुपादाय व्याक-
 रोति । न वै तत्रेति ॥ न निम्लोचेति ॥ निम्लोचत्यस्मिन्नर्थे हान्दस
 प्रयोगः । इतिशब्दः पूर्वार्द्धस्यास्यासमात्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धमुत्था-
 पयति ॥ उदयास्तमयेति ॥ लोकत्वाविशेषादितरलोकवद्ब्रह्मलो-
 कोऽपि नोदयास्तमयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तरार्द्धेन श्रम्यं
 कुर्वन्परिहरतीत्यर्थः ॥ एवं मन्त्रद्वयं अपथ्यद्वारा निरर्थेतिऽर्थे
 न हेत्याद्या किमर्था श्रुतिरित्याशङ्काह । यथमिति । न हेत्याद्या

उ० तज्जैतद्ब्रह्मा प्रजापतये उवाच प्रजापतिर्भनवे
मनुः प्रजाभ्यस्तज्जैतदुद्दालकायारूणये ज्येष्ठाय
पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्ये-

भा० श्रुतिर्न ह वा असौ । यथोक्तब्रह्मविदे मोदेति न निष्कोचति
नास्त्वमेति किन्तु ब्रह्मविदेऽसौ सृष्टिर्वा इव सदैवाहर्भवति
स्वयं ज्योतिर्युग एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदं वेदगुह्यं वेद ॥

एवं तन्त्रेण वंशादित्रयं प्रत्यमृतसम्बन्धं यच्चान्यद-
वाचाम एवं जानातीत्यर्थः । विद्वानुदयास्तमयकाला-
परिच्छेदं नित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ तज्जैतन्मधुज्ञानं
ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतये उवाच । मोऽपि
मनवे । मनुरिष्ठाकादिभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्वांस्येति
ब्रह्मादिविशिष्टक्रमागतेति । किञ्च । तज्जैतन्मधुज्ञानमुद्दाल-
कायारूणये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच ।

द्या० श्रुतिमादाय व्याचष्टे । यथोक्तेति ॥ ब्रह्मोपनिषदमित्यस्यार्थमाह ।
वेदगुह्यमिति ।

एवंशब्दमादाय व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ वंशादित्रयं
तिरस्चीनवंशे । मधुपूपो मधुनाद्यखेत्येवं रूपमित्यर्थः । प्रत्य-
मृतसम्बन्धं च लोहिताद्यमृतेष्वेकैकवस्त्रादीनां सम्बन्धमित्यर्थः ।
अन्यदित्युद्यमनसवेशनादि गृह्यते ॥ उक्तविद्याफलमुपसंहर-
ति । विद्वानिति ॥ ननु विद्या सम्पन्ना चेदुक्ता तर्हि किमु-
त्तरपत्रोनेत्याशङ्क्याह । तज्जैतदिति ॥ श्रुतिमेवाभिनयति । ब्रह्मा-
दीति ॥ तज्जैतदुद्दालकायैत्यादिना विद्याया योग्यं पात्रं प्रदर्शय-
तव्याचष्टे । किञ्चेति ॥ इतस्तुत्यहमेतद्विज्ञानमित्यर्थः ॥ मधुवि-
ज्ञानं व्याकरोति । ब्रह्मविज्ञानमिति । तस्य परोक्षत्वं व्यावर्त-

उ० ष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वाक्ते-
वासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमा-
मद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव
ततोभूय इत्येतदेव ततोभूय इति ॥ ६ ॥ ११ ॥

भा० इदं वाच तद्यथोक्तं । अन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रिया-
र्थाय ब्रह्म प्रब्रूयात् ॥

प्राणाय्याय योग्यायान्तेवासिने शिष्याय । नान्यस्मै कस्मैच-
न प्रब्रूयात्तोर्यदयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामा-
चार्यादीनां । कस्मात्पुनस्तोर्यसङ्कोचनं विद्यायाः कृतमि-
त्याह । यद्यप्यस्मै आचार्याय इमां कश्चित्पुत्रिवीमद्भिः
परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्याद् अस्या
विद्याया निष्कयार्थमाचार्याय धनस्य पूर्णां सम्पत्तां
भोगोपकरणैर्नासावस्य निष्कयो यस्मात्ततोऽपि दानादेत-
देव यन्मधुविद्यादानं भृशो वज्रतरफलमित्यर्थः हिरण्यास
आदरार्थः ॥ ११ ॥

आ० यति । इदं वाचेति ॥ अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्तव्यमिति
पूर्वेषामय मियमो नेदानीन्तनानामित्यत आह । अन्योऽपीति ॥
प्राप्तान्तरमनुजानाति । प्राणाय्यायेति ॥ पुत्रशिष्याभ्यां प्राप्ता-
न्तरं प्रत्याचष्टे । नेति ॥ तीर्थदयं विद्याप्रदानेऽधिकारिद्वय-
मित्यर्थः । निर्द्वारणे षष्ठी । आचार्यो विद्यादाता । आदि-
पदाद्धनदायी आचर्यो मेधावी च गृह्यते ॥ सर्वेषामर्थिना-
मत्राधिकारमाशङ्क्य दूषयति । कस्मादित्यादिना ॥ आचार्यायेति
पुनरुपादानं किमपदेन तस्यान्वयद्योतनार्थं विद्यायामादरो
वा । मुख्यमधिकारकारिणं यत्नतीति भावः ॥ ११ ॥

भा० यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या श्रुतः सा प्रकारा-
न्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्री-
द्वारेण चोच्यते ब्रह्म । सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्या-
दिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् ॥

सत्त्वनैकेषु छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयो-

था० शक्तेन यन्मेभोत्तरमन्यस्य गतायत्वं परिहरति । यत इति ।
सविष्टद्वादशब्रह्मविद्यामन्तरं तद्देवतागायत्रीद्वारेण तद्विद्योप-
दिश्यत इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मैवोपदिश्यतां
क्षि गायत्र्युपदेशेनेत्याशङ्क्याह । गायत्रीति ।

तथापि छन्दोऽन्तराणि विहाय किमिति गायत्रीद्वारेण
ब्रह्मोपदिश्यते तथाह । शक्तिरिति । ब्रह्मज्ञानद्वारतया तदुपाय-
तयेत्यर्थः । प्राधान्ये हेतुमाह । सोमाहरत्यादिति । सोम-
स्याहरणमनयनं । तत्र साधनत्वं गायत्रीच्छन्दस्त्वानाम्बुषा याज-
यैरिच्यते । तद्युक्तं तस्या यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । यद्वा देवै
सोमहरणमिच्छन्ति छन्दसां गायत्रीत्रिष्टुप्सगतीनां तादर्थ्येन
नियोगे जगतीत्रिष्टुप् मध्ये मार्गमश्वत्थ निवृत्तौ । गायत्री सोमं
प्राप्य रक्षिष्मन्तः विजिह्वत देवेभ्यः समाहरदिति । ऐतरेयब्राह्म-
ण्ये सोमो वै राजाऽमुषिंक्षोक्त आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतकथा-
धान्यमित्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह । इतरिति । उष्णिगमुष्टुप्
श्रुतीनीतराणि छन्दांसि तेषां यादृशोऽधराणि सप्ताष्टादिसंख्या-
नानि तेषामाहरणमुपादानं गायत्र्यक्षरैः यादृशं यद्वि क्रियते
ऽधिकसंख्याया न्यूनसंख्यामन्तरेणोसम्भवात्तस्मादितरेषु छन्द उ
गायत्र्या याजेत्य प्राधान्यमित्यर्थः । अथवा गायत्रीत्यतिरि-
क्तयोऽष्टिष्टुप्सगतीच्छन्दसो सोमाहरणे उद्यतयोऽश्वत्थयोर्मार्ग-
मध्ये जगत्या त्वहानित्रीष्टुप्सराणि त्रिष्टुप् चैकमक्षरं । ततया-
ष्टाक्षरारिष्टदक्षरा जगती पञ्चषत्वारिष्टदक्षरा संवृता । षट्-
षत्वारिष्टदक्षरा त्रिष्टुप् त्रिषत्वारिष्टदक्षरा सवृता । तत्र

उ० गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै

भा० पादानं प्राधान्यात् । सोमाहरणादितरच्छन्दोऽहरा-
हरणेन इतरच्छन्दो व्याप्य च सर्वसवनव्यापकत्वाच्च
यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः । गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य ।
सातरमिव दित्वा गुरुतरां गायत्री ततोऽन्यगुरुतरं
न प्रतिपद्यते यथोक्त ब्रह्मापीति । तस्यामत्यन्तगौ-
रवस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्माच्यते
गायत्री वै इत्यवधारणार्था वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं
प्राणिजातं यत्किञ्च व्यावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव ।

आ० गायत्री सोममाहरति तत्प्राणामहरणमाहरणेन पूर्यता
तयोदापद्यते । व्याप्य स्मिता तेन तत्प्राधान्यमित्यर्थः ।

तत्रैव हेतुन्तरमाह । सर्वसवनेति ॥ सर्वस्य प्रातःसवनं
माध्यन्दिनं सवनं दृतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्व
मित्यर्थः । गायत्र्यै प्रातःसवनं । त्रैलोक्यं माध्यन्दिनं सवनं । जागतं
दृतीयसवनमिति स्थिते त्रैलोक्यगतोर्गायत्रीयातेवत्तत्वात्तस्याच्च
यदाभ्या मुखेन च सोमाहरणद्वारेण सवनव्यसम्बन्धादतश्च तस्या
अस्ति यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । कर्मस्य तत्प्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मवि-
द्याया तत्प्राधान्यमित्याशङ्क्याह । गायत्रीति । ब्रह्मविद्यायास्तत्प्रा-
धान्यमिति श्रेयः ॥ गायत्रीमेवात्मनस्त्वेन प्रतिपद्यते । ब्रह्मैव
लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । तस्यामिति ॥ गायत्र्या ब्रह्मज्ञानदारे-
णोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति । तथा
चेतोऽर्पणनिगदादिति न्यायेन गायत्र्याधिकं ब्रह्मापास्तमिति
प्रतिजानीते । गायत्रीति । निपातमादाय व्याप्ये । वै इति ।
अवधारणरूपमेवार्थं स्फुटमस्मिदमित्यादि व्याकरोति । इद
मिति । तदिदं सर्वं गायत्र्येवेति योजना । गायत्र्या चर्मा-

उ० गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते
च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वा ज्वसा येयं
पृथिवस्यां ह्रीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव

भा० तस्यान्वन्देमावाथाः सर्व्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्री-
कारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं ॥

वाग्ने गायत्रीति । वाग्वा इदं सर्व्वं भूतं । तस्मात् वाक्
शब्दरूपा सती सर्व्वं भूतं गायति च शब्दयति अमौ
गौरसावश्च इति त्रायते च रक्षत्यनुभङ्गाभ्यैषीः किं ते भय-
मुत्थितमित्यादि । सर्व्वतो भयाच्चिवर्त्यमानो वाचा चातः
स्यात् । यदाग्भूतं गायति त्रायते च गायत्र्येव तद्गायति
च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्या गानात्त्राया च गायत्र्या
गायत्रीत्वं । या वै सेवंलक्षणा सर्व्वभूतरूपा गायत्री । इयं
वाच सा येयं पृथिवी । कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते ।
सर्व्वभूतमन्वन्धात् । कथं सर्व्वभूतमन्वन्धोऽस्यां पृथिव्यां हि ।

भा० तस्मात्तद्वद्वयोपास्त्रियुक्तेनानुपपत्तिमाशङ्कानन्तरवाक्येनोक्त-
दमाह । तस्या इति ॥

कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्व्वभूतसम्बन्धं दर्श-
यति । वागिति ॥ कुतो गायत्रीत्वं तत्राह । यस्मादिति ॥ भव-
त्वेवं वाच सरूपं गायत्र्यास्तु विमायात् तदाह । यदागिति ॥
गायत्रीनामनिर्व्वन्धनादपि वाच्युक्तरूपं गायत्र्यामेवैष्टमित्याह ।
गानादिति ॥ अस्ति हि वाचः सर्व्वभूतात्मकत्वं तदाचकत्वाद्वाचस्य
च वाचक्यतिरेकेण निरूपयत्वात्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्व्वभूता-
मिष्टेयुः । इदानीं तस्या विधानादमाह । या वै सेति । एवं लक्ष-
यत्वं व्याचष्टे । सर्व्वेति ॥ गायत्रीमनुष्य पृथिवीत्वं तस्या विहितं

उ० नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीय वाऽव
 सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणा
 प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयते ॥ ३ ॥ यदेतत्पु-
 रषे शरीरमिदं वाऽव तद्यदिदमस्मिन्नुक्त पुरुषे
 हृदयमस्मिन्हीमे प्राणा प्रतिष्ठिता एतदेव

भा० यस्मात्सर्वं स्यावरजस्तमश्च भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवी
 नातिशीयते नातिवर्त्तत इत्येतत् ॥

यथा गानवाणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्र्या एव भूत-
 प्रतिष्ठानाद्भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी । या
 वै सा पृथिवी गायत्रीयं भाव सा इदमेव । तत्किं यदिदं
 मस्मिन्पुरुषे कार्यकारणसद्भाते जीवति शरीरं पार्थिवं
 त्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य गायत्रीत्वमित्युच्यते । अस्मि-
 न्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्या प्रतिष्ठिता । अन्तः पृथि-
 वीवत् भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री ।
 एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयते प्राणा । यदेतत्पुरुषे

था० प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । कथं पुनरिति ॥ गायत्र्या सर्वभूत
 सम्बन्धस्योक्तत्वात्पृथिव्यास्तत्सम्बन्धोदपूर्वकं व्यत्यापयति । कथं
 मिति ॥ सर्वस्य पृथिव्या प्रतिष्ठितत्वं साधयति । एतामेवेति ॥

तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह । यथेति ॥ सम्प्रति
 गायत्र्या शरीररूपत्वं निरूपयति । या वा इति ॥ गायत्र्यात्मिकां
 पृथिवीमनूय तस्या गायत्रीशरीरयोरेकमेवे हेतुमाह । पार्थिवं
 वत्वादिति ॥ इदानीं गायत्रीशरीरयोरेकत्वं प्रश्नपूर्वकं कथं
 यति । कथमित्यादिना ॥ प्राण्यानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रक-

उ० नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा
गायत्री तदेतद्वचाभ्यनूक्तं ॥ ५ ॥ तावानस्य
महिमा ततो ज्यायाश्च पुरुषः पादोऽस्य सवी

भा० शरीरं गायत्रीदं वाव तत् । यदिदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पुरुषे
हृदयं पुण्डरीकाक्षमेतद्गायत्री । कथमित्याह अस्मिन्दीने
प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरघट्टायत्री हृदयं ॥

एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । प्राणो हि पिता । प्राणो
माता । अहिंसन् सर्वभूतानीति श्रुतेः । भूतशब्दवाच्याः
प्राणाः । सैषा चतुष्पदा षड्विधरपादा छन्दोरूपा सती
भवति गायत्री षड्विधा । वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्रा-
णरूपा मती षड्विधा भवति । वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दिष्ट-
योरपि गायत्रीप्रकारत्वं । अन्यथा षड्विधसङ्ख्यापूरणानुप-

प्या० टयति । एतदेवेति ॥ अथ गायत्र्या हृदयत्वमावेदयति ।
यद्वैतदिति ॥ हृदयस्य गायत्र्याचैकत्वं प्रत्यपूर्वत्वं विष्टयोति ।
यतदित्यादिना ॥

हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । तदेवेति ॥ प्राणानां
भूतशब्दवाच्यत्वे तत्सम्बन्धे सति भूतसम्बन्धाद्गायत्र्याः शरीरादि-
भावः गम्यवति । तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशङ्काह ।
प्राणो जीति ॥ अहिंसावाक्येऽपि प्राप्तपरं मरम् प्रतिपिध्यते
तथा भूतशब्दस्तत्र प्रतीतिमोचरो भवत्येवेत्याह । भूतेति ।
आध्यात्मिकत्वेन गायत्र्याऽप्युपपादत्वं दर्शयति । सिधेति । लक्ष-
यित्वा तस्याः यत्प्रियत्वमनुद्य साधयति । यद्विधेति । गायत्री-
हृदययोः सम्बन्धसम्बन्धसिद्धयर्थमुपदिष्टोपात्तत्वात्प्राणयोगाया-
त्रीप्रमेदत्वेन कथं व्याख्यानमित्याशङ्काह । वाक्प्राणयोरिति ।
विधिपक्षे वाक्प्राणयोरपि गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः ।

उ० भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवीति ॥ ६ ॥ तद्वै-
तद्रूपेतीद वाव तद्योऽय वहिर्द्धा पुरुषादाकाशो
यो वै स वहिर्द्धा पुरुषादाकाश ॥ ७ ॥ अय

भा० पक्षे । तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्य ब्रह्म गायत्र्यनुगत गाय-
त्रीमुखेनोक्त । अच्चापि मन्त्रेणाभ्यनुक्त प्रकाशित । तावानस्य
गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण्य समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तार
यावास्तुप्यात् पञ्चिधस्य ब्रह्मणो विकार पादो गाय-
त्रीति व्याख्यात । अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्रा-
ख्यादा चारम्भणमाचान्ततो ज्यायान्महत्तरस्य परमार्थस-
त्यरूपोऽविकार पुरुष सर्वपूरणात्पुरीषयनाच्च । तस्यास्य
पाद सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽबन्नादीनि सखावरज
ङ्गमानि । त्रिपादस्य पादा अस्य सोऽय त्रिपात् । त्रिपादमृत
पुरुषाख्य समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्म
न्यवस्थितमित्यर्थ इति । यदैतत्त्रिपादमृत गायत्रीमुखे-
नोक्त ब्रह्मेतीद वाव तदिदमेव । तद्योऽय प्रसिद्धो वहिर्द्धा
वहि पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स वहिर्द्धा पुरुषा-

भा० तस्मिन्नर्थे चाभूतएधिवीशरीरहृदयप्रान्तेदारुध्रिधा गायत्री
मनुचिन्त्याजहस्तक्षयया तदवच्छिन्नब्रह्म तदनुचिन्त्येदिति
तच्छेषत्वेनैव पूर्वोक्ते स्थिते सतीत्यर्थ । समस्तस्य पादविभाग
विशिष्टस्येति यावत् ॥ विस्तरमेव विवर्णोति । यावानिति ॥
वाचारम्भण्य विकारो नामधयमिति वाक्यशेषमाश्रित्य विशि
नष्टि । वाचारम्भण्यमाचान्तिति ॥ परमायसत्त्वत्वे हेतुमाह ।
विकार इति ॥ तावानस्येत्यादि स्पष्टयति । तस्येति ॥ व्यादिपदेन

उ० वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः-
 पुरुष आकाशः ॥ ६ ॥ अयं वाव स योऽयमन्त-
 हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णं अप्रवर्ति पूर्णमप्र-

भा० दाकाश उक्तः । अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे शरीर
 आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः । अयं वाव स
 योऽयमन्तर्हृदये पुण्डरीक आकाशः ॥ कथमेकस्य सत
 आकाशस्य विधा भेद इति । उच्यते बाह्येन्द्रियविषये
 जागरितस्थाने नभसि दुःखवाङ्मयं दृश्यते । अतः शरीरे
 स्वप्नस्थानभूते मन्दतरं दुःखं भवति । स्वप्नस्थानभूतो हृद-
 यस्थे पुनर्नभसि न कश्चन कामयते न कश्चन स्वप्नं
 पश्यति । अतः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्य
 स्थानं । अतो युक्तमेकस्यापि विधा भेदानुव्याख्यानं ।
 वह्निर्हृद् पुरुषादारभाकाशस्य हृदये सङ्कोचकरणं चेतः-
 ममाधानस्यानस्तुतये । यथा त्रयाणामपि लोकानां कुरु-

ष्या० वायुराकाशयोग्यभयमुक्तं । ततो व्यायानित्यादि स्फुटयति ।
 विषादिति । समस्तस्य सर्वप्रपञ्चात्मकमित्यर्थः । श्रुताविति शब्दे
 मन्त्रसमाश्रयं । यद्वा सायन्यवच्छिन्नमुपास्यमुक्तं हृदयाकाशे तद्
 ध्येयमिति वक्तुं कमेव हृदयाकाशगमनवारयति । यदैतदित्यादिना ।
 एकस्याकाशास्य कथं त्रैविध्यमुक्तमिति शङ्कते । कथमिति ।
 शेषाधिकत्रैविध्यमविरुद्धमिति परिहरति । उच्यते इति । बाह्ये-
 न्द्रियविषयत्वं तद्विषयशब्दाद्याश्रयत्वं स्वप्नस्थानभूते नभसीति
 सम्बन्धः । न कश्चनेत्यादिना नियेधद्वयेन पूर्वप्रकारमवस्थाद्वयं
 निषिध्यते । नियेधप्रकमाश्च । अत इति । सर्वदुःखं स्थूलं वास-
 नागदय तद्विद्या निरूप्यमाणं हृदयाकाशमित्यर्थः । शेषाधि-

उ० वर्तिनीः११ त्रियं लभते य एवं वेद ॥ ६ ॥

१२ ॥

भा० चेवं विशिष्यते । अर्द्धतस्तु कुरुचेचमर्द्धतस्तु पृथूदकमिति तद्वत् । तदेतद्वाह्वाकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्वगतं न हृदय-
मात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यं । यद्यपि हृदयाकाशे चेतः
समाधीयते अप्रवर्त्तिं न कुतश्चिदप्रवर्त्तितुं शीलमस्येति
अप्रवर्त्तिं तदनुच्छित्तिधर्मकं । यथान्यानि भूतानि परि-
च्छिन्नानुच्छित्तिधर्मकाणि न तथा वाह् नभः पूर्वम-
प्रवर्त्तिनीमनुच्छेदात्मिकां त्रियं विभूतिं गुणफलं लभते
दृष्टं । य एवं यथोक्तं पूर्वमप्रवर्त्तिगुणं ब्रह्म वेद जानातीहैव
जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

षा० कचैविध्यमपसंहरति । अत इति ॥ तथापि किमित्यनेन क्रमेणा-
काशस्य सञ्ज्ञोचो हृदये क्रियते तथाह । सहिर्ज्ञेति ॥ स्यात्पुति-
मुदाहरणेन स्फुटयति । यथेति ॥ अथ कुवत्तेचमर्द्धतोऽर्द्धस्थानीयं
पृथूदकमपि तथेति हृदययुगलमिव तदुभय लोकत्रयापेक्षया
विशिष्टतरमित्यर्थः ॥ हृदयाकाशे चेतः समाधीयते चेततश्चात्र
परिच्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमित्याशङ्काह । तदेतदिति ॥ पूर्वमेव
जन्मनाश्रमन्यत्वं सिध्यतीत्याह । अप्रवर्त्तितं ॥ प्रधानफलत्वं
व्यवर्त्तयति । गुणफलमिति ॥ दृष्टफलं स्वर्गाभिरिति दृष्टमित्युक्तं ॥
ज्ञानमेव विशिनष्टि । इहैवेति ॥ वर्त्तमानो देहः सप्तम्यर्थः । यो
विद्वानेव स यथोक्तं फलं लभत इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

उ० तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवमुषयः
स योऽस्य प्राङ्मुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-

भा० तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपास-
नाद्वत्तेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते । यथा
लोकै द्वारपाला राज्ञ उपासनेन वशीकृता राजप्राप्त्या
भवन्ति तथेहापीति । तस्मेति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एत-
स्यानन्तरनिर्दिष्टस्य पञ्च पञ्चमह्याका देवानां सुपयो देव-
सुपयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवै प्राणादित्यादि-
भीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुपयस्तस्य स्वर्गलोकभवनस्य
हृदयस्यास्य यः प्राङ्मुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्रागत चच्छिद्र
द्वारं स प्राणस्तस्यस्तेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स
प्रागितितीति प्राणः । तेनैव सम्यङ्मयतिरिक्तं तच्चक्षुसायैव
स आदित्यः । आदित्यो ह वै वाय्वप्राण इति युतेः ।

प्या० ब्रह्मणोऽप्राणस्य सातन्त्र्यं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्तयितु-
मुपादयत्यस्य सात्वर्थ्यमाह । तस्मेति । द्वारपालादीत्यादिमहेन
तद्वतो विशेषो गृह्यते । ब्रह्मण्युपासनेनाप्यसिद्धतो द्वारपालो-
पास्तिरमुक्त्याशङ्क्याह । यथेति । इति तदुपानिर्दयं पतीति
श्रेय । स्वर्गलोकशब्द परमात्मविषयः । स्वर्गलोकमित उज्जो
विमुक्तो वेति शुभकारात् ।

देवसुपित्तं साधयति । देवैरिति । स्वर्गलोकस्य परमात्मनो
भयम्नायतनं तस्मेति यावत् । प्राप्तेनावस्थामाशङ्क्योक्तं । पूर्वा
भिमुखमिति । तस्यस्तेनेति । तस्यस्यो हृदयविषयः । तेनैवेति
प्राग्विषयदत्ताहम् । तदयतिरिक्तं सातन्त्र्येयं चक्षुषो किञ्चित्क-
रत् । न हि चक्षुषा प्राप्यतां सम्यग्यो न हि वाय्वस्य तत्सम्यगे
नियन्त्यमिति तत्राह । चक्षुरिति । अधिष्ठातृत्वेनादित्य

उ० त्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

भा० चक्षुरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थित । स आदित्य
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि वाजसनेयके । प्राण-
वायुदेवतैव श्लोका चक्षुरादित्यश्च महाश्रयेण । वक्ष्यति च ।
प्राणाय स्वाहेति ऊत हवि सर्वमेतत्तर्पयतीति । तदेत-
त्प्राणाख्य स्वर्गलोकद्वारलाङ्घ्र्य ॥

स्वर्गलोक प्रतिपितुस्तेजस्येतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेण-
न्नादत्याच सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्या गुणाभ्यामुपासीत ।
तत्तेजस्यन्नादद्यामयावित्परहितो भवति य एवं वेद
तस्यैतद्गुणफल । उपासनेन बन्धीकृतो द्वारप स्वर्गलोक-
प्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यश्च फल ॥

आ० चक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च याज्ञकतया रूपे प्रतिष्ठित रूपदर्शन
करणीभवति । तथैव प्राणस्य चक्षुर्गुमिष्यर्थ ॥ प्राणादित्ययो
दैव्ये प्रमाद्यमाह । आदित्यो हेति ॥ कथं यथोक्तोऽदित्यस्य
हृदयसुविचारस्यानीयत्वं वासनात्मना हृदये प्रतिष्ठितानि तदा
ऽनेन क्रमेणादित्यो हृदये तिष्ठतीत्यर्थ ॥ तत्र श्रुतान्तरं प्रमा
ययति । स आदित्य इति ॥ एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन
चक्षुरादित्ययोरार्यात्वं युक्तमित्याह । प्राणेति ॥ आत्ययशब्देन
रूपाणि हृदयस्यैव चक्षुषोऽपि या आदित्यश्चक्षुषोर्देवत्तद-
धिष्ठितस्य सर्वस्य प्राणात्मने वाक्काशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति
चेति ॥ न हि प्राणे दत्ते सर्वस्य दत्तिस्तदात्ययमन्तरेण सम्भ-
वतीति भावः । तदेतत्प्राणाख्यं ब्रह्म स्वर्गलोक प्रतिपितुं पुन-
रन्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्या गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥

किमिति यथोक्तोऽधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तथाह ।
स्वर्गेति ॥ तथापि कथं यथोक्तगुणहृदयवैशिष्ट्यं प्राणाख्यस्य ब्रह्म

उ० अथ योऽस्य दक्षिण सुषि सु व्यानस्तच्छ्रोत्रं
स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रोत्रं यश्चेत्युपासीत श्रीमा-
न्यशस्वी भवति य एव वेद ॥ २ ॥

भा० अथ योऽस्य दक्षिण सुषिस्तस्यैवा वायुविशेषः स वीर्यं
वत्कर्म कुर्वन्विशृङ्खल वा प्राणापानौ नाना वाऽनितोति
व्यानस्तस्यैवमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमा ॥
योत्रेण दृष्टा दिग्बन्धमाद्येति श्रुते । बन्धनयोः पूर्व-
वन्तदेतच्छ्रोत्रं विभूतिं श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्न हेतुत्वमत-
स्ताभ्यां श्रोत्रं ज्ञानान्नवतस्य यश्च ख्यातिर्भवतीति यज्ञो-
द्देतुत्वाद्यशस्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समान ॥

था० सिध्यति ॥ तत्र तेज इत्युक्तं ब्राह्मणे । तेजसीति ॥ एतत्प्राणाख्यं
ब्रह्म । अथ यस्मिन्नेव तेजसीतयाच तेजोगुणविशिष्टतया तदुपास-
नामर्हति । सवितुः प्राणादत्युच्चैरेवादिवाष्पायते दृष्टिरि-
त्यादौ दृष्टमन्तथाब्रह्म तदाद्येति गुणान्तरविशिष्टत्वेनापि सवि-
त्वरूपं प्राणाख्यं ब्रह्म ध्यानार्हमित्यर्थः । किन्तु हिं मुस्य फल-
मिति तदाह । उपासनेनेति ॥ हृदयस्य पूर्वदिग्बन्धितच्छिद्रं
सम्बन्धनेन प्राणमुक्त्वा व्यानं श्रोत्रं चन्द्रमाद्येति चित्तयमितर-
सम्बन्धमुपास्यमित्याह । अथेति । वीर्यवत्कर्म कुर्वन् व्यान इति
सम्बन्धः । प्राणापानौ विशृङ्खलं विशृङ्खलं वा व्यानमनितोति यत्ता-
न्तरं नानास्तस्य सन्निभमस्य विविधमिति चेत्यत इति विक-
ल्पान्तरं तेन सम्बन्धः श्रोत्रस्य श्रुत्युक्तत्वाद्यानार्थं मनस्य । यथा
श्रोत्रस्य व्यानेन सम्बन्धस्तथा चन्द्रमसोऽपि तेन सम्बन्धस्य श्रुत्युक्त-
त्वादिव ध्यानार्थतया याद्य इत्याह । तथेति ॥

श्रोत्रचन्द्रमसो सम्बन्धे श्रुत्यन्तरमनकूपयति । श्रोत्रेति ।
यदिराजः श्रोत्रं तदात्मना दिग्बन्धमाद्येतेत्येता इति श्रुते

उ० अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक्
 सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मव-
 र्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ
 योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः

भा० अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिमस्तस्यो वायुविशेषः स
 मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽग्नितीत्यपानः सा तथा सा वाक् ॥
 तत्सम्बन्धात्तथाग्निसुदेतद्ब्रह्मवर्चस एतत्साध्यायनि-
 मिजं तेजो ब्रह्मवर्चसु अग्निसम्बन्धाद्ब्रह्मसाध्यायस्य अन्नप-

चा० रित्यर्थः । मिय सम्बन्धोऽपि कथमनयोर्थात्तात्त्विकान्ते दृष्यती-
 त्यादिवाक्यशेषादवधेयमित्यर्थः । तदेतद्व्यानाख्यं ब्रह्म श्रीय यश-
 स्वेत्याभ्या गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः । कथं तस्य गुणद्वयवतो
 ध्यानमित्याशङ्क्य ओन्नस्य ज्ञानहेतुत्वाच्चन्द्रमसोऽग्नहेतुत्वात्तपोरा-
 ज्यत्वे तदात्मनो ध्यानसाधि तद्गुणोपपत्तिरित्याह । ओमेति ।
 व्यानाख्यब्रह्मणि गुणान्तरं साधयति । ज्ञानेति । ज्ञातस्य ब्रह्मणो
 गुणद्वयसम्भवात्तद्व्यानाख्यं । श्रीमानित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः ।
 समानं तेजोऽस्तीत्यादिवाक्येनेति शेषः । हृदयस्य पश्चिमदिगव-
 स्थितसुषिसम्बन्धत्वेनापानो वातपिबेति वितथमन्योन्यसम्बन्धं
 धेयमित्याह । अथ योऽस्येति । सोऽपान इत्यव्याच्यमाह । तस्य
 इति । सोऽपान इति सम्बन्धः । अपानशब्दे वायुविशेषे व्युत्पा-
 दयति । मूत्रेति । व्यादिशब्देन शुक्लादि गृह्यते । यथा चक्षुष्य
 ओन्नस्य प्राणस्य ध्यानत्वत्वात् तथा वायुपानो भवत्यपाने
 दृष्यतीत्यादित्युत्तरित्याह । सा तथेति ।

यथा चक्षुरादिद्वारेणादित्यादे प्राणादिरूपत्वमुक्तं तथा
 वायोऽधिष्ठातृत्वेन सम्बन्धादभिन्नद्वारेणपानो भवतीत्याह ।
 तत्सम्बन्धादिति । तदेतदपानाख्यं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याह ।

उ० तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्यु-
ष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

भा० मनहेतुत्वादपानसंज्ञाद्यत्वं । समानमन्यत् ॥ अथो योऽस्यो-
दङ्गसंपिद्दङ्गतः संपिस्तस्यो-वायुविशेषः सोऽशित-
पीते समं नयतीति संमानः । तत्सम्बन्धं मनोऽन्तःकरणं
स पर्जन्यो वृद्धात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताद्याप इति ॥

मनसा सृष्टा आपश्च वरुणयेति श्रुतेस्तदेतत्कीर्तिश्च ।
मनसा ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं
कीर्तिर्धर्मः । स्वकर्णमवेक्ष्य विश्रुतत्वं श्रुतिः कान्तिर्देहगतं

था० गुणाभ्या यिष्ठियमुपासीतेति सम्बन्धः । ब्रह्मवर्षसं याचये । इतीति ॥
कथमपानागच्छे ब्रह्मणि यथोक्तो गुण सिध्यतीत्याशङ्कामिदारे-
त्याह । अतिसम्बन्धादिति । तत्रापि कथमपानाद्यत्वमित्याशङ्कापी-
दार्थेत्याह । अत्रेति ॥ ब्रह्मवर्षसीत्यादिपक्षवाक्ये श्रीमानि-
त्यादित्यादिना तुल्यार्थत्वात् यास्यानापेक्षमित्याह । समान-
मिति ॥ पृथगन्योत्तरसुयिसम्बन्धत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति
त्रितयं परस्परसम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति ॥ समानशब्दं
वायुविशेषे श्रुत्यादयति । अशितेति ॥ मनस समाने सम्बन्धः ॥
मनाने लप्स्यतीति श्रुतेर्वाङ्माह । तत्सम्बन्धमिति ॥ मनसि
लप्स्यति पर्जन्यलुप्स्यतीति । तदेव वाक्यशेषमाश्रित्य तयोः सम्बन्ध-
माह । पर्जन्य इति ॥ श्रुत्यन्तरादपि तयोः सम्बन्धं वक्तुं पातनिका-
माह । पर्जन्येति ॥ शेषं प्रसिद्धपरामर्शार्थः ॥

तथापि कथं पर्जन्यमनसो सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्कयायो-
रपि कारस्त्वेनाङ्गि सम्बन्धात्तद्वारा मिदोऽपि तत्सिद्धिरित्याह ।
मनमेति ॥ तदेतत्समानागच्छे ब्रह्म कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्याभ्या
गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः । तस्मिन्ब्रह्मणि कीर्तिरूपं गुणं

उ० विद्यामभ्यतपत्स्यास्तप्यमानाया रसान्प्राबृहद्भू-
रित्यूग्म्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः
॥ ३ ॥ तद्यद्यतोऽरिथेद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहु-
याद्वचामेव तद्रसेनचीं वीर्य्येणचीं यज्ञस्य विरि-
ष्टं सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिथे-
द्वुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव
तद्रसेन यजुषां वीर्य्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं

भा० मेवमग्न्याद्याः । स एतास्त्रिसो देवता उद्दिश्याभ्यतपत् ।
ततोऽपि सारं रसं चयोविद्यां जयां च तां पुनरभ्यतपन्नधी
विद्यां । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिस्तूग्म्यो
जयां च । भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृति
सामभ्यः । अत एव लोकदेवैर्वदरसा महाव्याहतयः ॥
अतस्तत्तत्र यज्ञे यद्युक्तः अक्षमन्मादृङ्निमित्तं रिथेद्यज्ञः
यत्तं प्राप्नुयाद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । सा तत्र
प्रायश्चितिः ॥

कथद्वचामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनचां वीर्य्य-
णीजसा चर्चा यज्ञस्य अक्षमन्भिर्नो यज्ञस्य विरिष्टं

या० भूरिति । व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽत शब्दो यत् इत्यस्मि-
न्नर्थे यद्युक्त इति ऋक्शब्दस्तस्मिन्नुक्तः ।

प्रायश्चित्तमेवाकाङ्क्षापूर्वकं विदुर्मेति । कथमित्यादिना ।
क्रियाविशेषणमिति यद्यस्य यत्तं सन्दधातीति यत्तद्वचामेव
रसेन सन्दधातीत्यर्थः । षोडशसं सन्दधातीति सम्बन्धः । तथा
च सति यथोक्ते साधने सतीत्यर्थः । यथा पूर्वमस्मिन् प्रायश्चित्ते

उ० सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामनो रिथेत्स्वः
 स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां
 वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥ ६ ॥
 तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्सुवर्णेन रज-
 तं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं
 लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोका-

भा० विच्छिन्नं चतरूपमुत्पन्नं सन्दधाति प्रतिषन्धते ॥ अथ
 यदि यजुष्टो यजुर्निर्मितं रिथेहुवः स्वाहेतिदक्षिणाग्नौ
 जुहुयात् ॥ तथा सामनिमित्ते रिथेत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये
 जुहुयात् । तथा पूर्व्ववघ्नं सन्दधाति ब्रह्मनिमित्ते तु रेये
 त्रिष्वग्निषु तिस्रभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥

त्रय्या हि विद्यायाः स रेयः । अथ केन ब्रह्मत्वमित्यन-
 यैव त्रय्या विद्ययेति श्रुतेः । न्यायान्तरं वा मृग्यं ब्रह्मत्व-
 निमित्ते रेये ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात् । चारेण
 टङ्कणादिना खरेषु मृदुत्वकरं हि तत् । सुवर्णेन रज-

था० यज्ञस्य क्षतमिव रसेन सन्दधाति ॥ तथा द्वितीयतृतीयप्राय-
 चित्तयोरपि यजुषा सामाश्च रसेनाध्वर्युर्द्विजाता च तत्क्षत
 सन्धत् इत्याहं । पूर्व्ववदिति ॥ हेत्वाद्यपराधाधीनयज्ञध्वसे
 प्रायश्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मापराधक्षते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्या-
 शङ्काह । ब्रह्मेति ॥

अथ यथोक्तप्रायश्चित्ते लिङ्गं दर्शयति । त्रय्या हीति ॥ ब्रह्म-
 खरूपीसारत्वे प्रमाणमाह । अथ केनेति ॥ साधारणकार्यस्य
 साधारणसामयोजनत्वनियमादेदत्रयसाधारणे ब्रह्मत्वे वेदत्र-
 यसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमित्येको न्यायो दर्शितः । सम्म-

उ० नामासां देवतानामस्यास्तव्या विद्याया वीर्येण
यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृतो ह वा
एष यज्ञो यत्रैवंविद्भूला भवति ॥ ८॥ एष ह वा

भा० तममकसन्धानं सन्दधात्. रजतेन तथा चपु चपुणा सीमं
सीमेन सीमं सीमेन दाह दाह चर्मणा चर्मवन्धनेन ॥
एवमेवां लोकानामासां देवतानामस्यास्तव्या विद्याया
वीर्येण रसांख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति । भेष-
जकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त्तं ह वा पुमांसिकित्त-
केन सुशिक्षितेनैव यज्ञो भवति । कोऽसौ यच्च यस्मिन् यज्ञे
एवंविद्योक्त्याहति होमप्रायश्चित्तविद्वद्भूतिर्भवति स
यज्ञ इत्यर्थः ॥ किञ्चैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्निष्ठा

भा० त्वत्तस्यैव वैदिकतत्त्वसिद्धिर्नष्टाः सर्ववेदार्थाभिन्नस्य ज्ञानमाहा
त्येनैव दोषनिरासामान्यत्वायचित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह ।
न्यायान्तरं चेति ॥ वक्तुमभाववैषम्यादुत्पन्नस्यापि क्षतस्य ज्ञेय-
धित्वन्यागं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । तद्यथेत्यादिना । विन्तव्य
साधनमिति तद्दर्शयति । क्षारेणेति । क्षरे सुवर्णे षड्विंशत्युक्ते
द्रवीभूते क्षारप्रक्षेपेण टडादिना मृदुक्षरस्य मिथोऽवयवसंयोगो-
ज्जमं सन्धानं प्रसिद्धमिति । रजतं सुवर्णेन क्षारसतत्कावद-
शक्यं सन्धानं तथापि षड्विंशत्युक्तपुष्पं पुष्पं देव तत्तापि
प्रसिद्धं सन्धानमिति । सुवर्णेति । रजतेनेत्यादावपि यथोक्तं
दृष्टव्यं । सन्दधाति मध्येति शेषः । भेषजेनेव क्षतं संलुप्तं इति
यावत् ॥

तदेव स्पष्टयति । रोगार्त्तं इति । भवति संलुप्तं इति शेषः ।
इत्येवंविदां मन्त्राणां भवितव्यमिति । किञ्चेति । मन्त्रा-
शब्देन मन्त्राणां विद्वद्भूतिरिति शब्दो विधेयः । एतेन यतः प्रदे-

उ० उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं
 ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते
 तत्तद्वच्छति ॥ ६ ॥ मानवो ब्रह्मेवैक ऋत्विक्षुरन-
 शाऽभिरक्षत्येवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
 सर्वाऽऽर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव

भा० दक्षिणोच्छ्रायो यज्ञो भवति । उत्तरमग्नीं प्रति हेतुरि-
 त्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं इ वै ब्रह्माणमृत्विजं
 प्रत्येपानुगाथा ब्रह्मणः ऋतिपरा । यतो यत आवर्तते
 कर्म प्रदेष्टात् । ऋत्विजां यज्ञः चतोभवंस्तत्तद्वच्छति
 स्वरूपं प्रतिसन्दधत्वायचित्तेन गच्छति परिपालयती-
 त्येतन्मानवो ब्रह्मा । मैनाचरणानामनादा ज्ञानवत्त्वा-
 त्ततो ब्रह्मैवैकत्विक्षुरन् कर्तृन् ॥

योद्धुनादृढान्मा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविदु इ
 वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्व्वाऽर्त्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदा-
 पापनयनात् । यत एवं विशिष्टो ब्रह्मा विद्वांस्तस्मादेवं-

या० शास्त्रम् आवर्तते इत्युक्तं विदुषोति । ऋत्विजामिति । यत्र
 यत्र प्रदेष्टे यज्ञस्य क्षतिरध्वर्युप्रभृतीनामभवत्तत्र तत्र यज्ञस्य
 स्वरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिसन्धानात् ब्रह्मा कर्तुं परिपालयतीति
 सम्यग् । ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तदयमाह ।
 मैनेति । ज्ञानातिशयस्वरूपार्थः । कर्तुमभिरक्षयतीति सम्यग् ।
 उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकटयति । योद्धुनित्यादिना । प्रकरणा-
 यमुपसंहरति । एवमिति ॥ १० ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

उ० ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदं ॥ १० ॥
 ॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपा-
 ठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा० विदमेव यथोक्तव्याख्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीतिति ।
 नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ .
 १७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतापदानुसृत्यादिशिवपरमहंस-
 परिब्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्यो-
 पनिषद्विरचो चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

पा० परिब्राजकाचार्य श्रीसुब्रह्मण्यपादशिष्यभगवदानन्दब्रह्म-
 क्षतायां छान्दोग्योपनिषद्व्याख्यटीकायां चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः
 ॥ ४ ॥

उ० ॥ ॐ ॥ यो ह वे ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च ह
वे श्रेष्ठश्च भवन्ति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

भा० ॥ ॐ ॥ सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानीं
पञ्चमेऽध्याये पञ्चाग्निविदे गृह्यस्य ऊर्द्धरेतसाञ्च अद्वा-
लूनां विद्यान्तरभोलिनां तामेव गतिमनूद्यान्या दक्षिण-
दिक्स्थान्निनी केवलकर्म्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्ति-
रूपा तृतीया च । ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्य-
हेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते । प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो
वाव संवर्ग इत्यादि च षड्भ्योऽतीते ग्रन्थे प्राणग्रहणं कृतं
च कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संहत्यकारित्वाविशेषे

था० ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ उत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणाध्यायस्य
सङ्गतिं सङ्गृह्यते । सगुण्येति । विद्यान्तरं पञ्चाग्निविद्यातिरिक्ता
सगुणविद्या । तच्छीलिना तन्निष्ठानामिति यावत् । तामेव
गतिमर्चिरादिलक्षणाभित्यर्थः । ततो गतिद्वयात्तृतीया विद्या-
कर्मरहितानामिति श्रेयः । अथ क्रमेण मुक्तिसम्भवादुत्तरा
गतिरव्यक्ता किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा गतिरिति
निश्चयः व्यपदिश्यते तथाच । कष्टतरेति । सगुणब्रह्मविद्या-
वतामर्चिराद्या गतिमुक्ता समुचितानामसमुचितानां कर्मणां
संसारगतिप्रमेदरूपं कथं वक्तुमयमारम्भ इत्यर्थः । कर्मवि-
धिश्च धनसम्पत्तौ सहा भवति । तत्सम्पत्तिश्च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठे
सत्येव सम्भवतीति श्रेष्ठसिद्धये प्राणोपासनं पूर्वजानुक्तं वक्त-
व्यमित्यनन्तरग्रन्थसङ्गतिं वदन् प्रसङ्गं करोति । प्राणः श्रेष्ठ
इत्यादिना । श्रेष्ठो ज्येष्ठश्चादिसाक्ष्यमादिशब्दार्थः । उदाहृता-
नुदाहृतश्च्युत्तरसमुच्चयाद्यंशकारः । प्राणस्य वागादिभ्यः श्रेष्ठ-
मुक्तमाक्षिपति । कथमिति । सर्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्य

उ० . यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां
भवति वाग्धाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां

भा० कथञ्च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्वया
इदमनन्तरमारभ्यते ॥

यो ह वै कथिज्येष्ठश्च प्रथमं वयसा श्रेष्ठश्च गुणै-
रभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । फलेन
पुरुषं प्रसौभाभिमुखीकृत्याह । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च
वयसा वागादिभ्यः । गर्भस्ये हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागा-
दिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भवति । यथा गर्भो विवर्द्धते
चक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्तौ सत्यां पश्चाद्वागादीनां
वृत्तिलाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति । श्रेष्ठत्वन्तु

या० कार्यकारत्वे सम्प्रतिपत्ते स एव कथं श्रेष्ठो निर्द्धार्यते तेषाम-
न्यतमस्यैव श्रेष्ठ किं न स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठमाशङ्क्य वागादीनामन्यतमस्योपास्य-
त्वमयास्य प्राणस्यैव नोपास्यत्व इत्यभावादित्याद्येषान्तरमाह ।
कथञ्चेति । प्राणस्य श्रेष्ठत्व ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव
तावत् प्रथममारभ्यते । यो ह वै श्रेष्ठश्चेत्याद्येषां परिहरति ।
प्रथममिति । प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनन्तर-
मारभ्यते । अथ ह प्राण उच्चिक्कमित्यन् इत्यादिनेति । द्वितीयं
चोद्यमुद्धरति । इदमनन्तरमिति । कोऽसौ ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो
वेदितव्य इत्याह । फलेनेति । कुतो वागादिभ्यो ज्येष्ठं प्राणस्य
प्रतीत । सर्वे हि वागादयः सप्राणा सदैव गर्भस्ये स्ततो वृत्ति-
भागिनो भवन्ति तत्राह । गर्भस्ये हीति । तत्र गर्भविवर्द्धि-
दर्शनं प्रमादयति । यथेति । कदा तर्हि वागादीनां वृत्तिला-
भस्तत्राह । चक्षुरादीति । प्राणस्य श्रेष्ठं प्रतिपादितं निग-

वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च
 उ० चक्षुर्वीव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद
 सऽहास्मेकामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रेत्रं
 वाय सम्पत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं

भा० प्रतिपादयिष्यति सुख्य इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण
 एव ज्येष्ठः श्रेष्ठस्यास्मिन् कार्यकारणसङ्घाते ॥

यो ह वै वसिष्ठं वसिष्ठतममाप्सादयिष्ठतमं वसु-
 मत्तमं वायोर्वेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वर्गा
 ज्ञातीनां । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह । वाग्वाव वसिष्ठो वाग्मि-
 नो हि पुरुषा वसन्ति अभिभवन्त्यन्यान् वसुमत्तमांश्चातो
 वाग्वसिष्ठः । यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिन् लोकेऽमु-
 ष्मिँश्च परे प्रति तिष्ठति ह । तर्हि का प्रतिष्ठेत्याह । चक्षु-
 र्वीव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति
 यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः । यो ह वै सम्पदं वेद तस्मा
 अस्मै देवाश्च मानुषाश्च कामाः सम्पद्यन्ते तर्हि का सम्प-

द्या० मयति । इति प्राण इति ॥ गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति ।
 धत्त इति ॥

तदर्थत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति । यो ह वा इति ॥ वसुमत्तम
 अधनयत्वादन्वेषा निवासकारणमित्यर्थं । तथैवेत्युपासनानुसा-
 रेण्येति यावत् । वसिष्ठो ह भवतीति वासयिता चेत्यर्थं ॥
 वायो वसिष्ठत्वं समर्थयते । वाग्मिनो हीति ॥ वसुमत्तमाश्च
 तेनान्यातिवासयन्तीति शेषः ॥ गुणान्तरमाध्यानाधीपदिशति ॥
 यो इति ॥ प्रतिष्ठार्थं चक्षुषो विशदयति । चक्षुषा हीति ॥

उ० ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनं ॥ ४ ॥
 अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेहं
 श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजा-
 पतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति

भा० दित्याह । ओच वाव सम्पत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदं पृथक् तदर्थं विद्यामञ्च तत् । कर्माणि क्रियन्ते ततः काम सम्पदित्येव कामसम्पद्धेतुत्वात् । ओच वाव सम्पत् । यो ह वा आयतनं वेदाद्यतनं स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनं ॥ इन्द्रियोपहतानां विषयाणां भोक्तृर्यानां प्रत्ययरूपाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आयतनमित्युक्तं । अथ ह प्राणा एव ययोक्तृगुणाः सन्तोऽहं श्रेयस्यहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धोदिरे उक्तवन्तस्ते ह ते देव विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं जनपितारं कश्चिदेत्योचुर्भगवन्तो हे भगवन् को नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैरित्येव पृथक् । तान् पितोवाच ह यस्मिन् वो युष्माकं मध्ये उक्तान्ते शरीरमिदं पापिष्ठ-

गुणान्तरमाह । यो ह वा इति । देवा कामा श्रमादयो वा मानुषा पश्यादयः । योचस्य सम्पत् साधयति । यस्मादिति । इत्येव यस्मात्तस्मादिति योजना । सम्पत्ति गुणान्तरमाह । यो इति । कथं मुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह । इन्द्रियोपहतानामिति । यद्येतावता गुणा मुख्यप्राप्त्यामिताः प्रत्येक

उ० तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापि-
 ष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
 सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्य्ये-
 त्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश
 ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य
 पर्य्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 ज्न्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश

भा० मिवातिशयेन जीवितोऽपि समुत्क्रान्तप्राण ततोऽपि प्रापि-
 ष्ठतरमेवातिशयेन दृश्येत । कुंणपमसृग्धमशुचि दृश्येत च
 वो पुष्पाक श्रेष्ठ इत्येवाद्यत् काका तद्दुःखं परिजिहीर्षुः ।
 तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती ।
 सा चेत्क्रान्त्य संवत्सरमात्रं प्रोष्य स्वध्यापाराभिष्टुता सती
 पुनः पर्य्येत्येतरान् प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण अशक्त
 शक्तवन्तो यूयं भद्रेते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मान-

भा० वागादिषु भवन्तीति वक्तव्याशिका प्रणयति । अर्च्येति ॥
 कश्चिद्विराज कश्चिपादीनामन्यतमं वेत्यर्थः । शरीरस्य पापि
 कृत्य पापकार्यप्रधानत्वं । इवशब्दोऽवधारणार्थः । उक्तमेवार्थं
 सङ्क्षिप्यह । कुपयामिति ॥ त्यक्तप्राण इव रूपमिति यावत् ॥
 ननु प्रजापति सर्वं चो मुखमेव प्राण किमिति श्रेष्ठ नाभि

उ० ह चक्षुः ॥ ६ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं
 पर्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मञ्जीवितुमिति यथा
 वधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो यावा
 पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसेवमिति प्रयिवेश ह
 श्रोत्रं ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्राय
 पर्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मञ्जीवितुमिति यथा
 वाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो यावा
 पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रयिवेश ह
 मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिन्नामिष्यन्तस यथा
 सुहयः पद्मीशशङ्कु सद्भिदेदेवमितरान् प्राणान्
 समत्विदनं ह्यभिमत्योर्भुगयन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठो

भा० मिति ते दोषयुंथा कर्मा इत्यादि । कर्मा मूला यथा भोक्तेः
 वदन्तो वाचा जीवन्ति । कथं । प्राणान्तः प्राणेन पश्यन्त-
 चक्षुषा पश्यन्तः श्रोत्रेण श्रावन्तो मनसा मन्त्रं कल्पयेत्
 कुर्वन्त इत्यर्थः । एव वयमजीविष्येत्यर्थः । आत्मनोऽप्येवता
 प्राणिषु बुद्ध्या प्रयिवेश च वाक्पुनः व्यत्यासार्थं प्रवृत्ता यम-
 येत्यर्थः । ममानमन्तः । अर्चुर्न त्रयङ्गाग योचं योचद्वाग
 मनो योचरासेत्यादि । यथा दामाऽगमयः अत्रयदममय

उ० ऽसि भोत्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हेनं वागु-
वाच दहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तदसिष्ठोऽसीत्यथ हेनं
चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति
॥ १३ ॥ अथ हेनं श्रोत्रमुवाच यदहं सम्प-

भा० इत्यर्थः ॥ एवं परीक्षितेषु वागादिष्वथानन्तरं ह स मुख्यः
प्राण उच्चक्रमिष्यन्नुत्क्रान्तुमिच्छन्किमकरोदित्युच्यते ।
यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पञ्चीशशङ्कुन् पाद-
बन्धनकीलान् परीक्षणायाह्वेन कथथा हतः सन्
सङ्घिदेत् समुत्खनेत् समुत्पाटयेत् एवमितरान् वागा-
दीन्समुत्खिदत् समुद्धृतवान् । ते प्राणाः सञ्चालिताः
मन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमाणा अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं
तमूचुर्हे भगवन् एधि भवनः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं
श्रेष्ठोऽसि मा चास्मदेहादुत्क्रमीरिति । अथ हेनं वागादयः
प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येणापादयन्त आङ्गवर्द्धिमिव हरन्तो
राज्ञो विप्रः । कथं वाक् तावदुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि
यदिति क्रियाविशेषणं । यदसिष्ठत्वगुणासीत्यर्थः । त्वं त्वद-
सिष्ठत्वेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तदसिष्ठोऽसि तद्वृणस्त्वमित्यर्थः ॥

आ० बाह्यानामपि वहिरन्तरिन्द्रियत्वाविशेषात्कथममनस इति विशेषे-
षणमत आह । अपरुहेति ॥ परीक्षितेषु श्रेष्ठतारहितेषु निरुप्यो-
पनिश्चितेभ्यस्तत्पदनशीला पादास्तेषां संहतिः पङ्क्तिरस्या
ईशः निशमकः शङ्खो वल्लं विजयारम्भाद्वत् । तान्यधोऽक्षान्धो
युगपदुत्पाटयेत् ॥ अथेति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । एवमि-
ति । यदि श्रेयत्वधीर्बुधाकमस्तीति कथं ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्काह ।

उ० दस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यद-
हमायतनमस्मि त्वं तदायनमसीति ॥ १४ ॥ न वै
वाचे न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनाःसी-

भा० अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषण एव । तत्त्वतस्त्वदी-
योऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्ममेति मयाभिमत इत्येतत् ।
तथोत्तररेषु योज्यं चक्षुःश्रोत्रमनःसु युतेरिदं वचो युक्तमिदं
वागादिभिर्मुखं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनासीति वागादीनि कर-
णान्याचक्षते लौकिका आगमज्ञा वा किन्तर्हि प्राणा
इत्येवाचक्षते कथयन्ति यस्मात्प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनु-
रूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसञ्जिहीर्षति ॥

भा० अथेति । वचनं प्रत्यक्षपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
क्रियानिश्चयत्वमेव निश्चययति । यदसिद्धत्वेति ॥ वसिष्ठत्वेन
गुणेनार्हं गुरुवामस्मि यत्तत्त्वमेवेति योजना । अनन्तरं वाक्य
मादाय आचष्टे । त्वमित्यादिना तदसिद्ध इति समस्तपदमिति-
ग्रहीत्वा व्याख्याय प्रयान्तरमाह । अथ वेति ॥ यच्छब्दवदित्यपे-
रार्थं । अहं वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति
कथमिदानीमुच्यते । अन्यथा हि पूर्वमभिधानस्तवासीदित्याश-
ङ्काह । तत्त्वत इति ॥ वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादावति-
दिशति । तथेति ॥ वागादिवचनादुत्थाय प्राणाधीनत्वा वागादे-
श्रुतिरेव कथयन्तीत्युत्तरस्य । न वै वाच इत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
श्रुतेरिति ॥ तदेव च सोपस्कारं याकरोति । युक्तमित्यादिना ।
यदि सर्वाण्येव करणानि वाक्त्वान्वाणि स्युस्तर्हि वाचमित्येव तानि

उ० त्यावक्षते प्राणा इत्येवावक्षते प्राणो ह्येवेतानि
सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

भा० ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहं श्रेष्ठतायै
विवदन्तोऽन्योन्यं स्पृहयेयुरिति । न हि चक्षुरादीनां
वाच प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं सम्भवति । तथापगमो देहा-
त्पुनः प्रवेगो ब्रह्मगमनं प्राणसृतिर्वापपद्यते । तत्राग्न्यादि-
चेतनावद्देवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावत्त्व तावत्सिद्ध-

षा० ब्रूयु । यदि चक्षुस्तत्वाणि स्युक्तदा सर्वान्ण्येव चक्षुधीति वदेयु ।
न चैव वदन्ति प्राणा इति तु तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राण-
पारतन्त्र्य करणानां सिद्धमित्यर्थं । वागादिभिरक्षत्वं त्वदसि-
ष्टोऽसीत्यादि प्राणस्यैव यथोक्तगुणवतो ध्येयत्वं प्रकरणात् ।
साक्षादुपसहारादर्शनादुपसंज्ञिहीर्षंतीत्युक्तं । आख्यायिकाया
यथा श्रुतमर्थमाक्षिपति । नन्वेति । यथा पुरुषाश्चेतना
वन्तो विवदमाना स्पृहन्ते तथा वागादयोऽचेतना स्वकी
यश्रेष्ठत्वसिद्धये विप्रतिपन्ना मिथ स्पृहैरन्विति नैव युक्तम्-
चेतनेषु स्पृहादेरदर्शनादित्यर्थं । किञ्च वाग्यतिरिक्तानाम-
न्योन्य वचनमेवानुचितं वचनस्य वागव्यापारत्वादित्याह । न
हीति । किञ्च वागादीनां देहोत्सर्पणाद्युक्तमचेतनत्वादित्याह ।
तथेति । वागशब्दे न हीत्यस्यानुवर्णनार्थं । अग्न्यादयश्चेतना
वन्तो देवतास्ताभिरधिष्ठितत्वाच्चादाव्याभिप्रायेण वागादीनां
चेतनावत्त्वसम्भवाद्देवतादिव्यवहारं सम्भवतीति । अग्निर्वाग्भूत्वा
मुखं प्राविशदिति श्रुतिमनुद्धृत्योत्तरमाह । तथेति । एकस्मिन्देहे
अनेकचेतनावता विरुद्धानेकारभिप्रायानुविधायित्वेन देह-
स्याग्नयनप्रसङ्गादक्रियत्वप्रसङ्गाद्वा बानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य
देहस्य सम्भवतीति शङ्कते । तार्किकेति । किमेकशरीरमनेक-
मनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तैर्निर्णीतकर्मभोगाधि-
ष्ठितमिति विकल्पार्थं दूषयति । नेतीति । अस्ति हि परमते

भा० भागमत । तार्किकसमयविरोध इति चेत् । देहे एकस्मि-
न्नेकचेतनावस्तेनेश्वरस्य निमित्तकारणवत्त्वाभ्युपगमात् ।

ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्ते मनश्चादि-
कार्यकारणानामाध्यात्मिकानां बाह्यरमास्तु पृथिव्यादीनां
ईश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादि-
वत् । न चास्माभिरग्न्याद्याद्येतनावत्यो देवता अध्यात्म-
कर्तृभोक्तृयोग्या अभ्युपगम्यन्ते किं तर्हि कार्यकरणवतीनां
हि तासां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैव-
भेदकोटिविकल्पानां । अथ्यक्षतामात्रेण नियन्त्रेयरोऽभ्युप-
गम्यते । स ह्यकरण । अपाणिपादो जवनो घृहीता

आ० शरीरस्य जीवाधिष्ठितस्यैवेश्वराधिष्ठितस्य तथाचैकशरीरमने-
कचेतनाधिष्ठितं न भवतीति नास्ति स्वेश्वरवादिना शङ्केत्यर्थः ।

सङ्गृह्णवाक्यं विदुष्येति । ये तावदिति । अधेतनानां चेतना-
धिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । रथादिवदिति ।
द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । कार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतानां
तर्हि तत्कार्यकारणानां किमधिष्ठातृदेवतान्तरमिति पृच्छति ।
किन्तुर्हीति । देवताकार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतान्तरमिष्ट-
चेदनवस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह । कार्यकारणवतीनामिति ।
प्राकृत्यत्राक्षणमनुष्ठत्याह । प्राणेति । जम् भुयस्यो देवता
कथं तासां प्राञ्चक्ष्यैकदेवताप्रभेदत्वमत आह । अध्यात्मेति ।
अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो यासामिति वि-
प्रहः । नियन्तृत्वप्रयुक्त्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि । अथ्य-
क्षतामात्रेणेति । अथेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकारणवत्त्वं देव-
ज्ञानामिव स्यादिति शङ्केत्याह । स हीति । अकरणत्वमकार्य-
त्वस्योपपन्नक्षयः । तत्र श्रुति प्रमाणयति । अपाणीति । आदित्यप-
देन च न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत इत्यादि मन्त्रवर्णां गृहीत ।

भा० पश्यत्यचतुः स षट्षोऽत्यकर्ण इत्यादिमन्त्रवर्षात् । हिरण्य-
गर्भं पश्यति जायमानं । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमि-
त्यादि च येताश्चतरीयाः पठन्ति ॥

भोक्ता कर्माफलसम्बन्धी देहे तद्विलक्षणे जीव इति
वक्ष्यामः । वागादीनाञ्चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्य-
वन्तिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्द्धारणार्थं । यथा लोके
पुण्या अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमाणाः कश्चिदुप-
विशेषाभिज्ञ पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्त
एकैकश्रेणादः कार्यं साधयितुमुपपृच्छन्तु । येनादः कार्यं
साध्यते स वः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथा एवोपपृच्छन्त आत्मनो
ऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्द्धारयन्ति । तथेवं मन्त्रवद्वार वागा-
दिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान् वागा-
दीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवर्णं दृष्टं न तु प्राणश्रेति
प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्यत इति । तथाच श्रुतिः कौषीत-
कीनां । जीवति वागपेते मूकान् हि पश्यामो जीवति

था० सूत्रात्मा हिरण्यगर्भो सा चैका समष्टिरूपा देवता तदवस्थामे-
दाना देवतागामीश्वरो नियन्तेत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह । हिरण्य-
गर्भमिति ॥ आदिपदेन हिरण्यगर्भं समवर्त्ततेत्यादि गृह्यते ॥

देवानामीश्वरस्य चास्मिन्नेहे भोक्तृत्वाभावेकस्य भोक्तृत्वमित्यत
आह । भोक्तेति ॥ तद्विलक्षणे देवतेश्वराभ्या व्यावृत्त इति
यावन् । वागादिशब्दवाच्याशेतनावयो देवता इति खोद्य-
त्याख्यायिकायाश्चार्थनित्यर्थमुक्तमिदानीं तस्याज्ञात्यर्थमाह ।
वागादीनाञ्चेति । कस्यनाप्रयोजनमाह । विदुष इति । यथोक्ता
कस्यना दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । तेनोक्ता इत्युक्तमेव
यनक्ति । एकैकश्रेनेति ॥ विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति ।

उ० स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चि-
दिदमाश्रभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एत-
दनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-

भा० चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान्
हि पश्यामो जीवति मनोऽपेतो धानान् हि पश्यामो
जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूर्ध्वच्छिन्न इत्याद्या ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्य-
प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रति वक्तृमिव
कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रमिद्धमाश्रभ्य
आश्रभिः सहाऽऽश्रकुनिभ्यः सह श्रकुनिभिः सर्वप्राणिनां
यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य
सर्वमन्नं प्राणोऽन्ना सर्वस्यास्येत्येवंप्रतिपन्नये कल्प-

या० कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्रेष्ठता कथं नाम प्रतिपद्येतेति
सम्बन्धः ॥ प्रतिपत्तिप्रकारः सङ्गियति । वागादीनामिति ॥ प्राण-
वती कल्पनेति शेषः ॥ दृष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुयाहकत्वेन दर्शयति ।
तथा चेति ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रेष्ठादिगुण प्राणोऽस्तीति विद्यादिति प्रधा-
नविद्यामुपदिश्य तद्दर्शनान्नभूतान्नवासोदृष्टिविधानार्थं प्रक्रमे
प्रथममन्नदृष्टि विधातुं प्रसङ्गं प्रकुर्वते । स होवाचेति ॥ मुख्यस्य
प्राणस्य प्रयुक्तं वागादीनां प्रति वक्तृत्वं कल्पयित्वाह । मुख्य-
मिति ॥ यदिदमित्युक्तमेव च यत्पदं वाक्याद्यं कल्पनार्थं यदन्न-
मित्यत्रानूयते । तदा एतदित्यादि ॥ उन्नरवाक्यस्य पूर्ववाक्या-
दर्धभेदाभावमाशङ्क्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्दं विज्ञायाऽन-
शब्दप्रयोगे तात्पर्यमाह । सर्वप्रकारेति ॥ अग्रे चेष्टायामिति
धातुजस्थानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य प्राप्ति

उ० विदि किञ्च नान्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच
किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा

भा० ताव्याधिकारूपाद्वावृत्त्य स्वेन श्रुतिरूपेणाह । तदै एत-
द्यात्किञ्चिद्विद्वेते प्राणिभिरन्नमद्यते अन्नस्य प्राणस्य
तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्वप्रकारचेष्टा-
व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम ।
प्राणुपसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथापि सर्वा-
न्नानामत्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नाम अन्न इति ।
सर्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानं । न ह वै एवंविदि
यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्यः सर्वान्नाना-
मन्नेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणि-
भिराद्यं सर्वैरन्नमन्नमद्यं न भवति सर्वमेवंविद्यन्नं भव-
तीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । प्राणाद्वा एष उदेति

चा० गुणप्रदर्शनार्थं । तथा यः कोऽपि दहति शोषयति ज्ञापयति वा
सर्वोऽपि प्राण इवेति युक्तं । प्राणस्थान इति नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं
पूर्वाक्तधातुजन्मनामेति यावत् ॥

उक्तमेवार्थं समर्थयते । प्रादीति ॥ अन्नशब्दस्येति शेषः । न
प्राणस्य सर्वचेष्टाप्तिरित्येवकारार्थः । तथाच प्राणादिशब्दोपा-
दाने विशेषव्याप्तिरेवेति स्थिते सतीत्यर्थः । अन्न इति प्रत्यक्षमिदं
नाम । सर्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमिति सम्बन्धः ॥ तदेव व्याचष्टे ।
सर्वान्नानामिति ॥ ततश्च प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वमन्नं चेत्तद्वि-
दुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धौ तद्विषयं ज्ञात्वं विरुध्यतेत्याशङ्क्या-
ध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽधिदैविकेन रूपेण तस्य सर्वान्नत्वे विभा-
गशालमाध्यात्मिकरूपरिच्छेदविषयत्वेनाविबद्धमित्याह । प्राणभू-
तत्वादिति । प्राणभूतो विद्वानित्यत्र अव्यन्तरं संवादयति । प्राण

उ० एतदशित्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाङ्गिः परिद-
धति लम्बुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

भा० प्राणोऽसमेतीत्युपक्रम्यैवंविदो ह वा उदेति सूर्य्य एवंविद्य-
समेतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्व्ववदेव कल्पना । किं मे वासो
भविष्यतीत्यर्थं इति होचुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वास
आयस्तस्माद्वा एतदशित्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च
ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्गिर्वासस्यागीथाभिः
पुरस्ताङ्गो जनात्पूर्व्वमुपरिष्ठाच्च भोजनादूर्ध्वं परिदधति
परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बमग्नीलो
वासो भवति । वाससो लम्बैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वासो लम्बुकलेनार्थसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्यु-
त्तरीयवान् भवतीत्येतत् । भोक्ष्यमाणास्य भुक्तवन्तश्च यदा-
चमनं श्रुत्वा विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमा-
चमिह विधीयते । अङ्गिः परिदधतीति नाचमनान्तरं ।
यथा सौर्गिकैः प्राणिभिरुद्यमानमग्नं प्राणस्येति दर्शन-

प्रा० वेति ॥ प्राणविद्याकृत्तेनाग्नदृष्टिरुपदिष्टा ॥ सम्प्रति तदङ्गत्वेन
वासोदृष्टिं प्रक्षेपति । स होवाचेति ॥ अत्रापि प्राणस्य प्रयुक्तं
वागादीनां प्रति बह्वृत्तत्वं कल्पितमेवेत्याह । पूर्व्ववदिति ॥
अपि प्राणं प्रति वासोरूपत्वं गमकमाह । यस्मादिति । वासो-
दृष्टिकणमाचष्टे । लम्बुक इति । अनग्नो ह भवतीत्यस्य पौनरुक्त्य-
माशङ्क्यार्थविशेषमाह । वास इति । नाचमनान्तरं प्राणविदो
विधीयते एवविदशित्यन्ताच्चाङ्गिमेदिति श्रुतेरित्याशङ्क्याह । भोप्स-

भा० माचं । तदत्किं मे वास इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्य-
त्वात् । यच्चाचमनमपूर्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा कृम्याद्य-
न्मपि प्राणस्येति भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् ।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य
विज्ञानार्थत्वादूर्जजरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुं ।
यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्वार्यं प्राणस्थानप्रतार्यञ्च न
भवतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः ।
किन्तु हि प्रायत्वार्यमाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास
इति दर्शनस्योद्यत इति ब्रूमः । तच्चाचमनस्योभ-
यार्थत्वप्रसङ्गदोषसोदनानुपपन्ना । वासोऽर्थ एवाचमने
तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्थो

या० मायस्येति ॥ आदिपदेन प्रश्नप्रतिवचने गृह्यते । सर्व्वप्राणि-
भोग्येऽन्ने तस्यान्नमिति दृष्टिवदाचमनीयास्त्वेषु तस्य विधीयते ॥
वासोदृष्टिरित्युक्तं यतिरेकद्वारा विदुषोति । यदीति ॥ तादर्थ्य-
ज्ञानप्रतार्येनेति यावत् ॥

अथ पूर्व्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते । सर्व्वान्नभक्ष्यस्य प्रमायवि-
रजत्वादिव त्वपूर्व्वमाचमनमविरोधादिधियोयतामित्याशङ्क्याह ।
तुल्ययोरिति ॥ एकस्याचमनस्य श्रुत्यर्थत्वमनप्रतार्यत्वञ्च वक्तुम-
शक्यं विरोधादित्याशङ्क्याह । यत्त्विति ॥ विरोधो यथा स्यात्तथेति
यावत् । तर्हि कीदृमाचमनं विवक्षितमित्याह । किन्तु हीति ॥
प्रयत्नस्य भावः प्रायत्वं तदार्यं या आचमनक्रिया तत्साधनभूता
स्वेषु वास सङ्ख्यनं क्रियान्तरमत्र विधित्वितमित्याह । प्राय-
त्येति ॥ क्रियाभेदे फलितमाह । तत्रेति ॥ अन्यार्थस्वेषु अन्यार्थ-
त्वचिन्तने प्रमायविरोधादिधियोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव
विधेयं । तत्र चानप्रतार्यत्वचिन्तनमुचितमिति शङ्कार्थं । वासो
ऽर्थपूर्व्वमाचमनविधाने तत्रानप्रतार्यत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभे

उ० तद्वैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रप-
द्यायोक्तोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूया-
ज्जायेरन्नेवास्मिच्छाखा प्ररोहेयुः पलाशानीति
॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिपेदमावास्यायां
दीक्षित्वा पौर्णिमास्याः रात्रौ सर्वोपधस्य मन्थं

भा० पूर्वाचमनविधाने तत्रानग्रतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्य-
भेदः । आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वमेति प्रमाणाभावात् ।
तदेतन्प्राणदर्शनं सूयते । कथं तद्वैतप्राणदर्शनं । सत्य-
कामो जाबालो गोश्रुतये वाचा वैयाघ्रपद्याय व्याघ्र-
पदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यसाम्प्रै गोश्रुत्याख्यायोक्तोवाचाऽन्य-
दपि वक्ष्यमाणं वचः । किन्तुवाचेत्याह । यद्यपि शुष्काय
स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात् प्राणविज्जायेरक्षुत्पद्येरन्ने-
वास्मिन् स्यात्तौ शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानि च पचाणि ।
किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति । यथोक्तप्राणदर्शनमिदं
इदं मन्यास्य कर्मारभ्यते । अथानन्तरं यदि महन्नहस्य

या० द्रव्यकृत्यसिद्धाचमनसाधनभूतासप्तधासोदृष्टिपरमेष्ठ च वाच्य-
मित्युक्तमाह । नेत्यादिना । वासोऽर्थत्वमन्यार्थत्वं दृष्ट्यर्थत्वमित्युक्ति-
प्रमाणस्यैकस्य वाक्यस्याप्रमायत्वप्रसङ्गादिति यावत् ।

तद्वैतदित्यादि वाक्यं विधानार्थं नापि यत्नवचनं तद्याप्यर्थ-
मित्याशङ्काह । तदेतदिति । स्तुतिमेव यत्प्रयुज्यं विदुषोति ।
कथमिति । जीवते पुरुषाय प्राणविद्यावत्त्वदर्शनं ब्रूयात्-
दास्मिन्नहस्येन भयमिति किमु वाक्यमिति रोगना ।
गोदोहनवदधिष्ठिताधिहारमिदं कर्म प्राणविदा ऽस्मिन्

उ० दधिमधुनोरूपमध्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्य-
 ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥
 वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये
 सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
 हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावा-
 ज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेदायतनाय
 स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्
 ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृष्ट्याञ्जुलो मन्यमाधाय जप-

भा० जिगमिषेत् गन्तुमिच्छेन्नहत्त्वं प्राप्तुं यदि कामयेद-
 त्पर्यः । तस्येदं कर्मा विधीयते । महत्त्वे सति श्रीरूपन-
 मते । श्रीमते ह्यर्थं प्राप्तधनं ततः कर्मानुष्ठानं ततश्च
 देवधानं पित्रधानं वा पन्थानं प्रतिपत्स्यत इत्येतन्नयो-
 जनमुररीकृत्य महत्त्वप्रेप्सोरिदं कर्मा न विपद्योपभोगि-
 कामस्य । तस्यायं कालादिविधिरुच्यते । अनावस्थायां
 दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनादिनियमं कृत्वा तपो-

या० धिकारोऽस्तीत्याह । यथोक्तिति ॥ च्यवनन्तरं प्राणविद्यानिष्पत्ति-
 रिति श्रेयः ॥ वाक्यशेषं पूरयति । तस्येति ॥ महत्त्वद्वारा
 विषयोपभोगकामुकस्य कर्मविधायां शास्त्रं श्रेयादिशास्त्रव-
 दनर्थफलमेवेत्याशङ्काह । महत्त्वे हीति ॥ तस्येति प्रकृतम-
 ग्राह्यकर्मोक्तिः । कालादीत्यादिशब्देन द्रव्यादिसङ्गुद्धार्यः ।
 दैव्यदीक्षायां भवमौज्यभ्यग्ननादि न सर्वमेवायमनुतिष्ठति ।
 प्रकृतिधर्मा हि विद्यतावनुवर्तन्ते । प्रकृतिवदिदं कर्तव्येति

उ० त्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः
 श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्येष्ठं श्रेष्ठं
 राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति

भा० रूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान् भूत्वा इत्यर्थो
 न पुनर्देष्टव्यमेव कर्मजातं सर्वमुपादत्ते । अतदिकारत्वान्म-
 न्याख्यस्य कर्मणः । उपमद्गतीतिश्रुत्यन्तरात् । पयोमात्र-
 भक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते । पौर्णमास्यां रात्रौ
 कर्मारभते सर्वोपधस्य चामारण्यानामौपधीनां यावच्छ-
 त्तान्पमन्यमुपादाय तद्विषयोक्तव्याममेव पिष्टं दधिमधुनो-
 रौदुम्वरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यन्तरात्प्रति-
 योपमन्याऽद्यतः व्यापयित्वा ज्येष्ठाय ज्येष्ठाय स्वाहेत्यग्रा-
 वावसथ्ये आज्यस्य आवापस्याने कृत्वा सुवर्धनग्रं मग्नये
 सम्पातमपजयोस्तुवमधः पातयेत् । समानमन्यम् । वभि-

ष्या० न्यायात् । न चेदं कर्म कस्य चिद्विहितरतो यद्येतादृशमवसथमे-
 वात्र विवक्षितमित्यर्थः । दीक्षितेननेन विवक्षितं धर्मोक्तमाह ।
 उपसदिति । उपसदो नामेष्टयः प्रवर्गोऽस्मिन् प्रसिद्धः । तासु वनं
 पयोमात्रभक्षणं तदुपेतो भूत्वा गत्रं सम्पाद्य जुहोतीति वाजस-
 नेयके समानप्रकरणे व्यवसदिति यावत् । पिष्टं कृत्वा तदा-
 गमपक्षमेव दधिमधुनेः सम्मन्त्रं पात्रे प्रक्षिपेति सम्मन्त्रं । रौदु-
 म्वरत्वे नियमः । पात्रस्याकारे तु विवक्ष्यः । कथमन्यं पात्रमत्र
 कल्प्यते तथाह । श्रुत्यन्तरादिति । रौदुम्वरे कंसाकारे कंसे चमसे
 चेति वाजसनेये व्यवसाकर्मणासाद्यदन्त्यादेनापेक्षितं पात्रमत्र
 गृह्येतमित्यर्थः । आवापयसमन्त्रो नाविशेऽपि । आवापये-
 विवक्षितो दक्षिणोपासनायं कर्म विवक्षिते आवापयेत्यनेति

उ० ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयञ्ची पन्ध्र आचामति
तत्सवितुर्वृणोमह इत्याचामति वयं देवस्य

भा० धाय प्रतिष्ठायै सम्बदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं
तथैव सम्पातमवनयेत् । ऊत्ताऽथ प्रतिष्ठयाग्नेरीपदपष्ट-
त्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपतीमं मन्त्रं । अमो नामा-
ख्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अन्नेन हि
• प्राणः प्राणिति, देहे इत्यतो मन्थद्रव्यं प्राणस्यान्व-
लात्प्राणत्वेन स्त्रयते अमो नामासीति ॥ कुतः । यन्तो
ऽमा सः हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्वं समस्तं जग-
दिदं अतोऽमो नामासीत्यर्थः । स हि प्राणभूतो मन्थो
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधि-
ष्टाय पालयिता सर्वस्य । स मा मामपि मन्थः प्राणो
ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्वं जगदसानि
भवानि प्राणवत् । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ अथानन्तरं

धा० सम्बन्धः । आचामस्यानमाङ्गतिप्रदोपपदेशः । ऋद्धौकं वसिष्ठाय
स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्ववाक्येन तुल्यार्थमित्याह । समानमिति ॥
तुल्यत्वमेव स्पष्टयति । वसिष्ठायेति ॥ स्वाहेति मन्त्रं समुच्चार्य
ऊत्वेति सम्बन्धः । तथैव प्रथमहोमानन्तरमित्यर्थः । आङ्गत्यन-
न्तरमयशब्दार्थः ॥

भवतु प्राणस्येदं नाम मन्थनस्य तु कथं मन्त्रार्थमित्याशङ्क्याह ।
अन्नेन हीति ॥ प्रतिष्ठातेऽर्थे अन्नपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति ॥
यत्तस्मातो नामासीति पूर्वैश्च सम्बन्धः ॥ हेतुं व्याचष्टे । यस्मा-
दिति ॥ अथानन्तरं जपकर्मणः सकाशादिति श्रेयः ॥ तदेव
स्पष्टयति । मन्त्रस्येति ॥ मन्त्रस्यैकैकेन पादेन मन्त्रस्यैकैकं पादं

उ० भोजनमित्याचामति श्रेष्ठः सर्वधातममित्याचा-
मति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिवति ॥ ७ ॥

भा० खल्वेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छ. पादश्च आचामति भक्ष-
यति । मन्त्रसूक्तेकेन पादेनैकैक्याम भक्षयति । तद्भो-
जनं सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यस्यैकीकृत्यो-
च्यते । आदित्यस्य दृणीमहे प्रार्थयेमहि मन्त्ररूपं ।
येनाग्नेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सविद्वस्वर-
पापना भवेमेत्यभिप्रायः । अथवा देवस्य सवितुरिति
पूर्वेषु सम्बन्धः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं सर्वान्नेभ्यः सर्वधातमं
सर्वस्य जगतो धारयित्तमं अतिशयेन विधातुमिति
वा । सर्वथा भोजनविशेषणं तुरं त्वरं द्रुपं शीघ्रमित्ये-
तद्भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । धीमहि
चिन्तयेमहि विशिष्टभोजनेन मल्लताः शृङ्गात्मानः मत्त
इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य श्रियः कारणं महत्त्वं प्राप्तं
कर्म कृतवन्तो वयं तद्धीमहि चिन्तयेमहि । सर्वस्य मन्त्र-

या० भक्षयतीति भोजना । भोजनं मन्त्ररूपमिति सम्बन्धः । तत्स्य
सवितुः स्यात् प्राणस्य हि मन्त्रमध्यमप्रसिद्धं तथाच । प्राण
मिति । उच्यते सविनुर्भोजनमिति शेषः । प्राणमादित्यदेवते
यस्मिन् वाक्यार्थमाह । आदित्यस्येति । मन्त्ररूपं तद्भोजनमिति
पूर्वेषु सम्बन्धः ।

प्रार्थनाविषयं भोजनमेव विद्विजति । येनेति । तस्यैव
विशेषयान्तरं श्रेष्ठमित्यादि स्थितिचारयत्तमुदाहरणं यथा
नारगाह । अतिप्रदेनेति । जगदात्मा जनदानेति जगदात्मा
जनदाने च धातुः श्रेष्ठं विमिति भोजने कथ्यमाने धानमुच्यते

उ० निर्णिज्य कश्चं चमसं वा पञ्चादग्नेः संविशति
 चर्मणि वा स्थण्डिल्ये वा वाचंयमोऽप्रसाहः स
 यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥
 तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु
 पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने
 तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ८ ॥ २ ॥

भा० लेपं पिबति निर्णिजा प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसञ्च-
 मसाकारं वैदुम्बरं पात्रं । पीत्वा आचम्य पञ्चादग्नेः
 प्राक्शिराः संविशति चर्मणि वाऽजिने स्थण्डिल्ये केवलायां
 भूमौ । वाचंयमो वाग्यतः सन्नित्यर्थः । अप्रसाहो न प्रसङ्गते
 नाभिभूयते स्थापननिष्ठस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संयत-
 चित्तः सन्नित्यर्थः । स एवभूतो यदि स्त्रियं पश्येत् स्वप्नेषु
 तदा विद्यात्समृद्धं गमेदं कर्मेति ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एव श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा

था० तत्राह । विशिष्टेति । शुद्धधीत्वा ध्यानकारणमुक्त्वा प्रक्षतकर्म-
 • प्रेषितमहत्त्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनुष्ठेयमित्याह । अथवेति ।
 सावित्रं रूपमुक्तं नियमेनौदुम्बरं वैकल्पिताकारे विशेषः । पात्रं
 प्रक्षाल्य पिबतीति सम्बन्धः । मन्त्रशेषपात्रं प्रक्षाल्य पीत्वा-
 चमनपूर्वकमग्नेः पश्चिमभागे स्थापनित्यवहितायां केव-
 लाया वा भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह । पीत्वेति ।
 शयनस्थ कर्त्तव्यं दर्शयति । वाचंयम इति । तस्य स्वप्ने कथ-
 ण्डिल्युत्तमस्त्रीदर्शने शुभागम सूच्यत इत्याह । स एवभूत
 इति ॥ २ ॥ प्राक्विद्या तदङ्गकर्म चेष्टुमयमुक्तमिदानीमपि वि-
 द्यामाणातु कामसावदाख्यायिकायास्तात्पर्यमाह । व्रक्षादीति ॥

उ० श्वेतवेतुहीरुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय
तं ह प्रवाहणो जीवन्निस्वाव कुमारानु त्वा-
शिषत्पिता इत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ
यदितोऽधिप्रजाः प्रयत्नोति न भगव इति वेत्थ
यथा पुनरावर्तना ३ इति न भगव इति वेत्थ
पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति

भा० कर्मसु काम्येषु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु
स्वप्नकालेषु वा पश्यति भगवन् इति तत्र जानीयात् । कर्मणां
फलनिष्पत्तिर्भवित्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन्
स्त्यादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने मति इत्यभिप्रायः । दिव्यः
कर्मसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥ ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्ताः संसार-
गतयो वक्रव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आत्मा-
यिका आरभ्यते । श्वेतकेतुर्नामतो च इत्येतिप्रायः ।
अरुणस्यापत्यमारुणिस्तम्यापत्यमारुणेयः पञ्चालानां जन-
पदानां समितिं मभामेयाय आजगाम । तमागतवनां च
प्रवाहणो नामतो जीवन्निस्वाव कुमारान् । हे
कुमारानु ता त्वामग्निपदव्यग्निपत्पिता । किमनुमिष्टस्य
पितृव्यार्थः । इत्युक्तः स आद्याऽनु घटुग्निष्टोऽग्नि
भगव इति सूचययाए । तं देवाच घटुग्निष्टोऽग्नि

था० तमाग च वाक्येन श्वेतुमाह । वैराग्यहेतोर्दिति । राजा कुमार-
देति समेधपदमिमांशं श्वेतहेतोरपि नीयति ।

उ० न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथाऽसौ लोको न
सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्च-
म्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्तीति नैव
भगव इति ॥ ३ ॥ अथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा
यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवी-

भा० वेत्थ यदि तोऽस्मात्सोकादध्यधुर्द्धं यत्प्रजा प्रयन्ति
यद्गच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः । न भगव इत्याह
इतरो न जानेऽहं तद्यत्पृच्छसि । एव तर्हि वेत्थ जानीषे
यथा येन प्रकारेण पुनरावर्तन्ता इति न भगव इति
प्रत्याह । वेत्थ पद्योर्मागंथो सह प्रयाणयोर्देवयानस्य
पिद्वयाणस्य च व्यावर्तना व्यावर्तन इतरेतरवियोगस्थान
सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति वेत्थ यथासौ लोक
पिद्वयसम्बन्धी । य प्राप्य पुनरावर्तन्ते वज्रभिः प्रयद्भिरपि
येन कारणेन न सम्पूर्यता ३ इति । न भगव इति प्रत्याह ।
वेत्थ यथा येन क्रमेण पञ्चम्या पञ्चसङ्ख्याकाया आहुता
हुतायामाहुतिनिर्वृत्ता आहुतिसाधनाश्चाप पुरुषवचस

भा० यथेति ॥ अस्यार्थमाह । येनेति ॥ विद्वद्विदुषोऽस्तुल्यमार्गं यो
सतोर्दो मार्गो तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादि योज्यमुक्तं वाक्यार्थ
सङ्गिपति । इतरेतरेति ॥ विदुषाश्च कर्मिणाश्च मार्गद्वयम
धिहृत्य सह प्रस्थिताना यत्र मिथ्या वियोगो भवति तत्किं वेत्थ
अर्थः ॥ पिद्वयोऽवसम्बन्धिनः लोकमेव व्याकरोति । य प्राप्येति ॥
आहुतिनिर्वृत्त इत्यस्य व्याख्यान आहुतिसाधनाश्चेति अपूर्व
रूपाणामर्था भूतान्तरसमुच्चयार्थस्यकार । अथवा पयोद्वतादि

उ० तेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तश्च होवाच
 ऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशि-
 पमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्रा-
 क्षीतेषां नैकञ्च नाशकं विवत्सुमिति स होवाच

भा० पुरुष इत्येवंवचोऽभिधानं यासां ह्ययमानानां क्रमेण
 यथाङ्गतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषवाच्या भवन्ति
 पुरुषाख्या लभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तो नैव भगव इत्याह ।
 नैवाहमत्र किञ्च न जानामीत्यर्थः । अथैवमज्ञः सन् किम-
 नुशिष्टोऽस्मीत्यवोचया उक्तवानसि । यो हीमानि मया
 पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान् विजानीयात्कथं स विद्वत्स-
 नुशिष्टोऽस्मीति ब्रवीत । एवं स श्वेतकेतुराज्ञाऽऽयस्य आया-
 सितः सन् पितुरर्द्धं स्नानमेयाय मतवांसञ्च पितरमुवा-
 चाऽननुशिष्याऽनुशासनमकृतैव मा मां किल भगवान्समा-
 वर्त्तनकाक्षोऽब्रवीदुक्तवान् अनु त्वाशिपमन्वशिष्यं त्वामिति ॥

यतः पञ्च पञ्चसङ्ख्याकान् प्रश्नान् राजन्यबन्धूरा-
 जन्याः बन्धवोऽस्मेति राजन्यबन्धुः स्वयं दुर्दृष्ट इत्यर्थो

था० रूपेणाङ्गतिं साधयन्तीति चाङ्गत्वा पुनरपूर्वात्मना निष्पन्ना
 इत्यर्थः । क्रमेणेति अज्ञासोमदश्चद्विरेतसा हवनदारेणेति
 यावत् । यथाङ्गतिभूतानामन्येष्टिविधानेन शरीराङ्गतिदारा
 रूपता गतानामित्यर्थः । तत्पृष्टार्थजातातिरिक्तविययमनु-
 शासन ममास्तीत्यनुशिष्टोऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्क्याह । यो हीति ॥

यननुशिष्यं त्वामन्वशिष्यमिति कथमुक्तवानस्मीत्याशङ्क्याह ।
 यत इति ॥ नैकचनेत्युक्तमेव नन्पद भाग्यमिति सम्यग्

उ० यथा मा त्वं तदेतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन
वेद यद्यहमिमानवदिष्यं कथं तेनावक्ष्यमिति ॥
५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽहमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-

भा० ऽप्राचीत्पृष्ठांशेषां प्रश्नानां नैकञ्च नैकमपि नाशकं न
शक्तवानहं विवक्तुं विशेषणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स
होवाच पिता यथा मा मां वत्स त्वं त्वदागममात्रमेव
एताम्प्रश्नानवद उक्तवानमि तेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तु-
मिति । तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन लिङ्गेन मम
तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽहमेषां प्रश्ना-
नामेकञ्च नैकमपि न वेद न जाने इति । यथा त्वमे-
वात्र एताम्प्रश्नान् जानीषे तथाऽहमप्येताम् जान इत्यर्थः ।
अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्यः ॥

कुत एतदेवं अतो यद्यहमिमान् प्रश्नानवदिष्यं विदि-
तवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्तनकाले
पुरा नावक्ष्यं नोक्तवानस्मीति उक्त्वा स ह गौतमो गौत्रतो

भा० दर्शयितुं पुत्ररूपात् । अतो मां प्रति तव मिथ्यावादिता सिद्धेति
शेषः । पिता स्वकीयमिथ्यावादित्वशङ्का परिहरति । स होवा-
चेति ॥ यथा मा त्वमित्यादिवाक्यं पूरयित्वा व्याख्यायानन्तर-
वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । कथमित्यादिना ॥ तद्वाच्ये ।
यथेति । अज्ञानाविशेषोऽत शब्दार्थः । अन्यथाभावो ज्ञातेऽपि
विषये तवानुक्तिरिति यावत् ॥

त्वदीयमज्ञानं कुतो हेतोर्मया ज्ञातव्यमित्याशङ्कामुद्वाह्या-
नन्तरवाक्येनोत्तरमाह । कुत इत्यादिना ॥ अतस्तव पात्रभूतस्या
ऽनुपदेशान्मदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अर्हणा योग्या

उ० याहीश्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तं
 होवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं
 वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं
 वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव
 मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

भा० राजा जैबलेरुं खानमेयाय गतवान् । तस्मै च गौतमाय
 प्राप्तायार्हामर्हणाञ्चकार कृतवान् । स च गौतमः कृता-
 तिय्य उपित्वा परेष्टुः प्रातःकाले सभां गते राज्ञि
 उदेयाय । भजनं भागः पूजा सेवा सह भागेन वर्त्त-
 मानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय
 राजानमुद्गतवान् । तं होवाच गौतम राजा मानुषस्य
 भगवन् गौतम मनुष्यसम्बन्धिनो वित्तस्य यामादेर्वर-
 णीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः । स होवाच गौतमस्तवैव
 तिष्ठतु राजानुप वित्तं । यामेव कुमारस्य मम पुत्र-
 स्यान्ते समीपे वाचं पञ्चमश्रलक्षणमभाषथा उक्तवानसि
 तामेव वाचं मे मया ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा
 सह कच्छी दुःखी बभूव ॥

था० पूजामित्यर्थः । सभागपदं सप्तम्यन्तं राजविषयं । प्रथमानं
 गौतमविषयमिति भेदः । गौतममागतं योगक्षेमार्थिनं बुद्ध्वा
 राजा प्रसन्नः सङ्गृह्णन्निव्याह । तं होवाचेति । तर्हि कृत-
 कृत्यस्य तव किमागमनमित्याशङ्क्याह । यामेवेति ।

उ० स ह कृच्छ्री बभूव तए ह चिरं वसेत्याज्ञापया-
ञ्चकार तए होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो
यथेयन् प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति
तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्येव प्रशासनमभूदिति

भा० कथन्तिदमिति । स ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं
मन्यानो ह न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं
दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयाञ्चकार आज्ञप्तवान् । यत्पूर्वं
प्रख्यातवान् राजा विद्यां यच्च पयाचिरं वसेत्याज्ञप्तवान्
तन्निमित्तं ब्राह्मणं चमापयति हेतुवचनोक्ता । तं होवाच
राजा सर्वविद्या ब्राह्मणोऽपि सन् यथा येन प्रका-
रेण मा मां हे गौतमावदस्वं तामेव विद्यालक्षणां वाचं
मे ब्रूहीत्यज्ञानात् तेन त्वं जानीहि । तच्चास्ति वक्तव्यं
यथा येन प्रकारेणैवं विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान्
गच्छति न गतवती । न च ब्राह्मणा अनया विद्यया ऽनु-
शासितवन्तः । तथैतद्वसिष्ठं लोके यतो यस्मादु पुरा पूर्वं

भा० कृच्छ्रीभावमभिप्रेत्यति । कथमिति । गौतमस्य वचनं राज्ञो
दुःखीभावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्याह । सहेति ।
किमिति तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्याह । न्यायेनेति । संवत्सरं
वसेदिति यावत् । वक्तव्यविद्येति शेषः ॥ कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याज्ञा
कुर्वन्तो न प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्याह । यत्पूर्वमिति ॥ प्रत्याख्या-
नादिविषयहेतुवचनं न केवलं विद्यावशादेव श्रेष्ठं किन्तु
जातितोऽपीत्यपेक्ष्य ॥ तर्हि ब्रूहि तां वाचमित्याशङ्क्याह ।
तथेति । विद्याप्रवचने प्रभुते सतीति यावत् । यथेत्यस्यापेक्षितं

उ० तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

भा० सर्वेषु लोकेषु चत्रस्यैव चत्रजातिरेवानया विद्यया प्रशा-
सनं प्रशास्तृत्वं श्रियाणामभूद्भूव । चत्रियपरम्परयैवेयं
विद्यैतावन्तं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि
तत्त्वमुदानादूर्ध्वं ब्राह्मणान् गमिष्यति । अतो मया यदुक्तं
तत्त्वन्तुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ १ ॥
पञ्चम्यामाहुतावाप इत्ययं प्रश्नः प्रायश्चेनापाक्रियते ।
तदपाकरणमन्वितरेवासपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्नि-
होत्राहुतयोः कार्यारम्भो यः स उक्तो राजसनेयके । तं

आ० पूरयति । तथेति ॥ प्रसिद्धमेव स्फोरयति । तस्मादिति ॥
ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रशास्तृत्वं प्रागभावादिति यावत् ॥
इति शब्देनात्मार्थं वक्षयति । चत्रियेति ॥ उक्तप्रत्याख्या
नादिकारणमत शब्दार्थः ॥ १ ॥ ननु यथा प्रश्नेनैव प्रतिबन्धनमु-
च्यते पञ्चमन्तु प्रश्नः प्रायश्चेन प्रतिवदता क्रमो निराकृतस्तत्र
किं कारणमत आह । पञ्चम्यामिति ॥ अर्थक्रममनुकूल्य पाठक्रमो
ऽभिधातव्य इत्यर्थः ॥ ननु राजसनेयके ऽग्निहोत्रप्रकरणे ऽग्नि-
होत्राहुतपूर्वपरिणाम जगदित्युक्तं तदेवेष्टमि विवक्षितमिति
चेत् किमनेन पितृपेयग्न्यायेनेत्याशङ्क्यार्थभेदं वक्तुमग्निहोत्र-
प्रकरणस्थितमर्थमनुवदति । अग्निहोत्राहुतोरिति ॥ उक्तप्रका-
रमेव प्रदर्शयन् प्रथमं याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति यदुक्तं प्रश्नानुत्याप-
यति । तं प्रतीतिः ॥ कार्यारम्भकृत्यार्थः । अग्निहोत्राहुत-
पूर्वपरिणामो जगदित्युक्तः । तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्चतुष्टयोर-
हुतोरस्माद्धोकादुत्प्लान्तिः । उत्प्लान्तयो मरजोक्तं प्रति मतयोक्तव्यं
प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठितयोः स्थात्रपे सम्पाद्यमाणा इति । उत्तिमाप्राद्या-
वस्थितयोः पुनरिदं लोकं प्रत्यावृत्तिः । आवृत्तयोराश्रयं पुमान्

भा० प्रति प्रश्ना । उत्क्रान्तिराद्युत्थोर्गति प्रतिष्ठा दृष्टि पुन-
रावृत्तिलोक प्रत्युत्थायीति तेषांश्चापाकरणमुक्तं तत्रैव ॥

ते एते आहुती ऊते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत-
स्तेऽन्तरिक्षमेवाहवनीय कुर्वन्ते वायु समिध मरी-
चिरेव शुक्लामाहुति तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रा-
मत इत्यादि । एवमेव पूर्ववद्विव तर्पयतस्ते तत
आवर्त्तन्ते । इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशत । तत

आ० कथममुं लोकं प्रावृत्त्यान्शीलो भवतीति कार्यान्ममधिसृज्य
घट प्रश्ना प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्य प्रति
जनकस्य प्रतिवचनं दर्शयति । तेषां चेति ॥

अपूर्वस्वप्ने उत्क्राजती यजमानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः ।
ते च धूमादिना यजमानेऽन्तरिक्षमाविशति तदानीतत्प्राप्त-
दाविशत । ते पुनरन्तरिक्षाय यजमानानुक्लृप्तवया स्थिते स्वयं
मन्तरिक्षाधिकार्ये तदाहवनीयमिव कुर्वन्ते । आहुत्यधिक-
रणाहवनीयत्वात् । तच्च वायु समिधमिव कुर्वत । वायु-
नाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् । शुक्ला शुद्धामाहुतिमिव
मरीचिरेवाधत्ते । मरीचीनामन्तरिक्षे व्याप्तत्वात् । ते चान्त-
रिक्षस्थे तन्निष्ठ यजमानं फलोन्मुखमादधाते । ते पुनरन्तरिक्षा-
दुत्क्रामन्ति यजमाने संहोत्क्रामतः । यजमाने च द्युलोकमावि-
शति सहाविशत । तमाविश्य तमेवाहवनीयं कुर्वन्ते आदित्य
समिधमित्याद्यन्तरिक्षे च यदेवेत्तत् । यथावाहुती पूर्वमन्तरिक्षं
तर्पयत इत्युक्तं तथैव द्युलोकस्थयजमानं फलदानेन सुखिनमा-
सन्वाते । ते चारब्धं दत्त्वा ततो द्युलोकाद्यजमाने एधिबीमाविशति
अभूते सहावर्त्तन्ते । एधिबीमाविश्य ब्रीह्यादिना स्वाथ्यं ह्येष
यित्वा रेतस्सिचं पुरुषमाथ्यद्वारेणाविशत । पुरुषाच्च रेतो
द्वारा द्वितीयां प्रवृत्तिमाविश्य गर्भोभूतं स्वाथ्यं कर्मानुष्ठान-
योग्यं देहभागिनमापादयत । ततोऽसौ पारलौकिकं यस्मानुष्ठा-
यान्ते लोकं प्रावृत्त्यान्शीलो भवति । इति पूर्व्वं जनकोनोक्तमित्यर्थः ।

भा० स्त्रियमाविश्लोका प्रत्युत्थायी भवतीति । तत्राग्नि-
होत्राज्ज्यो कार्यारम्भमात्रमेवप्रकार भवतीत्युक्त ॥

इह तु त कार्यारम्भमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षण
पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसा-
धन विधित्सन्नाहाऽसौ वाव लोकोऽग्निरित्यादि । इह
साधम्प्रातरग्निहोत्राज्जती ऊते पयआदिसाधने अङ्गा-
पुर सरे आहवनीयाग्निसमिद्धमार्चिरङ्गारविष्णुसिद्धभा-
विते कर्षादिकारकभाविते चान्तरिक्ष क्रमेणोत्क्रम्य
द्युलोक प्रविशन्तौ स्रक्षभूतेऽसमवायित्वादपशब्दवाच्ये
अङ्गाहेतुत्वाच्च अङ्गाशब्दवाच्ये तयोरधिकरणो ऽग्निः ।
अन्यच्च तत्सम्बन्ध समिदादीत्युच्यते ॥

भा० तद्यपि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्कोक्तमेव सङ्क्षिप्याह । तचेति ।
वाजसनेयिक सप्तम्यर्थः ॥

प्रकृतश्रुतेरर्थविशेष दर्शयति । इह त्विति । यच्चधा द्युपजन्त्य
पृथिवीपदघयोऽधित्यकारैरिति यावत् ॥ पञ्चाधिसम्बन्धमवताम्यं
प्रथमप्रयोगस्य तात्पर्यमाह । इहेति । अथ लोको भूलोकास्त
स्त्रित्वर्थः । आहोत्रोऽसमवायित्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । पय
आदीति ॥ तयो अङ्गात्वसिद्ध्यर्थं अङ्गापुर सरे इत्युक्तं । तयो-
रधिकरणो ऽग्निरित्यादिकल्पनेपयोगित्वेन विशेषणान्तरमा
दत्ते । आहवनीयेति ॥ तयो सातन्त्र परिहरति । कर्षादीति ॥
अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धर्मिपरः । काम्यनिको द्युलो-
कायाख्योऽभिज्ञत्वसम्बन्धमिति तपशब्दोऽग्निविषयः । अन्यथेत्युक्त
स्पष्टयति । समिदादीति । आदिशब्दो धूमार्चिरङ्गारादि
विषयः ॥

उ० असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ

भा० असावग्न्यादिभावनाङ्गत्योः सापि तथैव निर्दिश्यते ।
असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम यथाऽग्निहोत्राधिकरणं
आहवनीयं । इह तस्याग्नेर्धुंलोकाख्यस्यादित्य एव समित्
तेन हीहोऽसौ लोको दोष्यते । अतः समिन्धनात् समि-
दादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् । समिधो हि धूम
उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् । आदित्यकार्य-
त्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अङ्गः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिधो
हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्र-
मनोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्-
द्योक्तलक्षणेऽग्नौ देवाः । यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः ।
अधिदैवनं अङ्गा । अग्निहोत्राङ्गतिपरिणामावस्थारूपाः
सूक्ता आपः अङ्गाभाविताः अङ्गा उच्यन्ते । पञ्चम्यामाङ्गता-
दापः पुंस्यवचसो भवन्तीत्यपां होम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ॥

था० पर्यायतात्पर्यमुक्ताऽक्षराणि थाकरोति । असावित्यादिना ।
इहेत्येतल्लोकानिदेशः पूर्वोक्तं सम्बध्यते । तदुत्थानादित्यत्र तच्छब्दे-
नादित्यो गृहीतः । अथात्माधिदैवविभागेन देवान् विभजयति
यजमानेति । प्रत्ययविशेष्यत्वेन यद्वाया होम्यत्वात्पुनरप्यग्निद्वि-
गत्या अङ्गां थाकरोति । अपिहोत्रेति । किञ्च प्रश्नप्रतिवचनयोरे-
कार्यत्वात् प्रश्ने चापि होम्यतया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः अङ्गा-
प्रदिता होम्यतया विवक्षिता इत्याह । पञ्चम्यामिति ।

उ० देवा श्रद्धां जुहति तस्या आहुते सोमो राजा
सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदं भ्रं

भा० अद्वा वा आप अद्वामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति
च विज्ञायते । तांअद्वामब्रूपां जुहति । तस्या आहुते
सोमो राजा । अपा अद्वाशब्दवाच्याना द्युलोकाग्नौ
ऊताना परिणाम सोमो राजा सम्भवति । यथा चन्द्रे-
दादिपुष्परसा च्छगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यश्च
आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारभन्त इत्युक्तं । तथेमा
अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्त्य सूक्ष्मा अद्वाशब्दवाच्या आपो
द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्र कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहो-
त्राहुतौ । यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिमया आहुति-
भावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणा ऽऽकृष्टा. अद्वाप-

क्षा० अद्वाशब्दस्य षड्व्यवहारप्रयोगाभावाद्देवमित्याशङ्काह ।
अद्वेति । कथमाप अद्वाशब्देन प्रसिद्धयदुच्यन्ते तच्चाह । अद्वा
इति ॥ अद्वापूर्वकहोममुद्दिश्य पय सोमाग्राहुतिसाधन
सम्पाद्य जुहोतीति तैत्तिरीयका पठन्ति । तथा आपु अद्वाशब्द
सम्भवतीत्यर्थं ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ।
उक्तं मधुविद्यायामिति शेष । चान्द्र कार्ये चन्द्रसमीपस्य
तत्त्वदर्शं शरीरमित्यर्थं ॥ तथापि यजमानानां कथं प्रलित-
त्वमत आह । यजमानाश्चेति ॥ आहुतौ तच्छब्देन गृह्येते ।
प्राधान्यं मयिदित्यर्थं ॥ तदेव स्पष्टयति । आहुतिभावना-
भाविता इति । तत्त्वस्तुतास्तदनुसारिणस्तदायया इत्यर्थं ।
तद्भावितत्वफलमाह । आहुतिरूपेणेति ॥ तेनाकृतत्वं यद्यो
ह्यतत्त्वं ॥ आहुतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति । अद्वेति ॥ तत्पूर्वकं

उ० धूमो विद्युदर्विरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं
सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

भा० मवायिनो दुलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि
तैरग्निहोत्रं ऊतं । अत्र ताडतिपरिणाम एवं पञ्चाग्नि-
सम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थं । न यजमा-
नानां गतिः । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति
विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृतां ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थ-
माह । यजन्त्यो वाच यजन्त्य एव गौतमाग्निः यजन्त्यो नाम
वृक्ष्युपकरणभिमानिनीदेवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् ।
वायुना हि यजन्त्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राक्स्थे
वृष्टिदर्शनात् ॥

आ० पयः सोमादिसार्थं यत्कर्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूता-
क्तत्वमीपस्य शरीरं प्राप्य तत्त्वस्थया इत्यर्थः ॥ कथं सोमसारूप्यं
धम्मिगं क्षलमित्याशङ्क्याह । तदर्थमिति ॥ यजमानानां सोम-
भावो गतिमन्तरेण न सिध्यति । तथाच वक्ष्या गतिरित्याश-
ङ्क्याह । अत्रेति । आहवनीयोऽग्निः सामग्यर्थः । सा तर्हि कुर्वो-
ष्यते । न हि तदुक्तिमन्तरेण यथोक्तं फलं सिध्यत्यत आह ।
तान्त्विति ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमसम्बन्धो द्वितीयः पर्यायस्तस्यार्थ-
निर्द्धानुं तमेव पर्यायमादत्ते अतिरिक्तं । पुरोवातादीत्यादि-
शब्देन वयं हेतुवायुभेदादृच्छते ॥

उ० पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर
एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा
अवाक्षरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुहुति तस्या आहुतेरनु
सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० अर्धं धूमो धूमकार्यत्वाद्भूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्यु-
दर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अग्निरङ्गाराः । काठिन्यात्
विद्युत्सम्बन्धाद्वा । द्वादुग्यो विस्फुलिङ्गाः । द्वादुग्यो
गर्जितशब्दाः । मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत्सोमं राजानं जुहुति । तस्या
आहुतेर्वर्षं सम्भवति । अङ्गाख्या आपः सोमाकारपरिणता
द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य दृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथि-
व्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि कालेन
समिद्धा पृथिवी प्रोक्ष्यादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो
धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते । यथाऽग्नेर्धूमे
रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अग्निरूपा रात्रिः ।
तमोरूपत्वात् । अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशा-

ध्या० उक्तस्याग्नाया धूमकार्यत्वं पौराणिकैः । यच्च धूमोद्भव त्वं हि-
जाना च हितं सदा । दावाग्निधूमसम्भूतमभ्य यनश्चितं स्मृतं ॥
मृतधूमोद्भवत्त्वमभ्यभयं भविष्यति । धमिचाराग्निधूमोत्थं
भूतनाशाय वै हिजा इति ॥ अथ्यात्म यजमानस्य प्राणाः । इन्द्रा-

उ० • पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
त्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अनं
जुहुति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥
योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव

भा० न्तत्वसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । सुद्रव-
सामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानं । तस्या आज्ञतेरन्नं
ग्रीह्यवादि सम्भवति ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि
मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखा-
श्चिर्गमनात् । जिह्वाऽर्चिर्लोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भाम
आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । विप्रकीर्णत्वसामान्यात् ।
समानमन्यत् । अन्ते जुहुति ग्रीष्मादिमंस्कृतं । तस्या
आज्ञते रेतः सम्भवति ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् ।
तेन हि मा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्त्रयते स

था० दयस्ताधिदैवतं देवा इत्याह । पूर्ववदिति । सोम राजानमि-
त्यादि याचते । अद्वास्या इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्या थाऊत्तेर्गर्भः सम्भवति इत्युक्तं यस्तीकरोति । एव-
मिति । यद्येकरोत्या अद्वादीनां देतोऽन्तानां यानि पुत्रोक्ता-
दिषु योषिदन्तेऽपिषु इव नानि तेषामेकैकमग्निं पय्याये यः
क्रमो यात्यातस्तेनेति यावत् ॥

कथं पुनरायो गर्भोभवन्ति भूतान्तरायामपि तुल्यो गर्भोभा-
वताय याद्यभौतिकत्वादत आह । तच्चेति । भूतानां मध्ये किमि-

उ० समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्व्यदन्तः
 करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
 आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० धूमः । क्षीयन्वादुपमन्त्रयत्य । योनिरर्चिर्लौहितत्वात् ।
 यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्भवात् । अभिनन्दाः
 सुखलवा विस्फुलिङ्गाः जुह्वत्वात् ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
 देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति । एवं
 अङ्गारामेवर्षान्नरेतो हवनपर्यायक्रमेणाप्येव गर्भीभूता-
 स्ताः । तत्रापामाहुतिममवाचित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः
 पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवला-
 सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापोऽचिद्वृत्तताः सन्तीति ।
 चिद्वृत्ततलेऽपि विशेषमञ्जालाभो दृष्टः इष्टिवीर्यमिमा
 आपोऽयमग्निरित्यन्यतमवाहुस्त्यनिमित्तः । तस्मात्समुदिता-

आ० त्वया प्राधान्यविवक्षयैर्गमिर्देशः । तासामेव केवलानां कार्यारम्भ-
 कत्वविवक्षा किं न स्यात्तत्राह । न त्विति । भूतान्तरासहकृतानां
 केवलानामपामारम्भकत्वे यदारब्धं कार्यं न तद्देवाद्यतनं तस्य
 अलमुद्बुदवदत्यन्तचञ्चलत्वादित्यर्थः । केवलानामप्यसमुपेत्योक्तमि-
 दानीं तदेव नास्तीत्याह । न चेति । इतिशब्दस्तासां चिद्वृतं ।
 चिद्वृतमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः । सर्वस्य चिद्वृत्तत्वे
 कथं दृष्टेः विशेषव्यपदेशो युज्यतेत्याशङ्काह । चिद्वृत्ततलेऽपीति ॥
 त्वया प्राधान्यविवक्षायां अथप्रतिवचनयोरप्यशब्द इत्युपसंहरति ।
 तस्मादिति । केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् । कथमारम्भकेषु
 भूतेष्वपि वाहुत्वमवर्गितमित्याशङ्क्य कार्यद्वारा तदधिगतिरि-

उ० इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः
शयित्वा यावदाथ जायते ॥ १ ॥

भा० वधूतानि बाहुल्यात्कर्म्मसमवायीनि सोमादिकार्यार-
म्भकाण्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमदृष्टान्न-
रेतोदेहेषु । अजद्रवञ्च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्या-
माहुतौ ऊतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ ८ ॥

इति त्वेवञ्च पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु शुलोकादिर्मा
प्रत्यावृतधोराहुतयोः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य
लोकं प्रत्युत्पायी भवतीति बाजसनेयक उक्तं तन्प्रासङ्गि-
कमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्ने उक्तं वेत्य् यदितोऽधि
प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः

आ० त्याह । दृश्यते चेति । सोमादीनामबाहुल्येऽपि कथं पार्थिवश-
रीरस्य तद्बाहुल्यमित्याशङ्क्याह । अजद्रवचेति । पञ्चमप्रश्ननिर्यं
यमुपसंहर्तुं पातनिकां करोति । तत्रेति ॥ येषाम्भाविति
यावत् ॥ गर्भीभूताः पुरुषवचसो भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तार्थं चाकं योजयति । इति त्विति ॥ अपा गर्भीभावोक्ति-
मात्रेण पुरुषवचस्त्वस्य निर्णीतत्वादलमुत्तरस्यनेत्याशङ्क्य तस्य
तात्पर्यमाह । यत्त्विति ॥ बाहुल्योः सम्बन्धोति शेषः । प्रासङ्गिकं
गर्भीभावोक्तिप्रसङ्गादागतमिति यावत् ॥ इहेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः ।
प्रासङ्गिकीं सङ्गतिं त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्वोत्तरस्ययोरास्ति सङ्ग-
तिरिति तात्पर्यान्तरमाह । इह चेति ॥ प्रजानामुद्भूतमनु-
सरन् निरूपयिष्यते । तादर्थ्येन तासामुत्पत्तिरादावुच्यते इत्यर्थः ॥

उ० स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्ट-

भा० परिणामविशेषः । आहुतिकर्मसमवायिनीना अह्नाशब्दवा-
च्यामां उल्बावृत उरुवेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दग्ध
वा नव वा मासानन्तर्मातुं कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन
न्यूननातिरिक्तेनानन्तरं जायते ॥

उल्बावृत इत्यादिवैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि
मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्वै तदनुलिप्तस्य
गर्भस्त्रोष्णाऽऽग्न्युचिपूयावृतस्य शोहितरेतोऽग्न्युचिवीजस्य
मातुरग्निपोतरक्षानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निवर्द्धशक्ति-
बलवीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयन । ततो योनिद्वारेण पोष-

या० द्विविधां सङ्गतिमुक्त्वा बाष्पाक्षराणि योजयति । स गर्भं इति ॥
शोमदृष्ट्यद्वेतास्थपेक्ष पञ्चमत्वं गर्भास्थस्य परिणामस्य द्रष्टव्य ।
अपरा प्रकृतत्वद्योतनार्थमाहुतीत्यादि विशेषणद्वयं । अथवा पूर्वो
क्तात्काशस्य नाधिकेन वा कालेन यावता जन्तु समयाङ्गो जायते
तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति सम्बन्ध । अनन्तरं योनिर्गते निर्ग-
मनकारणीभूतकर्मोभित्यक्तेरिति श्रेय ॥

उल्बावृतस्य कुक्षौ धिर शयनं योनिर्गते निस्सरणमित्येतद-
ग्रेष्ठमिति प्रसिद्ध किमिति श्रुत्या यद्यदिश्यते तत्राह । उल्बावृत
इत्यादीति । वैराग्यार्थत्वमस्य स्फुटयति । कष्टं हीति । श्लेष्मा-
दीत्यादिशब्देनाहृत्प्रयुक्त्यायुमज्जादीनि गृह्णन्ते । तदनुलिप्तस्येति
तच्छब्दे । मूत्रपुरीषादिविषय । शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यं । बलं दंष्ट-
सामर्थ्यं । तेजः शरीरजगता कान्ति । प्रज्ञा चेतना जीवन्धर्मः ।
चेष्टा प्रावृधर्मः । सा निवर्द्धा यस्य तस्येति विग्रहः । मातु-
दरे शयनस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनिद्वारा निस्सरणं सुख-
करमिति चेन्नेत्याह । तत्र इति ॥ तद्ग्राह्यप्रकारमेवाभिनयति ।

उ० मिताऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः
सम्भूतो भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० भागस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं याचयति ।
मुहूर्त्तमप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयि-
त्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्ववद्गमनागम-
नाय कर्म कुर्वन् सुखालक्षकवदा तिर्यग्भ्रमणाय
यावत्कर्मलोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेव क्षीणायुषं
प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि
चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने बाधिरुतक्षमेनं मृत-
मितोऽस्माद्भ्रामादग्रधेऽग्न्यर्थमृत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्ध-
कर्मणे । यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धा-
द्याहुतिक्रमेण । यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो

आ० मुहूर्त्तमपीति ॥ यस्मात्तुरन्तः शयनं मुहूर्त्तमपि दुःसहं
तत्कार्यं दीर्घकालं शयितुं शक्य । कथञ्च दश वा नव वा
मासानन्तः शयित्वा पुनर्योगिद्वारा दुष्करं निस्सरय दुःसह्यं
स्यादिति वैराग्यं याचयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ जातस्य पुन-
रुन्नेनास्तीत्याशङ्काह । स एवमिति ॥ यावदायुषमित्ये-
तच्छाचष्टे । पुनरिति ॥ घटीयन्त्ववद्गमनार्थं वा निषिद्धं
कर्म यौनपुन्येनाश्रयन् यावत्कर्मभार्जितमायुस्तावदस्मिन्देहे
जीवति ततो म्रियते । तथा च जातस्य मृत्युप्रेषाद्वाप्ति
सम्यग्ज्ञानं विना स्वस्तिप्रामिरित्यर्थः ॥ यस्तु तर्हि मृतस्य
हृतकृत्यतेत्याशङ्काह । तमेवमिति ॥ सर्वस्य तर्हि मृतस्य
पारलौकिकत्वं स्यादिति चेन्मेत्याह । यदीति ॥ तदा परलोकं

तद्य इत्थं विदुः

भा० भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापाद-
यन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेत्य यदितोऽधि प्रजा प्रयन्तोत्यथ प्रश्न प्रत्युपस्थितोऽ-
पाकर्त्तव्यतया । तत्र लोक प्रत्युत्थितानामधिकृताना गृह-
मेधिना य इत्यमेव यथोक्त पञ्चाग्निदर्शनं दुलोकाद्य-
ग्निभ्यो वय क्रमेण जाता अग्निरूपं पञ्चाग्यात्मान
इत्येव विदुर्जनोद्यु । कथमवगम्यते इत्य विदुरिति । गृहस्था
एव उच्यन्ते नान्य इति । गृहस्थाना ये त्वनित्य विदुः
केवलैष्टापूर्त्तदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्र गच्छन्तीति
वक्ष्यति । ये चारण्योपसृप्ता वैखानसा परिव्राजकाश्च
अद्भुतप इत्युपासते तेषाञ्चेत्यविद्धि सद्वाचिंरादिना

आ० प्रति कर्मणा निर्दिष्टमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । युक्तञ्च तन्मृतस्या
गन्तव्यं नयनमित्याह । यत इति ॥ ८ ॥

स उवाच त इत्यादिनेऽक्तमनुवदति । वेत्येति ॥ प्रत्युपस्थित
प्रजोत्पत्तिदशनेन प्रसङ्गत इति यावत् । तद्य इत्य विदुरित्येत
द्याचष्टे । तन्नेत्यादिना । सप्तम्यर्थमेव स्पष्टयति । लोकादिति ॥
निर्द्धारणार्थां यच्छे । वेदनप्रकारमनुवदति । दुलोकादीति ॥
तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्युत्तरं सम्बन्धः ॥ साधारणोक्तेर्विशेषे
सङ्कोचे हेतु विना न सिध्यतीति शङ्कते । कथमिति ॥ पारिशेष्य
सङ्कोचकमिति परिहरति । गृहस्थानामिति ॥ यच्छे निर्द्धारणे ।
अतश्च केवलकर्मिणो गृहस्था न विदुरिति गृहस्थमवहन्तीति
शेषः ॥ पारिव्राजका वानप्रस्थाश्च गृहस्थानामिति धेनेत्याह ।
ये चेति ॥ केषां तर्हि गृहस्थमत आह । पारिशेष्यादिति ॥
गृहस्थ एव । हेतुन्तरमाह । अपिहोचेति ॥ तदाऽऽत्मापूर्वं
परिणामात्मकं जगदत्र पञ्चधा प्रविभज्यामित्येन दर्शनमुत्तरं

॥१०॥ गमनं वक्ष्यति । पारिशेष्यात् अग्निहोत्राहुतिमन्वन्थाश्च
गृहस्था एव गृह्यन्त इत्य विदुरिति ॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या
चानुपलब्धिताश्च विद्यन्ते कथं पारिशेष्यसिद्धिः । नैष दोषः ।
पुराणस्मृतिप्रामाण्यात् । ऊर्द्धरेतसा नैष्ठिकब्रह्मचारिणामु-
त्तरेणार्थान् पश्चात् प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह
गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न
विशेषनिर्देशार्हाः । ननूर्द्धरेतस्य चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
कारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते इत्यवित्त्वमनर्थकं प्राप्तं ॥

॥१०॥ मार्गप्रतिसाधनं बोधते । अतो विद्यायास्तत्त्वमन्वाद्गृहस्थानां
मपि तत्त्वमन्वस्य प्राप्तत्वात् सेषामेवेह ग्रहणमुचितमित्यर्थः ।
पारिशेष्यमाक्षिपति । गन्विति । ग्रामे सयत्नीको वासः ।
न च ब्रह्मचारिणां पत्नीसम्बन्धः । तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो
गृहीताः । मुखकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुतयोपलक्षिताः । ततस्तेषां
मिह ग्रहणसम्भवात् पारिशेष्यमित्यर्थः । किं नैष्ठिकब्रह्मचारि-
णोऽनेत्य विदुरिति गृह्येन किं नोपकुर्वाणा इति विवक्ष्यार्थ-
इययति । नैष दोष इति ॥ अद्याशीति सहस्राणि यतीनामूर्द्ध-
रेतसाः । स्मृतेन स्यात् तु यत्तेषां तदेव मुखवासिनामित्यादिपुराण-
स्मृते श्रुतिमुखत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्द्धरेतसाम-
र्हित्यसम्बन्धेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानास्थो मार्गः । यावत्
प्रतिपत्तिस्तत्तत्सामरण्यवासिभिः सहस्रलङ्घितब्रह्मचर्येणैवा-
र्चितादिप्रतिलाभात् प्रक्षामित्वेन प्रयोजनमिति पारिशेष्य-
सिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । उपकुर्वाणकास्त्विति ॥ ते
हि स्वाध्यायग्रहणार्थास्तस्मिन् गृहीते खेच्छावशादाश्रमान्तर-
गृह्यन्तस्तत्पत्तेनैव पक्षवन्तो भवन्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभ-
क्त्येव विदुरिति निर्देशमर्हन्तीत्यर्थः । किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचा-
रिणामुत्तरमार्गप्रतिसम्भवादनर्थक इत्यवित्त्व प्राप्तमिति श्रुति-
विरोधात् । द्वितीये तु पारिशेष्यसिद्धिवादवरणमिति शङ्कायः ॥

भा० न गृहस्थान् प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था अनित्यं विदु-
स्तेषां स्वभावतो दक्षिणे धूमादिः पन्थाः प्रसिद्धस्तेषां ये
इत्थं विदुः सगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः । अथ यदु चैवास्मिन् शब्दं
कुर्वन्ति यदि च नार्जिषमेवेति लिङ्गादुत्तरेण ते गच्छन्ति ।
नमूर्द्धरेतषां गृहस्थानाञ्च समाने आश्रमित्वे ऊर्द्धरे-
तसानेवोत्तरेण यथा गमनं न गृहस्थानामिति न धुक्तं ।
अग्निहोत्रादिवैदिककर्मावाङ्मले च सति नैष दोषः ।
अपूता हि ते ॥ शत्रुमित्रसंयोगनिमित्तौ हि तेषां

था० किमिदं वित्तं नैष्ठिकान् प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किं वा सर्वानेव
प्रतीतिं विक्तव्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । न गृहस्थानिति ॥
तान् प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्यवित्तस्य विभज्य समर्पयते । ये गृहस्था
इति ॥ स्वभावतस्तदनुष्ठितेष्टापूर्तवशादित्यर्थः । तेषामेव
गृहस्थाना मध्ये ये केचिदुक्तेन प्रकारेणेत्यं यथाधिदर्शनं विदुर
मिथोऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देवयानोत्तरेण यथा गच्छन्ती-
ति सम्बन्धः । न केवलं गृहस्थाना यथाप्रवित्तमेव किन्तु सगुण
ब्रह्मवित्तमपि तेषामस्तीति प्रमाद्यमाह । अथेति ॥ अन्त्येष्टि-
कारणाकारणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्षिरादिगतिश्रवणादस्ति
गृहस्थानामपि ब्रह्मवित्तमिति ग्रह्यते । पारिव्राजकादिव्यक्त्यो-
ह्यसम्भवेन विद्यास्तुतेरपि दुर्बलत्वत्वादित्यर्थः ॥ विहितत्वाधि-
शेषादाश्रमात् । तुल्यत्वमन्वित्यशङ्कते । नन्विति ॥ साध्यमुक्त्वा
गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति । अग्निहोत्रादोति ॥ वैदिकानि
कर्माणि भूयसि सन्ति । तेषाञ्च नाङ्गले सत्यविदुषामूर्द्धरेत-
सानेव देवयानेन यथा गमनं न गृहस्थानामित्युक्तं । साधन-
भूयस्ते षण्भूयस्त्वन्याथविरोधादित्यर्थः ॥ आश्रमिताविशेषे
ऽपि धर्माविशेषादिशुद्धितारतम्यसम्भवाप्रैकहृष्यमिति परि-
हरति । नैष दोष इति ॥

भा० रागद्वयो । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ ।
 हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादि च यद्वशुद्धिकारणमप्यपरि-
 हार्यं तेषां । अतोऽपूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा
 गमन । हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च ।
 शुद्धात्मनो हीतरे मनुमिवरागद्वेषादिपरिहाराच्च
 विरजसस्तेषां युक्त उत्तर, यन्याः । तथाच पौराणिकाः ।
 ये प्रजामीयिरेऽधीरास्ते श्रमयानानि भेजिरे । ये प्रजां,
 नेपिरे धीरास्तेऽमृतं हि भेजिर इत्याहुः । इत्य-
 विदां गृहस्थानामरण्यवासिनाञ्च समानमार्गत्वेऽमृतत्वे
 फले च सत्परिण्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तं । तथाच
 श्रुतिविरोधः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदांसस्तपस्विन
 इति । स एनमविदिता न भुनक्तीति च विरुद्धः । न ।
 आभूतमसवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

पा० कथं गृहस्थानामभिहोत्रादिभूयोधर्मवत्ता विद्याहीनानाम-
 प्यपूतत्वं तत्राह । मनुमिवेति । अप्रवक्ष्ययादीत्यादिपदेन
 परिगृहीतादि गृह्यते । यशुद्धिवाङ्मत्यकारणमतश्चार्थः ।
 तुल्यमूर्द्धरेतसामप्यशुद्धिहेतुवाङ्मत्यादपूतत्वमित्याशङ्काह । हि-
 सेति । उद्धरेतसां पूतत्वे सिद्धे फलिकमाह । तेषामिति ।
 उद्धरेतसा देवयाने यथानुप्रवेशे प्रमातमाह । तथा चेति ।
 पौराणिका वाङ्मरिति सम्भवः । वाच्यमधर्ममात्रमार्गद्वयो-
 रमृतत्वमूर्द्धरेतसामुक्तमाक्षिपति । इत्थं विदामिति । तेषां विद्या-
 नर्थक्यमित्येवमाशङ्काह । तथा चेति । स परमात्मा स्वयम-
 घातः समेतमधिकारियमपयमंप्रदानेन न यानयतीति च वाक्य-
 विद्यामन्तरेणामृतत्वं ब्रुवतो विरुद्धमित्यर्थः । उद्धरेतसाममृत-
 त्वस्यापेक्षितत्वाच्च विद्यानर्थक्यमेवेति परिहरति । नाभूतेति ।

भा० तच्चैवोक्त पौराणिके । आभूतमश्रव स्थानममृतत्व
 हि भाष्यत इति । यच्चात्यन्तिकममृतत्व तदपेक्षया न तत्र
 दक्षिणा यन्ति स एनमविदितो न भुनक्तीत्याद्या श्रुतय
 इत्यतो न विरोध । न च पुनरावर्त्तन्त इतीम मानव-
 मावर्त्त न वतन्त इत्यादियुतिविरोध इति चेत् । न । इम
 मानवमिति विशेषणान्तेषामिह न पुनरावर्त्तितरक्षीति च ।
 यदि श्लोकान्तेनैव नावर्त्तेरन्निम मानवमिहेति च वि-
 षणमनर्थक स्यात् । इममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेत् ।
 न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादा
 वृत्तिकल्पनाऽनर्थिका । अत इममिहेति च विशेषणार्थव-
 त्वाय अन्यवावृत्ति कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीय
 मित्येव प्रत्ययवता मूर्द्धन्या नाद्याऽर्चिरादिमार्गेण गमन ॥

था० आर्पेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमायमाह । तच्चैवेति ॥ यच्च प्रजा का
 मयमाना मुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तच्चैव तत्समिधाविति यावत् ॥
 कथं तर्हि यथोक्तमुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह । यचेति ॥
 आदिशब्दस्तमेव विद्वानमृत इह भवतीत्यादियुतिसङ्ग्राहार्थं ॥
 आर्पेक्षिकममृतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्यते परिहर्तुमिति शङ्कते ।
 न चेति ॥ आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसङ्ग
 राहार्थं ॥ इममिहेति विशेषणावृत्तमेव निरापद्ये ॥ नेत्यादिना ॥
 तदेव श्रुतिरेकमखेन विशदयति । यदीति ॥ सर्वत्ररूपेषु श्रुतेरेता
 दृशत्वादिममिहेति षट्दहसामान्येन सर्वत्ररूपविषये विशेषणा
 नर्थक्यं दुर्वारमित्युत्तरमाह । नानावृत्तीति ॥ विधान्तरस्य विशे
 यणार्थसम्भवे योजितमाह । अत इति ॥ यस्मिन् कान्ये ब्रह्मलोका
 प्राप्तिस्तस्मात्त्वत्पान्तरमन्यवेत्युक्तं । ऊर्द्धरेवसामाश्रमधर्ममात्रनि
 युताममृतत्वमपेक्षिकमुपलक्षितं । सम्प्रति तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्म
 तत्त्वानामात्यन्तिकममृतत्व गतिविरपद्य सिध्यतीत्याह । न चेति ॥

भा० ब्रह्मैव सन् ब्रह्माद्येति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्त इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । न तस्माज्जीवादुच्चिक्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति सदैव गच्छन्तीत्ययमर्थः कल्पत इति चेत् । न । अत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणार्थक्यात् । सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाशकैवेषा । यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात् प्राणानां जीवेन सहागमनमाशङ्क्य तस्मादुत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरुपपद्यते ॥ जीवत्वं वा । सर्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात् प्राण समन्त्वमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वं भेदकारणमिति ॥

आ० तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्रान्तिक्तममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणात् । ब्रह्मैवेति ॥ न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्यन्दिनश्रुतिमनुष्ठित्य न तस्येयादिक्ता नवश्रुतिरपि नेतयेति शङ्कते । न तस्मादिति । वाक्यशेषविरोधाच्चैवमिति दूषयति । नापेति । श्रुत्यन्तरालोचनायामपि न खयूष्यकल्पनेत्याह । सर्वे प्राणा इति । प्राणैः सह जीवस्येति शेषः । संसारदशायां प्राणैः सह विद्यानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्क्या न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । यदापीति । भवतु प्राणानामत्रैव समवस्यस्तथापि जीवस्य गमनायत्तममृतत्वनमित्याशङ्क्याह । न चेति । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतियुक्तस्यामीति । स प्रायमव्यजतेति श्रुतेरिति शेषः । किञ्च प्राणैर्वियुक्तस्य चिदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्रायोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादित्याह । जीवत्वं वेति ।

भा० अतमाद्विधेऽग्रे जीवन्तं गतिर्वा न प्रक्या परिकल्पयितुं । युत-
 चरोप्रमाणं । न च मतोऽप्युच्यते यः स्फुटितो जीवाख्यः मद्रूप
 द्विद्रोक्षुष्यन् गच्छतीति प्रक्यं कल्पयितुं । तस्मात्तयोर्द्वि-
 गाद्यग्रगतममेतीति मनुष्यमहोपासकस्य प्राचैः सह नाद्या
 गमनं मापेयमेव चाग्रगतम् । न माद्यागोच इति गम्यते ।
 तदपराजितापूसादेरं मदीये नर इत्याद्युक्ता तेषामेवैष
 मद्भ्रमोक्त इति विमेषणात् । अतः पद्याप्रिविदो वृक्षत्या
 ये चेमेऽन्त्यो धानप्रत्याः परिमाजकाद्य सह नैष्ठिकमद्भ्र-
 पारिभिः अद्भ्रतप इत्येवमाद्युपासते । अद्भ्रधागाक्षप-
 म्बिनयोत्थः । उपासनमद्भ्रतात्पथ्याथः । इष्टापूजन्दत्त-

प्या० उद्भ्रमये समयंयते । शब्दगतत्वादिति ॥ चिदात्मा हि कल्प-
 नायामधिष्ठाने सति द्यतो निर्भातं सम्भस्यात्मा । तस्मादमेर्विरमु-
 निद्रवन्तीयत्वात्तद्भेदसम्पादनं तस्य प्राद्यमद्भ्रमाचमेवेति चेदि-
 कानां प्रसिद्धं । तथा च प्राद्यद्विधेति चिदात्मनो जीवन्तं गतिर्वा
 न प्रक्यते कल्पयितुं । तस्मात्पूज्यत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमा-
 खत्वादित्यर्थः । सदात्मनः सम्भ्रगतस्य जीवाख्यभेदकस्य न
 प्रायोपाधिष्ठानं । किन्तु अत एव तस्याग्रे जीवन्तया चाप्रिवि-
 द्भुनिद्रवन्तस्य गत्यर्थत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निष्कर्णं
 निष्कियं प्राप्तामिव्यादित्युतेरिति शेषः । प्रकटरुपायंमुपयंहरति ।
 तस्मादिति ॥ निर्गुणमद्भ्रविदाभात्यन्तिचाग्रगतस्य ममनादि-
 निरपेक्षत्वादिति यावत् ॥

समुद्यमहोपासकस्य सापेक्षमग्रगतत्वमित्यत्र विशेष्यश्रुति-
 मनुकूलयति । तदपराजितेति ॥ आदियदेन तदव्यत्य सोम-
 सधन इत्यादि गृह्यते । तेषामेव मद्भ्रविदामेव पूर्वोक्तविशेष्य
 मुखो मद्भ्रणः सत्याख्यस्य जोषो नान्येषामस्तवात्मनामिति विशे-
 तद्वद्वन्नादस्यत्वं येषां मज्जीकनिवासिभिः समं सपेक्षमेवेति
 निर्धारितमित्यर्थः । ऊर्द्धरेतसामाश्रममाचनिष्ठानामपि मद्भ्र-

उ० ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-
सम्भवत्यर्चिषोऽहरद्वा आपूर्य्यमाण पक्षमापूर्य्य-
माणपक्षाद्यान् षडुदङ्गेति मासाश्स्तान् ॥ १ ॥
मासेभ्यः सम्बत्सरश्च सम्बत्सरादादित्यमादि-

भा० मित्युपासत इति यद्वत् ॥ अत्यन्तराद्ये च मत्तं ब्रह्म चिर-
ण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनीन्देवता-
गभिसंविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

समानमन्यथ चतुर्थमतिन्याख्यानम् । एष देवयानः
पन्था व्याख्यातः मत्तलोकावसानो माणादृष्टिः । यद्-
न्तरा पितरं मातरश्चेति मन्त्रवर्णात् । अथेत्यर्थान्तर-

षा० लोको ज्ञेयते । गृहस्थानां पुनर्विदुषामेवेत्युपपाद्य प्रकृतिश्रुति-
व्याख्यानमनुवर्तयति । अथ इति । पूर्वोक्तपारिशेष्यादिति
यावत् । पारिव्राजकाख्येत्यमुख्यं सद्भासिनं स्त्रिदण्डिनो गृहस्थानो
मुख्यसद्भासिनां ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेतीति पृथक्कृतत्वात् । अद्वी
सत्यमुपासत इति अत्यन्तरं । पश्चाद्विषयो गृहस्थाः साश्रममा-
त्रप्रवणादूर्ध्वरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभये सर्वशब्देनोच्यन्ते ॥

चतुर्थे यदुपकोशलविद्याया मतिन्याख्यानमतिवृत्तं तेन समान
मर्चिषोऽहदित्यादि वाक्यव्याख्यानं । तथाच तत्र पृथक्कर्तव्यमि-
त्याह । समानमिति । समानमित्युत्तरमार्गव्याख्यानमुपसंहर-
ति । एष इति । देवयानेन पन्था वहिरग्राह्यवस्थितं ब्रह्म
गन्तव्यमित्येके ताग्रत्याह । नागडादिति । तत्र हेतुमाह । यदन्त-
रेति । पितरं सुलोकं मातरश्च पृथिवीं मध्ये द्वे रजतो अग्रहणं
ताभ्यामिदं विश्वं कर्म ज्ञानाधिकृतं गच्छति । नचागडादहिरस्ति
मतिद्वयमित्यर्थः । वेत्य यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रपन्न्य प्रति-
पचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं । सम्प्रति पित्रयागोपदेशेना-

उ० त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः
 स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति
 ॥ २ ॥ अथ य इमे याम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते
 ते धूममभि सम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेर-
 परपक्षमपरपक्षाद्यान्षट्क्षिणेति मासास्तान्नेते

भा० प्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । याम इति गृहस्था-
 नामसाधारणं विशेषणमरण्यावासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थः ।

यथा वानप्रस्थपरिभ्राजकानामरण्यां विशेषणं गृहस्थेभ्यो
 व्यावृत्त्यर्थे तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म ।
 पूर्ते वापीकूपतडागारामादिकरणं । दत्तं च बहिर्वेदि
 यथा गृहस्थेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तं । इत्येवंविधं परिचरण-
 परिचाणाद्युपासते इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते
 दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनी देवतामाभिमुख्येन
 सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रि रात्रि-
 देवता रात्रेरपरपक्षदेवता एवमेव कृष्णपक्षाभिमानि-
 नीमपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति

भा० ऽपि यामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्क्य । याम इतीति । सद्य
 लोको हि वासो याम इत्युच्यते । न च सद्यलोकत्वमूर्द्धदेवता युक्तं
 तथाच गृहस्थानामेव यामविशेषणमसाधारणं न च तदप्यमूर्द्ध-
 देतेभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तो न स्पष्टयति ।
 यथेति । वेद्यन्तर्भावव्यासेषादहिर्मेदीति विशेषणमादौ
 दत्तमिति धृतीकोपादानं पुनर्यास्याऽस्यानुवाद इत्युपनयति ।
 इतिशब्दाद्येमाह । इत्येवंविधमिति । परिचरणं गुम्भेदित्यु

उ० सम्वत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृ-
लोकां पितृलोकादांकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष
सोमो राजा तद्देवानामनु तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

भा० सविता । तान् मासान् दक्षिणायनान् पण्मासाभिमानि-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सप्तचारिणो हि षण्मासदे-
वता इति मामानिति वज्रवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः
प्रकृताः सम्वत्सरं सम्वत्सराभिमानिनीं देवतानभिप्राप्नु-
वन्ति । कुतः पुनः सम्वत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते ।
अस्ति हि सम्वत्सरस्य प्रसङ्गोऽस्तीत्यवयवभूते दक्षि-
णोत्तरायणे तत्तार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगधनमासेभ्यो
ऽवयविनः सम्वत्सरस्य प्राप्तिदत्ता । अत इहापि तदवयव-
भूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
सम्वत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तप्राप्तिं प्रतिषिध्यते
नैते सम्वत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकां

आ० श्रुत्वा परित्राणं रक्षणां । आदिपदं नित्यस्वाध्यायादिसङ्ग्रहार्थं ।
उपासते तावत्येवानुविशन्तीति यावत् । कथमिति शब्दस्य
यद्योक्तायत्वमिति हस्मोपाध्यायः कथयतीतिवत्प्रकृतमाध्यामि-
त्वादित्याशङ्क्याह । शब्दस्येति । देवयानाधिकृतैर्भ्यः सकाशात्
पितृयागाधिकृतैषु विशेषान्तरमाह । नैव इति । अत्रातप्रति-
पद्येति शब्दस्येति । कुत इति ।

प्राप्तिं दर्शयन्नुत्तरमाह । अस्ति हीति । पूर्ववत्प्रयापूर्वं देव-
यानेन यथा ऽवयवेभ्योऽवयविनः सम्वत्सरस्य प्राप्तिस्तथेति यावत् ।
अत्रशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा बोधयति । नन्विति । औप-

भा० पितृलोकादाकाशमाकाशाचन्द्रमसं । कोऽसौ यज्ञैः प्रपृथ
चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
मन्वमर्यायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैव
दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रं विवक्षितत्वात् । न हि ते
कवलोल्लेखेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
भवन्ति । ते स्तोत्रश्रुत्यादिवत् । दृष्टयाद्यशब्द उप-
करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि ॥

न च तेषां स्थादीनां पुष्टोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो
नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्यापि भन्तः सुखिनो
देवैः क्रीडन्ते । शरीरश्च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्र-
मण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो
शुलोकाग्नौ ऊताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः
कर्मासमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः शुलोकं प्राप्य चन्द्र-
त्वमापन्नाः शरीराधारश्रद्धा इष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।

आ० चारिकमर्थं श्रुत्वा परिहरति । नैव दोष इति । दृष्टप्रयोगमन्त-
रेण कथमुपकरणविषयोऽन्नशब्दो व्याख्यायते तत्राह । दृष्ट्येति ॥

भवतु कर्मिणो देवान्पुष्टोपभोग्यत्वं तथापि स्वयमुपभोगा-
भावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशङ्काह । न चेति । अन्योपभो-
ग्यत्वात्तपि स्वयंभोगमन्तं तस्मादित्युच्यते । तथापि तेषां मृताना-
मशरीरिणां कथं सुखोपभोगः सम्भवतीत्याशङ्काह । शरीर-
चेति । कथमपी चन्द्रलोके तद्देहात्मकत्वं तदाह । तदुक्तमिति ।
अपापां सोमत्वमेवावतं प्रतीयते ननु कर्मिंदेहात्मकत्वमित्या-

उ० तस्मिन्यावत्सम्पातमुपित्वाऽथैतमध्वानं पुन-
निवर्तने

भा० अन्त्यायाश्च शरीराङ्गतावमौ ङतायामग्निना दह्यमाने
शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्द्धं यजमानमावेष्टा चन्द्र-
मण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानोया वाह्यशरीरारम्भिका
भवन्ति । तदारब्धेन च शरीरेऽष्टादिफलमुपभुञ्जाना
आसते यावत्तद्रूपभोगनिमित्तस्य चयः कर्मणः । सम्पत्ति
येनेति सम्पातः कर्मणः चयो यावत्सम्पातं यावत्कर्मणः
चय इत्यर्थः । तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले ऽपि ता अथाऽन-
कारमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं । पुनर्निवर्तन इति
प्रयोगात्पूर्वमप्यमण्डलचन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चासन्निति
गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपपत्तिश्च चन्द्रं
गच्छन्ति । तस्यैव चान्वर्तने । अणमात्रमपि तत्र स्थातुं न

आ० शङ्काह । ता आप इति । कर्मसमवायिनीनामया कर्मापूर्व-
द्वारा यजमानदेहे प्रतियुक्ता कथं बुद्धौकप्रवेशादि सम्भवती-
त्याशङ्काह । अन्त्यायाश्चेति । अग्निरारब्धस्य शरीरस्य भोगाद्य-
तत्तत्वं दर्शयति । तदारब्धेनेति ।

तदेवानामग्नित्यादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्यापदे ।
यावदिति । चन्द्रलोकास्तच्छब्दार्थः । यावत्सम्पातमुपित्वेति श्रूयते ।
चयमन्त्याया व्याख्यायते तथाह । सम्पन्नोति । पुनः शब्दप्रयो-
गश्च तावत्सम्पातः । पुनरिति । अथेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति । तच्छब्दपरामर्शहेतुं स्पष्टयति । स्थितोति । यथा
दीपस्य अहश्चये स्थितिनिमित्ताभावादस्थितिविग्रहा चन्द्रलोके
स्थितिनिमित्तस्येष्टादेर्भोगेन क्षयात्तत्र स्थित्यसम्भवादहतिरे-
वेत्यर्थः । तस्मिन्नावत् सम्पातमुपित्वेत्यत्र विचारयति । किन्त-

भा० लभ्यते । स्थितिनिमित्तकर्मचयात् । खेदचयादिव प्रदी-
यस्य । किं तत्र येन कर्माणां चन्द्रमण्डलमारूढस्य सर्वस्य
चये तस्मादवगाहणं किं वा सावशेष इति । किन्ततः ॥

यदि सर्वस्यैव चयः कर्माणां चन्द्रमण्डलस्यैव मोक्षः प्राप्नो-
तीति । तिष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्यादवेति । तत आगत-
स्तेषु शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेष्वेत्यादि-
स्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्त्तदत्तव्यतिरेकेणापि
मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि
सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः । अतः

आ० चेति । तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मण्य
चये मतीति यावत् । सावशेषोद्भूतात्मकस्य सकाशादतिरि-
क्तेन केनचित्कर्मणा सहितं समित्यर्थः । यद्यदयेऽपि पक्षं
एव इति । किन्तत इति ।

तत्राप्यपक्षं पूर्वपक्षमुत्तेज प्रतिषिद्धिमुक्तत्वं समाह । यदीति ।
तत्रैव दूयकान्तरमाह । तिष्ठत्विति । चन्द्रमण्डलं सावशेषं ।
ततश्चन्द्रमण्डलादित्येतत् । इहेत्येतल्लोकोक्तिः । आदिपक्षं शुभा-
शुभाकर्मानुसारिसर्वव्यापारशयार्थः । न केवलं सर्वकर्म-
क्षयपक्षे मूर्तिरेव विवक्ष्यते किन्तु स्मृतिर्येत्याह । तत इति ।
चन्द्रलोके भोगक्षयस्य कर्मणो भोगेन चायादौ शेषेणानुपभुक्तेन
कर्मणा नान्य प्रतिपद्यत इत्याद्या मूर्ति सर्वकर्मक्षयपक्षे विव-
क्ष्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षस्याऽन्यथावादिना प्रति-
क्षिप्ते सावशेषपक्षमुक्तत्वादौ प्रतिपद्यते । नन्दिति । तान्यपि
चन्द्रमण्डले भुक्तान्येवेति नावशेषोऽस्तीत्याशङ्क्याह । न चेति । न
हि सर्वकर्मवशाच्चन्द्रमण्डलप्राप्तिरिति भावः । तर्हि चन्द्रमण्डले
कर्मणोपभोगाभावादपि तदादौ चेत्याशङ्क्याह । परिमिता-
मिति । अधिरोधश्चन्द्रमण्डले भोगस्य शेषकर्मसङ्गादप्य चेति
शेषः । यत् तत इत्येवेत्यादिस्मृतिविरोध इति तथाह ।

भा० क्षीणानि तानि । यन्निमित्तं चन्द्रमण्डलमारुढस्तान्येव
क्षीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मात्मकान्याद-
विरुद्धः ॥

अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरु-
द्धागेकधेन्युपभोगफलानाञ्च कर्माणामेकैकस्य जन्मोरा-
रम्भकत्वसम्भवात् । न चैकस्मिन्मन्यनि सर्वकर्माणां चय
उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेयैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मारम्भक-
त्वस्मरणात् । स्यावरादिप्राप्तानाञ्चात्यन्तमूढानामुत्कर्ष-
हेतोः कर्मण आरम्भकत्वासम्भवात् । गर्भभूतानाञ्च
संभ्रममानानां कर्मासम्भवे ससाराणुपपत्तिः । तस्मादेकस्मि-

भा० शेषशब्दश्चेति ॥ नि शेषेयमपि भूतैषु कर्मसंभूतकर्मसु शेष
शब्दो न विरुध्यतेऽभूतानां कर्मणा कर्मत्वस्य तुल्यत्वान्नात्र
सावशेषयत्ने स्मृतिविरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥

यच्चन्द्रमण्डलस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राह । अत एवेति ॥
शेषकर्मसंज्ञावादेवेति यावत् । इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह ।
विरुद्धेति ॥ आरम्भकत्वसम्भवादेकजात्युपभोग्यकर्मक्षयेऽपि
कर्मशेषः सम्भवतीति ॥ अथैकस्मिन्मन्यनि सर्वेऽपि क्षीयन्ते
कर्माश्रयस्यैकभविक्तवादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ एकभविगत्या-
यस्योपरिष्ठाग्निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इतश्च शेषकर्म
सिद्धिरित्याह । ब्रह्महत्यादेवेति ॥ असूकरखरोष्ट्राणामित्यादि-
स्मरणां घृतमाण्डलोद्देशेयवत् भूतस्यैव कर्मण शेषात्पुनरावृत्ति-
र्भविष्यतीत्यत्र आह । स्यावरादिति ॥ शेषकर्मसिद्धौ हेतुन्तर
माह । गर्भभूतानामिति ॥ कर्मशेषसंज्ञावभुपसहरति । तस्मा-
दिति ॥ एकस्यापि कर्मणोऽनेकजन्महेतुत्व तच्छब्दार्थः । मता-
न्तरमुत्पादयति । यत्त्विति ॥ यावत्प्रवृत्तकालं कर्म न क्षीयते
तावत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धादन्धानि कर्माणि स्वयं चारम्भन्ते । नरस्य

भा० अन्नानि सर्वेषां कर्षणमुपभोगः । यत्तु कैचिदुच्यते
सर्वकर्माश्रयोपमर्देन प्रायेण कर्षणं जन्मारम्भकत्वं ॥

तत्र कानिचित्कर्षाण्यनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानि-
चिज्जन्मान्तरमारम्भन्त इति नोपपद्यते। मरणस्य सर्वकर्मा-
भिव्यञ्जकत्वात् स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति। तदसत् ।
सर्वस्य सर्व्वात्मकताभ्युपगमात् । न हि सर्वस्य सर्व्वात्मकत्वे
देशकालनिमित्ताविरुद्धत्वात् सर्व्वात्मनोपमर्दः । कस्यचि-
त्कचिदभिव्यक्तिर्वा सर्व्वात्मनोपपद्यते । तथा कर्मणामपि
माश्रयाणामुपमर्दो भवेत् । यथा च पूर्वानुभूतमनुव्य-
मयूरमर्कटादिजन्माभिसङ्गताविरुद्धानेकवामना मर्कटस्य-

था० काले तु प्रतिबन्धकाभावात्सर्वकर्माश्रयसङ्घातोपमर्देन तेषामु-
त्तरशरीरादम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

तथापि कथं श्रेयकर्मसङ्घावासिद्धिरित्यत आह । तथेति ।
अनारम्भकर्मणा सर्वेषामुत्तरशरीरादम्भकत्वे गतीति यावत् ।
प्रयाणकाले यानि कर्माण्यभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरा-
दम्भकानि इतरेषामु न शरीरादम्भकत्वमिति दूययति । तदस-
दिति । मधुमास्योक्तं न्यायेन सर्वस्य सर्व्वात्मकत्वाद्भोकारादेश-
स्यापि तथात्वात् सर्व्वात्मनोपमर्दोपपत्तिरित्यर्थः । उक्तमर्थ-
मुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह । न हीति । सर्वं सर्वस्य कारक-
कार्यश्चेति न्यायेन सर्वस्य सर्व्वात्मकत्वे स्थिते गतिरित्यर्थः । कस्यचित् कचि-
त्सर्व्वात्मनोपमर्दः । तथाभिव्यक्तिर्वा भोपपद्यते । प्रलोदमानोपम-
र्दोदेदविशेषादिहृतत्वादित्यर्थः । उक्तन्याय इत्यतः राजयति ।
तथेति । इत्यस्य कर्मश्रेय सम्भसतीति हर्मसत्तायां दृष्टान्तमाह ।
यथा चेति । पूर्वं हर्मजानुभूतानि यानि मरुद्यादिजन्मानि
तैरभिमन्त्रताः सम्पादिता विरुद्धा या भुङ्क्ते वासवान्तज्जा-

भा० प्रापकेन कर्मणा मर्कटजन्मरक्षमाणेन नोपगृह्यन्ते तथा
कर्मोष्णपन्थजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपगृह्यन्त इति युक्त ॥

यदि हि मर्क्याः पूर्वजन्मानुभववासना उपगृह्येरन् मर्क-
टादिजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य
जातमाचस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुरुद-
रमलम्ब्यादिकौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्यत्वात् ।
न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं
वक्तु । तं विद्याकर्मणो समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुते ।
तस्मादासमाचस्यभेदकर्मोपगृह्ये इति शेषकर्मसम्भव ।
यत एव तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्मण समार उपपद्यत
इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्या यः प्रति निवर्तन्त
इत्युच्यते । यथेत यथागत निवर्तन्ते । ननु साक्षेभ्यः पितृ-
लोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चान्द्रमममिति गमन-

था० तिविशेषप्रापकेन कर्मणा तस्मिन्नारब्धमात्रेण निवर्तन्त इत्यर्थः ।
दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥

दृष्टान्तं विष्टयेति । यदि हीति ॥ ययहितवासनोच्छेदेऽपि
मायबहितदेश उच्छिद्यते ॥ तथाप्यनन्तरजन्मोत्पत्त्यासनासाम-
र्थ्यान्मर्कटशिशोयथोक्तकौशलमविदुर्मित्याशङ्क्याह । न चेति ।
किञ्च पूर्वप्रज्ञा चेत्यविशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनु-
भूयतीति अत्रादयवहितपूर्वजन्मवासनेव समन्वेतीति न शक्यं
विशेषतो वक्तुमित्याह । तं विद्येति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टा-
न्तिकं निगमयति । उक्तादिति ॥ शेषजन्मसङ्गात् शक्तितमाह ।
यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्मण्य शेषेणेति सम्बन्धः । कश्चिदिति श्रौतो
वा स्मार्तो वा योक्तिको वा लौकिको वेत्यर्थः । एतमेवाध्वानमिति
प्रकृतमध्वानं प्रथमपूर्वकं विशदयति । कोऽसावित्यादिना । यथे-

उ० यथेतमाकाशमाकाशादायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽग्नं भवति ॥ ५ ॥ अग्नं भूत्वा
मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह ब्रोहि

भा० क्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किन्तु रक्षाकाशादायुमि-
त्यादि कथं यथेतमित्युच्यते । नैव दोषः । आकाश-
प्राप्तेस्तत्त्वत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च ॥

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनैवविधमपि निवर्त्तन्ते
पुनर्निवर्त्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमे-
तद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते ।
यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भका आप आमस्तास्तेषां
तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्माणां च ये विनीयन्ते । घृत-

था० तमित्युक्तमाक्षिपति । जल्पति ॥ किं यथेतमित्येतदेव न सम्भ-
वति ; किंवा यथेतमेवेति नियमो नोपपद्यते ; तत्रापि दूषयति ।
नैव दोष इति ॥

द्वितीय प्रत्याह । न चेति । अत्रेति निवृत्तिवत्ता । अनैववि-
धमपीति यथागतिक्रमो दर्शितो न तथा निवृत्तिर्निन्दता । किन्तु
विधान्तरेष्वपि सम्भवतीत्यर्थः । निवृत्ते क्रमनिन्दनाभावे
कीदृशो नियमो विवक्षित इत्याशङ्क्याह । पुनरिति । तेनाभि-
प्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमत्र आह । अत इति । एतत्क्रमवद्वि-
त्तिक्रमे निन्दनाभावोऽत इत्याद्यं । उक्तं यथेतमनैवविधमेति ।
निवृत्तिनियमे फलितमाह । अत इति । परमात्मन आकाशं पितुं
भौतिकमित्युक्तं । कथं पूर्वसिद्धाकाशतादात्म्यप्रतिपत्त्येव ता-
द्विधतीत्याशङ्क्य तत्तात्त्विकमनमेव तद्भावापत्तिरित्युपपद्यते । ना-
भावापत्तिरिति न्यायादित्याह । यास्तेषामिति । एतस्य तात्त्विक-
काठिन्दतायाः काशभूताद्य तत्परिच्छेदता चर्म्मदेऽध्यरोहण

उ० यथा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते
 ज्ञेयो वे खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो खनूमतियो

भा० संन्यागमिवाग्निमंथोमे ता विलीना अन्तरिक्षस्या आकाश-
 भूता इव सूक्ष्मा भवन्ति । ता अन्तरिक्षाद्यायुर्भवन्ति । वायु-
 प्रतिष्ठा वायुभूता इत्यामुतस्योद्भवास्त्राभिः सह क्षीण-
 कर्मा वायुभूतो भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो
 भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं अक्षरणमाचरूपो भवति । अभ्रं
 भूत्वा ततः मेघनममर्षो मेघो भूत्वा उन्नतेषु प्रदेशेष्वप-
 प्रवर्पति । वर्षधारारूपेण श्रेयकर्मा पततीत्यर्थः । त इह
 त्रीद्विधवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवम्प्रकारा
 क्षीणकर्माणां जायन्ते । क्षीणकर्माणामनेकत्वाद्वङ्गवचन-
 निर्देशः । मेघादिषु पूर्व्वेकैकरूपत्वादेकवचननिर्देशः ।
 यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसन्निवेशसह-

प्या० सङ्गता इव भवन्तीत्यर्थः । आकाशाद्यायुमित्यस्यार्थं साधयति । ता
 अन्तरिक्षादिति । उन्नतेषु समुद्रादित्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति
 यावत् । त इत्यनुशायिनो निर्देशश्चेत् । इहेति एधिवी कथ्यते ।
 कथमस्मिन् वायो वङ्गवचनेनानुशायिनां वङ्गत्वा निर्देशस्तत्राह ।
 क्षीणकर्माणामिति । कथं मेघो भूत्वा प्रवर्पतीत्यादावेकवचन-
 निर्देशस्तत्राह । मेघादिव्यति । ये पूर्व्वे मेघादयो नभोऽन्तास्तेषु
 प्रत्येकमभिमानिदेवतानामेकरूपत्वात्तदुपस्थितानामनुशायिना-
 मप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः । यतो वै खलित्यादिवाक्यं
 याच्ये । यस्मादिति । यानुशायिना दुश्चरानि सरसमित्युक्तं
 प्रपश्यति । यत इत्यादिना । मकरादिभिर्भक्षितानामनुशायिनां
 तेभ्यस्तत्प्रमाणजावीयत्वेन समुद्रो भविष्यतीति चेन्नेत्याह ।

उ० रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

भा० स्त्राणि वर्षधाराभिः पतितानां । अतस्तस्माद्धेतोर्वै ससु
दुर्निष्पत्तरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणं । यतो गिरितटा-
दुदकस्रोतसोद्यमाना गदीः प्राश्रुवन्ती ततः समुद्रं ।
ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्ये । तत्रैव च सह
मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्राग्भोभिर्जलधरैराकृष्टाः
पुनर्वर्षधाराभिर्भक्ष्यन्ते शिलातटे वाऽगम्ये पतितास्तिष्ठन्ति ।
कदाचिद्भ्यासमृगादिपीता भक्षिताद्यान्वै ॥

तेऽप्यन्यैरित्येवमकारः परिवर्त्तेरन् । कदाचिद-
भक्ष्येषु स्यावरेषु जातास्तत्रैव शृण्वेरन् । भक्ष्येष्वपि
स्यावरेषु प्रजातानां रेतःसिद्धेहमन्यन्ते दुर्लभ एव । यज्ज-
त्वात् स्यादराणामिति । यतो दुर्निष्क्रमणत्वं । अथवाऽतो
ऽस्याद्भोक्ष्यवादिभावादुर्निष्पत्तरं दुर्निगमनतरं ।
दुर्निष्पत्तरमिति तकार एकी भुगो द्रष्टव्यः । भोक्ष्य-

ष्या० तेऽपीति ॥ मकरादयोऽपि जलवादिभिरभक्ष्यन्ते तदाच
समुद्रे पतितानामनुशायिनां तत्रैव सदा स्थितित्वं । अन्येह-
मनुशायिनः समुद्रे लीना न ततः पुनरुद्भून्ति इत्यन्ते । तदा च
क्षतविनाशः स्यादित्याशङ्क्याह । जलधरैरिति । समुद्रेऽग्भो-
भिरिति प्रतीया गृह्यार्थः । तर्हि समुद्राग्भोभिरनुशायिनामनुशायिनां
तत्तमानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेत्त्याह । भक्षितायेति ।

यैकाहं सर्पादयो भक्ष्यन्ते तेष्वनुशायिनामनुशायि-
नामुद्भवः स्यादिति चेत्त्याह । तेऽपीति । तथाचिदप्योत्तरीया
परिवर्त्तनात् रेतःसिद्धेर्गमवि ददा कदाचित्पदं दमिति चेत्

भा० वादिभावो दुर्निष्पत्ततरस्तन्मादपि दुर्निष्पत्तराद्रेतः-
 मिग्देहमन्वन्धो दुर्निष्पत्ततर इत्यर्थः । यस्मादूर्द्धं रेतोभि-
 र्वालेः पुंस्वरहितैः स्यविरैर्वा भविता अन्तराले शीर्यन्ते ।
 अनेकत्वादन्नादानां । कदाचित्काकतालीयन्यायेन रेतः-
 मिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतःसिग्भावं गताणां कर्मणो
 वृत्तिलाभः । कथं यो यो क्षन्तमन्ति अनुशयिभिः संश्लिष्टं
 रेतःमिक् यद्य रेतः पिञ्चत्युत्तुकाक्षे योयिति तद्भूय एव
 तदाकृतिरेव भवति । रेतोरूपेण तदवयव आकृति-
 भूयस्त्वं भूय द्राव्युच्यते रेतोरूपेण योयिति ॥

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितात् । सर्व्वेभ्योऽहेभ्य-
 स्तेजः सम्भूतमिति हि श्रुत्यन्तरात् । अतो रेतःसिगा-
 कृतिरेव भवतीत्यर्थः । तथा हि पुदयात्पुदवो जायते

आ० व्याह । कदाचिदिति ॥ तथापि मस्त्रेषु आताना रेतः सिग्योग्य
 सक्तम स्यादिति चेन्नेत्याह । मस्त्रेष्वपीति ॥ इतिशब्दे यच्छब्देन
 पूर्व्वण सम्बध्यते । पूर्व्वमत शब्दे हेतुपरतया व्याख्यात । सम्प्रति-
 भीक्ष्वाद्यवधिवारकालेन तं व्याचष्टे । अथवेति । दुर्निष्पत्ततरमिति
 तकारसहिते माठे सति विवक्षितमर्थमाह । भीक्ष्वादीति । तत्र
 हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तर्हि वेगामन्तराले विशीर्णाना देहभा-
 गित्वाभावादनुशयवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । कदाचिदिति । काकता-
 लीयया लक्ष्वा यादृच्छिकन्यायेनेति यावत् । अनुशयारस्य कर्मणो
 भाविदेहारम्भाय मुखं प्रश्रुपूर्व्वकं विवक्ष्येति । कथमित्यादिना ।

अनुशयिनो रेतः सिगाकारभाक्ते हेतुमाह । रेतस इति ।
 तस्य रेतःसिगाकृत्या तदर्थेन भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तदङ्गसम्भू-
 त्वात्तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवती
 त्यर्थः । रेतसो रेतःसिगाङ्गसमुत्पत्ते प्रमाणमेतरेयकश्रुतिरित्याह ।
 सर्व्वेभ्य इति । रेतोरूपेण गर्भाशयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकार-

भा० गोर्गवाक्यतिरेव न जात्यन्तराकृतिस्तस्याद्युक्तं तद्वय एव
 भवतीति । ये त्वन्येऽनुश्रयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पापक-
 र्मभिर्घोरैर्ब्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं
 गतास्तेषां नानुश्रयिनामिव दुर्निष्पपतरं । कस्मात् कर्म-
 णा हि तैर्ब्रीहियवादिदेह उपास्त इति । तदुपभोगनि-
 मिन्नक्षये ग्रीष्मादिस्तम्बदेहविनाशे यथा कर्माजित देहा-
 न्तरं नवं नवं जलूकावत्सङ्गमन्ते सविज्ञाना एव । सविज्ञानो
 भवति सविज्ञानमेवान्ववक्षामतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

यद्यप्युपसंहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति
 तथापि स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्माद्भावितवासना-

या० त्वमुक्तं निगमयति । अत इति । अनुश्रयिनो रीत सिगाकारत्वे
 लौकिकानुभवमनुकूलयति । तथेति । चन्द्रखलरुहितानाम-
 वदोदतां ग्रीष्मादिदेहसमिष्टानां प्राचीयसा कालेन देहान्तर-
 काभवेत्तर्हि ग्रीष्मादिदेहाभिमानिनामपि दुःशक्तं निष्क्रमय ।
 ग्रीष्मादिदेहसम्बन्धाविशेषादित्यत आह । ये त्विति । ग्रीष्मादि-
 देहसम्बन्धाविशेषे जुगुप्सुदेहभाजां ततो नि सरयमशक्यं न भव-
 तीत्याशङ्क्य विशेषमाह । कस्मादित्यादिना । अदोदतैः कर्म-
 दोषैर्याति स्थावरतां गत इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्येषां कर्मनिमित्तं
 स्थावरं जन्म तेषां कर्मक्षय एवावधि । अथोदहतास्तु कर्मा-
 सन्तीतिनादैयमित्यर्थाः । यथा जलूका दृष्टानुमानान्तरं दीर्घभूता
 सङ्गमन्ते न तथाऽनुश्रयिनो ग्रीष्मादिदेहभाजोऽपि तत्प्राप्तेन
 देहान्तरं गच्छन्तस्तद्विषयविज्ञानवन्त एव गच्छन्तीत्यत्र दृष्ट-
 दारण्यश्रुतिं प्रमाययति । सविज्ञान इति ।

अथोपसंहृतकरणाणां विज्ञाने कारणासम्भवात्पक्षं सवि-
 ज्ञानत्वं तथाह । यद्यपीति । दृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैवं वास-
 नात्मकं ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्ति
 देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह । श्रुतिप्रामाण्यादिति । श्रुतिरत्र दृष्ट-

भा० ज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तर गच्छन्ति । श्रुतिप्रामा-
 ण्यात् । तथार्चिरादिना धूमादिना च गमन । स्वप्न रवो-
 द्भूतविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्मानिमित्तत्वाद्गमनस्य । न तथा
 अनुशयिना प्रीक्षादिभावेन जानाना च सविज्ञानमेव
 रेत सिग्गोषिदेहसम्बन्ध उपपद्यते । न हि प्रीक्षादि-
 सवनकण्डनपेषणादौ च सविज्ञानाना स्थितिरस्ति । ननु
 चन्द्रमण्डलादप्यवरोहता देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्ज-
 लूकावत्सविज्ञानतैव युक्ता । तथा सति घोरौ नरकानुभव ॥

रक्षापूर्णादिकारिणा चन्द्रमण्डलत्वादारभ्य माप्ते
 यावत् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च सत्यनय्यायेवेष्टापूर्णा-
 द्युपासन विहित स्यात् । श्रुतेऽप्रामाण्य प्राप्त वैदि-

आ० दारण्यकश्रुति । यथा सविज्ञानानामेव प्रीक्षादिदेहान्तरगमन
 तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना कर्मिणा धूमादिना च गमन स्वप्न
 दुद्भूतवासनात्मकविज्ञानानामेवेत्याह । तथेति । तेषां सवि-
 ज्ञानत्वे हेतुमाह । लब्धवृत्तीति । अनुशयिनामपि तर्हि प्रीक्षा-
 दिपु सन्निष्टानां रेत सिग्गोषिदेहसम्बन्ध सविज्ञानानामेवेति
 चेत्तेत्याह । न तथेति । अनुशयिनां हेतुमाह । न हीति । प्रीक्षा
 दिसन्निष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे तत्त्ववनादौ तत्त्वोपपत्तेया
 मपि प्रमासप्रसङ्गात् रेत सिग्गोषिदेहसम्बन्ध सिध्येदित्यर्थः । प्रीक्षा
 दिपु देहान्तर गच्छन्तु विज्ञानलोपलम्भादननुशयिनामपि देहा-
 न्तरमाप्तेरविशेषाद्युक्त सविज्ञानत्वमिति शङ्कते । नन्वेति । यथा
 कृष्णान्तरं प्रति जलकागमनवदवरोहतामपि देहादेहान्तर
 प्रति गमनस्य तुल्यत्वादौष्ठादिवद्युक्ता सविज्ञानत्वेति द्योतना ।
 अस्तु तेषां विज्ञानत्व का ज्ञानिरित्यत आह । तथा गताति ।
 रक्षापूर्णादिकारिणामन्तरात् नरकानुभव । तथा च सति तद-
 गमनस्यनय्याये विहितत्वे श्रेय साधनविषयककर्मत्वात् विद

भा० कानां कर्माणामनर्थानुबन्धित्वात् । न वृक्षारोहणपतनयत्
विशेषमभावात् । देहादेहान्तरं प्रतिपिप्त्वाः कर्मणा
सम्बद्धत्वात् । कर्मणोद्भाषितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं
युक्तं । वृक्षारोहणत इव फलं जिघृक्षोः । तथार्चि-
रादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । धूमादिना च
चन्द्रमण्डलमारुरुचतां न तथा चन्द्रमण्डलादवरुरुचतां
वृक्षाद्यादिव पततां सचेतनत्वं । यथा च मुद्गराद्य-
भिहतानां तदभिघातयेदनानिमित्तसमूर्च्छितप्रतिबन्ध-
करणानां स्वदेहेनैव देहादेहान्तरं जीयमानानां
विज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मानुषादि-
देहान्तरं प्रत्यवरुरुचतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मसंघा-

भा० ध्येतेत्याह । श्रुतेत्येति । यथा मुद्गिभूत्वं वृक्षमारोहता सविज्ञा-
नत्वेऽपि तस्मादवुद्गिभूत्वं पततां न सविज्ञानत्वं विद्यायते ।
तथा चन्द्रमण्डलमारोहता सविज्ञानत्वेऽपि ततोऽवरुहतां नैव
तदिति । उद्भूतकर्माभावात् । इत्यारोहावरोहयोर्भागविशेष-
सम्भवात्तैवमिति परिहरति । न वृक्षेति । सङ्ग्रहवाक्यं विदु-
ष्येति । देहादित्यादिना । अकारात् गच्छतां सविज्ञानत्वं
भवेदिति सम्बन्धः । अवरुहता जीवानां सर्वथा विज्ञान-
शून्यत्वमयुक्तं तेषां चैतन्यलाभात्प्रादुर्भात्यतएवमपि विज्ञान-
मात्रमस्यैवेत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह । यथा चेति । तेन
मुद्गरादिना योऽभिघातस्तोन चेनुना यदेदनाख्यं निमित्तं तेन
समूर्च्छितानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येषान्तोद्यमिति
यावत् । अदितोऽभिनष्टो देहोऽयमयं स्थलो देहो येषां
तेयान्तत इव प्रतिबद्ध्यकरणानां युक्ता विज्ञानशून्यतेति सम्बन्धः ।
यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डलादवरुहन्तो विज्ञानशून्या सिद्ध्य-
न्तीति निगमयति । अथ इति । तथापि मूर्च्छितानां

भा० नृदिताद्देशानां प्रतिबद्धकरणानां । अतस्तेऽपरित्यक्तदेह-
बीजभूताभिरङ्गिर्भूर्च्छिता इवाकाशादिकमेणैवामवहृद्य
कर्मानिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते । प्रतिबद्धकरण-
तथाऽनुद्भूतविज्ञाना एव ॥

तथा स्वप्नकण्डनपेपणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणा-
मरेतःसेककालेषु भूर्च्छितवदेव । देशान्तरारम्भकस्य

आ० स्रूलदेहसद्भावाद्देशान्तरगमनं न युक्तं । अथदोषताम् तद-
भावे कथं श्रोत्रादिभावः सम्भवतीत्यत आह । अथदित्येति ॥
न यदित्यक्तं देहभावरूपं बीजं कर्मापूर्य्यं याभिरङ्गिताभिर-
यङ्गिता जीवा भूर्च्छितवद्विज्ञानशून्यगतवदिकमेव एषिषीं
प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्थावरशरीरैः संश्लिष्यन्ते इति सम्बन्धः ।
स्यावरदेहसम्बन्धितानुद्भूतजीववत्तदा सविज्ञानत्वं सम्भवतो-
न्नाशक्याह । प्रतिबद्धेति ॥ श्रोत्रादिसंश्लेषपायस्यायामनुशयिनी
कर्माणांनुद्भूतवृत्तित्वात् कटाक्षानां च तत्र वृत्तित्वाभावादानु-
द्भूतविज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः ।

न केवलं श्रोत्रादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वं किन्तु श्रोत्रा-
देर्लवणादिकालेऽपीत्याह । तथेति ॥ पाकसंस्कारे रसादीत्या-
दिशब्देन शोणितमासमेदोऽक्षिमज्जारेतस्त्वप्यन्ते । तस्मिन्
काले भूर्च्छितवदनुद्भूतविज्ञानत्वे देहादङ्गिर्भूततां प्राग्देहा-
न्तरमात्मनदस्येवेति हेतुमाह । हेतुति ॥ अन्त्यवृत्तित्वादिति
हेतुः कथं पुनरनुशयिनी विज्ञानशून्यत्वे । तद्यथा दृश्यगता-
युक्ता दृश्यान्तं गत्याऽन्त्यमात्ममात्मन्मात्मनमुपसहरतीत्यादौ
सचेतना जलूका दृष्टान्तत्वेनापादीयते तथाह । देहबीजभू-
तेति ॥ सर्वान्भवस्यासु तासु श्रोत्रादिसंश्लेषतत्त्ववगादिवशादिति
यायत् । न चेतनावत् जलूकादृष्टान्ते विवक्षितं । किन्तु यातव्य-
मात्रमिति भावः । जलूकावत् जलूकासादृश्यमनुशयिनीति-
त्यर्थः । आरोहतां सविज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानटादित्य-
मित्युपपादोहतामपि यावत्प्रवृत्तान्तेभ्यः कटाक्षानुपसंहार

भा० कर्मणोऽलभ्यवृत्तित्वात् । देहवोजभृताश्रमन्धापरित्यागे-
 नैव सर्वास्ववस्थासु वर्तन्त इति जलूकावचेतनावत् न
 विरुध्यते । अन्तराले त्वविज्ञान मूर्च्छितवदेवेत्यदोषः ।
 न च वैदिकानां कर्मणा हिमायुक्तत्वेनाभयहेतुत्व शक्य-
 मनुमातु । हिमायाः शास्त्रचोदितत्वात् । अहिमन् सर्वभू-
 तान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः । शास्त्रचोदिताया हिमाया
 नाधर्महेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्यधर्महेतुत्वे मन्त्रै-
 र्विधादिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःखकार्यारम्भकत्वापपत्ति-
 र्वैदिकानां कर्मणा मन्त्रेणैव विषभक्षणस्येति ॥

भा० इदमेवमस्मान्तावदेव सविज्ञानत्व । न देहादहिर्निर्गताया प्रा-
 ग्देहान्तरप्राप्तेः । तदस्यनुशयिना तु चन्द्रमखलादवदत्ततामपि
 न भाविदेहवर्त्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रमाणाभावादित्याह ।
 अन्तराले त्विति ॥ चन्द्रमखलादवदोहता देहान्तरगमनस्य
 मुख्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति । इत्यदोष इति ॥
 यत्तु हिसानुसङ्गात्कत्वादित्यादिकर्मणा स्थावरत्वमपि तत्
 फलमेव । तथाच वैदिकानां कर्मणासनर्थागुबन्धित्वादप्रामाण्य
 श्रुतेरिति तत्राह । न चेति । उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमिति
 यावत् । अहिसन्नित्यादियुते शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु
 हिंसा नानर्थहेतुरित्याह । अभ्युपगतेऽपीति । यद्यपि स्वरूपेण
 हिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यते । तथापि तद्युक्तानां वैदिककर्मणा
 नानर्थारम्भकत्व । यथा स्वरूपेण विषदध्यादेर्मरकज्वरादिहेतुत्वे
 ऽपि मन्त्रशर्करादिभिः सहोपयुक्तं यत्र तत्कार्यारम्भकत्व । तथा
 हिंसायाः स्वतोऽधर्महेतुत्वेऽपि वैदिककर्मनिष्ठाया न तज्ज्ञेत्वं ।
 वैदिकैरेव कर्मभिस्तत्कृतदोषापनयनसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वोक्तमेव
 दृष्टान्तं स्पष्टयति । मन्त्रेणैव । तेन सहोपयुक्तस्य विषया
 नर्थाहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्ववैदिककर्मानुपविष्टाया हिंसाया
 पुरुषार्थमेव शुद्धमिति भेदशब्दादिति न्यायादित्यर्थः ॥

उ० तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रम-
णीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिय-
योनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयच-
रणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्

भा० तत्तच्च तेज्जनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं
चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणा रमणीयचरणे-
नापलक्षितः शोभनोऽनुशयः पुच्छं कर्म येषां ते रमणीय-
चरणा उच्यन्ते । कौर्यानुतमाद्यवर्जितानां हि शक्य उप-
लक्ष्यतुं शुभानुशयसङ्गावः । तेनानुशयेन पुच्छेन कर्मणा
चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणाभ्याशो च क्षिप्रमेव यदिति क्रिया-
विशेषणं । ते रमणीयां कौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन्
माप्नुयुः । ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा
क्षत्रकर्मनुरूपेण ॥

अथ पुनर्ये तदिपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्म-

पा० तद्भूय एव भवति इत्येतत्सङ्गातं परिशमाद्य प्रकृतं सुति-
थाख्यानमनुवर्त्तयति । तत्तथेति ॥ चान्दाधिकिते पुच्छं वरमि-
क्षामादिति न्यायेन तेषु ब्रीह्यादियु संक्षिप्ता येऽनुशयिनस्तेषां
मध्ये ये केचिदस्मिन्लोके चन्द्रमण्डलप्राप्ते प्रागवस्थायागनुष्ठिता-
भुक्तरमणीयचरणान्ते रमणीया, योनिं प्रापद्येरन्निति सम्भवाः ।
उक्तमेव स्पष्टयति । शोभनमिति ॥ कथं रमणीयचरणानुरोधेन
शोभनोऽनुशयो लक्ष्यते तत्राह १ कौर्येति ॥ तं तत्तनुशयिनो
रेतं सिध्दोक्तान्तरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति
यत्तद्विधिमेषेति बोधना । तत्रापि हेतुमाह । सम्भवेति ॥

अथेति प्रतीकं स्पष्टीत्वा स्पष्टयति । पुनरिति ॥ तदिपरीता-

उ० श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं
वा ॥ ७ ॥ अथेतयोः पथोर्न कतरेण च न तानी-
मानि सुद्राण्यसकृदावर्त्तानि भूतानि भवन्ति
जायस्य म्रियस्वेत्येतन्नृतीयं स्थानं तेनासौ
लोको न सम्पूर्यते

भा० णोऽशुभानुशया अभ्याशो च यत्ते कपूयां यथा कर्मयोनि-
मापद्येरन् कपूयामेव । धर्मासम्बन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनि-
मापद्येरन् । श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा
स्वकर्मानुरूपेणैव । ये तु रमणीयचरणादिजातयस्ते स्वकर्म-
साक्षेदिष्टापूर्णादिकारिणस्ते धूमादिना गच्छन्त्या गच्छन्ति ।
च पुनः पुनर्घटीयन्मवदिष्टां चेन्माप्नुयुस्तदार्चिरादिना
गच्छन्ति । यदा तु न विद्यासेविनो नापीष्टापूर्णादिकर्म
सेवन्ते तदाऽथेतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिर्धूमादिस्रक्षणेन
कतरेणान्यतरेण च नापि यन्ति । तानीमानि भूतानि

आ० स्तेभ्यो विकल्पा इति यावत् । ते कपूयां योनिमशुभानुश-
यवशाद्रेत सिद्ध्योगानन्तरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति
योजना । तथापि विकल्पे कारणमाह । स्वकर्ममिति । योनि-
विकल्पे तृतीयं यज्ज्ञानमवतारयितुं पूर्वोक्तौ यज्ज्ञानौ सङ्गिष्या-
नुवदति । ये त्विति । शुभानुशयवशाच्च केचिद्राक्षणादियोनि-
मापन्नास्ते स्ववर्णाश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकर्मं
छतवन्तस्तदा दक्षिणेन यथा धन्त्रं गच्छन्ति । तत्र च भोक्तृये
कर्मणि भोगेन क्षीये युग्मरवशिष्टेन कर्मणा एषिषीमागच्छन्ति ।
एवं घटीयन्मवत्युगः युग्मरादोहन्तोऽवरोहन्तश्च केवलकर्मिणो
दृश्यन्ते । यदि चेद्द्विजातयः स्वकर्मिण्यः सन्तो ज्ञानं जमेरुत्तरेण

भा० बुद्राणि दंशमग्नककीटादीन्यसकृदावर्त्तीनि भवन्त्यत

उभयमार्गपरिभ्रष्टा क्षमकज्जायन्ते विद्यन्ते चेत्पर्यः ॥

तेषां जननमरणसन्ततेरनुकरणमिदमुच्यते । जायस्व
विद्यस्वेति ईश्वरनिमित्तचेष्टाच्यते । जननमरणक्षणेनैव
कालथापनं भवति । न तु क्रियासु भोगेषु भोगेषु वा
कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्सुद्रजन्तुसंज्ञं तृतीयं पूर्वोक्तौ
पन्थानावपेक्ष्य ज्ञानं मसरतां । येनैव दक्षिणमार्गात्
अपि पुनरागच्छन्ति । अगच्छितानां ज्ञानकर्माणोरगमन-
मेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ लोकौ न सम्पूर्यते । पक्ष-
मस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निविधायां व्याख्यातः । प्रथमो दक्षिणेत-
रमार्गाभ्यामपराहतो दक्षिणेतरोः पथोर्थावर्त्तनापि
गृह्णानामग्नौ प्रचेपः समानः । ततो व्यावर्त्तनान्यर्धिरादिना
यन्मन्ये धूमादिना । पुनरुत्तरदक्षिणायने पण्डितान् प्राप्नु-
वन्तः संयुज्य पुनर्थावर्त्तन्ते । अन्ये संवत्सरमन्ये मामेभ्यः

प्रा० यानेनेतो मृदालोहं गच्छन्तीत्यर्थः । इदानीं तृतीयं ज्ञानमुपदि-
शति । यदा त्विति ।

मैत्र पुन्येन सोमगन्धमैत्रवचनाकयोः सव्याख्यातेषु विधानात्
पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायन् म्रियन्तेति प्रयोग
इत्याह । तेषामिति । यदा सर्वेभ्यो मां देवभ्यः दृष्ट्वा तं
जायस्व म्रियस्वेति प्रेरयत्येतदिहोच्यत इति द्रष्टव्यं । तेनागा-
दित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । येनैवमिति । उत्तरया दीत्या निर्वातान्
प्रश्नान् विविच्य प्रतिपत्तिस्तौक्यार्थं कथयति । यद्यनस्त्विति ।
व्यावर्त्तनापि व्यावर्त्तनेऽन्यत्रापि सम्भवः । गृह्णानामविदुषां
त्यर्थः । यन्मन्येनमार्तं विदुषां कर्मिणां च संवत्सरमिति व्याख्येयं
मृदाभ्यः । अथैव पित्रनेत्रमिति चेन्नैवकर्मिण्य इति विज्ञातः ।

उ० तस्माज्जुगुप्सेत तदेव श्लोकः ॥ ६ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य
मुरां पिवंश्च गुरोस्तत्पमावसन् ब्रह्महा चैते
पतन्ति चत्वारः पञ्चमाश्चरश्चेति ॥ ६ ॥

भा० पितृलोकमिति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुश-
यानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिकमेणोक्ता । अमुष्य लोक-
स्यापूरणं स्वशब्देनैवोक्तं । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते इति ॥
यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत । यस्माच्च
जन्ममरणजनितवेदानुभवकृतचणाः क्षुद्रजन्तवो ध्यात्ते
घोरे दुस्तरे प्रवेशिताः सागर इवागाधे अग्रे निरागा-
द्योत्तरणं प्रति तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत
भीभसेत घृणीभवेत् । साहदेवंविधे संसारे महोदधौ घोरे
पात इति । तदेतस्मिन्नर्थे एव श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्ततये ॥
स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्षस्य हर्षाः । मुरां पिवन् प्राह्वय-
न् । गुरोश्च तप्यं दारानावधन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता
चेत्येते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च पतितैः महाचरश्चेति ॥

भा० क्षीणानुशयानां चन्द्रलोके भोक्तव्यं कर्म भोगेन क्षयितव्यमिति
यावत् । स्वशब्देनैवानुवदति । तेनेति । किमर्थमेवां महायाग
यती तीर्था संसारगतिसंज्ञेयाः प्राह्वयः । यस्मादिति । तृतीयस्या
नस्य कष्टत्वं स्पष्टयति । यस्माच्चेति । जन्मादिना जनिता या
वेदना तदनुभवे कृतं क्षयोऽयमरे । नान्यत्र येन । तदाऽयं इति
शब्दे । तृतीयस्यान्वदितरयोरावृत्तिमत्त्वात्तस्या कष्टतत्त्वमिदं
प्राह । तस्माच्चेति । संसारान्दुःखवर्जं नसा तात्पर्यं मुक्ता पञ्चा-
ग्निविद्यायामनुष्ठानमिदं तस्य नावर्जं योजनमुदाहृत्य प्राचरे ।
तदेतस्मिन्निव्यादिना । पञ्चाग्निविद्यामाहात्म्यं समन्वयं ।

उ० अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह
 तैरथावरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्य-
 लोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ १० ॥
 प्राचीनशाल ओपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुधिरि-

भा० अथ ह पुनर्यो यथोक्तान् पञ्चाग्नीन् वेद स तैरथावर-
 न्महापातकिभिः सद्य न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन
 पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यलोकः प्राजाप-
 त्यादिर्यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं
 समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः प्रष्टुमर्च्यमातं वेद । विद्वक्तिः समस्त-
 प्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ दक्षिणेन पथा गच्छता-
 मश्रुभाव उक्तस्तद्देवानामश्रुतं तं देवा भक्षयन्तीति शुद्ध्य-
 न्मुक्तचणा च कष्टा संचारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरि-
 जिहीर्यया वैश्वानरास्तृभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ आर-
 भ्यते । आस्यन्नं पश्यसि प्रियमित्यादितिज्ञादाख्यायिका
 सुखावनोधार्या विद्यासम्पदानन्यायप्रदर्शनार्था च ॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ।

धा० पश्यमहापातकिनः शोके निर्दिश्यन्ते न तु यथाप्रिविद्याकृति-
 रिह भातीत्याशङ्काह । अथेति । शुद्धत्वे हेतुमाह । तेनेति ।
 पश्येत् पश्यमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावन्तमनुवदति । य एव-
 मिति ॥ १० ॥ पूर्वोक्तद्वयोः सन्दर्भयोः सम्बन्धं दर्शयन्नुत्तरसन्दर्भ-
 मयतारयति । दक्षिणेनेत्यादिना । उत्तरग्रन्थस्य वैश्वानरा-
 तृभावप्रतिपत्त्यर्थेन समस्तमाह । अतोति ।

विद्यायाः सम्पदानं विद्यास्तस्य व्याप्ये विनयादिसम्पत्तिता-

उ० न्द्रद्युम्नो भालवेयो जन शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्व-
तराश्विस्ते हेते महाशाला महाश्रोत्रिया समेत्य
मीमांसाश्चक्रु को न आत्मा कि ब्रह्मेति ॥१॥

भा० सत्ययज्ञो नामत पुसुयस्यापत्यं पौलुपि । तथेन्द्रद्युम्नो नामतो
भक्तयेरपत्य भालाविसत्स्यापत्य भालवेय । जन इति नामत
शर्कराक्ष्यस्यापत्य शार्कराक्ष्य । बुडिलो नामतोऽश्वतराश्व
स्यापत्यमाश्वतराश्वि । पञ्चापि ते हेते महाशाला महाश्र-
त्रिया विस्रोत्राभि शालाभिर्युक्ता सम्पन्ना । महाश्रोत्रिया
श्रुताथ्ययनवृत्तसम्पन्ना इत्यर्थः । त एवभूता मन्म समेत्य
सम्भूय कचिन्मीमांसां विचारणाश्चक्रु हतवन्त इत्यर्थः ।
कथं । को नोऽग्राकमात्मा कि ब्रह्मेत्यात्ममद्वयशब्दधोरित
रेतरविशेषणविशेष्यत्व ब्रह्मेत्यात्मात्मपरिच्छिन्नमात्मान
निर्वर्त्तयत्यात्मेति च आत्मयतिरिक्तादित्यादिमद्वय
उपास्यत्व निवर्त्तयति । अभेदेनात्मेव ब्रह्म ब्रह्मेवात्मेत्येव
सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतन्निष्ठ भवति ॥

व्या० तदर्थंमार्गं आग्यायिका । दृश्यते चात्र प्राचीनमतप्रभृतीनां
तत्सम्पत्तिरित्याह । विद्येति० । अथमात्मब्रह्मशब्दयोरेतर
विशेष्यविशेष्यत्वं आश्रयभावादित्याह । न ह्येति ।
उत्तरोत्ता मिथो विशेष्यविशेष्यत्वे यन्तिमाह । अभेदेति ।

उ० ते ह सम्पादयाञ्चक्रुर्दानको वै भगवन्नोऽय-
मारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं
हृन्नाभ्यागच्छामेति तं हृन्नाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स
ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला
महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये
हृन्नाहमन्यमभ्यनुशासनीति ॥ ३ ॥ तान् होवा-
चाश्रुपतिर्वै भगवन्नोऽयं कैकेयः सम्प्रतीममा-

भा० मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदन्धोऽभविष्यदित्यादिल्लिङ्गात् । ते
ह मीमांसन्नोऽपि निश्चयमलभमानाः सम्पादयाञ्चक्रुः
सम्पादितवन्त आत्मन उपदेष्टारं । उदात्तको वै प्रसिद्धो
नामतः । हे भगवन्तः पूजावन्तोऽयमारुणिः अरुणस्या-
पत्यं सम्प्रति सम्प्रतिममात्मानं वैश्वानरमस्मदभिप्रेतमथेति
स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य ॥
हृन्नाभ्याजग्मुस्तौ गतवन्तः । आरुणिः स ह तान् दृष्ट्वैव तेषा-
मागमनप्रयोजनं बुध्वा सम्पादयाञ्चकार । कथं । प्रक्ष्यन्ति
मां वैश्वानरं इमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न
सर्वमिव पृष्टं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदा-
नोमन्यमेवामभ्यनुशासनि वेद्याम्युपदेष्टारमित्येवं सम्पाद्य
तान् होवाच । अश्रुपतिर्वै मामतो भगवन्नोऽयं कैकेय-

पा० इत्युपोपास्यस्य सम्प्राप्तत्वं ज्ञायते । यदिच्छित्तोपासनमां तिष्ठि-
तत्वाद्भूयः अनुवक्तव्यमस्तिमिति व्याप्यदित्याह । मूर्द्धेति । भा-

उ० त्मान वैश्वानरमध्येति तश्च हन्ताभ्यागच्छामेति
 तश्च हाभ्याजग्मु ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्य
 पृथग्हीणि कारयाञ्चकार स ह प्रात सञ्जिहान
 उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो
 नानाहिताग्निर्नाविद्वान् स्वैरो स्वैरिणी कुतो
 यक्ष्यमाणो वै भगवन्नोऽहमस्मि यावदेवेत्कस्मा
 ऋत्विजे धन दास्यामि तावद्भगवत्य्यो दास्यामि

भा० व्यापत्य कैकेय सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि
 समान । तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्य पृथक् पृथग्हीण्य
 हंशानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयाञ्चकार कारितवान् ॥
 स हान्येधुराजा प्रात सञ्जिहान उवाच विनयेनाप-
 गम्यैतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तै प्रत्याख्याता मयि
 दोष पश्यन्ति नूनं यतो न प्रतिपृच्छन्ति मत्तो धनमिति
 मन्वान आत्मन मदुक्ततां प्रतिपिपादयिष्यथाह । न मे
 मम जनपदे स्तेन परस्वहर्त्ता विद्यते । न कदर्योऽदाता
 मति विभवे । न मद्यपो दिजेत्तम मन् । नानाहिताग्नि
 शतगु । नाविदागधिकारानुरूपं । न स्वैरो परदारेषु गमा ।
 अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न ममवतीत्यर्थं । तैश्च
 न वय धनार्थं न इत्युक्त आहवाप्य मयैते धनं न पृच्छन्तीति ।

या० वक्तुं गन्तुं मम्यादयापकुर्यादिति पूर्वमेव मन्वन् । अन्वयमिति
 रित्यादी भगवन् इति प्राचीनज्ञानप्रभृतय मन्वोऽधना ।
 तत्वेत्यादि सोमन्वः काचये । न हान्येधुरित्यादिना ।

उ० वसन्तु भगवन् इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हेवा-
र्येन पुरुषश्चरेत् ॥ हेव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वान-
रं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥
तान् होवाच प्रातर्वीः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह

भा० यद्यप्यमाणे वै कतिभिरहोभिरहं वै भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं
कृतं धनं मा यावदेकैकस्मै यथोक्तमृत्तिजे धनं दास्यामि
तावत्प्रत्येकं भगवन्नोऽपि दास्यामि । वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु
च मम धाममित्युक्तास्ते होचुः । येन वैवर्णेन प्रयोजनेन यं
प्रति चरेद्भक्षेत्युक्तं तं वैवर्ण्यं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमाग-
मनस्येत्यर्थं न्यायः सती । यद्यच्च वैश्वानरशार्णार्थिनः ॥
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि सम्यग्जानामि
अतस्त्वमेव नोऽस्माभ्यं ब्रूहीत्युक्तान् होवाच । प्रातर्वीं युक्तं
प्रतिवक्तास्मि । प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते च रात्रौऽभि-
प्रायज्ञाः समित्प्राणयः समिद्भारहस्ता अपरेद्यः पूर्वांशे
राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एव महाशाला
महाश्रीविद्या ब्राह्मणाः भक्तौ महाशालताद्यभिमाणं
दित्वा समिद्भारहस्ता जातितो श्रीमं राजानं विद्यार्थिनो
विनयेनोपजग्मुः । तथाऽन्यैर्विद्योपादिभ्युभिर्भक्तितथं ।

धा० यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत् । विना हि भगवदागतमप्रयो-
जनं तदाह । यद्यप्येति ॥

तन्ममापि जानीति शब्दो निरस्यति । आत्मानमिति । शिष्य-
भावेनोपसंगेहो विद्या दातव्या न यथा कथञ्चिदिति दास्योऽभि-

उ० समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रागिरे तान् हानुप-
नीयेवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

ओपमन्यव कां त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव
भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मान्नय सुतं
प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्थन्नं पश्यसि

भा० तेभ्यश्चादादिर्चा विवक्षुरनुपनीयेवोपनयनमस्तस्यैव तान्
यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् तथाऽन्येनापि विद्या दात-
व्येत्याख्याधिकार्यः । एतदैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः ॥ ११ ॥

य कथमुवाचेत्याह । ओपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं
त्वमुपास्स इति प्रपञ्च । नन्ययमन्याय आचार्यः सन् शिष्यं
ब्रूयतीति । नैष दोषः । यदेत्येतेन ओपमीद ततस्त-
ज्ज्ञं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात् । अन्यथाप्यप्रतिभानवति
शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातश्रोत्रः । केष
तदाऽभूत् कुत एतदागादिति । दिवमेव क्षुण्णोक्तमेव तैश्चा-

भा० प्रायः । ते देवादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । यत इति । योग्येतिमार्थं
राजानं प्रत्युपगमनमित्येवेति मन्वानो विप्रिनष्टि । विद्यापिंन
इति । तथेत्यत्रातःशब्दो दृश्यः । उपनयनं यादयोर्निमित्तं
वक्ष्यमाणवैश्वानरविज्ञानं । तेनैतदिदस्य सम्बन्ध इति यावत् ।
आख्यापिकातात्पर्यमुपसंहरति । यथेति ॥ ११ ॥

शिष्या हि प्रष्टारः । आचार्यस्तु प्रतिब्रूतेति न्यायेन प्रष्टे ।
नन्यति । वाच्याशेषावष्टम्भेन दृश्यति । नैष दोष इति ।

उ० प्रियमत्यन्त्रं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं
कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा
त्वेष्ट आत्मनं इति होवाच मूर्द्धा ते विपतिथ-
द्यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥ १२ ॥ अथ होवाच
सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमु-

भा० नरमुपास्ते भगवो राजमिति होवाच । एष वै सुतेजाः
शोभनं तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर
आत्मा । अयमात्मानोऽवयवभूतत्वाच्च त्वमात्मानमात्मैकदेश-
मुपास्ते तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योपासनात्तव सुतगभिपुत्रं
सोमरूपं कर्माणि प्रसृतं प्रकर्षेण च सुतमासुतश्चाहर्गणा-
दिषु तव कुले दृश्यते अतीव कर्मिणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः ।
अत्यन्त्रं दीप्ताग्निः सन् पश्यति च पुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टं ॥

अन्योऽप्यन्नमन्ति पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमा-
सुतं निधादिकर्मिणं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्त-
मेवं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा तु वैश्वानरस्यैव न ममस्यो वैश्वा-
नरः । अतः ममस्तवुद्ध्या वैश्वानरस्योपासनाच्छिरो मूर्द्धा ते

आ० एषदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि नैतदभ्यास्यमित्याह । अन्यथा-
पीति । आचार्यस्याज्ञातशरीरिति सम्बन्धः । तस्यात्मने देतुमाह ।
आत्मन इति । एषाहादिहो ज्योतिष्टोमादिरचमं कृत्वा यत्
सोमरूपं कृतादर्थं अग्निमे प्रसृतं यत्ने त्याज्यमिति भेदः । तवेति
पुनर्वचनमन्यदर्थमाह ॥

न केवन् प्राचीनज्ञानमिष्टमिदं यत् किन्त्वन्वस्यापि भवतो-
त्याह । अन्योऽपीति ॥ तर्हि यथोक्तवैश्वानरज्ञानादेव ज्ञातव्य-

उ० पाप्म इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा-
 चेष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
 मुपास्ते तस्मान्नव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते
 ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽन्यतरोरथो दासीनिष्ठाऽस्त्यन्नं
 पश्यसि प्रियमन्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
 ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
 वक्षुर्हेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविषद्यन्मां

भा० विपरीतपाद्विणो व्यपतियद्विपतितमभविष्यत् । यद्यदिमां
 नागतेऽभविष्यत् साध्वकार्यार्थिन्नामागतेऽभीत्यभिप्रायः
 ॥ १९ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिं हे प्राचीनयोग्य कं
 त्वमात्मानमुपास्य इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच ।
 शुक्लनीलादिरूपत्वादिविरूपत्वमादित्यस्य सर्वरूपत्वाद्वा ॥
 सर्व्याणि रूपाणि हि त्वाद्वाणि यतोऽतो वा विश्वरूप
 आदित्यस्यदुपामगान्तव यस्तु विश्वरूपमिदामुचार्थमुप-
 करणं दृग्गते कुले । किञ्च त्वामनुप्रवृत्तोऽन्यतरोरथो युक्तो
 रथोऽन्यतरोरथो दासीनिष्ठा दासीभिर्युक्तो निष्ठा
 हारो दासीनिष्ठाऽव्यग्रमित्यादि समानं । यद्युपैश्वानरस्य

भा० तेत्याशङ्क्य । मूर्द्धा त्विति । अक्षराद्यंमुक्ता विवक्षितार्थमाह ।
 साध्विति ॥ १९ ॥ अथ प्राचीनशाले गृहीभूते जिज्ञासमाने
 सत्यनन्तरमित्यर्थः । आदित्यस्य शुक्लत्वादिरूपत्वमने स्पष्टो
 भविष्यति । तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुपमादयति । गन्धा-
 योतिः । अव्यग्रमित्यादि । यद्युपैतदित्यतः प्राप्तमिति हेयः ।
 यद्युपैतदित्यादिराजं व्याप्यते । यद्युपैतदित्यादिना । तन्नापि तात्पर्यं

उ० नागमिथ इति ॥ २ ॥ १३ ॥ अथ होवावेन्द्रशुभं
 भास्त्रवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्ते इति
 वायुमेव भगवो राजन्निति होवावेष वै पृथग्व-
 त्मीत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वां
 पृथग्वलय आययन्ति पृथयथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥
 अत्स्थन्नं पश्यसि प्रियमन्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मयर्चसं वुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त

भा० तु सविता । तस्य समस्तबुद्धोपासनादन्धो भविष्यद्युर्ध्वनि
 भवित्यो यस्मां नागमिथ इति पूर्ववत् ॥ १३ ॥ अथ
 होवावेन्द्रशुभं भास्त्रवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्ते
 इत्यादि समानं । पृथग्वर्त्माऽऽत्मा नागा वर्त्मानि यस्य
 वायोरावहोदहादिभिर्भेदैर्वर्त्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मात्मा
 वायुः । तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मिनो वैश्वानरस्योपासनात् पृथङ्ना-
 नादिक्लास्यां प्रति बल्यो वस्त्राद्यादिनक्षणा बल्य आय-
 यन्ति आगच्छन्ति । पृथयथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वमनु-
 यन्ति । अत्यर्चमित्यादि समानं । प्राणस्त्वेष आत्मन इति

आ० यथा पूर्वं मृष्टमिति वाच्यं । पूर्ववदिति ॥ १३ ॥ सत्ययशोपरमान-
 न्तरमित्यवशमर्थः । एथमित्यतः प्रास्त्रनमादिपदेन मृष्टीयं ।
 एथमर्थमेति वृत्तीकमादाय व्यापद्ये । नानेति ॥ आभिमुख्येनाग-
 ष्टमावद्य । उद्धेन वदतीत्युद्धः ॥ तस्मात्सामित्यादि व्यापद्ये ।
 तस्मादिति ॥ नानादिषा नानाविधासु दिक्षु भवा गच्छेत्तत् ।
 अत्यममित्यादि समानमित्यत्रादिपदमुपास्ते इत्यत्रवाच्यपद-

उ० उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥
 अथ होवाच जनश्च शर्कराश्च कं त्वमात्मानमु-
 पास्ते इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष
 वै बहुल आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्ते
 तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
 अत्स्थन्नं पश्यसि प्रियमन्त्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते सन्देहस्त्वेप आत्मन इति होवाच सन्दे-

भा० होवाच प्राणस्य तव उदक्रमिष्यदुत्क्रान्तोऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिष्य इति ॥१४॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानं ।
 एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरः । बहुलत्वमाकाशस्य सर्वग-
 तत्वादङ्गलगुणोपासनाच्च । त्वं बहुलोऽसि प्रजया पुत्रपौत्रा-
 दित्तवण्या धनेन च धिरण्यादिना । सन्देहस्त्वेप, सन्देहो
 मध्यमशरीरं वैश्वानरस्य । दिष्टतेर्धातोरुपचयार्थं तावत्प्रा-
 णधिरास्यादिभिर्य बहुलं शरीरं । तत्सन्देहस्ते तव
 शरीरं व्यतीर्यत शीर्षमभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥१५॥

भा० सार्धं मुत्तरवाक्येऽप्यभिप्रायस्यास्य मत्वाह । भाव्यन्निति ॥ १४ ॥
 इन्द्रपुत्रोपरमानन्तर्यमयशब्दाद्यं । यन्नादिपदमेव इत्याम्नाया-
 त्तनवाक्यसंघट्टार्थं । कथमाकाशस्य बहुलत्वमत्र व्याह । बहुलत्व-
 मिति । कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाचो सन्देहशब्दो
 वर्तते तत्राह । दिष्टतेरिति । आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहुलत्वा-
 देहस्य च यतिष्णत्वेन तदभावात् । कथमाकाशं वैश्वानरस्य
 शरीरं स्यादित्याशङ्क्याह । मांसेति । यच्छरीरमिति सम्भवः ॥१५॥

उ० हस्ते वशीर्यद्यन्मां नागमिथ इति ॥ २॥ १५ ॥ अथ
 होवाच बुडिलभाशुतराशिं वै चाप्रपद्य कं त्व-
 मात्मानमुपास्त इत्यप एव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो ऽय त्वमात्मान-
 मुपास्ते तस्मात्त्वष्टरयिमान् पुष्टिमानसि ॥ १॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्यन्नं पश्यति प्रियं
 भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच
 वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिथ इति ॥ २॥ १६ ॥

भा० अथ होवाच बुडिलं आशुतराशिमित्यादि समानं । एष
 वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपः । अज्ञोऽद्यं ततो धन-
 मिति । तस्माद्रयिमान् धनवांसं पुष्टिमांसं गरीरेण
 पुष्ट्यान्नमिचित्त्वात् । वस्तिस्तेप आत्मनो वैश्वानरस्य
 वस्तिर्नूत्रसद्ब्रह्मदानं वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मो ऽभिव्यद्यन्मां
 नागमिथ इति ॥ १६ ॥

प्या० अगणोपरमाण्वन्तरमद्यशब्दार्थः । अथमवात्मको वैश्वानरो रयि-
 रिति धनेन निर्दिश्यते तथाच । अद्य इति । अद्युर्नूत्रमि-
 तिवत्त्वाद्यं वाचकेन कारकं लक्ष्यं इत्यर्थः । तस्मात्तदोऽर्च्यवान्
 रोपासगादित्येव ब्रह्मरूपव्यवानरोपासगादित्येव चाप्ये-
 कं पुष्टिमानित्यधिका याऽऽप्यन्तर्गता । पुष्टिमेति । मृगादो
 यनुर्यको वस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाह । वस्तिरिति ॥ १६ ॥

उ० अथ होवाचौद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमा-
 त्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति
 होवाचेष्ट वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽय त्वमात्मान-
 मुपास्ते तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशु-
 भिर ॥ ११ ॥ अत्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति
 प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते पादो त्येतावात्मन इति होवाच
 पादो ते यन्मास्येतां यन्मां नागमिथ इति ॥ २१ ॥
 १७॥ तान् होवाचेते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं

भा० अथ होवाचौद्दालकमित्यादि समान । पृथिवीमेव
 भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वान-
 रस्य । पादो ते यन्मास्येतां विद्यानावभवित्येतां शिधि-
 लीभृता यन्मां नागमिथ इति ॥ १७ ॥ तान् यथोक्तवैश्वा-
 नरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं

आ० प्राचीनशालग्रमतिषु पश्य सौममातिष्ठमानेध्वननारमित्य-
 यशब्दार्थं । उद्दालकान्तेधूयासन्नेषु सामर्थ्येन वैश्वानरविद्यां
 वक्तुकामस्तेषां मिथ्याज्ञानमनुवदति । तानित्यादिना । यम-
 र्थकाविवानर्थकौ निपातौ न त्वनर्थकावेव । तेषां मिथ्याज्ञान-
 त्सिद्धिस्तारकत्वाद्यमित्यन्वयार्थं । प्रागुक्तमपि प्रातश्चमेय पुन-
 रनूय पृथगिव विदास इति सम्बन्धः । यथा जात्यन्या दन्ति-
 दर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि
 सर्वज्ञात्मकं सर्वं भिन्नमिव विदासं पटिप्सितानुरूपेणात्मानं
 बुद्धयन्तः । तथा च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवापान्मामाग-
 तवन्तः साधुशतवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रधानविद्यां वक्तुं पातनिकां

उ० वेशानरं विद्वांसोऽनुमत्य यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानमात्मानं वेशानरमुपास्ते स सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वनुमति ॥१॥

भा० पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वेशानरं विद्वांसोऽनु-
मत्य परिरिच्छन्नात्मबुद्ध्या एतद्भूमिदर्शन इव जात्यन्धाः ॥
यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विग्रहमेकं प्रादेश-
मात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवोपादानैरध्यात्मं मीयते
ज्ञायत इति प्रादेशमात्रं । मुखादिषु वा करणेष्वकहंसेन
मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरि-
माणे वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिगन्त इति
प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः ।
शाखान्तरे तु मूर्द्धादिस्थिवुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं
कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । तस्य च वा एतन्ना-
त्मन इत्याद्युपनंशारात् ॥ प्रत्यगात्मतया ऽभिविगीयतेऽह-

था० कृत्वा तामिदानीमुपदिशति । यन्त्रित्यादिना ॥ एतमेवममृतं
यस्तुपास्ते स सर्वेष्व्वात्ममीति सम्बन्धः ॥ एवं शब्दार्थमाह ।
यथोक्तेति ॥ एवं समस्तं वैलोपात्मकमिति यावत् । प्रादेशमात्रं
मिथ्येति विभजते । प्रादेशैरिति । यथोक्तिराधिदैविकापयवैरध्यात्मं
प्रत्यगात्मन्येवायं मीयत इति युत्पत्त्या प्रादेशमात्रतमिति यावत् ।
प्रकारान्तरेण व्याप्यते । मुखादिषु चेति ॥ तेषु हि प्रदेशेष्वयम-
कहंसेन शास्त्रितया मीयत इति युत्पत्त्या तथोक्तस्य अर्थः । विधा-
नान्तरेण व्याप्यते । द्युलोकादिति ॥ अर्थात्प्रादेशः । प्रकर्षेणेति ।
प्याममन्ति चैवमस्मिन्निति व्याप्तेन यथाशक्तमाह । शाखान्तरे
विति । अस्तु तर्हि शाखान्तरेण मूर्द्धादिमात्रमाह्वयत्वन-

उ० तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्व
 सुतेजाश्चतुर्विंशरूप प्राण पृथग्पत्नीत्मा सन्देहो
 बहुलो वस्तिरेव रयि पृथिव्येव पादो उर

भा० मिति ज्ञायत इत्यभिविमानसमेतमात्मान वैश्वानर
 विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुरूपं गति । सर्व्वात्मैष ईश्वरो
 वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्व्वात्मत्वात् । विश्वं नर
 प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानर । तमेव
 मुपास्ते य सोऽद्वयज्ञादो सर्व्वेषु लोकेषु शुक्लोकादिषु
 सर्व्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्व्वेष्व्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनो-
 बुद्धिषु तेषु ज्ञात्मकभ्यनाद्यपदेश प्राणिनामन्नमत्ति ।
 वैश्वानरविश्व्वात्मा मन्नमत्ति । न यथाज्ञ पिण्डमात्रा
 भिमान मन्नित्यर्थ । कस्मादेव । यस्मात्तस्य ह वै प्रवृत्तस्यै
 वैतज्ज्ञात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्व सुतेजाश्चतुर्विंशरूप प्राण
 पृथग्पत्नीत्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयि पृथिव्येव पादो

था० पर्य्यन्ते देहावयवे सम्पादितो वैश्वानर प्रादेशमात्र इति
 नेत्याह । इह त्विति । सर्व्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपगच्छादशनात्मान
 जावालसुतिरनमर्षदेवताः । विशेषज्ञानर आचष्टे । प्रत्यगात्म
 तयति । सर्व्वेश्वरस्य सत्त्वात्मा सर्व्वप्रत्यक्षत्वं वा हेतुवत् वैश्वान
 रशब्दमनेकधा याकरोति । विश्वमित्यादिना । ईश्वरो वैश्वानर
 इत्यत्र वैश्वानरपदमभयत्र सम्बध्यते । स वैश्वानरयिदन्नमदन
 सर्व्वेषु लोकादिषु शिलाऽन्नमत्तीति सम्बन्ध । कथमात्मप्रादेश
 शरीरादया स्पृशन्ते तत्राह । तेषु चिति । सर्व्वेषु लोकेष्व्वा
 दिवाक्यस्य सत्यव्यर्थं दशयति । यस्मान्नरविदिति । वैश्वानरो
 यासक सर्व्वात्मा रात्रमन्नमत्तीति यस्मादेतोर्विचयमिति दश

उ० एव वेदिर्लोमानि वह्निहृदयं गार्हपत्यो मनो
 ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ १८ ॥
 तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमा-
 माहुतिं जुहुयात् जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति
 प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति

भा० अथ वा विध्यर्थमेतदचनमेव उपान्य इति । अथेदानीं
 वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह एतस्य
 वैश्वानरस्य भोक्तुर एव वेदिराकारमामान्यात् । लोमानि
 यर्हिर्वैद्यामिवोरमि लोमान्यास्तीर्णानि पृथगन्ते । हृदयं
 गार्हपत्यो हृदयाद्भि मनः प्रणीतमिवानन्तरीभवति । अतो
 ऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः । आस्यं मुखमाहवनीयः ।
 आहवनीयो ह्ययतेऽग्निघ्नमिति ॥ १८ ॥ तच्चैवं गतिं यजुक्तं
 भोजनकाले आगच्छेद्भोजनाथं तद्दोगाथं तद्दोमीयं

प्या० मनुष्यं हेतुपदार्थनपदत्वेनोक्तं याजुमुपादत्ते । कक्षादिभ्या-
 दिना । वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मताया
 सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मभूताः सर्वत्राद्यमसीति युक्तमित्यर्थः ।
 तस्येयादियाकस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथ वेति । प्रधान-
 विद्यामुक्ता तदङ्गप्राणाग्निहोत्रं दर्शयितुकामो भूमिक्ता करोति ।
 अथेति । सम्पादयितुमिच्छन्नादौ तदङ्गान्यत्रपतिरादेत्यर्थः ।
 वेदिरिति स्थितिजमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे तावन्मात्रमपि पद-
 व्याहृतस्य दर्शपूर्णमासाद्यं गन्तुं वेद्यामाहोत्रं नो हे दग्नां
 वह्निं भव्येनाह्वयेति । हृदयस्य गार्हपत्यस्य मनः प्रणयनहेतुता-
 त्पन्नीतमुत्पन्नमित्यर्थः । आहवनीयतादृश्यं च मुखस्य दर्शयति ।
 आहवनीय इति ॥ १८ ॥ अथ सतीमुत्पन्नायेनाग्निहोत्रे सम्पा-

उ० चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति
 द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यत्यां यत्किञ्च द्यौः
 दित्यसाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति
 प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति
 ॥ २ ॥ १६ ॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयानां
 जुहुयाद्यानाय स्वाहेति बानस्तृप्यति ॥ १ ॥
 बाने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्र-
 मास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यति
 दिक्षु तृप्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमासाधि-
 तिष्ठति ततृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥
 २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयानां जुहुयादपा-
 नाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने

भा० तद्धेतव्यं अग्निरोचमन्मन्त्रास्त विवक्षितत्वाद्याग्निरोचाङ्गेति
 कर्त्तव्यताप्राप्तिः । इह म भोक्ता र्था प्रथमामाहुतिं
 जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह । प्राणाय स्वाहेत्यभेन
 मन्त्रेणाहुतिशब्दादवदानप्रमाणमर्थं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन

प्या० दिते शतीदर्थः । सत्यादित्यादि होतृत्वस्य सामान्यादभ्युद्भूतस्या-
 दीनिभेदकान्यत्र भवेदुक्त्याह तद्धिमाचस्य विवक्षितत्वार्थ-
 वमित्याह । अग्निरोचेति । इहेति र्विद्यागरविदे । भोजनमुपते ।
 प्रहृत होमात्तावान्तरविभाजमाह । न भोहेति । कक्षमिति
 मनो वा इहपरिमाणं वा र्थं वा एष्यते तत्र प्रथमं प्रकाश ।

उ० तृप्यति वातृप्यति वाचि तृप्यत्यामग्निस्तृप्य-
 त्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां
 यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति
 तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
 तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति
 समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृ-
 प्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये
 तृप्यति विद्युस्तृप्यति विद्युति तृप्यत्यां यत्किञ्च
 विद्युत्र पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु-
 तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
 ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीं जुहु-
 यात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥
 उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वाये तृप्यत्याकाश-

भा० द्यौश्चेत्यादि दृष्यति प्राणस्तृप्यति प्राणे दृष्यति चक्षुस्तृप्यति
 चक्षुरादित्यो यश्चाव्यद्यौत्यादित्यश्च स्वाभिंतेनाधितिष्ठत-
 स्तेषां दृष्यति तस्य दृष्टिमनु स्वयं भुञ्जानस्तृप्यत्येवं प्रत्यक्षं ।
 किञ्च प्रजादिभिश्च । तेजः शरीरश्चा दोष्टिरुज्ज्वलत्वं प्रागल्भ्यं

आ० प्राण्यदेति । यदि द्वितीयस्तत्राह । व्याकृतीति ॥ अथ उदानस्य
 प्रमाणं परिमाणं कस्मिंश्चां परिमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति
 यावत् । दृष्टीयश्चेत्तत्राह । तेनेति ॥ भुञ्जानस्य दृष्टी प्रत्यक्षं
 प्रमाणं प्राणादेस्तृतीया शब्दमिति विभागमभिप्रेत्याह । प्रत्यक्ष

उ० स्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चा-
धितिष्ठतस्ततृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २३ ॥
स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारान-
नपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥ १ ॥ अथ

भा० वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्त्राध्यायनिमित्तं तेजः ॥ १८ ॥ अथ
यां द्वितीयां ॥ १० ॥ अथ यां तृतीयां ॥ ११ ॥ अथ यां
चतुर्थीं ॥ १२ ॥ अथ यां पञ्चमीमिति समानं ॥ १३ ॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्त्रि-
होत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाहुतियोग्यान्पोह्या-
नाहुतिम्याने भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्तुल्यं तस्य
तदग्निहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति
प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्तूयते ।
अतश्चैतद्विभिष्टमग्निहोत्रं कथं अथ य एतदेवं विद्वान-

या० मिति ॥ प्रजादिभिश्च भोक्ता दृष्यतीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहो-
त्रमवश्यकर्तव्यतायै स्तूयते । स यः कश्चिदित्यादिना । प्राण्या-
ग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्ये हेलन्तरमतशब्दोपात्तं प्रश्रयुष्यकं प्रकट-
यति । कथमित्यादिना । नैवमिहोत्रनिन्दाद्वारा प्राण्या-
ग्निहोत्रस्तुत्यन्तरं विधान्तरेण तस्यैव निरवयवता कीर्तयत इत्यथ-
शब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं । एवमिति ॥ वैश्वा-
नरस्योक्तसर्व्यात्मत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । अग्निहोत्रमिति साम्या-
दिकमग्निहोत्रं गृह्यते । कथमिदमुक्तार्थं सर्वेषु लोकेष्वन्नमतीति

उ० य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥२॥
तद्यथेषीका तूलभग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव ॥ हास्य
सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-

भा० अग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वेषु
लोकेष्वित्याद्युक्तार्थः । ऊतमन्नमत्तोऽयमग्नौरेकार्यत्वात् ॥

किञ्च तद्यथा इषीकापाख्यलमघ्नमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं
प्रदूयेत प्रदह्येत क्षिप्रमेवं हास्य विदुषः सर्वात्मभूतस्य
सर्वान्मानामन्तुः सर्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्माधर्माख्या
अनेकजन्मसंक्षिता इह च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेश्चानसहभा-
विनश्च प्रदूयन्ते प्रदह्येरन् । वर्त्तमानशरीरात्मकपापवर्जं
साध्यं प्रतिमुक्तोपवत् प्रयुक्तफलत्वात्तस्य न दाहः ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते । यद्यपि
चण्डालाद्योच्छिष्टानर्हायोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात्
प्रतिपिदुमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्यादात्मनि दैवास्य चण्डा-

या० वाक्यं व्याख्यातं । तस्य सर्वेषु लोकादिषु ऊतं भवति इत्यन्या-
दशमिदं वाक्यं तत्राह । ऊतमिति ॥

इतस्य वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वान-
रविद्यां ज्ञोति । किञ्चेति ॥ तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त
इति यावत् । ईषीका मुञ्जामध्यवर्तिन्यस्यैतत् ॥ सर्वग्रन्दा-
न्वारन्धकर्मणोऽपि दाहमाशङ्काह । वर्त्तमानेति ॥

वैश्वानरविद्याया महाफलत्वे सिद्धे तद्वतोऽग्निहोत्रं विशि-
ष्टमिति तत्त्वज्ञैः सर्वदोषास्पर्शित्वमित्याशयेनाह । य एतदिति ॥

उ० होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद् हवैविद्यपि
चण्डालायेच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हवास्य तदे-
श्वानरे हुतः स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह
क्षुधिता वाला मातरं पथ्युपासत एवः सर्वाणि
भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत
इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु
पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० लदेहस्य वैश्वानरे तद्भुतं स्यान्नाधर्मनिमित्तमिति विद्या-
मेव सौमि । तदेतस्मिन्नुक्त्यर्थे श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति ।
यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता वाला मातरं पथ्युपासते
कदा नो मातात्रं प्रयच्छतीति सर्वानि भूतान्यन्नादान्येवं-
विदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा तमो भोक्ष्यत इति
जगत्सर्वं विद्वद्भोजनेन दत्तं भवतीत्यर्थः । विद्वन्निरुद्धाय-
परिसमाप्त्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतापूज्यपाद-
शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः
कृती छान्दोग्योपनिषदिवरणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

आ० विद्यामेव विद्याकृतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् श्रुत्यर्थेऽग्नि-
होत्रस्य कृतिरूपो योऽर्घ्यस्तस्मिन्निवेद्यमानस्य तात्पर्यार्थं दर्श-
यति । जगदिति । विदुषो वैश्वानरात्मन सर्वान्नादान्ये-
॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्द-
पूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृपायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां
पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

ॐ तत्सत् ॥

उ० हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुहीरुणेय आस तं ह
पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वे सोम्या
ऽस्मत्कुलीनो ऽननूच ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥

भा० ॐ श्वेतकेतुर्हीरुणेय आसेत्याद्यध्यायसम्बन्धः । सर्वं
खजिदं ब्रह्म तज्जलानित्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते
तस्मिन्नेव च लीयतेऽगिति च तेनैवेत्येतदुक्तं । अनन्तरश्चै-
कस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्पुत्रं भवतीत्युक्तं तदेकत्वे स-
दात्मनः सर्वभूतस्यस्योपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेक-
त्वमिति तदर्थाऽयं पष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्रा-
ख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था । श्वेतकेतुरिति
नामतेो ह इत्येतिह्यर्थः । आरुणेयोऽस्य पैत्र आस बभूव ।
तं पुत्रं हारुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्यागस्तस्यो-
पनयनकालात्ययञ्च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतोऽनुहूयं गुणं
कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्यं । न चैतद्युक्तं यदस्मात्कुलीनो

भा० ॐ वसिष्ठमात्राध्यायस्याऽतीतेन सन्दर्भेण सम्बन्धं वस्तुं प्रतीकं
पृथीत्वा तं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति ॥ तमेव प्रकटयन्पुत्रं
वृत्तीयेनाध्यायेनास्य सम्बन्धं कथयति । सर्वमिति ॥ एतदुक्तं
तदर्थाऽयं पष्ठोऽध्याय आरभ्यत इति सम्बन्धः । यच्चद्वितसम्बन्धमु-
क्ताऽयच्चद्वितं समादर्शयति । अनन्तरश्चेति ॥ अध्यायतात्पर्यमुक्ता-
ऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह । पितेति ॥ पिता प्रतिवक्ता पुत्रस्य पृष्ठे-
त्येवं विधेयमाश्रयायिका । सा च विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था ।
पिता हि पुत्राय सारसमभेदोपदिशतीत्यर्थः । कुलस्यानुहूयमि-
त्यादिवचनाद्ब्रह्मचर्यमस्य मुख्यमिति गम्यते ब्रह्मचर्यमध्ययना-
धेमिति श्रेयाः । गत्वेत्यादिवचनाद्ब्रह्मचर्यमध्ययनमिति

उ० स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
 सर्वान् वेदानधीत्य महामनाऽनूचानमानी स्तब्ध
 एयाय त ए हि पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सौम्येदं
 महामनाऽनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशम-

भा० हे सौम्याननूचानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्म-
 णान् बन्धून् अपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त इति ॥

तस्मात् प्रवासोऽनुमीयते पितुः । येन स्वयं गुणवान्
 सम्पुत्रं नोपनेत्यति स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षं सन्नुपे-
 त्याचार्यं यावच्चतुर्विंशतिवर्षं यभूव तावत्सर्वान् वेदांश्चतु-
 रोऽप्यधीत्य तदर्थं च पुत्रा महामना महद्गम्भीर मनो
 यस्य स ममात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महा-
 मना अनूचानमान्यनूचात्मानं मन्यत इत्येव शीलो यः सोऽ
 नूचानमानी सौम्योऽप्रणतस्वभाव एयाय वृष्ट । तमेवभूत
 चात्मानोऽनुरूप शीलं स्वयं मानिन पुत्र इहा पितोवाच
 सद्गुणावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्निवद महामना अनू-
 चानमानी स्वयस्यामि कसोऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादु-
 तापि तमादेशमादिशत इत्यादेशः । केवलशास्त्राचार्यो-
 पदेशगम्यमित्येतत्तेन वा पर ब्रह्मादिश्रुते ऽमावादेशस्तम-
 प्राच्या पृष्टवानस्याचार्यं तमादेशं विशिनष्टि येनादेशेन श्रुते-

भा० सूचित । माभूदुपनेयनमप्ययतयेत्याशङ्क्याह । न चैतदुक्तमिति ॥

किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तत्राह ।
 तस्येति । अतः शब्दः स्वष्टविषयः । अनुमानं कल्पनं तत्र

उ० प्राक्ष्यो येनाश्रुतः श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति
यथा सोम्येवेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं

भा० नाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यमृतं मतमतर्कितं तर्कितं भवत्यवि-
ज्ञातं विज्ञातमभिप्रेक्षितं निश्चितं भवतीति ॥ सर्वानपि वेदा-
नधीत्य सर्वं चान्यदेष्टमधिगम्याप्युक्तार्थं एव भवति चाप-
दात्मतत्त्वं न ज्ञानात्याख्यासिंकाशतोऽवगम्यते । तदेतदश्रुतं
श्रुत्याश्च कथं नु तदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येव
मन्यान् पृच्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो
भवतीति । यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य । यथा
लोके एकेन मृत्पिण्डेन चककुम्भादिकारणभूतेन
विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजस्मि मृण्मयं मृद्विकार-
जातं विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्य-
मन्यद्विज्ञातं स्यात् । नैव दोषः । कारणेनानन्यत्वात् कार्यस्य

चा० कल्पकमाह । येनेति ॥ अनुमानोऽनुवचनसुमर्थः । कर्मश्रुत्युत्पत्त्या
करणश्रुत्युत्पत्त्या आदेशशब्दो व्याख्यातः ॥ किमित्यधीत्य सर्वं
वेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिकृत्य पिता पृच्छति
तस्य सर्वं वेदाध्ययनादिनैव कृतार्थत्वादित्याशङ्काह । सर्वान-
धीति ॥ तदेतदश्रुतं श्रुत्या चेत्युक्तं विदुषोति । कथं न्विति ॥
मृण्मयमित्यस्य व्याख्या मृद्विकारजातमिति । तद्यथा मृत्पिण्डेन
विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन
तद्विकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना ॥ अन्यविज्ञानाद-
न्यविज्ञानमदृष्टत्वादित्येवमिति शङ्कते । कथमिति ॥ कार्य-

उ० स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
 सत्यं ॥ ४ ॥ यथा सोम्येकेन लोहमणिना सर्वं
 लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयं लोहमित्येव सत्यं ॥ ५ ॥ यथा सोम्येकेन
 नखनिवृत्तनेन सर्वं कार्पायसं विज्ञातं स्याद्वा-

भा० यन्मन्त्रसेऽन्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यत्र ज्ञायत इति । सत्यमेव
 स्यात् । यद्यन्यत्कारणात्कार्यं स्यान्न त्वेवमन्यत्कारणात्कार्यं ॥
 कथं तर्हीदं लोके इदं कारणमयमस्य विकार इति । इदं
 वाचारम्भणं वागारम्भणं वागासम्भनमित्येत । कोऽसौ ।
 विकारो नामधेयं । नामैव नामधेयं स्वार्थं धेयद्रूपत्ययः ।
 वागासम्भनमात्रं नामैव केवलं विकारो नामवस्त्वस्ति पर-
 मार्थतो मृत्तिकेत्येव । मृत्तिकेत्येव सत्यं वस्त्विति ॥ यथा च
 सोम्येकेन लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन सर्वमन्यद्विकारजातं
 कटकमुकुटकेयूरादिविज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणमित्यादि
 समानं । यथा सोम्येकेन नखनिवृत्तनेनोपसृष्टितेन हृणा-
 यसपिण्डेनेत्यर्थः । सर्वं कार्पायसं हृणायमो विकारजातं
 विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं दाष्टा-

भा० कारणधोरन्यत्वासिद्धेर्भेदमिति परिहरति । नैव दोष इति ।
 तदेव स्पष्टयति । यन्मन्त्रस इत्यादिना । अन्यत्वाभावे लोका-
 प्रसिद्धिविरोधं शङ्कते । कथं तर्हीति । वाचारम्भणमित्यत्र
 वाचेति द्वतीया वक्ष्ये द्रष्टव्या । नामधेयमित्यस्यार्थं कथयति ।
 नामैवेति । विकारस्य मिथ्यात्वे किं परमार्थवोऽन्तीत्यादिशब्दाद ।

उ० चारम्भणं चिकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव
सत्यं एव ॥ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न
वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिपुर्यञ्जेतदवेदिष्यन्

भा० न्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढप्रतीत्यर्थं चैव सोम्य स आदेशो
यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवति पितर्याहेतरो न वै नूनं भग-
वन्तः पूजावन्तो गुरवो मम ये ते एतद्भगवदुक्तवस्तुनाऽ-
वेदिषुर्न विज्ञातवन्तो नूनं ॥ यद्यदि ह्यवेदिष्यन् विदित-
वन्त एतदसु कथं मे गुणवते भक्तायानुगताय नावक्ष्य-
न्नाक्तवन्तस्तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इति । अवाप्यमपि
गुरोर्न्यग्भावमवादीत्पुनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणभयात् । अतो
भगवांस्त्वैव मे गच्छं तदसु येन सर्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे
स्यान्तद्वीतु कथयत्वित्युक्तः पितावाच तथासु सोम्येति ॥
१ ॥ सदेव । सदित्यस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्म निर्विशेषं
सर्वगतं । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते

आ० न्तिकेत्येवेति । एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किम-
नेकदृष्टान्तोपादानेनेत्याशङ्काह । अनेकेति । न वा इत्यादि
प्रतीकमादाय व्यापछे । भगवन्तु इति । तेषामज्ञाने हेतुमाह ।
यदित्यादिना । ननु त्रैलोक्यगुरुगुणामज्ञानमात्रेणागो गुरुद्रोहो
प्रत्यवायी ग्यादित्याशङ्काह । अथार्थमधीति । गुरुगुणामज्ञानमतः-
शब्दार्थः ॥ १ ॥ यदिज्ञानेन सर्वविज्ञानं लभ्यते तदिज्ञानं
प्रतिघातं प्रकटीकर्तुं सर्वस्य सम्प्राप्तत्वं प्रतिजानीते । सदेवेति ।
सर्वव्याप्य सामान्यविषयत्वं पुदस्यति । सदित्येति । तस्य
एधियादिभ्यो विशेषं दर्शयति । सूक्ष्ममिति । व्याकाशादिभ्यो
विशेषमाह । निर्विशेषमिति । अन्यविशेषव्यावृत्त्यर्थं विशेष-

उ० कथं मे' नावश्यन्निति भगवा११स्त्वेवमेतद्ब्रवी-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥७॥ १॥ स देव
सोम्येदमय आसीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥

भा० सर्ववेदान्तेभ्यः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । किनादवभिधत्
इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावद्भिरुत्तमुपलभ्यते यत्त-
त्तदेवासीदित्यासीच्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासी-
दित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ॥

किं नेदानीमिदं सद्येनायऽप्रासीदिति विशेष्यते न
कथं तर्हि विशेषणं इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरू-
पविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागु-
त्पत्तेस्त्वये केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेद-

या० नाह । सर्वगतमिति । तस्य तादृश्यं व्यापयति । शक्यमिति ।
प्रत्यगभिन्नस्य तस्य सत्तादित्वादायति । निरञ्जनमिति ।
निष्क्रियत्वेन तत्कूटस्थत्वमाह । निरवयवमिति । यद्योक्तं वस्तुनि
प्रमाणमाह । यदवगम्यत इति ॥

विशेषणानुसारेण शङ्कते । किं नेदानीमिति । वर्तमानदशा०
यामसत्त्वं जगते नास्तीत्याह । नेति ॥ सदा सत्त्वाविशेषे विशेष-
यज्ञं न निर्वहतीति शङ्कते । कथमिति । किं विशेषणसामर्थ्यादि-
दानीमसत्त्वं जगतश्चोद्यते किंवा विशेषणस्यायं वत्त्व एव्यते तत्राद्यं
दूषयति । इदानीमपीति ॥ प्रत्यक्षविरोधान्न वर्तमानावस्थाया
जगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीय प्रत्याह । किन्त्विति । यद्येदं
वर्तमानं जगन्नामरूपविशेषणवदावस्थते तदिदंशब्दस्य तद्वद्देश्य
विषयभावेन स्थितं भवतीति स्वत्वेदमिदानीमित्यपि व्यवह्रियते
तदेव त्वमे प्रागुत्पत्ते सच्छब्दकद्विद्विष्येतेषां वचनाप्रगम्यमेव न
त्विदंशब्दस्य तद्वद्देश्यं विषया भवतीत्यमे सदेवेदमय आसीदि-

भा० मय आसीदित्यवधार्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपव-
हेदमिति यदीतुं शक्यं वस्तु । सुपुत्रकाल इव । यथा सुपु-
त्रादुत्पत्तः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुपुत्रे सन्नात्रमेव केवलं
वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ॥

यद्येदमुच्यते लोके । पूर्व्याहे घटादिमिच्छुणा
कुत्तास्तेन मृत्पिण्ड प्रसारितमुपलभ्य धामान्तरं गत्वा
प्रायागतोऽपराहे तथैव घटगरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्य-
मुपलभ्य मृदेवेदं घटगरावादि केवलं पूर्व्याहे आसी-
दिति तथेष्टोच्यते सदेवेदमय आसीदिति ॥ एकमे-
वेति । स्वकार्यपतितमन्यव्राप्तोक्त्येकमेवेत्युच्यते । अदिती-
यमिति ॥ मृद्वातिरेकेण मृदो यथाऽन्यद्वटाद्याकारेण

आ० त्ववधार्यते तस्मादिशेषणमिदंशब्दबुद्धिर्वाक्यपेक्ष प्राज्ञाणीने
जगत्प्रविबुद्धमित्यर्थः । अथावर्त्तमानावस्थापामपि जगतः सत्त्वे
किमिति तन्नेदंशब्दबुद्धिर्न क्रमतेऽत आह । ॥ हीति । यथा सुपुत्रे
काले सदपि वस्तु नेदंशब्दबुद्धेर्गोचर तथा प्रागुत्पत्ते सदपि
जगन्नामवत्त्वेन रूपवत्त्वेन चेदमिति न त्ववहर्त्तुं शक्यं करणोप-
सहारसोभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः । सुपुत्रेऽपि वस्तुनो न सत्त्वं
मानाभावादित्याशङ्क्याह । यथेति । तत्र वस्तुनोऽसत्त्वमुत्पत्तस्य
परामर्शानुभूतस्यानुभवितुस्याभावे तदयोगात् । न च तत्र
विभक्तं वस्तु दृश्यते सुपुत्रभावसङ्गादतस्तत्र केवलसम्भावं
वस्त्विति यथावन्नमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्वे सम्भावमुक्तमेवेत्यर्थः ।
उक्तमेवार्थं सम्प्रतिषेधेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते । यद्येत्या-
दिना । किमिदं सदित्यपेक्षाया तल्लक्षणमाह । एकमिति । अथ
तद्विभक्ते लक्षणवाक्ये प्रथमं विशेषणयोरर्थमाह । स्वकार्येति ।
सजातीयसंगतभेदहीनमित्यर्थः । विशेषणान्तरमादाय धाक-
रोति । अदितीयमिति । विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः । यदुक्तं

उ० तदेक आहुरसदेवेदमयऽआसीदेकमेवादि-
तीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

भा० परिणमयितकुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्वा-
तिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति आस्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं
विद्यत इत्यद्वितीयं । अनु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्तामानाधि-
करणं सर्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्धानुवृत्तेः ।
सद्रूपं सन् गुणः सत् कर्मेत्यादिदर्शनात् । सत्यमेवं स्यादि-
दानों प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते ।
वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न सैक-
मेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरि-
कल्पितात् सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते ॥

मृदादिदृष्टान्तेभ्यस्तन्तत्र हैतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनि-
रूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं
प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवायेऽद्वितीयमासीदिति । सद-

भा० सत्तामानाधिकरण्यात्सदेव सर्वमिति तत्त्वारम्भवादी प्रवृत्ते ।
नन्विति । किं कार्यस्य सत्तामानाधिकरणं वर्तमानदशायां पर-
मक्षेऽपि सम्भवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थायामपीति विकष्याद्य-
मङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति । प्रागुत्पत्तेरिति ।
सत्तामात्रात्स परमक्षे दुर्गोष्ठमिति । न चेति । वाक्यद्वयप-
र्यालोचनया परमक्षासम्भवमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

दृष्टान्तदार्शान्तिकयोर्द्वैकस्यादृष्टान्तात् कार्यकारणभेद-
निवृत्त्या च वैशेषिक्यत्वादिद्विरित्याह । मृदादीति । वैशे-

भा० भावमात्र हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्व कल्पयन्ति बौद्धा । न तु
सत्प्रतिद्वन्द्विस्त्वनन्तरमिच्छन्ति । यथा मद्यामदिति गृह्य-
माणं यथा भूतं तद्विपरीतं तत्त्व भवतीति नैयायिकाः ॥
ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेर्येदमभिप्रेतं वैनाशिकैः । कथं
प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयश्चेति कालसम्बन्ध-
सङ्घासम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः ॥

वाङ् । न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छता ।
असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुप-
पत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति

आ० धिक्पक्षोऽसम्भवेऽपि वैनाशिकपक्षो भविष्यतीति शङ्कते । तत्त-
च्चेति ॥ असत्त्वस्य तुच्छत्वावतिविययत्वं वारयति । अभाव-
मात्रमिति ॥ सतोऽन्यदसदिति स्थितेरसदादिनाऽपि प्रतियोगि-
भिर्भूतं सदा स्थितमित्याशङ्क्याह । सदभावमात्रमिति ॥ तदेव
वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ सदिति यथाभूतमसदिति
चेत्ततो विपरीतं गृह्यमाणं सत्त्वासत्त्वेति द्विविधं तत्त्व भवतीति
यथा नैयायिका वदन्ति हे तत्त्वे सदसतो भावाभावाविति तैर-
भ्युपगमनां तथा नैजेर्द्विविधं तत्त्वमित्यसदत्यन्ताभावोऽसद्वि-
त्यभ्युपगमात् । अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्यन्ताभावतया शश-
विषाणं गालीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तन्मिमं वैनाशिकपक्ष-
शिष्यमुखेन दृषयति । नन्वित्यादिना ॥

प्रिथोक्तमङ्गीकरोति । वाङ्मिति ॥ भावस्य योऽभावस्तन्मात्र-
मसदित्यभ्युपगच्छता तेषां यत्ते न युक्तं कालसम्बन्धाद्यसत् इति
युक्तमेव त्वयोक्तमित्यर्थः । किञ्च तन्मते यस्य कस्य चिदसत्त्वमित्यर्थः ॥
सर्वस्य वेति विकल्प्याद्यमुषेत्यद्वितीयं दृषयति । असत्त्वेति ॥
किमभ्युपगन्ता यदा कदाचिदभ्युपगन्तव्यं किं वा प्रसङ्गसङ्ख्यायाम-
पीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दृषयन्नाशङ्कते । इदानीमिति ॥
स किं तदानीमसत्त्वान्नाभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता

भा० चेत् । न । प्रागुत्पत्तेरसदभावस्य प्रामाण्याभावात् ।
 प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्वाकृते
 शब्दार्थत्वे ऽसदेवमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्ति-
 सादनुपपत्तौ चेद वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् । नैय
 दोषः । सङ्ग्रहणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य ॥

सदित्यथ तावच्छब्दः सदावृत्तिवाचकः । एकमेवाद्विती-
 यमित्येतौ च सञ्ज्ञेन च समानाधिकरणौ । तथेदमासी
 दिति च । तत्र नञ् सदाक्ये प्रयुक्ता सदाक्यमेवावलम्ब्य
 सदाक्यार्थविषया बुद्धिः सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येव-

प्या० सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुरिदानीमभ्युपगमसम्भवात् हि प्रागुत्पत्तेस्त-
 त्तत्त्वे मानाभावात् । विमतः कालो घाटसत्तावान् कालत्वात्सम्मत-
 वदित्यनुमानादित्याह । प्रागुत्पत्तेरिति । परमेषु दूषयित्वा
 वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चेदयमिति । नन्विति । अन्यायोहस्य
 शब्दार्थत्वे सत्ययोह्य वस्तुनस्तदर्थत्वे वा कथमसदिति शब्दस्या
 र्थसिद्धिराज्ञतेषु भीमासकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वि-
 तीयमिति पदयोराज्ञतिवाचकत्वायोगादर्शानुपपत्तिसदभावे च
 पदार्थससर्गादात्मनो वाक्यार्थस्यानुपपत्तिः । वाक्यार्थस्यानुप-
 पत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदभिनि-
 वेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु शून्यमेव साक्षादभिधत्ते । तत्र
 वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति । नैय दोष इति ॥

तथापि कथमसदादिशब्दानामष्टहीतशक्तित्वे वाक्यार्थोपपत्ति-
 रित्याशङ्क्याह । सदित्ययमिति । एकमद्वितीयमिति शब्दस्य च
 दिदमासीदिति च शब्दौ सञ्ज्ञेन समानाधिकरण्यावेवेत्याह ।
 तथेति । सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्त्वेऽपि कथमसदेवे-
 त्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्क्याह । तत्रेति । एवमशब्दो दददकिमर्थे
 सददिति एवमप्रयोगादित्यर्थः । किमिति वाक्यस्य सदभिनिवेश-
 निवृत्तिपरत्वं सदभावपरत्वंमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न

उ० कुतस्तु खलु सोम्येव॑ स्यादिति होवाच
 • कथमसतः सज्जायेतेति ॥

भा० लक्षणां ततः सदाकार्यान्निवर्त्तयति । अग्राखण्ड इवाशाल-
 म्बनोऽयं तदभिमुखविषयान्निवर्त्तयति तदन्तः । न तु पुनः
 सदभावमेवाभिधत्तेऽतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थ-
 परमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विप-
 रीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्ताऽमदादि-
 वाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामाण्यञ्च सिद्धमित्यदोषः । तस्माद-
 सतः सर्वाभावरूपास्तदिद्यमानमजायत समुत्पन्नं । अडा-
 भावश्चान्दसः । तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं
 दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुतस्तु प्रमाणात् खलु हे सोम्य
 एवं स्यादसतः सज्जायेत इत्येवं कुतो भवेन्न कुतश्चित्प्रमा-

था० त्विति । सदभावस्यात्यन्ताभावलक्षणस्य तुच्छत्वाच्चन्द्रशक्तिगोच-
 रत्वासम्भवादित्यर्थः । अन्यपरत्वासम्भवे सदभिनिवेशनिवृत्तिप-
 रत्वं वाक्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति । प्रकाले पुरुषस्य
 सदभिनिवेशनिवृत्तिरत्र विवक्षिता चेत्तर्हि न ज्ञेयदमेव प्रयोज्यार्थं
 किमित्यसदेवेदमग्र आसीदिति प्रयुक्तमित्याशङ्काह । दर्शयित्वा
 हीति । अथवा सदेवेत्यादिना स्वपक्षमुक्त्वा तद्वृत्तीकरणार्थत्वे-
 नासदेवेत्यादिनानुवादोऽयमिति तात्पर्यान्तरमाह । दर्शयित्वा
 हीति । प्रथमे पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थाभावाद्द्वितीयः पक्षो
 गृहीतः । तत्र कारणस्यासत्त्वमुक्तमिदानीं कार्यस्यापि तद्दर्श-
 यति । तस्मादिति । अजायतेति वक्तव्ये कथं श्रुत्या जायतेति
 प्रयुक्तमित्याशङ्काह । अडाभाव इति । कुतस्तु खल्वित्यादिवा-
 क्यलोचनायामपि द्वितीय पक्षो ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह । तदेत-

भा० एादेवं सम्भवतीत्यर्थः । यदपि बीजोपमर्द्देऽङ्कुरो जाय-
मानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषां । कथं
ये तावदोजावयवा बीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्तन्त
एवं न तेषामुपमर्द्देऽङ्कुरजन्तानि । यत्पुनर्वीजाकारसं-
स्थानं तदोजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न नैनाशिकैरभ्युप-
गम्यते यदङ्कुरजन्तान्युपमृद्येताव तदस्यवयवव्यतिरिक्तं
वस्तुभूतं तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवृत्त्याभ्युप-
गतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत् । केयं संवृत्तिर्नाम
किमसावभाव उत भाव इति । यद्यभावो दृष्टान्ताभावः ॥

अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः । बीजावयवेभ्यो
अङ्कुरोत्पत्तिः । अवयवा अभ्युपमृद्यन्त इति चेत् । न । तद-
प्यवेषु तुल्यत्वात् । यथा नैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपोऽ-

प्या० दिति ॥ विमतमभाषपुरस्सरं कार्यत्वादङ्कुरवदिति शङ्कते । यद-
पीति ॥ अप्रमिद्धविशेषणत्वं सत्ता परिहरति । तदपीति ॥
बीजोपमर्द्देनाङ्कुरोत्पत्तेरित्यत्वात्कथमप्रमिद्धविशेषणतेति शङ्कते ।
कथमिति ॥ किमङ्कुरोत्पत्तौ बीजावयवा उपमृद्यन्ते कि वा
बीजाकारसंस्थानमिति विकल्प्यायं प्रत्याह । ये तावदिति ॥
द्वितीयं दूषयति । यत्पुनरिति ॥ तत्किं परमार्थवस्तु कि वा संवृ-
त्तिसिद्धं । नाद्योऽभ्युपगमविरोधादित्युक्तं द्वितीयमुत्थापयति ।
अथ संवृत्तेति ॥ संवृत्तिं विकल्पयति । केयमिति ॥ आद्ये भाव-
स्याभावादुत्पत्तौ दुष्टान्ताभावः संवृत्तेरवस्तुत्वेन च बीजसत्त्वा-
साधकत्वादित्याह । यदीति ॥

द्वितीयमनूय दूषयति । अथेति ॥ तत्त्वं यथा संव्रियते आध्या-
यते सा संवृत्तिर्लौकिकी बुद्धिः सा भेदावरूपेष्टा तर्हि तथा
बीजावयवानामङ्कुराकारपरिणामसिद्धेदृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः ।
लौकिकबुद्धिमनाश्रित्य परमतमेवादाय शङ्कते । अवयवा इति ।

भा० वयवी नास्ति । तथावयवा अपीति । तेषामन्युपमर्दानुप-
पत्तिः । बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामन्ये
सूक्ष्मास्तदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्याऽनिवृत्तेः सर्व्वोपमर्दानु-
पपत्तिः । बहुलानुवृत्तेः सत्त्वानिवृत्तियेति सदादिनां
यत एव सद्युत्पत्तिः भिद्यति । न त्वसदादिनां दृष्टान्तो-
ऽस्त्यसतः सद्युत्पत्तेः । मृत्पिण्डादुदोत्पत्तिर्दृग्गते सदा-
दिनां तद्भावे च भावान्तदभावे चाभावात् ॥ यद्यभावा-
देव घट उत्पद्येत घटार्थिना मृत्पिण्डेनोपादीयेत ॥

अभावशब्दपुनरुत्पत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतद-

आ० अस्तवयवविन्युपमर्दायोगवदवयवेष्वपि तदयोगस्य तुल्यत्वात्नेदं
चोद्यमित्युक्तमाह । न तदवयवेष्विति ॥ तदेव स्फुटयति ।
यद्येति ॥ नन्यस्मत्पक्षे परमावयवो नास्त्यवयवास्तु सन्त्येवेति
तत्राह । बीजावयवानामपीति ॥ तर्हि तेषामश्रुजन्मन्युपमर्दः
स्यादिति चेत्तत्राह । तदवयवानामपीति ॥ न चाश्रुजन्मन्य-
वयवपरम्पराविनाशितभूमिरुपपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमर्दे
सत्कारणवादापत्तात् । अशून्यत्वेऽपि कार्य्यत्वे कादाचित्कद्रव्यस्य
सावयवत्वेनोक्तदोषतादवस्थादकार्य्यत्वे भावश्चेदुपमर्दासिद्धि-
रभावश्चेत्तदुपमर्दे सत्कारणवादापत्तिरेवेति भावः ॥ असदा-
दस्याप्रामाणिकत्वमुक्त्वा सदादस्य प्रामाणिकत्वमाह । सहजोति ॥
परमते दृष्टान्ताभावमुक्तमनूद्य समते तत्सत्त्वं च समुच्चिनोति ।
न त्विति ॥ घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरित्युक्त्वा दृष्टान्तासम्प्रतिपत्ति-
रित्याशङ्क्याह । यदीति ॥

किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्त्तते यथा
तथा भावश्चेद्घटादेरुपादानं तच्छब्दधियौ तत्रानुवर्त्तते स्यातां ॥

भा० स्वतो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याङ्गमृदुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृदुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृदुद्धो वास्योति तदपि मृदुद्धिर्विद्यमानाविद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासत सदुत्पत्तिः । मृदुद्धि-घटबुद्धोर्निमित्तनैमित्तिकतयानन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत् । न । बुद्धीनां नैरन्तर्यं गम्यमाने वैशालिकानां वहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सम्प्राप्येतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसदादिपञ्चमुन्वाप्योपसहरति सत्त्वेव सोम्येदमप्यस्तीदिति स्वपक्षसिद्धिः ॥

था० न चानुवर्त्तते तस्मादसतः सदुत्पत्तिरमुक्त्याह । अभावेति ॥ भावस्य सतो मृत्पिण्डस्य घटादिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं तत्रान्वयव्यतिरेकयोरेवमप्यसिद्धिमुक्त्वावयति । यदपीति ॥ तस्मिन्मपि पक्षे न मत्पक्षव्यतिरेक्युक्तमाह । तदपीति ॥ यदुक्तं सद्रूपाया बुद्धेः सद्रूपा बुद्धिर्नैमित्तिकारणत्वमिति तदसिद्धमिति प्रश्नते । मृदुद्धिर्घटबुद्धोरिति ॥ सत्त्वसिद्धौ हि पूर्वभावित्र कारणत्व कार्यत्वसौत्तरभावित्र युक्तं बुद्धीणां सत्त्वादागन्तर्यमात्रेण व्यवह्रियते निमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः । असतीनामपि बुद्धीनामानन्तर्येण निमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतन्न शक्यं सम्भावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युक्तमाह । न बुद्धीनामिति ॥ कुतस्तु खल्वित्यादि वाक्यं व्याख्यातमुपसहरति । अत इति । पूर्वमसतः सदुत्पत्तौ दृष्टान्ताभाव उक्तं इदानीमन्यदुपसहृतमिति शङ्कां वारयति । असत इति ॥ स्वपक्षसिद्धिमुपसहरतीति सम्यग् ॥

भा० ननु सदादिनोऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तो
 ऽस्ति । घटाहटान्तरोत्पत्त्यदर्शनात् । सत्यमेवं न सतः सद-
 न्तरमुपपद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते । यथा
 सर्पः कुण्डली भवति । यथा च मृच्चूर्णं पिण्डघटकपालादि
 प्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरि-
 दमासीदित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारण-
 मिदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवा-
 सीन्नेदं शब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति । न सत एवेदं-
 शब्दबुद्धिविषयतयावस्थानाद्यथा मृदेव पिण्डघटादिश-
 ब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत् ॥

पा० सिद्धान्तेऽपि दृष्टान्तासिद्धिस्तुल्येति शङ्कते । नन्विति ॥ यद्यपि
 मृदो घटोत्पत्तिर्दृष्टा तथामि न मृदो मृदन्तरं घटाहटान्तरमुत्प-
 द्यमाणमुपपद्यते तस्मान्न सतः सदन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । किं सद-
 न्तरस्य सतः सकाशादुत्पत्तिरेव वाच्यते किंवा कारणत्वं सतो
 निराक्रियते तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं निराक-
 रोति । किं तर्हीति ॥ तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशङ्क्य । यथेति ॥
 कुण्डलीभावे कार्यत्वप्रसिद्धिर्गोक्षीत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह ।
 यथा चेति ॥ प्रभेदैरेवतिष्ठत इति सम्बन्धः । सत एव सर्वप्रकारे-
 णावस्थाने प्रकृतिकं कार्यस्य सत्त्ववधनमयुक्तं तस्य सर्वदा सत्त्वा-
 विशेषादिति शङ्कते । यथेवमिति ॥ प्रागवस्थं हि कारणं सम्भा-
 वत्वं च कार्यस्यावधार्यते तथाच कारणस्यैव सतस्तेन तेनाकारे-
 णावस्थानमित्यङ्गीकारेऽपि कार्यस्य प्राकृतिकं सत्त्वावधारणम-
 विरुद्धमित्युत्तरमाह । नन्विति ॥ कार्यस्य कारणमात्रत्वचेदव-
 धृतं तर्हि कारणमेवासीन्न कार्यं तदसदेवेदानीं जातमित्यसत्का-
 र्यंवादिमतमायावमिति शङ्कते । प्राप्तमिति ॥ कारणस्यैव कार्य-
 रूपेणावस्थानाग्रासत्कार्यवादापत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति ।
 नेत्यादिना ॥

भा० ननु यथा मृदस्त्वेव पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सद्वृद्धेरन्य-
 बुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यदस्त्वनन्तरं स्यात्कार्यजात
 यथाऽश्वाङ्गैर्न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि ।
 मृत्वाव्यभिचारात् । यद्यपि घटः पिण्डव्यभिचरति पिण्डश्च
 घटः तथापि पिण्डघटौ मृत्त्व न व्यभिचरतस्मान्मृत्मात्र
 पिण्डघटौ व्यभिचरत्यन्तं गौरवो वा गा । तस्मान्मृदादि
 सस्यानमात्रं घटादयः । एव सत्सस्यानमात्रमिदं सर्वमिति
 युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति० । वाचारम्भणमात्रादिकारम
 स्यान्मात्रस्य । ननु निरवयव सन्निष्कस्य निष्क्रिय शान्त
 निरवयव निरञ्जन दिव्यो ह्यमूर्त्तं पुरुष सवाद्याभ्यन्तरो
 ह्यज इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं विकारस-
 स्यान्मुपपद्यते ॥

प्या० विमतमुपादानाद्विद्यते तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाश्च
 बुद्धिविलक्षणो विषयो महिषकतो भिद्यते । तथाच कथं सत
 एवेदधीनिययता निर्व्याप्यायस्याङ्गीकारेणासत्कार्यवादापत्ति
 समाधिरिति चेदयति । नन्विति । विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य
 भेदमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधन तात्त्विकभेदे साधकत्वे दृष्टान्ता
 सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । नेति । किञ्च कार्यस्य व्यभिचारित्वेन
 रज्जुसर्पादिवन्निष्ठात्मानुमानादनिर्व्याणसस्यानादेव कार्यं
 व्याप्तम्वनत्व सतोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याह । पिण्डेति । तदेव द्रष्टुं
 यति । यद्यपीति । मृदन्तरेण पिण्डघटयोः स्वरूपाभावादिति
 तच्छब्दार्थः । व्यभिचारेण गोलमित्यादिदृष्टान्तः । व्यभि-
 चारणमाह । तस्मादिति । दृष्टान्तगतमर्थं दाष्टान्ते समर्थं
 यति । एवमिति । एवमेव प्रथमानस्य कार्यस्य कथं सम्भाव
 त्वमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भणेति । कार्यमिच्छात् द्रष्टुं कर्तुं
 चेदयति । नन्विति ।

उ० एकमेवाद्वितीयं ॥ २ ॥ तदेतत् बहु स्यां प्रजायेयेति

भा० नैष दोषो रज्जाद्यवयवेभ्यः सर्पादिभ्यस्तानवबुद्धि-
परिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव
सत्यमिति श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धि-
कालोऽपि तत्सत् ऐच्छतेषां दर्शनं शतवान् । अतश्च न प्रधानं
साध्यपरिकल्पितं जगत्कारणं । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपग-
मात् । इदन्तु सचेतनमीचिदत्वात्तत्कथमैच्छतेत्याह वज्र
प्रभृतं स्यां भवेद्यं प्रजायेय प्रकर्षणोत्पद्येय । यथा मृद्वृटा-
द्याकारेण यथा वा रज्जादिसर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पि-
तेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याका-

था० यथा खल्वज्ञातेभ्यो रज्जाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्य
मिच्छ तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पितेभ्यः
सतो मायोपाधिकस्यावयवेभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते । तस्मा-
दयं वैतप्रपञ्चो ब्रह्मविवर्तः सम्भवतीति परिहरति । नैष दोषः
इति । ब्रह्मविवर्तो जगदित्यत्र श्रुतिमनुब्रूयति । वाचारम्भ-
णमिति । प्रपञ्चमिच्छात्वे कल्पितमुपसंहरति । एकमेवेति ।
अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तत्सदिति ।
सच्छब्दवार्थं जगत्कारणं प्रधानमिति चेन्नित्यदप्येतेन निरस्त-
मित्याह । अतस्वेति । ईक्षापूर्वकारित्वादिति यावत् । अचेतनत्वा-
भ्युपगमात् तस्येक्षापूर्वकं खलुत्वमिति श्रेयः । परिणामविवर्त-
धादावाश्रित्योदाहरणद्वयं । वज्र स्यामित्यादि श्रुतितात्पर्यं
वज्रं निरस्तमेव बोधमुद्भावयति । असदेवेति । वज्र स्या
प्रजायेयेत्यनेनेत्तितुरेव कार्यकारणवृत्तिवचनेन वैशेषिकादिग-

भा० रेण । न सत एव दैतभेदेनान्यथा गृह्यमाणत्वान्नासत्यं
कस्यचित्कचिदिति ब्रूमः ॥

यथा सतोऽन्यदस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागु-
त्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्द्धमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः
कदाचित्कचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु
परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्य-
बुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा
वा पिण्डघटादिर्भूदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभि-
धीयते लोके रज्जुविवेकदर्शिना तु सर्पाभिधानबुद्धी
निवर्त्तते यथा च तद्विवेकदर्शिना घटादिशब्दबुद्धी तद-
स्तद्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तते । यतो वाचो
निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सचेति अनिरुक्तेऽनिलयन इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । एवमीक्षित्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः स्पष्टवत् ।

आ० समेतद्विरुद्धमिति श्रुतितत्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह । नैत्यादिना ।
तदेव प्रमथयति । यथेत्यादिना । प्रतिष्ठातमर्थे मतद्वया-
नुसारेण दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति । यथा रज्जुरिति । यथा-
नान्यव्यतिरेकाभ्यां रज्जुसर्पादेरज्ञानमयत्वं च दैताभिनिवेशस्य
सम्भावाविवेके सत्येवात्पत्तेर्विधारेण तद्विवेके चानुत्पत्तेदतमप्य-
ज्ञानमयमेव तस्य तु तत्त्वं सम्भावाधिलानं वाज्ञानसातीतमि-
त्यर्थं । तस्य वाज्ञानसातीतत्वे प्रमाणमाह । यत इति । अन्यदेव
तद्विदितादित्यादिवाक्यमादिपदार्थः । तैत्तिरीयश्चश्रुतिविरोध-
माश्रयते । नन्विति । यथापि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्य । इति
विरुद्धमिति । अस्यां श्रुतौ यतः सत्ताभादेव प्राच्यमेव तेजः स्पष्ट-

उ० तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपो-
ऽसृजत ॥

भा० ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्य-
न्तरः । आकाशाद्वायुस्तृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथ-
म्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत एव चाकाशमिति विरुद्धं ॥

नैष दोषः । आकाशवायुसर्गानन्तरं तत्सत्तेजोऽसृजतेति
कल्पनोपपत्तेः । अथ वाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्का-
र्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितं ।
मृदादिदृष्टान्तात् । अथ वा त्रिवित्स्वरूपस्य विवक्षित-
त्वात् । तेजोवन्नानामेव सृष्टिमाचष्टे । तेज इति प्रसिद्धं

आ० मागमुच्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सत्काशादाकारं प्राथम्येन
सृष्टमित्युपदिष्टं तथा च कथमिदं मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः ।

तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ह्यन्दीग्यश्रुतेर्याख्यानसम्भवात्तत्र विरो-
धोऽस्तीति परिहरति । नैष दोष इति । सृष्टिक्रमस्य विवक्षित-
त्वमङ्गीकृत्यैतत् तदेव नास्त्यद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति
पक्षान्तरमाश्रित्याह । अथ वेति । तत्र असकं दर्शयति । मृदा-
दीति । मृदादिकार्यं घटादि तद्विविरेकेण नास्ति मृदाद्येव तु
सत्यमिति दृष्टान्तोपादानाद्ब्रह्मणः सतस्यैजोवन्ननादिकार्यं तदति-
रेकेण नास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दार्ष्टान्तिकेऽपि विवक्षितं
प्रतिभातीत्यर्थः । तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यान्तरमाह ।
अथवा त्रिवित्स्वरूपस्येति । तासां त्रिवितं त्रिवितमेकैकां
करवाणीत्यादौ त्रिवित्स्वरूपस्येष्टत्वात्तयागामेव भूतानामिह
सृष्टिरुच्यते । न चैवं पक्षीकरणमविवक्षितमिति वार्थं भूतत्रय-
सृष्टिश्रुतौ श्रुत्यन्तरसिद्धाकाशादिसृष्टेरपणक्षयवत् त्रिवित्स्वर-
ूपश्रुत्या पक्षीकरणोपपत्तञ्च तथाच श्रुत्यन्तरसिद्धयोराकाश-

उ० तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥ ता आप ऐक्षन् बह्वः
स्याम प्रजायेमहीति ता अनुमसृजन् तस्माद्यत्र

भा० लोके दग्धपक्ष्मप्रकाशकं रोहितश्चेति तत्सृष्टं तेज ऐचत ।
तेजोरूपसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः । बह्वः स्यां प्रजायेयेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः सन्दिग्धाः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥

यस्मान्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देहे काले
वा शोचति मन्तव्यते स्वेदते प्रसिद्यते वा पुरुषस्तेजस
एव तदापोऽधिजायन्ते । ता आप ऐचन्तेति पूर्ववदेव वाका-
रसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः । बह्वः प्रभूताः स्याम भवेम प्रजा-
येम क्षुत्पद्येमहीति । ता अन्नमसृजन् पृथिवीलक्षणं । पार्थिवं
क्षेत्रं यस्मादुपकार्यमव । तस्माद्यत्र क्व च वर्धति देहे
तत्तत्रैव भूयिष्ठं वृद्धतरुमव भवति । अतोऽह्य एव तदद्या-
द्यमधिजायत इति । ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिष्ट

भा० वाय्वोऽस्तेज प्रभृतिष्वनभंत्वमभिप्रेत्य चक्षुषायेव सर्वस्य मन्त्रा
चर्त्तं मन्तव्यमिति मन्त्रानां व्युत्पत्तिरिति रच्यमेवापद्याया तद-
नुदेशेन चयायामेव दृष्टिमाहेत्यर्थः । तेजसोऽपेतमस्य चक्षुषो
क्षिप्रत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । तेजोरूपेति ।

अप्यां तेजःकार्यत्वे लोकाभुभवमनुकूलयति । यस्मादिति ।
पृथिव्यामन्नप्रयोगे हेतुमाह । पार्थिवं चेति । अप्यां वाय्वे
प्रमित्यत्रापि लोकप्रसिद्धिं दर्शयति । यस्मादिति । ता अन्नमसृ-
जन्तेत्यवाहोऽत्र दृष्टिवदिष्टा । दृष्टान्तेऽपि ताभ्यस्तत्पृथिव्यदि
क्षते । तथाच पौनःपुन्यमिष्टाशङ्क्यार्थविज्ञेयं दर्शयति । अन्नमिति ।

उ० क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यन्न एव
तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ २ ॥

भा० इष्टान्तेऽन्नञ्च तदद्यञ्चेति विशेषणाद्वीहिद्यवाद्या उच्यन्ते
ऽन्नञ्च गुरु स्त्रिरञ्च धारणं क्षणञ्च रूपतः प्रसिद्धं । ननु
तेजःप्रभृतिस्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाभावात्ता-
सादिकार्यानुलभाञ्च तच्च कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि । नैष
दोषः । ईक्षितकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एवे-
क्षितुर्निघतक्रमविशिष्टकार्यात्पादकत्वाञ्च तेजःप्रभृतीक्षत
इवेक्षित इत्युच्यते भूतं ॥

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितत्वं । न सदीक्षणस्य केवल-
शब्दगम्यत्वाच्च अक्षयमुपचरितं कल्पयितुं । तेजःप्रभृतीनां
त्वनुमीयते मुख्य ईक्षणाभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुं ।
ननु सतोऽपि गृहकारणत्वाच्चेतनत्वं अक्षयमनुमातुं ।

या० तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ यद्याश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । नन्विति ।
प्राग्निषु हिंसाप्रतिषेधवदनुग्रहविधानाच्च तेजःप्रभृतिषु तद-
भावात्स्वीक्षणकार्यदृष्टिः तदेतेषु तदृष्ट्यभावाच्च नैतेस्वीक्षण
प्रामाणिकं । तथा च प्रकृतं वार्क्यं प्रसक्तगीतमित्यर्थः । तेधा
गौयमीक्षितत्वमुपेत्य परिहरति । नैष दोष इति ।

सतोऽपि गौयमीक्षयमुपचारप्राये पाठादिति शङ्कते ।
नन्विति ॥ सन्निधेः शब्दस्य बलीयस्त्वमुपेत्य परिहरति । न
सदीक्षणस्येति । तुल्यं तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दगम्यत्वमीक्षणस्येति
चेमेत्याह । तेजःप्रभृतीनान्विति । विमतमीक्षितं न भव-
त्यचेतनत्वात्कम्भवदिद्वानुमानात्तेजोमुख्ये जगतीक्षणसम्भवात्तत्र
श्रुतं तदौपचारिकमुचितमित्यर्थः । साङ्ख्येऽनुमानावयवभेदेन

भा० अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतस्चेतनार्थत्वाच्चित्तकाल-
क्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्चैतन इवैतन इति शक्यम-
नुमातुमुपचरितमेवेक्षण । दृष्टञ्च लोकोऽचेतने चेतनवदु-
पचारः । यथा कृत्स्न पिपतिषतीति । तद्वत्सतोऽपि स्यात् । न
तत्सत्य । स आत्मेति तस्मिन्नात्मोपदेशात् । आत्मोपदेशोऽप्यु-
पचरित इति चेत् । यथा ममात्मा भद्रमेव इति सर्वार्थ-
कारिण्यमात्मन्यात्मोपचार तद्वत् । न भद्रस्तीति सत्सत्या-
भिसम्बन्धस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात् ॥

मोक्षोऽप्युपचार इति चेत् । प्रधानात्माभिसम्बन्धस्य मोक्ष-
सामीप्यं वर्त्तत इति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव । यथा
लोके याम गन्तु प्रस्थित प्राप्तवानह याममिति ब्रूयादबू-
रापेक्षया तद्वत् । नयेन विज्ञानेनाविज्ञात विज्ञात भव-

था० शङ्कते । नन्विति । अचेतनस्य कथमोक्षमिति शङ्क्याह । अत
इति । अनुमातु कल्पयितुमिति यावत् । कथमचेतने चेतनव-
दुपचारकत्वाह । दृष्टञ्चेति । आत्मशब्दावयवमेव परिहरति ।
नेत्यादिना । आत्मोपदेशोऽपि प्रधाने गौणो भविष्यतीति
शङ्कते । आत्मोपदेशोऽपीति । तामेव शङ्कां दृष्टान्तद्वारा विह-
योति । यथेति ॥ इदं परिहरत्यस्मिन्नात्मोपदेशो गौणो न
भवति तद्विषयस्य मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ।

मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शङ्कते । सारोपीति ।
शङ्कामेव विहयोति । प्रधानात्मेति । एकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानोपदेशमाश्रित्य परिहरति । न येनेति । उक्तमेव विह-
योति । सत्येकस्मिन्निति । सतोऽन्यस्य आत्यस्यापामाश्रित्य
त्याश्च सतो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेशो युक्तिमानित्याह । न चेति ।
सम्पत्ति हि प्रधानज्ञाने तद्विकारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य
च मुख्यार्थत्वात्तज्ज्ञाने मुख्यार्थत्वमपि ज्ञानमुपचर्यते । तस्मादेक

उ० तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भव-
न्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

भा० तीत्युपक्रमात् । सत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति तद-
न्यत्वाच्च सर्वस्याद्वितीयवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञातमव-
शिष्टं आवृतं अतः अनुमेयं वासिष्ठतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश
उपचरितः स्यात् । सर्वस्य च प्रपाठकस्योपचरितत्वपरि-
कल्पनायां दृष्ट्या अमः परिकल्पयितुः स्यात् पुरुषार्थमा-
धनविज्ञानस्य तर्कैर्वाधिगतत्वात्तस्य । तस्मादेदप्रामा-
ण्याच्च युक्तः अतार्थपरित्यागः । अतस्तेतनावत्कारणं जगत
इति चिद्धं ॥ २ ॥

तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पद्यादोनां भूतानामे-
षामिति प्रत्यक्षनिर्देशान्नतु तेजःप्रभृतीनां तेषां चिद्ध-

षा० विज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशाच्च मोक्षोपदेशमुख्यत्वसिद्धिरि-
त्याशङ्काह । सर्वस्य चेति । कथमुपनिषदारम्भो दृष्टेत्युच्यते ।
पुरुषसाधनज्ञानार्थत्वादित्याशङ्काह । पुरुषार्थेति । तस्यानु-
मानवादिनः साङ्ख्यस्य मते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य जडाजडयोरैवा-
नुपपत्तिरित्यादिना तर्कैर्वाव सिद्धत्वादुपनिषदारम्भो व्यर्थो वे-
त्यर्थः । अतस्त्वर्थत्वे बाधकाभावात्तत्परित्यागायोगादीक्षत्-
धिकरणन्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसं-
हरति । तस्मादिति । प्रधानवादाभावे परिशेषाप्राप्तं स्वमतं
निगमयति । अत इति ॥ २ ॥

महाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यतोक्ता सम्प्रति जीवा-
विष्टानां भौतिकानामपि परम्परया ब्रह्मकार्यतेवेति वक्तुं
तान्यनुवदति । तेषामिति । पूर्वोक्त्याये येषां शक्त्याश्रयिणी दक्षिणे
द्वितीयां स्थानमुक्तं तानि तच्छब्देन परावृत्तानि । तेषां प्रति-

भा० त्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानु-
पपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु दूमास्तिष्ठो-
देवता इति । तस्मान्नेपां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्था-
वरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि
भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्जातं अण्ड-
जमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पा-
दयो जायमाना वृथ्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां बीजं । सर्पः
सर्पाणां बीज । तथाऽन्यदण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीज-
मित्यर्थः ॥

गन्धण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं
कथमण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि तदिच्छातन्मा
श्रुतिः स्यात्सुतभक्ता श्रुतिर्यत आहण्डजाद्येव बीजं गण्डा-

या० अत्रद्योतनार्थं खल्वित्युक्तं । भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ती
त्युत्तरत्र सम्बन्धः । भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु कृत्वात्तेषामिह
प्रत्यक्षं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । येषामिति । भूतानां प्रत्य-
क्षत्वमेवामिति निर्दिश्यते । सम्भवति च यस्यादीनां प्रत्यक्षतेति ।
तान्येवात्र भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतीनि । तेषां
प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेवा-
मिति निर्देशानुपपत्तिः समर्थयति । तेषामिति । तेषां प्रत्य-
क्षतया निर्देशासम्भवे हेतुन्तरमाह । देवताशब्देति । देव-
तानां परोक्षत्वप्रसिद्धेरेतेषु च देवताप्रयोगाज्ज्ञेतेषां प्रत्यक्षत्वा-
प्रपत्तिरित्यर्थः । तस्मान्महाभूतानामत्र भूतशब्देनोपादाना-
योगादित्यर्थः । अण्डजं पक्ष्यादीन्तत्त्ववर्गेष्वोपपादयति । पक्षि-
सर्पादिभ्यो हीति । अन्यदपीति शेषाद्युच्यते ॥

अण्डाज्जातमिति व्युत्पत्त्यनुसारेणाण्डमेव बीजं न त्वण्डजमिति
प्रपत्तेः । नन्विति । मौलवेद्यो व्युत्पत्तिः श्रुत्या नाप्येति परिह-

उ० सेयं देवतैस्त हनाहमिमास्तिष्ठो देवता

भा०दीति । दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयमन्त्राद्यभावे
गाण्डाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनां ।
तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्येतत्पुरुषपञ्चादि ।
उद्भिज्जं उद्भित्स्यावरं ततो जातमुद्भिज्जं धाना बोद्धित-
तो जायत इत्युद्भिज्जं स्यावरबीजं स्यावराणां बीजमित्यर्थः ।
खेदजमशोकजयोरण्डजोद्भिज्जयोरैव यथा सम्भवमन्त्र-
भावः । एवं ह्यवधारणं त्रीण्येव बीजानीत्युपपन्नं भवति ॥

सेयं प्रकृता मदाख्या तेजोबन्धयोनिर्देवतोक्ता ईक्षते-
क्षितवती यथा पूर्वं वज्रं क्षामिति । तदेव वज्रमवर्णं

या० रति । सत्यमित्यादिना । न केवलं श्रुतेरेषा व्यवस्था किन्तु प-
पत्तेर्वाह । दृश्यते चेति । सत्येवाण्डजादौ तज्जातीयमण्डजादि
सन्नात्या जायते । तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामण्ड-
जाद्येवाण्डजादिकारणं । यद्यप्यण्डाद्यभावेनाण्डादि जायते तथा-
प्यण्डाद्यभावेऽण्डजाद्यभावेऽपि तद्ववसीति नान्वयः । तस्मादण्ड-
जादीनामण्डजान्येव बीजानि गाण्डादीनीत्यर्थः । धानाशब्दो
बीजविषयः ॥ ननु खेदजं संशोकजमिति बीजद्वयमवशिष्यते
तत्किमिति न व्युत्पाद्यते तथाह । खेदजेति । खेदमुद्भिज्जं जाय-
मानं दंशमशकादि तदुद्भिज्जोऽन्तर्भवति । संशोकादौऽप्यण्डजाय-
मानं घृणादि तदण्डजेऽन्तर्भवति । यदा खेदजं घृणादि तदण्डजे
ऽन्तर्भूतं संशोकादौऽप्यण्डजमुद्भिज्जं जातं मशकादि तस्योद्भिज्जो
ऽन्तर्भावः । तथा च न तयोरेक्षितं पृथग्युत्पादनापेक्षित्यर्थः । खेद-
जादेऽण्डजादावन्तर्भावस्य प्रापकमाह । एवमिति ॥

जीवाविष्टानां भूतानां सत्कार्यत्वं प्रकरणप्रामाण्यादुक्तं ।
इदानीं जीवानां विशिष्टरूपत्वेन ब्रह्मकार्यत्वेऽपि न स्वरूपेण
तत्कार्यत्वं ब्रह्मोपाधिप्रविष्टं । जीवव्यवहारास्पदमित्यङ्गीका-

उ० अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीति ॥ २ ॥

भा० प्रयोजनं नाद्यापि निर्दृष्टमित्यत ईर्ष्या पुनः क्षतवती
वज्रभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य । कथं हन्तेदानीमहमिमा
यधोक्तास्तेजसाद्यास्त्रिस्तो, देवता अनेन जीवेनेति स्वमु-
द्दिष्टं पूर्वसृष्ट्यनुभूतं प्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्त्याद्या-
नेन जीवेनात्मनेति । प्राणधारणकर्त्तात्मनेति वचनात् ।
स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्ये-
तद्ग्रथति ॥

अनुप्रविश्य तेजोवज्रभूतमाचामंसर्गेण स्वभविष्येव विज्ञाना
यती नाम च रूपञ्च नामरूपे व्याकरवाणि विसृष्ट-
माकरवाणि असौ आमाद्यमिदंरूपमिति व्यासुर्यामी-
त्यर्थः । ननु न युक्तमिदमसंसारिणाः सर्वज्ञाया देवताया

आ० यात् । तथा च ब्रह्मणि विज्ञाने जीवविज्ञानं सित्यति । जीवानाञ्च
भोगायतनानि भौतिकानि कार्याणि । तेषां नामरूपञ्च निर्माञ्च
वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योपादयश्चमादाय व्याकरोति । सेयमित्यादिना ।
यथा वज्र स्यामिति पूर्वमौचित्यवती तथा किमिति पुनरुक्तं
प्रयोजनाभावादित्याशङ्काह । तदेवेति । इदानीं महाभूतसृ-
ष्टेरनन्तरमिति यावत् । ब्रह्मणो मायोपाधिकस्य कारयत्वा-
न्मायोपाधिवशात्पूर्वसृष्ट्यावनुभूतत्वं तत्संसारस्य बुद्धिसत्त्वं
स्मरन्त्येत्यादि न विवदमिति न्ययः । आत्मनेति विशेषणस्य
तात्पर्यमाह । प्राणैति ।

निर्विकल्पविभावरूपा देवता मायावशान्नह्यभूतानि सृष्ट्वा
तेषु यदा प्रविष्टा तदारब्धेषु स्रजविराट्प्रभृतिषु समष्टिस्था-
त्मसु देहेषु प्रविश्य तज्जदेहाभिमानवती देवदत्तादिनाया रूपेण

भा० बुद्धिपूर्वकमनेकशतसहस्रागर्थाग्रयं देहमनुप्रविश्य दुःख-
मनुभविष्यामीति सङ्कल्पनं । अनुप्रवेशस्य स्वातन्त्र्येति ।
सत्यमेवं न युक्तं स्याद्यदि स्वेनैवाविरुद्धेन रूपेणानुप्रवि-
श्येयं दुःखमनुभवेयमिति च सङ्कल्पितवती नत्वेवं । कथं
तर्ह्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनात् । जीवो हि
नामदेवताया आभासमात्र ॥

बुद्ध्यादिभूतमात्रासमर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः
पुरुषप्रतिबिम्बो जलादिष्विव च सूर्यादीनां । अचिन्त्यान-
न्तशक्तिमत्या देवताया बुद्ध्यादिसम्बन्धः । चैतन्यावभासो
देवतास्वरूपविवेकाद्यद्वयनिमित्तः । सुखी दुःखी मूढ

आ० च श्रौत्यादिना संयोज्य पिङ्गं याकरोतीत्याह । अनुप्रविश्येति ॥
देवताया सर्वज्ञत्वादससारित्वात्स्वातन्त्र्याच्च सकल्पप्रवेशावयु-
क्ताविति शङ्कते । नन्विति ॥ किं साक्षादनुप्रवेशादि विवक्ष्यते
किंवा जीवद्वारापीति विवक्ष्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥
साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदित्याकाङ्क्षापर्यन्तं
द्वितीय दूषयति । कथमिति ॥ देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशाच्च
विवक्ष्यमिति श्रेयः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह ।
जीवो हीति ॥ आभिमुख्येनाहमित्यापरोक्षेणाभासत इत्या-
भास । खतोऽपरोक्षस्त्विति विवक्ष्यन्मात्रं जीवो नामेत्यर्थः ॥

तस्य स्वरूपेणानादित्वेऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति ।
बुद्ध्यादीति ॥ बुद्ध्यादिभिः भूतमात्रादिभिश्चिदात्मन ससम-
स्तेन जनितस्तत्तत्रेति यावत् । अनु चिदात्मा कूटस्थोऽसङ्गो-
ऽद्वितीयश्चेत्यनेन स कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च सङ्कल्प्यते
तत्राह । अचिन्त्येति ॥ सत्त्वादिप्रकारैरेवशक्तचिन्तनीयाऽनादि-
रनिर्वाच्या सम्यग्ज्ञानमन्तरेण नाशशून्या दण्डायमाना या
मायाशक्तिलसा विषयत्वेनाभयत्वेन च परा देवता वर्त्तिष्यते ।
तस्याच्च अनिष्टमायाशक्तिवशाद्बुद्ध्यादिभिरात्मन सम्बन्धः सिध्य-

उ० तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं,

भा० नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्वनूतमेव॥
वाचारम्भाणं विकारो नामधेयमित्युक्तत्वात् । तथा जीवो-
ऽपीति । यच्चानुरूपो हि बलिरिति व्यापप्रसिद्धिः ॥

अतः शब्दात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणाञ्च
सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चानूतत्वमिति न कश्चिदोपसार्किकै-
रिहानुवक्तुं शक्यः । यथेतरेतरविरुद्धैतवादाः स्वबुद्धिवि-
कल्पनाभावा अतत्पनिष्ठा इति शक्यं वक्तुं । सैवं तिस्रो
देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे
व्याकरवाणीतीक्ष्णत्वा तासाञ्च त्रिमूर्त्यां देवतानामेकैकां
त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिविकल्पाणे एकै-

व्या० सत्यत्वाज्जीवस्य ब्रह्मास्मीतिज्ञानान्मुक्तिः सम्भवतीति समाधत्ते ।
त्रैयं दोष इति । यत्तु परलोकेहलोकादि भूवा स्यादिति
तत्राह । तर्ह्येति । कथं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशङ्क्याह ।
यत इति । यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽपि स्वरूपेण मिथ्येत्यक्तं
तथा जीवशब्दवाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्यस्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्त-
व्यमित्याह । तथेति । अथ भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योऽस्तु भोग्य-
प्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमिथ्यात्वमिथ्याशङ्क्याह । यच्चानुरूपो वाति ।
बौतिकन्यायानुरादेय भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तरपि विभक्त-
स्वरूपेण सत्यतिष्ठिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि तल्लक्षणस्य
सम्भावसत्यत्वमिति व्यवस्थेयार्थः ॥

यद्य तां किञ्चैतद्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सौम्यतमतामुमतिः । सत्य-
त्वे चाद्वैतव्यावृत्तिरिति तदप्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह । यत
इति । अद्वैतवादे दोषाभावो वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ।
व्याकरवाणीत्येतदन्त वाक्यं व्याख्याय तदनुद्य तासामित्यादि
व्याप्ये । सैवमित्यादिना । व्याकरवाणीत्येव्यतेति सम्यगर्थः । कथं

उ० देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनेव जीवेनात्मना-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां

भा० कस्याः प्राधान्यद्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्जा इवे-
कमेव त्रिवित्करणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक् त्रिवित्क-
रणमिति । एवं हि तेजोवसानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः
स्यात्तेज इदमिमा अपोऽधमिदमिति च । प्रथङ्नामप्रत्य-
यलाभे देवतानां मध्यग्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् ।

एवमोचिता मेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव पयो-
क्तेनैव जीवेन सूर्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं
प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथा सङ्गस्यैव
नामरूपे व्याकरोदसौनागायमिदंरूप इति तासाञ्च
देवतानां गुणप्रधानभावेन चिदृतं चिदृतमेकैकामक-
रोत्यतवती देवता । निष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नाम-
रूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोवद्यमयत्वेन विधातुं यथा तु

आ० पुनरिदं त्रिवित्करणमित्याशङ्क्य प्रथममेकैका देवता द्विधा द्विधा
विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा सदितरभागयोगि-
त्यस्य त्रिवित्करणं विवक्षितमित्याह । एकैकस्या इति । गुण-
प्रधानभावानङ्गीकारे समानपरिमाणसूत्रत्रयनिमित्तरूपवति-
हृत्करणमेकमेव स्यादित्याह । अन्यथेति । स्वकारार्थं दर्शयति ।
न त्विति । गुणप्रधानभावेन त्रिवित्करणमुपसाहर्तुमिति शब्दः ।
इत्यस्य गुणप्रधानभावेन त्रिवित्करणमेष्टव्यमित्याह । एवं चेति ।
पृथङ्नामप्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्याशङ्क्याह । एवमिति ।

मेयमित्यादि व्याचष्टे । स्वमित्यादिना । सङ्गेष्वेव त्रिवित्करणं
पतिष्य योराचरयतः सङ्गटोक्तं नारभमाया इति त्रिवित्करणं ।

उ० त्रिवितं त्रिवितमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्ये-
मास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे
विजानीहोति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदनुस्यापागादग्रेरग्नित्वं वाचा-

भा० खलु वदिरिमाः पिण्डेभ्यस्त्रिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका
भवति तन्मे भम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमपधार-
घोदाहरणतः ॥ ३ ॥ यत्तदेवताणां त्रिवृत्करणमुक्तं
तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेष-
प्रसिद्धार्थमुदाह्रियत इति ॥

तदेतदाह यदग्रेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं
लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च
यच्छुक्लं रूपमग्रेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानां यत्कृष्णं तस्यै-
वाग्रे रूपं तदग्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि ।
तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यस्म्यन्यसे त्वं
तस्याग्रेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतं । प्रायूपत्रयविवेक-

भा० स्यामे स्फुटीकर्तव्यत्वाद्देहातिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहरणमुपक्रमते ।
तिष्ठतु नावदिति ॥ ३ ॥ कथमुदाहरणतोऽवधारणमित्याशङ्का-
नन्तरवाक्यमवतारयति । यत्तदिति ॥ उदाहरणशब्दं व्युत्पाद-
यति । उदाहरणं नामेति ॥

तत्रैव श्रुतिमवतार्यं व्याचष्टे । तदेतदित्यादिना ॥ अत्रिवृ-
त्कृतानां रूपमिति विद्धीति सम्बन्धः । तथाप्यौ रूपत्रये पूर्वोक्त-
रौत्या एव कृते सतीति यावत् । इदानीं विवेकदशायामित्यर्थः ।

उ० रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यं ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितश्च रूपं तेजस-
स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदनुस्यापागादा-
दित्यादित्यस्यादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेय त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो

भा० विज्ञानाद्याग्निबुद्धिराषोत्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दये-
त्यर्थः । यथा दृश्यमानरक्षोपधानमयुक्तः स्फटिको
गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्ध्याः प्रयोजको भवति
प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानास्तद्विवेकविज्ञाने तु
पद्मरागशब्दबुद्धौ निवर्त्तते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत् । ननु
किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्रागुपचयविवेककर-
णादग्निरेवाषोत्तदग्निरित्यसं रोहितादिद्वयविवेककरणा-
दपागादिति युक्तं । यथा तत्त्वपकरणे पटाभावः ।
नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव अग्निरित्यत्र आद्य वाचारम्भण-
माग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थः । अतोऽग्नि-
बुद्धिरपि गृह्येव । तर्हि किं तत्र सत्यं त्रीणि रूपाणीत्येव

आ० अक्षराद्यंशुका तात्पर्यमाह । अग्निति । अक्षरादिविचारात्प्राग-
ख्यायामग्निशब्दबुद्धिर्नादिवेकादग्रे तद्विद्वन्निमित्तमर्थे दृष्टान्तेन
समर्थयते । यद्येवादिना । अग्निरित्यत्र अतः कृत्वा विचरन्त्यमाणा
नास्ति निश्चयमिति गृह्यते । अग्निति । रोहितादिद्वयविवेक-
विवेके सत्यमेव सत्यमग्निरित्येव दृष्टान्तमाह । यद्येति ।
शब्दबुद्धिर्प्रागुपेक्षेति न अतश्चागोऽगोति परिहरति । अ-
ग्निति । तत्र अमाद्येनावकाशमादादय आह । इति ।

उ० रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदनुस्थापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ३ ॥ यद्विश्रुतो
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदनुस्थापागाद्विश्रुतो विश्रुत्वं वाचारम्भणं वि-
कारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ४ ॥

भा० सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधा-
रणार्थः । तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यदिशुत इत्या-
दि समानं । ननु यथा नु खलु सोम्येगादिभ्यो देवता-
स्त्रिष्टुप्त्रिष्टुदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्ता तेजस
एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्यादिभिस्त्रिष्टुत्कारणं दर्शितं
मायन्नयोऽुदाहरण दर्शितं त्रिष्टुत्कारणे ॥

नैव दोषः । अयन्नविषयाप्यप्युदाहरणान्येवमेव च
द्रष्टव्यामीति मनसि श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थं ।
रूपवत्त्वात्पण्यार्थलोपपत्तेश्च । गन्धरसघोरनुदाहरणं

आ० एतेनाममात्रमत शब्दार्थः । प्रकृतमप्यालोचनायामुदाहरणे
न्यूनत्वमस्तीति शङ्कते । नन्विति ॥

यदापोक्यादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत्कृष्णं तदनुस्थापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ३ ॥ यद्विश्रुतो
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदनुस्थापागाद्विश्रुतो विश्रुत्वं वाचारम्भणं वि-
कारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ४ ॥

भा० चयाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः । स्पष्टशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

यदि सर्वं जगत्त्रिष्टुतमित्यग्न्यादिवत्तीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वं । तथाऽध्रुवापि अप्सृङ्गत्वादाय इत्येव सत्यं वाचारम्भणमाचमयं । तथापामपि तेजःसृङ्गत्वादाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यं । तेजसोऽपि सञ्चुङ्गत्वादाचारम्भणत्वं सदित्येव सत्यमित्येवोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाच्यन्तरिक्षे त्वचिष्टुतत्वे तेजः-

या० आदिविषयोदाहरणोपलक्षणाद्यं तेनोपेक्षितमित्यर्थः । यत्र प्रयोऽपि त्रिष्टुतत्वं नमुपलक्षितं चेत्तर्हि तत्र दसतन्त्रयोस्त्रिष्टुतत्वं नमुदाहरणमित्याशङ्क्याह । गन्धरसयोरिति । यथा यद्वक्त्रयोर्भास्वर कोहितं रूपं तेजसस्तद्वयं यच्छक्तं तदप्ययत्तूय तदग्नयेति शक्यते रूपं विवेक्तुं न तथाऽमुको रसो गन्धो वा तेजसोऽपामग्नेत्यासीति ज्ञातुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोदित्यर्थः । ननु त्रिष्टुतत्वं त्रयोस्त्रिष्टुतमित्यर्थः ननु त्रिष्टुतत्वं त्रयोस्त्रिष्टुतमित्यर्थः ननु त्रिष्टुतत्वं त्रयोस्त्रिष्टुतमित्यर्थः । तर्हि सर्वेषु भूतेषु सम्भावितयोः स्पष्टशब्दयोः उदाहरणं किं न ह्यादित्याशङ्क्याह । स्पष्टशब्दयोरिति । यथा केचित्तादित्यवयवं जयायो विभागेन दर्शयितुं इत्यं न तथा शब्दचयं स्पष्टशब्दं च जयायो विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तस्यैवत्रयोप्यशोताशुद्धाशितः । यद्यद्व्यते नापि उदरमधरमध्यमशब्दचयमेव जयाप्यमित्यर्थः ।

सर्वमग्नं त्रिष्टुतत्वे पणितमाह । यदीति । यथाऽग्न्यादि त्रिष्टुतत्वं तथासर्वमेव जगदपि त्रिष्टुतत्वं त्रिष्टुतमित्यर्थः । तदाग्नौ दमित्वेव जगतो जगत्त्वमपगतं नीयि रूपमग्नौ जगत्त्वमिति योजना । तथापि अर्थं सम्भावयति येषु आदित्याशङ्क्याह । तदीति । इत्यनुदाहरणं तद्वयं जगतोऽभाववाक्यमपि रूपमपि त्रिष्टुतत्वं त्रिष्टुतमाचमयत्वाद्यर्थेनातद्विरेहेहागतं

भा० प्रभृतिध्वनन्तभूतत्वादविशिष्येते । एव गन्धरसशब्दस्पर्शा-
द्यावशिष्टा इति । कथं सतो विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञात
भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यं । नैष दोषो रूप-
वद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् ।

कथं तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भादाव्य-
न्तरित्तयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतो सङ्गावोऽनुमीयते । तथा
वन्नयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवता चयाणां
तेजोऽपन्नानां चिष्टत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्भि-
कारत्वात्तीक्ष्णैव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि
मर्त्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयो-

भा० एधिबीवदपामपि शुक्लरूपमात्राणां जोहितरूपमात्रतेजोविका-
रत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो भेदेनास्तत्र
सम्भावमेव परिशिष्टमित्येतत्त्रित्वरूपप्रकरणे विवक्षितमि-
त्यर्थः । त्रित्वरूपपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिद्धमिति । परि-
शिष्टविज्ञेयसङ्गावादिति शङ्कते । नन्विति । इतिपदं कथमि-
त्यादिना सम्बध्यते । गन्धादयश्च शब्दान्ता मुयां गुणध्वनन्तभूता
सन्तीति न सद्भिज्ञानेन तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह । गन्धेति ।
तद्विज्ञानं सद्भिज्ञानेन वाय्वादिविज्ञानं तत्र प्रकारान्तरं
तत्कार्यत्वादतिरिक्तमिति यावत् । आकाशादेस्त्रित्वेवान्तर्भाव
सम्भवात्तं परिशिष्टविज्ञेयमस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ।
कथं तेजोऽवन्नेषु सर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह । कथमिति ।

तत्र शब्दस्पर्शयोरकाशवाय्वोश्च भूतत्रये प्रत्यक्षानुमानाभ्यां
मुपलब्धिं दर्शयति । तेजसीति । तेजोयह्यमवन्नयोऽप्यलक्ष्य
तत्रापि स्पर्शाद्युपलब्धेरविशेषाच्च तद् गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति
तत्राह । तथेति । भूतत्रये स्पर्शाद्यन्तर्भाववदिति यावत् ।
चिद्येवान्तर्भावे षलितमाह । रूपवतामिति । भूतत्रये रूपव-
त्वाकाशादेरन्तर्भाव व्यतिरेकद्वारा समर्थयते । न हीति । अन्त

उ० मुदाहरिषतीति लेभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु
रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्वि-
दाञ्चक्रुः यदु शुक्लमिवाभूदित्यपाङ्गं रूपमिति
तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यनुस्य रूपमिति

भा० विज्ञातमेवासत्कुलीनानां सद्भिज्ञानत्वादित्यभिप्रायः । ते
पुनः कथं सर्वं विज्ञातवन्त इत्याह । एभ्यस्त्रिभ्यो रोहि-
तादिरूपेभ्यस्त्रिवृत्ततेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमप्यन्यच्छिष्ट-
मेवमेवेति विदाञ्चक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञा
एव सद्भिज्ञानात्त आहुरित्यर्थः । अथवैभ्यो विदाञ्चक्रु-
रित्यग्न्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यद्विदा-
ञ्चक्रुरित्येतत्कथं यदन्यद्रूपेण सन्दिह्यमाने कपोतादिरूपे
रोहितमेव यद्वृद्धमाणमभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्ते-
जसो रूपमिति विदाञ्चक्रुः ॥

तथा यच्छुक्लमिवाभूद्वृद्धमाणं तदपां यत्कृष्णमिव
गृह्यमाणं तदन्वस्येति विदाञ्चक्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यत्
उ अथविज्ञातमिव विधेयतो गृह्यमाणमभूत्तदयेतासा-

था० नारभते । एतदिति । त्रिवृत्तरयमिति यावत् । ते पुनरिति
त्रिवृत्तरयविज्ञानवन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ वेदनप्रकारमेवाकाङ्क्षापूर्वकं
प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ अन्यदग्न्यादिभ्य सप्ताशादिति
शेषः । यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण सन्दिह्यमानमेतद्वृक्षते
तस्मिन्कपोतादिस्वरूपे यत्त्रिविधो रोहितमिव रूपं गृह्यमाण
पूर्वेषामासीत्तेजसो रूपमिति ते विदितवन्त इति योजना ॥

अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं दीपान्तरादागतं पक्ष्मादी-
त्यर्थः । अगृह्यमाणमिति शब्दे । यथा मुखं इत्यादिवाक्यं वृत्तानु-

उ० तद्विदाश्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञातमेवाभूदित्येता-
 षामेव देवतानां समास इति तद्विदाश्चक्रुर्ग्रथा
 नु खलु सोम्येमास्तिष्ठो देवताः पुरुषं प्राप्य
 त्रिवृन्निवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति
 ॥ ७ ॥ ४ ॥ अनुमशितं त्रेधा विधीयते
 तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीपं भवति यो
 मध्यमस्तन्मांशं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

भा० मेव तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति विदा-
 चक्रुः । एवं तावदाद्यं वस्त्वग्यादियदिज्ञातं तद्येदानीं
 यथा नु खलु सोम्येमा यथोक्तास्तिष्ठो देवताः पुरुषं शिरः-
 पापाग्नादिमक्ष्यं कार्यकारणमज्ञातं प्राप्य पुरुषेणोपसृ-
 ज्यमानास्त्रिवृन्निवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि निग-
 दत इत्युक्ता आह ॥ ४ ॥ अद्यमशितं भुक्तं त्रेधा
 विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभजते ।
 कथं तस्याद्यस्य त्रेधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः
 शूलशामी धातुः सूततमं वस्तु विभज्य शूलोऽग्रमागु-
 रीपं भवति । यो मध्यमोऽग्नौ धातुरग्न्यस्तद्विदादिशमेत

या० वादपूर्वमवतारयति । अर्थं तावदिति । यथा तन्मेवेता देवता
 पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्तिवृद्धयति तद्येदानीं तदाध्यात्मिकं त्रिवृत्त-
 रमेवेति जातीयं इति शब्दार्थः । अद्यतमं त्रिवृत्तमिति शब्दः ।
 कथं त्रेधा विभज्यमानस्य कथं वा तस्य विभज्यते इति
 प्रश्नपूर्वकं विवक्ष्यते । अद्यमित्यादिना । समादीनां त्रिवृत्तेन
 विभज्यते इत्युक्ते । तस्य अर्थवचनः जातीयो भोज्य इति ।

उ० आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तत्त्रोहितं यो-

भा० परिणम्य मांसं भवति योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्जं
इदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हिताख्यासु नाडीष्वनुप्रविश्य वागा-
दिकरणमहातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनोभवति । मनो-
रूपेण । उपरिणमन्मनस उपचयं करोति । ततश्चान्नोप-
चितत्वान्नमनो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतन्त्रोक्तं सद्य-
नित्य निरवयवश्चेति गृह्यते । यदपि मनोऽस्य दैवश्चक्षुरिति
वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहित-
विप्रकृष्टादिसर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रिय-
विषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः ।
सदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः । तथापः पीतास्त्रेधा-
विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो
मध्यमस्तत्त्रोहितं भवति । योऽणिष्ठः स प्राणो भवति ।

आ० एषा नाशस्तास्थिति यावत् । कथमन्नोपयोगात्वागेव मनस सिद्ध-
त्वात्तन्मनो भवतीत्युच्यते तत्राह । मनोऽप्येवेति । मनसोऽ-
न्नोपचितत्ववचनादैशेषिकपरिभाषाधि दूषिता वेदितव्येत्याह ।
ततश्चेति । मनसो दैवत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशङ्काह ।
यदपीति । केनाभिप्रायेण तर्हि विशेषणमित्याशङ्काह । किं
तर्हीति । तर्हि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्य-
त्वमित्याशङ्काह । यचेति । यदा चक्षुरादिष्वसत्त्वमपि मनस सत्त्वा-
पक्षमाप्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमेष्टव्यमित्याशङ्काह । यचेति ।
आत्मवत्त्वमसौ किं न स्यादित्याशङ्काह । सदिति । भूतग्या-
प्रस्य अविविधमुक्त्वा पीतानामपामपि चैविविधमाह । तथेति ।

उ० ऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते
तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो
मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

भा० वक्ष्यति ह्यापोमयः प्राणो न पिवतो विच्छेत्स्यत इति ।
तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य
यः स्थविष्ठो धातुस्तत् अस्थि भवति । यो मध्यमः स मज्जा
ऽस्यन्तर्गतस्तेजः । योऽणिष्ठः सा वाक् । तैलघृतादिभक्ष-
णाद्धि वाग्निपदाभापणे समर्था भवतीति प्रसिद्ध लोके ।
यत एवमन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी
वाक् । ननु केवलान्नभक्षिण आसुप्रभृतयो वाग्मिनः प्राण-
वन्तश्च । तथाऽप्यान्नभक्ष्याः सामुद्रा मीनमकरप्रभृतयो
मनस्विनो वाग्मिनस्तथा स्नेहपानानामपि प्राणवत्त्व मन-
स्वित्वं चानुमेयं यदि सन्ति तत्र कथमन्नमय हि सोम्य
मन इत्याद्युच्यते ॥

नैव दीपः । सर्वस्य चिद्वृत्तकरणत्वात्सर्वं च सर्वोपपत्तेः ।

न ह्यचिद्वृत्ततमन्नमयाति कश्चिदापो वा अचिद्वृत्तताः

ष्या० कथं तेजसोऽग्न्यादेरश्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि । तैलेति ॥
मज्जाशब्दार्थमाह । अस्तीति ॥ योऽणिष्ठः सा वागित्युक्तं व्याक-
रोति । तैलघृतादीति ॥ भुक्तस्यान्नस्य भीतानामप्यश्वमित्यस्य
तैलादेश्च योऽणिष्ठो धातुस्तदस्थि मनोवाक्प्राणा इत्येव यत सिद्धम-
नस्तेजोमन्नादिमयत्वं युक्तमित्याह । यत इति ॥ तेषामन्नादिम-
यत्वं व्यतिरेकसिद्धिमाश्रित्याक्षिपति । नन्विति ॥

आसुप्रमुखानां स्फुटीदयानाद्यनुपलभ्येपि यत्तेषां भक्ष्यं तत्रै-
वादेकाद्यन्तर्भावसम्भवात्प्राणादेरेवमथत्वाद्युपपन्नमित्युत्तरमाह ।

उ० जन्मयः हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयो वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सौम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० पीयन्ते तेजो वा अचिदुक्तमन्नाति कश्चिदित्यन्नादा-
नानाशुप्रभृतीनां वाग्नित्वं प्राणवत्त्वद्येत्याद्यविरुद्धं । इत्येव
प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह भूय एव पुनरेव मा मा भग-
वान्मन्मयं हि सौम्य मन इत्यादि विज्ञापयतु दृष्टान्ते-
नावगमयतु नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्यक्प्रियो जातः ।
यस्मात्तेजोऽवमन्मयत्वेनाविशिष्टे देह एकस्मिन्पुण्यमाना-
न्यवन्नक्षेहभक्ष्याणि जातान्यण्डिष्ठधातुरूपेण मनःप्राण-
नाचमुपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्यभि-
प्रायोऽतो भूय एवेत्याद्याह । तमेवमुक्तवन्त तथास्तु

आ० नव दश इति ॥ सर्व्वस्यान्नादेस्त्रिद्वत्त्वरनसोक्तत्वात्तस्य सर्व्वस्यैव
भक्ष्यस्य भूतत्रयात्मत्वसम्भवादेकैक भक्ष्यसोऽपि सर्व्वभक्षकत्वा-
प्यपक्षेर्मनश्चादेरन्नादिमयत्वमविरुद्धमित्यर्थः । उक्तमेव शक्ती-
करोति । न हीत्यादिना ॥ उक्तरीत्या मनश्चादेरन्नादिमयत्व
प्रत्यायनद्वारा घनादा सम्माद्यपरिशेषे प्रत्याशिते सति श्वेतकेतु-
श्चादयतीत्याह । इत्येवमिति ॥ सर्व्वेषां सन्निधानाविशेषेऽद्रस्य
स्वप्नाशो मन एवोपचिनेति । न प्राणमिति ॥ निश्चयासिद्धि-
रित्याह । नाद्यापीति ॥ पार्थिवमेवोपचिनेतीति विशेषमा-
शङ्क्याह । यस्मादिति ॥ एकस्मिन्मुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां
मिथोभूतत्वान्नस्य सर्व्वभूतगुणव्यञ्जकत्वेन सर्व्वभूतारब्ध-
त्वात्पार्थिवत्वासिद्धिर्नास्तौ विशेषः सम्भवतीत्यर्थः । यस्मादेव-
मभिप्रायः श्वेतकेतोरत इति योजना । मनश्चादेरन्नादिमयत्व
मुपपादयितुमुपपन्नमवतारयति । तमेवमिति ॥ यत्न मन

उ० दध्नः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीपति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु
सोम्यान्नुस्याश्वमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समु-
दीपति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपां सोम्य
पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति स

भा० सोम्येति होवाच पिता गृध्ण एव यत्र दृष्टान्तं यथैतदु-
पपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमासुभागः स ऊर्ध्वः
समुदीपति सग्नूयोर्ध्वं नवनोतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भ-
वति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव खलु सोम्याद्यसौदनादे-
रस्य भुज्यमानस्योदर्येणाग्निना वायुमदितेन यजेनैव
मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति तन्मनो भवति ।
मनोऽवयवैः सह सग्नूय मन उपचिनोति इत्येतत् । तथापि
सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति स
प्राणो भवत्येवमेव खलु सोम्य तोजसोऽश्वमानस्य योऽ-
णिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति सा वाग्भवतायमथं हि
सोम्य मन आपोमयः प्राणमेजोमयी वागिति युक्तमित्य-

प्या० आदेरस्रादिगयत्तं वक्ष्यमिति पृच्छसि तद्विदं ददोषपादं तदा ते
तथाप्रादिमदन्ते तस्य दृष्टान्तमुच्यमानं शनिति योऽनिमा ॥ १ ॥

मिर्माभावेऽपि यस्याभासस्य एवमेव कार्यकारणत्वे दृष्टान्त-
माह । इह इति । दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह ।
यथेति । यजेः मद्राक्षेव मध्यमानस्य दध्नो यथादिमा तदा

उ० प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजस सोम्याश्रयमा-
नस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वं समुदोषति सा वाग्भ-
वति ॥ ४ ॥ अनुमयः हि सोम्य मन आपो-
मय प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
॥ ५ ॥ ६ ॥

षोडशकल सोम्य पुरुष पञ्चदशाहानि
माशी काममप पिबापोमय प्राणो न पिबते

भा० भिप्रायोऽतोऽग्नेजमोरस्त एतत्सर्वमेव । मनस्त्वन्नमय-
मित्वाच नैकान्तेन मन निश्चयो जातो भूय एव मा भग-
वान्मनसोऽन्नमयत्वं दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो धातु स मनसि शक्तिम
धात्वाऽन्नोपचिता मनस शक्ति षोडशधा प्रविभक्त्य पुरु-
षस्य कलात्वेन निर्दिष्टीचिता । तथा मनस्त्वन्नोपचितया

था० यद्येतास्तस्यान्नस्य योऽणिमेति योऽन्यः ॥ कथं तन्मनो भवतीत्युच्यते
प्रागपि मनस सिद्धत्वादित्याशङ्क्याह । मनोऽवयवैरिति ॥
मनसादेरन्नादिमयत्वमुपसहरति । अन्नमय हीति ॥ अतो
भवदभिप्रायादिति यावत् ॥ एतत्सर्वमिति प्राग्यस्यावयवत्व
वाचस्तेजोमयत्वञ्चोच्यते । हृदयप्रदेशे प्राग्यादिसन्निधानाविशेषे
कथं मनस एवाद्भरसेनापचय इत्येतद्वाद्यापि समाहितमि-
त्याह । मनश्चिति । मनसो विशेषतोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमु-
च्यत्यमृत्यापयति । तथेति ६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसोऽद्भरसोपचितत्वं दशयितुमद्भर

उ० विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥ सह पञ्चदशाहानि नागाय
हैनमुपसमाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजु-

भा० गत्वा पोडशधा प्रविभक्त्या संयुक्तस्तद्वान् कार्यकार-
णमहातमचणो जीवविशिष्टः पोडशकम उच्यते । यस्यां
सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता ब्राह्म कर्त्ता विज्ञाता मर्षक्रि-
पासमर्थः पुरुषो भवति स्वीयमागायां च तस्यां मामर्ष-
क्षानिः । वक्ष्यति चाक्षस्यापि द्रष्टेत्यादि । मर्षस्य कार्य-
कारणमहातमस्य मामर्थं मनःक्षतमेव । गानमेव हि
यमेव मर्षक्षा मनिनो दृग्गन्तं मेके । ध्यानादाराद्य
केचिदक्षस्य मर्षात्मकत्वात् । श्रोताऽद्यहत मामर्थं शीर्ष्ये ।
पोडशकना यस्य पुरुषस्य मेऽर्थं पोडशकः पुरुष एत-
त्तेनायथोक्तं मिथ्यामि पञ्चदशगणाराव्यहानि गानोद-
ग्रम माकार्थः काममिच्छातेऽपः पिव यन्माद्य पिबोऽ-
पसो प्राणो विष्णोऽदमापन्नमे तन्मादाधामधोऽद्विकारः
प्राण इत्यवेचाम । न हि कार्यं व्यकारोऽपहममनेला-
विभक्तमानं ज्ञातुमुपहते न च धरे युना मनोऽद्यतद्वम
प्रत्यथोक्तं मिथ्यामि पञ्चदशगणाराव्यहानि गानात्तमं न हमहाम् ।

उ० ११६ सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति
भो इति ॥ २ ॥

त११ होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततो
ऽपि न बहु दहेदेव११ सोम्य ते षोडशानां कला-
नामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयेतर्हि वेदान्नानु-

भा० अथ षोडशेऽहनि चैनं पितरमुपससादोपगतवानुपगम्य
होवाच किं ब्रवीमि भो इति इतर आह ऋचः सोम्य यजूषि
सामान्यधीव्येवमुक्तः पिपाह । न वै मा मासृगादीनि
प्रतिभान्ति मम मनसि न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भग-
वन्नित्येवमुक्तवनां पिताह शृणु ॥ तत्र कारणं येन ते
तान्मुगादीनि न प्रतिभान्तीति तं होवाच यथा लोके
हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्योपचितस्ये-
न्धनैरग्नेरेकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः
शान्तस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः स्याद्भवेत्तेनाङ्गारेण ततोऽपि
तत्परिमाणादीपदपि न भज्ज दहेदेवमेव खलु सोम्य ते
तवान्नोपचिताग्रां षोडशानामेका कलावथवोऽतिशिष्टाऽ-

था० ऽनामोऽस्यास्तीत्यपि यावदन्न प्राप्यातो भवति तत्र देवास्य
द्रष्टव्यादित्यवधारः सम्भवतीत्यर्थः ॥ उक्तोऽर्थे लोकानुभवमनु-
ब्रूयति । सर्वस्येति । यदेव स्पष्टयति । मानसेति । किञ्च
येषिन्मानसो नैव बलेन ध्यानाद्वारा दृश्यन्ते तस्य ध्यानमग्नपर-
म्यरापरिनिष्पन्नमग्नस्यैव देहादिरूपेण परिणतत्वादित्याह ।
ध्यानेति । सर्वं प्राप्तनिष्ठां कृत्वा षोडशकणशब्दाद्यंमाह ।

उ० भवस्यशान ॥ ३ ॥ अथ मे विज्ञास्यसीति सहा-
 शाय हेनमुपससाद तं ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वं
 ह प्रतिपेदे तं होवाच ॥ ४ ॥ यथा सोम्य महतो-
 ऽभ्याहितस्येकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं
 तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् । तेन ततोऽपि

भा० वशिष्टा न्यात्तया त्वं खद्योतमात्राङ्गारतुल्यतयैतर्धदिनीं
 वेदानामुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचम-
 याग्रेषु विज्ञास्यस्यशान भुङ्क्ष तावत्स ह तथैवाग्र भुक्तवान-
 यानन्तरं हैनं पितरं इन्द्रश्रूपुरुषसर्गादं तं होपागतं पुन
 यत्किञ्चर्गादिषु पप्रच्छ सन्न्यरूपमर्चयातं वा पिता स श्वेत-
 केतुः सर्वं हैतन्नप्रतिपेदे अगाद्यर्थतो सन्न्यतस्य तं होवाच
 पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादिसमानमे-
 कमङ्गारं शान्तस्याग्रेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् हृषीक्षू-
 र्हेत्योपसमाधाय प्रज्वालयेदूर्ध्वयेत् । तेनेहैनाङ्गारेण
 ततोऽपि पूर्वपरिमाणद्वज्ज दहेदेवं सोम्य ते षोडशा-
 नामन्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलातिशिष्टाऽभ-

था० धन इति ॥ यतोऽन्नकृतं मानसं वीर्यं धनस्तदेव षोडशधा
 विभज्य कला स्येति योजना । एतच्छब्देनान्नकृतं मानसं
 वीर्यं पराभ्युपगते विच्छेद्यते विच्छेदमापत्यते यस्मात्तस्मादप्य
 पिबेति पूर्वैव सम्बन्धः । अथा यानपरित्यागे प्राणविच्छेदे
 कारणमाह । यस्मादिति ॥ प्राणस्यान्मयत्वेऽपि किमित्यप्य
 परित्यागे तस्योच्छेदकत्वाह । नहीति ॥ अगाद्यप्रतिभानं
 तत्वेत्युच्यते इमदपि न दहेत्युक्तं बद्ध दहेदिति योजना । आदिति

उ० बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवम् सोम्य ते षोडशानां
 कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽनेनोपसमा-
 हिता प्राज्वालीतयैतर्हि वेदाननुभवस्यनु-
 मयम् हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
 मयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञा-
 विति ॥ ६ ॥ ७ ॥

भा० दतिशिष्टासीत्पञ्चदशाद्यान्यभुक्त्वत् एकैकेनाहैका कला
 चन्द्रमस इवापरपक्षे क्षीणातिशिष्टा कला तवान्नेन
 भुक्तेनोपसमाहिता वर्द्धितोपचिता प्राज्वालीत् । दैर्घ्यं
 छान्दसं । प्रज्वलिता वर्द्धितेत्यर्थः । प्राज्वलीदिति
 पाठान्तरं । तदा तेनोपसमाहिता सुप्रज्वलितवतीत्यर्थः ॥
 तथा वर्द्धितयैतर्होदानां वेदाननुभवस्युपसमसे । एवं
 व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपसं-
 रत्यन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि । ययैतन्मनसोऽन्नमयत्वं
 तव सिद्धं तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि
 सिद्धमेवेत्यभिप्रायस्तदेतद्वाच्यं पितृवक्तुं मनश्चादीना-
 मन्नादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवान् श्रुतकेतुः । द्विर-
 भ्यासस्तिष्ठत्करणप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

आ० यैतरेकोऽग्नौपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः । यदुदत्ति-
 रन्वयोऽग्नौपयोगे मनसः सामर्थ्यमिति भेदः । मनसोऽन्नमय-
 त्वमुपमादयितुमुपक्रान्तमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहोच्यते
 तत्राह । ययैतदिति । विद्यासमाप्तिमन्तरेण यथं दिव्यं चन-
 भित्वाशङ्काह । द्विरभ्यास इति ॥ ७ ॥

उ० उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं

भा० यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवतादर्श इव
 पुरुषः प्रतिबिम्बेन जलादिखिव सूर्यादयः प्रतिबिम्बैः ।
 तन्मनोऽन्वयतेजोऽक्षयाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां सङ्गतमधि-
 गतं । यन्मयो यत्स्थाय जीवो मननदर्शनयवणादिव्यवहा-
 राय कल्पते तदुपरमे च ख देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं
 श्रुत्यन्तरे । ध्यायतीव लेलायतीव मधीः सप्ते भूत्वेम लोक-
 मतिक्रामति स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय
 इत्यादिखप्तेन शरीरमित्यादि प्राणैरेव प्राणो नाम
 भवतीत्यादि । तस्यास्य मनस्यस्य मनशाख्यां गतस्य मन-
 उपग्रमद्वारेणेन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां देवतायां
 स्वात्मभतायां यदवस्थान तत्पुत्रायाचिख्यासुद्दालको
 च किलाहणिः श्वेतकेतु पुत्रमुवाचोक्तवान् । स्वप्नान्तं स्वप्न-
 मध्यं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यातस्य मध्यं स्वप्नान्तं
 सुपुत्रमित्येतत् । अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः ॥

भा० त्रिवृत्तरणानिर्णयविषयमवान्तरप्रकरणं परिसमाप्य महा-
 प्रकरणं सद्ययमेवानुवर्त्तयन्मनसो लये सुपुत्रो जीवस्य सात्त्व-
 म्पत्तिं वक्तुं मनउपाधिकत्वमुक्तमनुवदति । यस्मिन्निति ।
 उपाधे स्वरूपमुक्तं सत्कारयति । तन्मन इति उपाध्युपहितं
 कार्यकरत्वं दर्शयति । यन्मय इति । मनसो भावे जायतस्य
 प्रथमवहारसिद्धिरित्युक्ता तदभावे सुपुत्रिमवतारयति । तदु-
 परमे चेति । आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो नष्टा-
 रस्येनेत्यत्र नष्टद्वारद्वयश्रुतिं प्रमादयति । तदुक्तमिति ।

उ० मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति

भा० तत्रापि अर्थात्सुपुत्रमेव भवति । स्वमपीतो भवतीति वचनात् । न ह्यन्यत्र सुपुत्रात्स्वमपीति जीवस्येच्छन्ति न ह्यविदः । तत्र ह्यादर्शापनयने पुरुषप्रतिबिम्ब आदर्शगते यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनश्चाद्युपरमे चैतन्यप्रतिबिम्बरूपेण जीवेनात्मना मनसि प्रविष्टा नामरूपव्याकरणात् परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रतिपद्यते जीवरूपतां मन आख्यां हित्वा । अतः सुपुत्र एव स्वप्नान्तशब्दवाच्य इत्यवगम्यते । यत्र तु सुतः स्वप्नान् पश्यति तत्स्वप्नं दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्यं । पुण्यापुण्ययोर्हि सुखदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धं । पुण्यापुण्ययोश्चाविद्याकामोपष्टभोर्नैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्यारम्भकत्वमुपपद्यते ।

ध्या० द्वितीये वाक्ये सधीरित्येतदुपयुक्तम् । द्वितीयेतु विज्ञानमयो मनोमय इति च पदद्वयमुपजीयते । एवं भूमिकां कृत्वा समनन्तरवाक्यमादत्ते । तस्मैति । तत्पुत्राद्येत्यत्र तस्या देवताया तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः । तत्रेति द्वितीयपक्षोक्तिः । अर्थादिति स्वप्नस्य हि कार्यस्य सत्त्वं कारणं तच्च सुपुत्रमेव सुपुत्राख्यं ततोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगमनात् । द्वितीयव्याख्याने सुपुत्रमेवायं वशात्फलतीत्यर्थः । इतश्च स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थादा सुपुत्रमेवाह्वयमित्याह । स्वमिति । अन्यवस्थान्तरेऽपि स्वमपीतो भवतीतिवचनमविरुद्धमिति चेन्मेत्याह । नहीति । तत्रापि कथं स्वाप- व्यादित्याशङ्क्याह । तत्रेति । स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यसिद्धमर्थं निगमयति । यत इति । ननु स्वप्नान्तशब्दे बुद्धान्तशब्दवद्यदा स्वप्नमेवा- म्याचष्टे । सदापि स्वमपीतो भवतीत्यविरुद्धं सर्वदा जीवस्य

उ० नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो

भा० नान्यथेत्यविद्याकामकर्माभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव
 स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति ॥ अगन्वागतं पुष्टेनान-
 ग्वागतं पापेन तीर्णं हि तदा सर्वाङ्गोक्तान् इदयस्य
 भवति तदाऽसौतदतिच्छन्दा एष परम आनन्द इत्या-
 दिभ्युक्तिभ्यः सुपुत्र एव खं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं
 दर्शयिष्यामीत्याह । स्वप्नान्तं मे मम निगदतो हे
 सोम्य विजानीहि विस्पष्टमवधारयेत्यर्थः । कदा स्वप्नान्तो
 भवतीत्युच्यते । यत्र यस्मिन्काले एतन्नाम भवति पुरुषस्य
 स्वस्यतः प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति गौणस्तेदं नामे-
 त्याह । यदा स्वपितीत्युच्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले
 सता चच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया सम्पन्नो भवति
 सङ्गत एकीभूतो भवति मममि प्रविष्टं मम आदि-
 संसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य मम मद्रूपं यत्परमार्थमाय-

था० स्वप्नप्रसन्नप्राप्तिलुल्यत्वादत आह । यत्र त्विति । स्वप्नदर्शनस्य
 पुष्ट्यापुष्ट्यकार्यत्वं प्रकटयति । पुष्ट्यापुष्ट्योर्हीति । न केवंच
 पुष्ट्यापुष्ट्याभ्यामेव स्वप्ने समुच्यते किन्त्यविद्यादिभिथेति न तत्र
 साध्यः सम्भवतीत्याह । पुष्ट्यापुष्ट्योचेति । तर्हि स्वप्नप्रसन्न
 सुपुत्रेऽपि साध्यः स्यात्तत्रापि कामकर्मणादिसम्बन्धसम्भवादि-
 त्याशङ्काह । अगन्वागतमिति ॥ सति जीवरूपे कथं देवता-
 भावः सम्भवतीत्याशङ्काह । सम्पन्नोति । तस्मादिदम्यातः-
 शब्दे पारम्यतन्मेव परामर्शं हेतुमेव स्पष्टयति । समाप्ता-
 नमिति । स्वपित्तनामनिर्बन्धनपक्षं दर्शयति । मुदेति । उपुत्रे

उ० भवति तस्मादेनं स्वपितृत्याचक्षते स्वपुत्र-
पोतो भवति ॥ १ ॥

भा० मपोतोऽपि गतो भवति अतस्मात्स्वपितृत्येनमाचक्षते
लौकिकाः । स्वमात्मानं हि यस्मादपोतो भवति । गुणा-
नामप्रसिद्धतोऽपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायः । कथं
पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसम्पत्तिः ॥ जाग्रदुत्थ-
निमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्वेत्याहुः । जागरिते हि पुण्या-
पुण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकायासानुभवाच्छ्रान्तो भवति
ततश्चायस्यानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तग्लानानां
स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति । अतएव आत्मत्वेन वाक्
आम्यति चक्षुरित्येवमादि । तथा च गृहीता वाक् गृही-
तश्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि
प्राणयमानि प्राण एकोऽयान्तो देहे कुलाद्ये चो जागर्ति
तदा जीवः यमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रतिप-
द्यते । नान्यत्र स्वरूपावस्थानाच्छ्रमापनोदः स्यादिति

प्या० स्वरूपावस्थानस्य मुख्यस्यासम्भवात्सुखत्वेनानुत्थानप्रसङ्गात्स्व-
पावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वाक्यमिति पृच्छति । कथं पुनरिति ।
अपरादिरोगयन्त्रस्य सभावस्थितौ प्रसिद्धं यमाभायः । उपुण्य
यमापनोदावस्थानं । तथाच तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरविरुद्धे-
त्याह । जाग्रदिति । सङ्गृहीतं समाधानं विदुषोति । जाग-
रिते होति । करणानामनेकव्यापारनिमित्ता या ग्लानिर्भव-
तीत्यत्र मानमाह । अतश्चेति । अनुभवसमुपदार्थद्वयकारः ।
उपुण्यवस्थायां करणानामुपरकीं प्रमायताह । तथाचेति । उपुण्य
प्रादभ्यासि जागादिवदुपसंहतत्वमाशङ्क्याह । करणमीति ।

उ० स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवक्षो दिशं दिशं
पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत
एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽ

भा० युक्ता प्रसिद्धिलौकिकानां स्वं ज्ञपोतो भवतीति ।
दृश्यते हि लोके. ज्वरादिरोगग्रस्तानां तदिनिर्भोके
स्वात्मस्वानां विग्रमणं तद्वदिहापि स्यादिति युक्तं ॥
तद्यथा श्वेनो वा सुपर्शो वा विपरिपत्य यान्त इत्यादि-
युतेषु । तत्रायं दृष्टान्तो यथोक्तेऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी
शकुनिघातकस्य हस्तगत्येन सूत्रेण प्रवक्षुः पाशितो दिशं
दिशं बन्धनमोक्षार्थं सन् प्रतिदिशं पतित्वान्यत्र बन्ध-
नादायतनमाश्रयं विग्रमणायास्तन्वाऽप्राप्य बन्धनमेवोप-
श्रयते । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनस्त-
न्मनसो योऽशकस्तन्मनोपचितं मनोनिर्द्धारितं तन्मनोप-
श्रयस्तदुपलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्दिश्यते । मन्त्राक्रोश-

या० अन्यथा ज्ञतन्मनसि स्यादिति भावः । जीवस्यापि बहिर्ध्यापार-
स्यादिति चेन्नैवं करुणाभावादित्याह । तदेति । ननु सुषुप्ते अमा-
पनीदमार्चं न सख्यपावस्यानं तत्पुनो लौकिको प्रसिद्धिरित्या-
शङ्क्याह । नान्यत्रेति । उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
दृश्यते इति ।

दृष्टदारुणकृत्युत्थासोचनायामपि सुषुप्तवस्थायामवस्थादय-
जनितसमाधौहार्थं ब्रह्मनीहप्राप्तिर्गम्यत इत्याह । तद्यथेति ।
तत्रेति सुषुप्तवस्थाप्यते । यथोक्तेऽर्थे हि जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थान
तस्मिन्निति यावत् । सशब्दे दृष्टान्तविषयः शकुनिर्विषयो वा
अप्राप्येति शब्दः । यथा मन्त्राक्रोशमेव मन्त्रासौ देवदत्तो ज्ञपते

उ० न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्ध-
नं हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे
मे सोम्य विजानीहोति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशि-

भा० नवत्स मन आख्योपाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्मापदिष्टो दिशं
दिशं मुखदुःखादिसृष्टिं जायत्स्वप्नयोः पतित्वा गत्वानु-
भूयेत्यर्थः । अन्तश्च सदाख्यात्स्वात्मन आयतनं विश्रमणस्या-
नमलब्ध्वा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्यकारणाश्रयेणोपल-
ब्धिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता । प्राणस्य प्राणं
प्राणशरीरो भारूप इत्यादिश्रुतेः । अतस्मां देवतां प्राणं
प्राणाख्यामेवोपश्रयते । प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत्
प्राणबन्धनं हि यस्मात्सोम्य मनः प्राणोपलब्धितदेवताश्रयं
मन इति तदुपलब्धितो जीव इति ॥ एवं स्वपितिना-
मप्रमिद्धिदारेण चञ्जीवस्य सत्यं स्वरूपं जगतो मूलं
पुत्रस्य दर्शयित्वाह । अस्मादिकार्यकारणपरं परथापि
जगतो मूलं सद्दिदर्शयिषुरशनापिपासे अशितुमिच्छा-
शना सन् यस्मोऽपि । पातुमिच्छा पिपासा ते अशनापि-

भा० तथा तन्मनसि स्थितो जीवो लक्ष्यो भवतीत्याह । मद्याक्षोऽ-
नवदिति ॥ न जीवनं प्रकृत्यात्प्रायशब्देन परा देवता लक्ष्यते
ऽन्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह । प्रायस्येति । प्रायशब्देन परदेवता-
लक्षणायां कथितमाह । अत इति ॥

प्राणमेवोपश्रयति । विज्ञानात्मेति । अत्र हेतुमाह । प्राणबन्धन-
मिति । यत्तमनूधान्मारवात्तमुत्थापयति । यवमिति । यादाश-
नापिपासे सोम्येत्यादीति शेषः । त्विमभिप्रायः सन् पिता पुत्रं

उ० षति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोना-
योऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आवक्षते
ऽशनायेति तत्रैतच्छुद्धमुत्पत्तितः सोम्य विजा-

भा० पासेऽशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । यच्च
यस्मिन् काले एतन्नामपुरुषो भवति । किं तदग्निगिपत्यग्नि-
तुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किं निमित्तं नाम
भवतीत्याह । यत्तत्पुरुषेणाग्नितमस्रं कठिनं पीता आपो
नयन्ते द्रवीकृत्य रसादिभावेन विपरिणामयन्ते तदा
भुक्तमस्रं जीर्यते । अथच भवत्यस्य नामाग्निगिपतीति
गोणं । जीर्णे क्षणेऽग्नितुमिच्छति सर्वो हि जन्तुः ।
तत्रापामग्नितनेष्टत्वाद्गोनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येत-
त्सिद्ध्यर्थे । यथा गोनायो गां नयतीति गोनायो गोपास

आ० प्रत्येवमाहेत्याकाङ्क्षायामाह । अत्रादौति । अत्रादौनि जाय्यासि
कारणान्यत्रादौनि तेनां या घटस्यरा तत्रादि अत्रादौ घटस्यरा
मूर्धं तद्वर्णयितुमिच्छन् पिता पुत्रं घटस्यरादिवं वाक्यमाहे-
त्यर्थः । अत्रनेत्यस्य सन्नतात्वाभावेऽपि कथं तदर्था व्याख्यायते
तत्राह । अत्रनेति । यकारस्य लोपेनाक्षिप्येति तन्मन्त्रस्य
प्रत्युत्पत्तयाच तदर्थास्तिरविवक्षेयर्थः । तत्राशनापिपासयोः
सतत्त्वं विजानीयति । यचेति । सामान्येनाहं नाम विदेषते
घातुं एच्छति । विनादिति । यत्कठिनमस्रं मुखेनाग्नितं
तापीता आपोनयन्त इतिशम्भ्यः । तदेति परिसामान्येनाह ।
अर्धेद्वयस्य भुक्तस्य जीर्णत्वानन्तर्यमुच्यते । अथ तदा नाद्यो
गोनात्वं तदाह । जीर्णेति ।

तदप्येतन्न तच्छब्दार्थमाह । तचेति । अतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त
उच्यते इति शेषः । अत्रनायेति अत्रनायामापामपानाया इति

उ० नीहि नेदममूलं भविष्यतीति॥ ३॥ तस्य कू मूलं
स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुद्धे-

भा० इत्युच्यते। तथा आन्वयतीत्यश्वनाथोऽन्यपाल इत्युच्यते। पुरु-
षनाथः पुरुषान्वयतीति राजा मेनापतिर्वा। एवं तत्तदाप
आचक्षन्ते लौकिका अश्वनाथेति विसर्जनीयलोपेन।
तत्रैवं मत्तद्गीरमादिभावेन नीतेनाश्रितेनान्नेन निष्पादित-
मिदं शरीरं घटकणिकायामिव शुद्धोऽङ्कुरोत्पत्तितं
उद्गतस्तमिमं शुद्धं कार्यं शरीराख्यं घटादिशुद्धवदुत्प-
त्तितं चे मोक्ष निजानीहि। किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते।
शृण्विदं शुद्धवत्कार्यत्वाच्च शरीरं मामूलं मूलरहितं
भविष्यतीत्युक्तं आह श्वेतकेतुः। यद्येवं ममूलमिदं शरीरं
घटादिशुद्धवत्तस्यास्य शरीरस्य वा मूलं स्यान्नवेदित्येवं
पृष्ट आह पिता। तस्य क मूलं स्यादन्यत्रान्नादन्नं मूलमि-
त्यभिप्रायः। कथं। अश्रितं अन्नमद्भिर्ब्रवीकृतं जाठरेणा-
ग्निना पच्यमानं रमादिभावेन परिणमते। रमाच्छोणि-
तान्नामं मांमाग्नेदी मेदमोऽस्थीन्यम्यभ्यो मज्जा मज्जा-
तः शुक्रं। तथा योऽपि शुक्रश्चात्र रमादिकमेषैवं परिणतं
मोहितं भवति। ताभ्यां शुक्रशोणितान्नाभ्यामन्नकार्याभ्यां
संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्रत्यक्षं भुज्यमानेनापूर्वमाणाभ्यां कुड्य-

था० हि वादय तत्राह। विसर्जनीयेति॥ तत्रेत्यस्य व्याख्यानं। एवं
यतीत्यपामाश्रितेति सतीत्यर्थः। अद्भिः पीताभिरिति शेषः।
तमेति शरीरनिर्देशः। अन्यथा दहमुक्तमपामाश्रितपूर्वकं यत्पा-

उ० नापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रेतत्पुरुषः पिपासति

भा० मिव मृत्पिष्टैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्नमूलो देहशुद्धः
परिनिष्पद्य इत्यर्थः ॥ यत्तु देहशुद्धस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं
तदपि देहवदिनाशोत्पत्तिमत्त्वात्कस्माच्चिन्मूलादुत्पन्नं तं
शुद्धमेवेति क्त्वा आह । यथा देहशुद्धोऽन्नमूलः एवमेव खलु
सोम्यान्नेन शुद्धेन कार्यभूतेनापो मूलमन्नस्य शुद्धस्यान्विच्छ
प्रतिपद्यते । अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धत्वमेवेति ।
अद्भिः सोम्य शुद्धेन कार्येण कारणं तेजोमूलमन्विच्छ ।
तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धत्वमिति । तेजसा सोम्य
शुद्धेन सन्मूलं एकमेवाद्वितीयं परमार्थवत्त्वं । यस्मिन्सर्वं
मिदं वायारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं रज्ज्वा मिव सर्पा-
दिविकम्पजातमधस्तं । अविद्यया तदस्य जगतो मूलं अतः
सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः न्यावरज्ज्मलचक्षणाः

आ० इयति । कथमित्यादिना ॥ तथा पुरुषमुक्ताववदिति यावत् ॥
तथापि कथं सतो मूलस्य सिद्धिरित आह । यत्त्विति ॥ सतो
मलस्य बाह्यत्वं रूपं दर्शयति । एकमिति । तस्य सर्वकम्पना-
धिष्ठानत्वेन परिणामवादं कुदस्यति । यस्मिन्निति ॥ अथासौ
मूलकारणमाह । अविद्ययेति ॥ प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायत-
नाद्येत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते । न हीति ॥ सत्प्रतिष्ठा-
सदायतनाद्येत्यनयोऽर्थभेदभावमाशङ्क्याह । अन्ते चेति ॥ प्रति-

उ० नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्व-
 नायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति
 तत्रैतदेव शुद्धमुत्पतितं सोम्य विजानीहि
 नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलं

भा० सर्व्वः प्रजा न केवलं मन्मूसा एव । इदानीमपि स्थितिकाले
 सदायतनाः सदाश्रया एव । नहि नृदमनाश्रित्य घटादेः
 सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति । अतो नृदत्तदायतनं यासां प्रजानां
 तन्मूलत्वात्सदायतनाः प्रजाः । अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः
 सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवसानं परिशेषे चासान्ताः
 सत्प्रतिष्ठाः । अथेदानीमप्युद्गदारेण सतो मूलस्यानुगमः
 कार्य्य इत्याह । यत्र यस्मिन् काल एतन्नाम पिपासति
 पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति । अग्निशिष्यतीतिवदिदमपि
 गौणमेव नाम भवति । द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेत्र्य
 आपोऽन्नशुद्धं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्युरन्वाज्ज्याद्यदि
 तेजसा न शोष्यते । नितरां च तेजसा शोष्यमाणास्त्वसु
 देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य

आ० एतद्वदस्य लयवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयविषयत्वात्त पौन-
 दस्यमित्यर्थः ॥ लयशब्दस्य सपुण्यादिविषयत्वं वारयति । समा-
 प्तिरिति । सम्यग्गतिः समाप्तिरिति प्राप्तिरत्र विवक्षितेति शङ्का
 वारयति । अवसानमिति ॥

तस्याभावत्वेन तुच्छकृतत्वं निरस्यति । परिशेष इति ॥ यन्मा-
 र्गशुद्धद्वारा सतोमूलस्याभिगतेरनन्तरमित्यत्रशब्दार्थः । पिपा-
 सतीत्येतन्नामा पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना । अथं पिपा-

उ० स्यादन्यत्राप्त्योऽङ्घ्रिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतना.

भा० जायते तदा पुरुष पिपासति नाम तदेतदाह । तेज-
एव तत्तदा पीतमवादि शेषयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन
नयते परिणमयति । तद्यथा गोमास इत्यादि समान-
मेव । तत्तेज आचष्टे लोकः । उदन्येति उदक नय-
तीत्युदना उदन्येतीति हान्दस । तथापि पूर्ववत् अपास-
येतदेव शरीराख्य शुद्ध गान्यदित्येवमादि । समानमन्यत् ।
सामर्थ्यात्तेजसोऽप्येतदेव शरीराख्य शुद्ध । अतोऽप्युद्धेन
देहेनापो मूल गम्यते । अङ्घ्रिः शुद्धेन तेजो मूल गम्यते ।

था० सतीत्येतन्नाम पुरुषस्य गौणमित्याशङ्क्याह । अवीक्षतेति ॥ भव-
त्पर्या तेजसा श्रोत्र्यमाश्रित्य किं तावतेत्याशङ्क्याह । नितराद्येति ॥
तदा पानेच्छायस्यायामित्यर्थः । तेजसो यदुदकनेष्टत्वमुक्तं तच्च
श्रुतिमवतार्यं आचष्टे । तदेतदाहति ॥ उदकमिति यत्तथैव नय-
मुदन्येतीत्युक्तं तथाह । हान्दसमिति ॥ तत्रापि तेजस्यपीत्येतत् ॥
यथाऽभनायेति हान्दस तथा तेजस्युदन्येतीत्यपि हान्दसमेवे-
त्याह । पूर्ववदिति ॥ अत्रहारा सतो मूलस्याभिगमवदनुदारापि
तस्याधिगतिरस्तीत्याह । अपासपीति ॥

तेज शुद्धदारापि सतो मूलस्य प्रतिषत्तिरस्तीत्याह । सामर्थ्या-
दिति ॥ त्रिलोकरणवशादिति यावत् । शरीरस्य मूलप्रयकायांस्त-
मत्तशब्दार्थः ॥ यथा पूर्वमन्नशुद्धेन देहेनाप्राप्य मूल गम्यते
इत्यादि व्याख्यातं तथा तेज शुद्धेन देहेन तेजो मूल गम्यते
इत्यादि व्याख्येयमित्याह । पूर्ववदिति । उक्तानुवादपूर्वकं यथे-
त्यादिवाक्यमादत्ते । एवं हीति ॥ उक्त्या रीत्या नामदयप्रति

उ० सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुर-

भा० शुद्धेन सन्मूलं गम्यते पूर्ववत् । एवं हि तेजोबन्धनमयस्य
देहशुद्धस्य वाचारम्भणमात्रस्यात्रादिपरम्परया परमार्थ-
सत्यं सन्मूलमभयमसन्नासं निरायासं सन्मूलमन्विच्छेति
पुत्रं गमयित्वाऽग्निमिपति पिपासतीति नामप्रसिद्धिदा-
रेण । यदन्यदिहास्मिन् प्रकरणे तेजोबन्धानां पुरुषेणोप-
युज्यमानानां कार्यकरणसङ्घातस्य देहशुद्धस्य स्वजात्या
साङ्ख्येणोपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिहोक्तमेवेष्टव्य-
मिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति । यथा तु खलु । येन प्रकारेण-
मास्तेजोबन्धास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदे-
कैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव । भवत्यन्नमशितं चेधा-
विधीयत इत्यादि । तत्रैवोक्तं अन्नादीनामशितानां ये

आ० द्विदारेण यथोक्तदिहास्थशुद्धस्यात्रादिकारणपरम्परया सदाख्यं
मूलमुक्तविशेष्यं सन्मूलमन्विच्छेतुपदेशेन श्रेयस्केतुं चापयित्वा
व्यवस्थया शरीरमेकैकभूतारब्धमित्याद्ये प्राप्ते यदास्मिन्प्रकरणे
तेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वस्वभावानुसारेण सङ्घातस्यो-
पचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं । तदा हि सर्वशरीरेषु सर्वभूतकार्यो-
पकम्भापवस्थायां प्रमाणाभावाद्दृश्यमाने सङ्घाते कस्य भूतस्य
क्रियत्कार्यमित्यपेक्षायामन्नमशितमित्यादावुक्तमेव द्रष्टव्यमिति
पूर्वोक्तं व्यपदिशतीति योजना । यतो मूलस्य व्यवहारसत्यत्व
वाच्यति । परमायति । वस्तुतो नाविद्यासम्बन्धस्तस्यास्तीत्याह ।
अभयमिति । अविद्याकार्यसम्बन्धोऽपि परमार्थतो न तस्यास्ती-
त्याह । अयत्नायमिति । उभयसम्बन्धाभावे समुत्थातनिवृत्ति-
रूपत्वेन परमानन्दत्वं तस्य सिद्धतीत्याह । निरायासमिति ।

उ० स्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि
सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेज परस्यां

भा० मध्यमा धातवस्ते सप्तधातुक शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्त ।
मास भवति स्लोहित भवति मज्जा भवत्यस्थि • भवति
ये त्वनिष्ठा धातवो मन प्राण वाच देहस्यान्त करण
सहातमुपचिन्वन्तीति चोक्त तन्मनो भवति स प्राणा
भवति वा वाग्भवति । सोऽयं प्राण करणसहातो देहे
विशीर्णं देहान्तर जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्यु-
तो गच्छति तदा हास्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो म्रिय-
माणस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनसुपसङ्घ्रियते । अथ तदाज्ञ-
ज्ञातयो न वदतीति । मन पूर्वको हि वाग्व्यापार ।
यद्वै मनसा ध्यायति तदाचा वदतीति श्रुते । वाचुप-
सङ्घतायां मनसि मननव्यापारेण केवलेन वर्तते ।
मनोऽपि यदोपसङ्घ्रियते तदा मन प्राणे सम्पन्न भवति
शुभुत्तकात् इव । तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानाती-
त्याज्ञ । प्राणश्च तदेर्द्धाङ्गोऽस्ती स्नात्मानुपसङ्घतवाङ्म-

न्या० पूर्वोक्तमेव व्याकृत्येति । वचैवेति । किन्तदन्नमशितमित्यादावुक्त
तत्राह । अत्रादीनामिति । सप्तधातुक त्रयसङ्ख्यासमेदोमज्जास्थि
शुक्राख्या सप्तधातवस्तेषां सङ्घतिरूपमित्यर्थः । तेजोवक्त्रका
र्यभूतदेहसङ्घादारा सतत्त्वं निरूपित इदानीं मरुद्धारोऽपि
तन्निरूपयितुमारभते । सोऽयमिति । तदा हेत्यत्र क्रमवद्भूतमन
तदित्युक्तः । वाग्व्यापारस्य मनसि कथं हेतुमाह । मन पूर्व
कोऽस्तीति । प्राणसम्पत्तिर्मनसस्तदधीनस्य मनोव्यापारनिवृत्त्य
वृत्त्या तदेत्युच्यते । प्राणश्च तदेत्यविज्ञानावस्था कथ्यते । कथ

उ० देवताया स य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥ एतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

भा० करणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्भूतपादादीन् विविधपद्म-
श्रवणानानि निवृत्ततत्त्वात्सृजन् क्रमेणोपसंहृतकरण-
स्तेजसि सम्पद्यते । तदा ऊर्क्षातयो न चलतीति । नृतो
नेति वा विचिकित्सन्तो देहमात्मभमाना उष्णस्योपलभ-
माना देह उष्णो जीवतीति यदा तदाऽप्युष्णसिद्धं तेज
उपसंह्रियते । तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशाम्यति ।
तदेवं क्रमेणोपसंह्रियते । स्वमूलं प्राप्ते च मनसि तत्स्थो-
जीवोऽपि सुपुत्रकात्मवन्निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः
सन् सत्याभिधान्निपूर्वकं चेदुपसंह्रियते सदेव सम्पद्यते न
पुनर्देहान्तराय सुपुत्रादिवोत्तिष्ठति ॥

यथा लोके सभये देशे वर्त्तमानः कथञ्चिदेवाभयं देशं
प्राप्तस्तदत् । इतरस्वनात्मज्ञानमादेव मूलात्सुपुत्रादिवो-

भा० प्रायस्य स्वात्मनुपसंहृतवाक्यकथ्यत्वं तदाह । संवर्गविद्याया-
मिति । तत्र हि प्रायः सृष्टौ वागादीनोति दृष्टं अतो गुप्तं
तस्य स्वात्मनुपसंहृतकथ्यत्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमा-
ध्यातिष्ठं तेजा गृह्यते । जीवतोऽप्युष्णसिद्धिरिति सम्बन्धः । सृष्ट-
कथ्यत्वप्रायस्य च भूतसर्वस्य परस्यां देवतायामुक्तक्रमेणोपसंहार-
देऽपि जीवस्य विमायात्मित्याशङ्काह । तदेवमिति । तस्यां
परस्यां देवतायामुक्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सतीति यावत् ।
शमूलं मनसा मूलं भूतप्रपञ्चं । निमित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं
मनो विवक्षितम् ।

सत्यमप्यस्य सत्याभिधानेनापुनरुक्त्यानिमित्ततद्दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । यदेति । अभयं देशं प्राप्ते न युजः सभयं देशं गन्तुमि-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवान् ॥ ७ ॥ ६ ॥

भा० त्याय मृत्वा पुनर्देहजालमाविशति । यस्मान्मूलादुत्थाय देह-
माविशति जीवः ॥ स यः सदाख्य एव उक्तोऽणिमाऽणु-
भावे जगतो मूलमैतदात्म्यमेतत्सदात्मा यस्य सर्वस्य तदे-
तदात्मा तस्य भाव ऐतदात्म्यः । एतेन सदाख्येनात्मनात्मव-
त्सर्वमिदं जगत् । नान्योऽस्यास्त्वात्मा संसारो नान्यदतोऽस्ति
द्रष्टु नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रिद्यादिसुत्यन्तरात् । येन चात्म-
नात्मवत्सर्वमिदं जगत्तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थ-
वत् । अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्स्वरूपं सत्त्वं चाथात्म्यं ।
आत्मशब्दस्य निरूपपदस्य प्रत्यगात्मनि सदादिशब्दवशि-
रूढत्वात् । अतस्तत्तत्तत्त्वमसीति चे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्या-
यितः पुन आह भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु यद्भव-
दुक्तं तत्सन्दिग्धं मम । अहमहनि सर्वाः प्रजाः सुषुप्तौ
सत्सम्पद्यन्ते इत्येतत् । ये न सत्सम्पद्यन्ते विदुः सत्सम्पदा

था० श्वेतीति श्वेतः । यस्तत्त्वताभिसन्धो यथोक्ततया शीत्या न सत्सम्प-
द्यन्तनाह । इतरस्त्विति ॥ अख्येति यथा सर्वे जगदुक्तमसंसारो
वेतिच्छेदः । मूलादेर्विशेषं दर्शयति । परमार्थेति ॥ कल्पितस्य
जगत्तः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमतात्तिकमिति शङ्का वारयति । सत्त्व-
मिति ॥ तत्त्वेन सहितमपि सत्त्वमित्याशङ्काह । याथात्म्य-
मिति ॥ कथमेवमर्थवत्त्वमात्मशब्दस्य सम्भवे तत्राह । आत्मशब्द-
स्येति ॥ सर्वो भवत्वात्सर्वं मम किं स्यादिकाशङ्काह । अत इति ॥
सन्देहसोदमेव विप्रनष्टि । अहमहमिति ॥ सन्देहे हेतुमाह ।
येनेति ॥ तेन सन्दिग्धमेतदिति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥ सन्देहस्याशङ्कि-

उ० यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्य-
यानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं
गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमु-

भा० वयमिति । अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्याययत्वित्यर्थः । एवमु-
क्तस्याऽस्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ८ ॥

यत्पृच्छन्त्यहन्त्यहनि सत्सम्पद्य न विंदुः सत्सम्पन्नाः स्म
इति तत्कस्मादित्यत्र शृणु दृष्टान्तं । यथा लोके सोम्य मधु-
कृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्ति-
ष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथं नानात्ययानां
नानागतीनां नानादिक्काख्यानां वृक्षाणां रसान् समवहारं
समाद्यत्तैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान् गमयन्ति मधुत्त-
मापादयन्ति । ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र
मधूनि विवेकं न लभन्ते । कथममुष्याहमाप्तस्य पनसस्य
वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति च । यथा हि लोके बहूनां चेत-
नावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं
पुनो नप्तास्मीति । ते च लब्धविवेकाः मन्तो न मद्भीर्यन्ते न

या० तर्हि कथमित्यत आह । अत इति । पुनस्य प्रातसन्देशोहा-
पंमुत्तरयस्यमुत्थापयति । एवमिति ॥ ८ ॥

यद्येत्यादिदृष्टान्तमवतारयति । यत्पृच्छस्येति । पत्यहं सुपुत्रे
सन्नां प्रजाः सत्सम्पद्य सत्सम्पन्नाः स्मो वयमिति यत्र विदुस्तद-
श्चार्थं कस्मात्कारय्यदिति यस्मां एष्यसि तत्र सुपुत्रादावश्चाने
धारयभूतं दृष्टान्तमुच्यमानं श्रुत्वा त्वमिति योजना । यथा दृष्टान्तः
स्पष्टो भवति तथोच्यत इत्याह । यद्येति । पुनर्मधुपदं द्विषापदेन

उ० थाहं वृक्षस्य रसोऽस्मोत्येवमेव खलु सोम्येमाः
 सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह
 इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको
 वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा

भा० तथेहानेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुराब्जतिक्तकटुका-
 दीनां मधुलेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको
 नृह्यत इत्यभिप्रायः । यथाऽयं दृष्टान्त इत्येवमेव खलु
 सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति सम्पद्य सुपुत्रकाले
 भरणप्रसन्नयोश्च न विदुर्न विजानीयुः सति सम्पद्यामह
 इति सम्पद्या इति वा । यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामशा-
 नैव सत्सम्पद्यन्ते । अतस्त इह लोके यत्कर्मानिमित्ताः या
 यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्यान्नादीनां व्याघ्रोऽयं सिंहोऽह-
 मित्येवं । ते तत्कर्माज्ञानवासनाद्धिताः सन्तः सत्प्रविष्टा
 अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति । पुनः सत आगत्य व्याघ्रो
 वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा

आ० समन्वयप्रदर्शनार्थं मधुलता मधुनिष्पादकत्वमाकाङ्क्षामूर्त्त्यु-
 यति । कथमित्यादिना । नानागतीनां नानाप्रकारानामित्येतद्-
 दृष्टान्तं रसानां कथमेकतेव्याशङ्क्याह । मधुलेनेति । तदेव स्पष्ट
 यति । मधुत्वमिति । तं यथेत्यादि व्याचष्टे । ते रसा इति ।
 उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथा होत्यादिना ।
 इति प्रकृतदृष्टान्तोक्तिः । दृष्टान्तमनूय दाष्टान्तिवमाह ।
 यद्येति । रसानामधेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामिह
 दृष्टान्तः स्यादित्याशङ्क्याह । यस्माच्चिति । एवं यथोक्तस्वदृष्टा-
 न्तवशेन यावचेतनानामपि सुपुत्रादौ जायाश्चन्दिततया रस-

उ० भशको वा यद्यद्वयन्ति तदा भवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषो
ऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्रुतवेत्ता इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति हेवाच ॥ ४ ॥ ६ ॥

भा० दंशो वा भशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति सम्भूतु-
रित्यर्थः । तदेव पुनरागत्य भवन्ति । युगसहस्रकोऽप्यन्तरि-
ताऽपि संसारिणो जन्मोर्था पुरा भाविता वाचना सा न
मग्नतीत्यर्थः । यथाप्रज्ञ हि सम्भवा इति श्रुत्यन्तरात् ।
ताः प्रजा यस्मिन् प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति । ये त्वितोऽस्मी
सत्सत्यात्माभिन्नत्वा यमशुभावः सदात्मानं प्रविश्य गाव-
न्तंते । स य एषोऽणिमेत्यादि व्याख्यातं । यथा लोके
खकीये गृहे सप्त उत्थाय ग्रामान्तरं गतो जानाति
स्वगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जन्मूर्ता
कक्षादिज्ञानं न भवतीति भूय एव मा भगवान् विज्ञाप-
यन्तित्युक्तस्तथा सोम्येति हेवाच पिता ॥ ६ ॥

भा० तुल्यतात्पेया विवेकानर्हवस्थामिति भावे प्रकृतमुदाहरणमविद-
द्भमिति भावः । सता सम्पन्नानामपि सत्यादित्याशङ्काह ।
ससारिय इति ॥ स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारयति । ता प्रजा
इति ॥ इतः सद्विज्ञानरहितेभ्यः सत्ताशारिति यावत् । यमशुभा-
वमिति यच्छब्दोऽप्याहर्षणः । ग्रामान्तरं दृष्टान्तबलादुत्थाप-
यति । यदिति ॥ सतोऽहमागतोऽस्मीत्युल्लिखितस्य चानाभावं दृष्टा-
न्नेनेपमादयितुमुत्तरयज्यमुत्थापयति । इत्युक्त इति ॥ ६ ॥

उ० इमा सोम्य नद्य पुरस्तात्प्राच्य स्यन्दन्ते पश्चा-
त्प्रतीच्यस्ता समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति समुद्र
एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मी-
यमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्येमा सर्वा
प्रजा सत आगम्य न विदु सत आगच्छामह
इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो
वा कीटो वा पतङ्गो वा दक्षशो वा मशको वा
सम्पद्य भयन्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमे-

भा० इदं तु तत्र दृष्टान्तं यथा सोम्येमा नद्यो गङ्गाद्या पुरस्ता-
त्पूर्वा दिश प्रति प्राच्य प्रागञ्चना स्यन्दन्ते खवन्ति । पश्चा-
त्प्रतीचीं दिश प्रति सिन्ध्याद्या प्रतीचीमञ्चन्ति गच्छ-
न्तीति प्रतीच्यस्ता समुद्रादभ्योनिधेर्जलधरैराचिन्ता
पुनर्दृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्य पुन समुद्र-
मभ्योनिधिमेवापि यन्ति समुद्रा एव भवन्ति ता नद्यो
यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकताङ्गता न विदुर्नजानन्तीर्य
गङ्गाहमस्मीय समुद्राहमस्मीतीयमहमस्मीति चैवमेव खलु
सोम्येमा सर्वा प्रजा यस्मात्सति मय्यद्य न विदुस्तस्मात्सत
आगम्य न विदु सत आगच्छामहे आगता इति वा । त
इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यत् । दृष्टं लोके जले वीची-

या० आगमनावध्यपरिचयार्थं तत्रेदमुक्तं । प्रयान्तरं व्यापद्ये । दृष्ट
मिति । विनष्टा इति लोके दृष्टमिति सम्मत्यः । जीवान्
प्रत्यहं सुपुत्रवत्प्राप्य मरत्यप्रत्ययस्यैव चारवभाव मय्यभ्योऽपि

उ० तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
 श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
 त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्या-
 ज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽप्ये-
 ऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्र-
 भूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ यस्य

भा० तरङ्गफेनबुद्बुदादय उत्थिताः पुनस्तद्भावज्ञता विनष्टा
 इति । जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यक्षं गच्छन्तोऽपि सुषुप्ते
 मरणप्रलययोश्च न विनश्यन्तीत्येतत् । भूय एव मा भगवान्
 विज्ञापयतु दृष्टान्तेन । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १० ॥

शृणु दृष्टान्तमस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्या-
 च्येत्यपतः स्निग्धं वृक्षं दर्शयन्नाह । यदि कश्चिदस्य मूले-
 ऽभ्याहन्यात्पर्यादिना सकृदघातमात्रेण न श्लथ्यतीति
 जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत् । तथा यो मध्येऽभ्या-
 हन्याज्जीवं स्रवेन्नद्या योऽप्येऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्स एव

था० न विनश्यन्तीति यदेतत्तदिति योजना । जीवविनाशं शङ्कमा-
 नस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति । तथेति ॥ १० ॥

जीवस्य नाशाभावं वक्तुमादौ दृष्टान्तमाह । शृण्विति ॥ ननु
 रोगरक्षायां वातोपहत्यायां वा शाखायां प्रायोपसंहारेऽपि कुतो
 जीवोपसंहारः सम्भवति तत्राह । वागिति ॥ ननु वृक्षे जीवस्य
 शङ्कायै तत्रोपसंहारानुपसंहारौ वक्तव्याः । तत्र तस्य सत्त्वन्तु कुत-
 स्थमत आह । जीवेन चेति ॥ रसरूपेण वक्तुं यदिति सम्बन्धः ॥

उ० यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति
 द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ
 सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु
 सोम्य विद्मीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाच

भा० वृक्ष इदानीं जीवेनात्मनानुप्रभूतो ऽगुव्याप्तः पेयोयमानो
 ऽत्यर्थं पिबन्नुदकं भौमांश्च रसान्मूलैर्गन्धैश्चोदमानो हृष्य
 प्राप्नुवस्तिष्ठति । तस्यास्य यदेकां शाखां रोगग्रस्तामाहतां
 वा जीवो जहात्युपसंहरति शाखायां विप्रसृतमात्मांश्च ।
 अथ सा शुष्यति । वाङ्मनः प्राणकरणयामानुप्रविष्टो हि जीव
 इति तदुपसंहारे उपसंद्ध्यते । जीवेन च प्राणयुक्तेनाग्निं
 पीतञ्च रसतां गतं जीववच्छरीरं वृक्षञ्च वर्द्धयद्द्रुमरूपेण
 जीवस्य सद्भावे सिद्धं भवति ॥ अग्निपीताभ्यां हि
 देहे जीवस्तिष्ठति ते चाग्निपीते जीवकर्मानुसारिणीति ।
 तस्यैकाग्रवैकल्यानिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा
 जीव एकां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति ।
 अथ तदा सा शाखा शुष्यति । जीवस्थितिनिमित्तो रसो
 जीवकर्माक्षिप्तो जीवोपसंहारे न तिष्ठति । रसापगमे च

भा० वृक्षशरीरे जीवस्य सत्त्वेऽपि किमिच्छसौ कदाचित्तदीयासेकां
 शाखां जहातीत्याशङ्काह । अग्निरेति ॥ जीवोपसंहारे किमिति
 शाखा शुष्यति तत्राह । जीवस्थितेति ॥ जीवस्य स्थितिनिमित्तं
 तस्येति विग्रहस्तथा शाखायानुक्तप्रकारेणेति यावत् ॥ यत्तु वैश्वे-
 पिकवैनाशिकायां स्यादराधा निर्जोबत्वमधेतत्त्वमुक्तं तदेत-
 त्तिरक्तमित्याह । वृक्षस्येति ॥ आदिशब्दो वृद्धिमोदादिसङ्ग-

उ० किलेदं भ्रियते न जीवो भ्रियत इति स य एषो
ऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

भा० शाखाशेषमुपैति । तथा सर्वं वृक्षमेव यदायं जहाति तदा
सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति । वृक्षस्वरसस्रवणशेषादिलि-
प्तास्तीव्रत्वे । वृष्टान्तश्रुतेषु चेतनावन्तः स्यावरा इति ।
वैद्वकाणादमतनचेतनाः स्यावरा इत्येतदाधारमिति
दर्शितं भवति । यथाऽस्मिन्वृक्षवृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो
वृक्षोऽऽयुक्तो रसपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते च दपेतस्य
क्षियत इत्युच्यते । एवमेव खलु मोक्षं विद्धीति शेषवाच ।
जीवापेतं जीववियुक्तं वाव किलेदं शरीरं क्षियते न जीवो
क्षियत इति । कार्यशेषे च सुप्तोत्थितस्य ममेदं कार्यशेष-
मपरिममाप्तमिति सूच्या समापनदर्शनात् । जातमात्रा-
णाञ्च जन्तूनां सन्त्याभिसापभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मा-
न्तरानुभूतस्तेन पानदुःखानुभवसृतिर्गम्यते । अग्निहोत्रा-
दीनां च कर्मणामर्थवत्त्वान्न जीवो क्षियत इति । च

प्या० शार्धः । स एव वृक्षो जीवेनात्मनानुप्रभुत इति वृष्टान्तश्रुतिः ।
श्रुतिवृष्टान्तेन विवक्षितमंशमगूय दार्ष्टान्तिकमाह । यद्येत्या-
दिना । जीवस्य सुप्ते नाशाभावे ह्येतन्तरमाह । कार्यशेषे
चेति । तस्मिन् सति सुप्तो भूत्वा पुनरुत्थितस्य कार्यशेषे शेषो
ऽस्ति यस्मिन्कर्मसि तदिदं समाप्तमाप्तमिति सूच्या तस्य समाप-
नदर्शनात् स्यापे जीवो नावतीत्यर्थः । मरत्यक्षणे तदाशाभावे
ऐक्यतरमाह । जातमात्राणामिति । आद्यव्यकारः समुच्चये
द्वितीयाद्वधारये । जीवस्य प्रसदादावविनाशे कारयान्तर-

उ० तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्वितितथा सोम्येति होवाच ॥ ३॥ ११ ॥
न्ययोधफलमत आहरेतीदं भगव इति मि-
न्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्य

भा० य एषोऽणिमेत्यादि समान । कथं पुनरिदं वृथिव्या-
दिनामरूपवज्जगदत्यन्तसूक्ष्मात्सद्रूपावामरूपपरहितात्सतो
जायते इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
त्विति । तथास्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ११ ॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि अतोऽस्मान्महतो न्ययोधा-
स्तुलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार । य इदं भगव उपाहृतं
फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भिन्धीति । भिन्नमित्याहे-
तरः । तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आहाण्योऽणुतरा
इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति । आसां धाना-
नामेकां धानामङ्ग हे वत्स भिन्धीत्युक्त आह भिक्षा भगव
इति ॥ यदि भिक्षा धाना तस्यां भिक्षाया किं पश्यसीत्युक्त

आ० नाह । अग्निहोत्रादीनामिति ॥ इतिशब्दे जीवन्त्य निश्चलौप
सहाराय ॥ यदुक्तं सम्भूताः सोम्येत्यादि तत्र प्रोदयति । कथं
पुनरिति । विस्मयण्येनं कार्यकारणत्वमिति शङ्कमान प्रति
बोधयितुमुत्तरवाक्यमुपादत्ते । तथेति ॥ ११ ॥

सूक्ष्मस्य कार्यस्य सूक्ष्मं मुख्यकारणत्वमेतदित्युच्यते ॥ अथ सोम्य
महतो वृक्षस्येति प्रकृतं वृक्ष परामृशति । अत इति । यमेत-
त्समिन्मार्गे न पश्यस्येतस्यादिष्टो बीजस्येति सम्बन्ध । तथाप्येति
अत्यन्तायुत्वाददर्शनेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसूक्ष्मादीनादत्यन्तसूक्ष्मस्य

उ० इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गेकां भिन्धीति
 भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति किञ्चन न
 भगव इति ॥ १ ॥ तथैवाव यं वे सोम्येतमणि-
 मानं न निभालयस एतस्य वे सोम्येषोऽणिम् एवं
 महान्ययोधस्तिष्ठति ॥ २ ॥ अद्भुतस्व सोम्येति स य
 एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

भा० आह न किञ्चन पश्यामि भगव इति । त पुत्रं होवाच वट-
 धानायां भिन्नायां च वटबीजाणिमान हे सोम्य एत न
 निभालयसे न पश्यसि । तथाप्येतस्य वै किल सोम्य एष
 महान्ययोधो बीजस्याणिनः स्वस्यादृश्यमानस्य कार्य-
 भूतः स्तूलशाखास्कन्धफलपक्षाशवास्तिष्ठत्युपतनुन्तिष्ठ-
 तीति वोष्कन्वोऽथाहार्योऽतः अद्भुतस्व सोम्य सत एवा-
 णिनः स्तूल नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति । यद्यपि
 न्यायागमाभ्यां निर्द्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाप्यत्य-
 न्तसूक्ष्मेव्यर्थेषु बाह्यविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्या
 गुरुतरायां अद्भुतायां दुरवगमत् सादित्याह अद्भुत्त्वेति ।
 अद्भुतायान्तु सत्या मनसः समाधान बुभुक्षितेऽर्थे भवेत्ततस्तस्य

धा० एषस्त्योत्पत्त्युपलम्भोऽत शब्दार्थः । सम्भूता सोम्येत्यादिश्रुत्या
 दृश्यते त्विति न्यायेन च जगत सत्कार्यत्वे सिद्धे अज्ज्ञामन्तरेणामि
 तन्निर्णयसम्भवात्किमिति श्वेतकेतु अद्भुत्त्वेति पित्रानुयुज्यते
 तत्राह ॥ यद्यपीति ॥ सत्यामपि अज्ज्ञाया कथं बाह्यविषयासक्तम
 नसोऽत्यन्तसूक्ष्मेव्यर्थेववगम सादित्याशङ्क्याह । अज्ज्ञायान्विति ॥
 मन समाधानवशाद्बुभुक्षितस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र बृहदारण्य

उ० तत्त्वमसि श्वेतवेतो इति भूय एव मा भगवान्
 विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १२ ॥
 लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा
 इति स ह तथा चकार तश्च होवाच यद्दोषा
 लवणमुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरेति तद्वावमृश्य

भा० तदर्थ्यावगतिः । अन्यथमना अभूवमित्यादिश्रुतेः । स य
 इत्याद्युक्तार्थः । यदि तत्सज्जगतो मूलं कस्माच्चोपलभ्यत
 इत्येतद्वृष्टान्तेन मामां भगवान् भूय एव विज्ञापयत्विति ।
 तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १२ ॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण रूपलभ्यत
 इति शृण्वच्च दृष्टान्तः । यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि
 पिण्डरूपं लवणमेतत् घटादाबुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ
 मा मां यः प्रातरुपसीदथा उपगच्छेथा इति । स ह पित्रो-
 क्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन् तथा चकार । तं होवाच
 परेद्युः प्रातो यल्लवणं दोषा राक्षो उदकेऽवधा निशि-

ध्या० कस्मृति संवादयति । अन्यत्रेति । प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमा-
 नत्वाप्तास्तीति मन्वानः शङ्कते । यदीति । अनुपलभ्यमानस्यापि
 सत्त्वमाशङ्कात् । इत्येतदिति । अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्या-
 स्तिव प्रतिपादयितुमुत्तरयत्यमवतारयति । तथेति ॥ १२ ॥

नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणेति श्रेयः । इतीममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं
 यदीच्छसि तर्हि दृष्टान्तमत्र शृण्विति योजना । राचेरवधायान-
 न्यर्थ्यमयशब्दार्थः । जगन्मूलं सतोऽपलक्ष्यमपि प्रत्यक्षमुपाया
 न्तरेणेति पित्रोक्तोऽर्थः । प्रत्यक्षोपि कीर्तुं घटादाबुदके पिण्डरूपं

उ० नृविवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥ अत्याका-
दाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति
कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति
लवणमित्यभिप्राश्येनदथ मोपसीदथा इति तद

भा० तवानमि अङ्ग हे वत्स तदाहरेत्युक्तमणवणमाजिघोषुर्धं
किलावमृशोदके न विवेद न विज्ञातवान् । यथा तप्तवर्णं
विद्यमानमपि मत् अस्मि लीनं संस्पृष्टमभूत् यथा विलीनं
लवणं न वेत्त्य तथापि तद्यक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्डरूपं
लवणममृष्टमाणं विद्यत एवास्मि लभ्यते चोपायानारेणे-
त्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाहान्तादकान्तादुपरि
गृहीत्वाऽऽचामेत्युक्ता पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर
आह लवणं स्वादुत इति । तथा मध्यादुदकस्य गृहीत्वाऽऽ-
चामेति कथमिति लवणमिति । तथान्तादधोदेमाङ्गुलीत्वा-
ऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिप्रायश्च
। परित्यज्येतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति तद तथा

था० लवणं राज्ञौ प्रक्षिप्य तदत्ययानन्तरं प्रातः काले पिबेत्तमीमे श्वेत-
केतुर्गन्तवानित्याह ॥ स हेति ॥ यथा तत्पिण्डरूपं लवणं प्रक्षेपात्
प्रागभ्युत्तया न विज्ञातवानिति सम्बन्धः ॥ उदके प्रक्षिप्तं लवणं
विन्द्यापि न जायते-चेदसदेव तर्हि तदित्याशङ्क्याह । विद्य-
मानमेवेति ॥ किमिति चक्षुषा स्पर्शेन वा बोधलभ्यते तत्राह ।
अस्ति ॥ कथं तर्हि विद्यमानत्वमवगतं तत्राह । यद्येति ॥
यद्यपि पिण्डरूपं लवणमुदके क्षिप्तममृष्टमापि चक्षुः स्पर्शनाभ्या-
न त्वं वेत्स्य तथापि तत्तत्र विद्यत इव । यस्तत्राभ्याममृष्टमात्रमपि

उ० तथा चकार तच्छ्रुत्सवर्तते तए होवावात्र वाव
 किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥२॥
 स य एपोऽणिमेतदात्म्यमिदए सर्वं तत्सत्यए
 स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा

भा० चकार सवण परित्यज्य पिहमभीप आजगामेत्यर्थः । इदं
 वचनं ब्रुवणं तत्सवणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं
 शश्वक्षित्यं सवर्तते विद्यमानमेव ससम्यग्वर्तत इत्येवमुक्तं
 वक्तुं उवाच पिता । यद्येदं सवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्णं
 क्षीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामवृद्धमात्रमपि विद्यत एवो-
 पायान्तरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वात् । एवमेवात्रैवास्मिन्नेव
 तेजोवज्रादिकार्यं शुद्धे देहे । वाव किलेत्याचार्योपदेशस्त-
 रणप्रदर्शनार्थः । सत्तेजोवज्रादिशुद्धकारणवटवीजाणि-
 भवद्विद्यमानमेवेन्द्रियेर्गोपलभ्यते न निभालयते । यथात्रै-
 वोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं सवणं विद्यमानमेव
 जिह्वयोपलब्धवानसि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्ज-
 गन्मूलमुपायान्तरेण सवणमिव तदुपलभ्यते इति वाक्य-

भा० तत्रोपायान्तरेणापलभ्यत इत्येतमर्थं पुत्र प्रत्याययितुमन्तरं वाक्य-
 मित्यर्थः । यथाशब्देन यद्यपीत्यर्थः । तज्ज्ञेत्यादि याचष्ट । कथय
 मिति । सवर्तत इतीदं वचनं ब्रुवन्मुखाजगामेति सम्बन्धः । दृष्टा-
 न्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । इत्येवमुक्तवन्तमित्यादिना । सतो जग-
 न्मूलस्यास्मिन्नेव सत्यं त्वया कथमवगमवमित्यत आह । उवाचेति ।
 अत्र वावेत्यादिनाऽप्येव किलेत्यस्य मौनवाक्यमवगच्छायविशेषं दर्श-
 यति । यथावेत्यादिना । उपायान्तरजिज्ञासया दृष्टेति । यदे-

उ० भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच

॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमा-
नीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राज्ञा

भा० शेषः । स च इत्यादि समानं । यद्येवं लवणमिव तदि-
न्द्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूल सदुपायान्तरेणोपलभ्युं
शक्यते यदुपलभ्याल्लतार्थः स्यामनुपलभ्याल्लतार्थः स्या-
महं तस्योपलभ्यौ क उपाय इत्येतद्भूष एव मा भगवान्
विज्ञापयतु दृष्टान्तेन तथा सोम्येति होवाच ॥ १२ ॥

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कश्चिद्गन्धारेभ्यो जन-
पदेभ्योऽभिनद्धाच वद्धवत्पुमानोय इव्यहर्त्ता तस्कर-
स्तमभिनद्धाचमेव वद्धहस्तमरण्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगत-
जनेऽत्यन्तविगतजने देशे विसृजेत् स तत्र दिग्भ्रमोपेतो
यथा प्राज्ञा प्रागञ्जनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः । तथोदङ्गा-
ऽधराङ्गा प्रत्यङ्गा प्रश्नायितशब्द कुर्यादिक्रोगेत् । अभि-

था० वमिति ॥ तर्हि तदेवमिहाहृतस्य तस्येत्यादिना सम्बन्धः । सतो
मूलस्योपलभ्योऽनुपलभ्ये वा किं स्यादित्याशङ्क्याह । यदुप-
लभ्यादिति ॥ बुभुक्षितमुपायमुपदर्शयितुमुत्तरप्रश्नमुपादत्ते ।
तथेति ॥ १३ ॥

यथायमुपाय शक्यो ज्ञातुं तथा लोके प्रदृश्यते दृष्टान्त इत्याह ।
यथेति ॥ तमेव दृष्टान्तं व्याचष्टे । हे सोम्येति ॥ यथा दिग्भ्रमो-
पेतो यत्किञ्चिद्दिग्भ्रमिमुखो विक्रोगति तथा स तत्र विजने देशे
शब्द कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ पाठित्यस्यार्थमाह । प्रागञ्जन इति ॥

उ० उदङ्गाधराङ्गा प्रध्मायीताभिनङ्गाक्ष आनीतो
ऽभिनङ्गाक्षो विसृष्ट ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं

भा० नङ्गाचोऽह गन्धारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनङ्गाक्ष एव
विसृष्ट इत्येव विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बन्धन
प्रमुच्य मुक्त्वा कारुणिक कश्चिदेता दिग्मुत्तरतो
गन्धारा एता दिग्ग प्रजेति प्रभूयात् भ एव कारुणिकेन
बन्धनान्नोचितो यामाह्वामान्तर पृच्छन्पण्डित उपदे-
शवान्नेधावी परीपदिष्टयामप्रवेशमार्गावधारणसमर्थ
मन् गन्धारामेवोपसम्पद्येत नेतरो मूढमतिर्देशान्तरद-
र्शनदङ्गा । यथाऽय दृष्टान्तो वर्णित स्तविषयेभ्यो गन्धा-
रेभ्य पुरुषस्तस्करैरभिनङ्गाचोऽविवेको दिङ्मूढोऽग्नया-
पिपासादिमान् व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थव्रातयुतभरण्य
प्रविशतो दु खार्त्तो विक्रोशन् बन्धनेभ्यो मुमुक्षुस्तिष्ठति
न कथञ्चिदिव कारुणिकेन केनचिसोचित स्वदेशान्

आ० तस्यैव विवक्षितमर्थं कथयति । प्राप्नुयुः इति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारै
र्विकल्पार्थो वाग्वद् । यथा बन्धन बन्धनमनुसृत्येति यावत् ॥
परिहितो मेधावीति विशेषणद्वयस्य स्वपक्षेय दर्शयति । नेतर-
इति ॥ व्याख्यानं दृष्टान्तं सोपस्कारमनुवदति । यथेत्यादिना ॥
दार्ष्टान्तिक व्याचष्टे । एवंमिति ॥ व्यादिशब्देन वाक्याकार्षी
गृह्यते । मयटविकारार्थं ॥ देहारण्यस्यानेकानर्थसङ्गतत्वं कथ-
यति । वार्तेति ॥ ग्रीवोऽप्यादीत्यादिपदेन रागद्वेषादि द्वन्द्वगृह्यते ।
तेनानेकेन द्वन्द्वेन जातं सुखं च तदुपेतमिदं देहारण्यमित्ये-
तत् । बन्धादीत्यादिशब्दो मित्रक्षेत्रादिविषय । पुण्यापुण्यादी-
त्यादिपदं अविद्याकामवासनासङ्गार्थं । देहारण्यं प्रविष्टस्य

प्रमुच्य प्रवृथादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं
व्रजेति स यामाद्रामं पृच्छन् परिहृतो मेधावी

भा० गान्धारानेवापन्नो निर्वृतः सुखभूतया । एवमेव मतो
जगदात्मनः स्वरूपात्तेजोवज्रादिभयं देहारण्यं वा-
तपित्तकफरुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुक्लामिमूत्रपुरीषव-
च्छीतोष्णाद्यनेकद्वन्द्वदुःखवर्षेदं मोक्षपटाभिनद्धातो भा-
र्यापुत्रपशुवन्धादिदृष्टादृष्टानेकविषये दृष्ट्यापाश्रितः
पुण्यापुण्यादिकर्मतरुकरैः प्रवेष्टितोऽहममुख्य पुत्रो ममैते
बान्धवाः सुख्यह दुःखी मूढः पण्डितो धार्मिको बन्धुमान्
जातो मृतो जीर्णः पापी पुत्रो मे मृतो धन मे गष्टं
ह्यहोऽस्मि कथं जीविय्यामि का मे गतिः किं मे
बाणमित्येवमनेकशतमहस्यार्थशास्त्राग्निरश्रौशन् कथञ्चि-
दिष पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कश्चित्सद्ब्रह्मात्मविद-
विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादयति तेन च ब्रह्मविदा

आ० जन्तोर्विज्ञोश्चनप्रकारं सकारणं सूचयति । अहमित्यादिना ॥
तस्य सदा दुःखितप्रज्ञा नारयति । कथञ्चिदिचेति ॥ व्यापाततो
ब्रह्मवित्त्वभावेण सुखबन्धनत्वासिद्धेर्विज्ञिनयि । ब्रह्मिष्ठमिति ॥
यदाऽऽसादयति तदा सुखो स्यादित्युत्तरत्र सम्बन्धः । ससार-
विषयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिव्याप्तं तस्य मार्गो विवेक-
सः यस्याचार्येण दर्शितविद्यातः सदृशितससारविषयदोष-
दर्शनमार्गः । आचार्येण साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिण-
ससारान्भोक्षितत्वप्रकारं दर्शयति । नास्तीति ॥ यद्यपि वाक्या-
र्थज्ञाने बाष्पमेवोपायस्तथाप्याचार्यापदेशजनितातिशयदर्श-
नात्तदुपदेशोऽवगम्यन्तवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतु उपदेशमात्रा

उ० गन्धारानेवोपसम्पद्येतेवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो

भा० कारुण्याद्भिर्गतसंसारविषयदोषदर्शनमार्गा विरक्तः संसार-
विषयेभ्यः । नामि त्वं संसार्यमुख्य पुत्रत्वादिधर्मवान्
किन्तुहिं सद्यस्तत्त्वमसीत्यविद्यामोहपटाभिनदनान्मोक्षितो
गन्धारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसम्पद्य सुखी निवृत्तः
स्थादित्येतमेवार्थमाहाचार्यवान् पुरुषो वेदेति तस्या-
स्तैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनदनस्य तावदेव तावा-
नेव कालश्चिरं तेषः सदात्मस्वरूपसम्पत्तेरिति वाक्यशेषः ।
कियान् कालश्चिरमित्युच्यते यावच्च विमोक्ष्ये न विमोक्ष्य-
ते इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कर्मणा प्ररीर-
मारब्धं तस्योपभोगेन चयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ
तदैव सत्सम्पत्स्यत इति पूर्ववत् । न हि देहमोक्षस्य सत्स-

भा० अस्या नावगत्यन्तमाकाशार्थधीस्तस्य प्रमाणाद्यसम्भावनाभिरसन-
समर्थो विचारो मेधाविशब्देन विहितस्तस्य प्रज्ञातिशयवति
प्रयोगादिति भावः ॥ पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥
अस्यद्युपपदेऽस्तस्युत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थितानुपपत्तेर्वै-
त्यर्थः ॥ यावदित्यादिवाक्यार्थं स्पष्टयति । येनेति ॥ पूर्ववदिति
सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं सक्तयति । अथ शब्दस्य सत्सम्पत्तेर्देहमो-
क्षादानन्तर्यमर्थो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अथ सस्यस्य
इति विदेहमुक्तिमत्तामाक्षिपति । नञ्विति ॥ अप्रलसक्तानीति-
च्छेदः । उत्पन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः । विमतानि कर्माणि ब्रह्मघ्रा-
नेन न क्षीयन्ते कर्मात्वात्प्रलसक्तकर्मवदित्यर्थः । क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधात्क्षान्ता-
त्वापदिष्टतेति शङ्कते । अथेति ॥ अतिप्रसङ्गाच्च श्रुतिस्मृत्योर्थथा-
श्रुतार्थतेति परिहरति । तदेति । ज्ञानस्यानर्थक्यमुक्त्वा यद्वान्तर-

उ० वेद तस्य तावदेव चिर यावन् विमोक्ष्येऽथ

भा० मन्तेऽय कालभेदोऽस्ति येनाथशब्दं ज्ञानन्तर्यायं स्यात् ।
ननु यथा यदिज्ञानानन्तरमेव देहपातं सत्यमस्त्ययं न
भवति कर्मशेषवशात्तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्ते-
र्जन्मान्तरमस्त्वितान्यपि कर्माणि मन्तीति तत्फलोपभो-
गार्थं पतितेऽस्मिन् शरीरान्तरमारब्धव्य । उत्पत्ते च ज्ञाने
यावज्जीव विहितानि प्रतिपिद्धानि वा कर्माणि करो-
त्येवेति तत्फलोपभोगार्थं ज्ञावश्यं शरीरान्तरमारब्धव्य
ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यं ।
कर्माणां फलवत्त्वात् । अप्रवृत्तफलानि कर्माणि न ब्रह्म-
ज्ञानेन क्षीयन्ते कर्माणां प्रवृत्तफलकर्मवदित्युक्तं तत्र
ज्ञानाग्निं धर्मकर्माणीति सृष्टिविरोधः । अथ ज्ञानवत्
क्षीयन्ते कर्माणि । तदा ज्ञानप्राप्तिममकालमेव ज्ञानस्य

प्या० माह । देहान्तरं इति ॥ यथा ग्रामप्राप्त्यपायाऽन्वो रघो वेति ज्ञाने
सत्यसत्यन्तराये कस्यचिदेव ग्रामप्राप्तिर्भवति न त्वन्तरायवत्तत्त
ज्ज्ञानेऽपि तत्प्राप्तियथा तथा समुत्पन्नज्ञानस्यापि कस्यचिदेव भो-
गेन क्षीयकर्मवशात् मोक्षो न ज्ञानमात्रादियमितफलत्वमि-
त्यर्थः ॥ कर्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वं यदनुत्तरमाह न कर्मणामिति ॥
सङ्गृह्यवाक्यमेव प्रपञ्चयन्नादौ नञर्थं स्पष्टयति । यदुक्तमिति ॥
तत्र हेतुमाह । विदुष इति ॥ ग्रामाणां देहान्तरारम्भं तद्विरो-
धप्रसङ्गादिति शेषः ॥ अन्तरमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ तथा
चानारब्धकर्मवशाद्विदुषोऽपि देहान्तरमारब्धव्यमिति शेषः ।
तत्त्वामाण्यमङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति ॥ तर्हि विदुषोऽपि
देहान्तरमनारब्धकर्मवशादारब्धव्यं नेत्याह । तथापीति ॥ विशे-
यमेवाथाहुःपारा विशदयति । कथमित्यादिना ॥ प्रवृत्तफलत्व-

उ० सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

भा० सत्सम्पत्तिहेतुत्वान्नोचः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथा
चाचार्याभाव इत्याचार्यवान् पुरुषो वेदेति अनुपपत्तिज्ञा-
नान्नोचाभावप्रसङ्गस्य । देशान्तरप्राप्त्युपायज्ञानवदनै-
कान्तिकफलात् वा ज्ञानस्य । न कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्त-
फलवत्त्वविशेषोत्पत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां
भुवफलवत्त्वाद्भूविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारब्ध-
यमप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थमित्येतदपत् । विदुषसास्य
तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यात् । ननु पुण्यो वै पुण्येन
कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव । सत्यमेवं तथापि
प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानाञ्च कर्मणां विशेषोऽस्ति कथं
यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि । यैर्विदश्चरीरमारब्धन्ते-
यामुपभोगेनैव चयः । यथारब्धवेगस्य लक्षमुक्तेर्वादेर्वेग-

भा० मेव स्पुटयति । यैरिति ॥ उत्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥
लक्ष्यस्य वेद्यो भेदनं तत्त्वमकाशमेवेत्यादेरुक्तं गतिप्रयोजनं
नास्तीति न स्थितिष्वप्यमुदिश्य मुक्तस्य तस्यारब्धवेगस्याप्रतिबन्धेन
तेन वेगेनासादितस्य मुक्तस्य वेगक्षयादेव स्थितिर्दृष्टान्तवदि-
द्यार्थो देहे विद्यानामानन्तरं फल नास्तीति न कर्माणि निवर्त्तन्ते
किन्तु भोगक्षयादेव तस्य लब्धव्यत्वादित्यर्थः ॥ प्रवृत्तफलेभ्योऽ-
प्रवृत्तफलानां कर्मणां विशेषमाह । अन्यानि त्विति ॥ न चाप्रवृ-
त्तफलानां कर्मणां प्रत्ययोऽप्रविद्धस्तथाविधस्यैव प्रायस्य प्रायश्चि-
त्तेनेव प्रत्ययोपयोगादित्याह । प्रायश्चित्तेनेवेति ॥ आरब्धफला-
तिरिक्तानां कर्मणां ज्ञानान्निरुक्तौ श्रुतिस्मृतौ दर्शयति । ज्ञाना-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

भा० चयादेव स्थितिर्न तु लक्ष्यवेधसमकालमेव प्रयोजनं
भास्योति तदत् । अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानोद् प्राग्ज्ञानोत्प-
त्तेरुद् च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीतजन्यानन्तर-
कृतानि वाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दृश्यन्ते । प्रायश्चित्ते-
नेव । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति स्मृतेश्च ।
जीयन्ते चास्य कर्माणीति चाथर्वणे । अतो ब्रह्मविदो
जीवनादिप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्मणामवश्य-
मेव पलोपभोगः स्यादिति भुक्तेषु वृत्तस्य तावदेव चिरं
इति युक्तमेव चेत्तं यथोक्तदोषचोदनामुपपत्तिः । ज्ञानो-
त्पत्तेरुद् च ब्रह्मविदः कर्माभावमवोचाम । ब्रह्मसंस्थो-
ऽमृतत्वमेतीत्यत्र तच्च स्मर्तुमर्हसि स च इत्याद्युक्तार्थः ।

आ० मिरित्यादिना । प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्मसु सिद्धे विशेवे फलि-
तमाह । अत इति । जीवनादित्यादिशब्देन पुत्रकलत्रादि
गृह्यते । मुक्तस्यापतिबन्धेभ्यादेवापदेगच्छयं गतिर्ग्राथ्यथपद्वारव-
दारब्धकर्मणां फलभोगोऽवश्यमेव स्यादिति सम्बन्धः । यतश्चारब्ध-
कर्मणा भोगादेव क्षवस्त्येवादिना यच्चिरत्वं सत्सम्पत्तेरुक्तं
तदुक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरपातादिलक्ष-
यस्याश्रयानुपपत्तिरित्युपसंहरति । इतीति ॥ आद्यस्येति शब्दस्य
संश्लेषणेन सम्बन्धः ॥ यत्तत्पद्मेऽपि ज्ञाने यावज्जीवविहितानि
करोत्येवेति तन्माह । ज्ञानोत्पत्तेरिति ॥ ज्ञानस्य नानार्थकामवि-
धालत्कार्यनिवर्तनेन सत्सम्पत्तिहेतुत्वप्राप्यनैकान्तिकफलत्वमन्त-
रायामावादित्युक्तमिदानीमविहादिमात्रं प्राप्या वाऽवैवाविधा-
निरुक्तिमात्रेण वा सत्सम्पत्तिरिति सन्दिहानः शब्दते । आचार्य

उ० पुरुषश्च सोम्येतोपतापिन ज्ञातय पर्युपा-
सते जानासि मा जानासि माभिति तस्य यावन्न
वाङ्मनसि सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेज
परस्यां देवताया तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ
यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्ते-

भा० आचार्यवानिव । तद्वान् ध्येन क्रमेण सत्त्वम्यद्यते तं क्रम-
वृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति बोधाच्च ॥ १४ ॥

पुरुष चे सोम्य उपतापिन अवराधुपतापवन्त ज्ञातयो
वान्धवा परिवार्योपासते मुमुर्षु जानासि मा तव पितर
पुत्र भ्रातरश्चेति पृच्छन्तस्तस्य मुमुर्षोर्यावन्न वाङ्मनसि
सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेज परस्या देवतायामि-
त्येतदुक्तार्थं । समारिणो यो मरणक्रम स एवाय विदुषो
ऽपि सत्त्वम्यत्तिक्रम इत्येतदाह परम्या देवताया तेजमि
सम्पद्येऽथ न जानाति । अविदास्तु तत उत्थाय प्रारम्भा-
वित आघ्रादिभाव देवमनुष्यादिभाव वा विशति ।
विदास्तु शास्त्राचार्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशित मद्-

धा० वानिति ॥ सशयानस्य सम्बोधनार्थमुत्तर वाक्यमवतारयति ।
तथेति ॥ १५ ॥

अन्वेय ससारिणो मरणक्रमो नतु विदुष्य सत्त्वम्यत्तिक्रमस्तयो
विशेषस्य वक्तव्यत्वादत आह । ससारिण इति । कर्तव्येऽपरमे तेज
सहचरितभूतस्तत्त्वोपसंहारे च विशेषविद्यानाभावः समान
एव विद्वद्विदुषोरित्यर्थः ॥ अन्तर्हि तयोर्विशेषस्तथाह । अवि

उ० जसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति
 ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं
 तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति

भा० ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नावर्त्तत इत्येष सत्त्वम्यत्तिक्रमः । अन्ये तु
 मूर्खन्यथा नाद्योक्त्यादित्यादिद्वारेण सङ्गच्छन्तीत्याहुस्त-
 दसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसम्भानेन गमनदर्शनात् ।
 न हि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसन्धस्य देशकालनिमित्त-
 फलाद्यनृताभिसन्धिरुपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकाम-
 कर्मणाञ्च गमननिमित्तानां मद्भिन्नानङ्गताशनविमुष्ट्या-
 न्गमनानुपपत्तिरेव । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्व्वे
 विलीयन्ते कामा इत्याद्यायर्षणे । नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च ।
 म य इत्यादि समानं । यदि सरिय्यते मुमुक्षुतश्च तुष्ठा

धा० दानिति ॥ तत्तत्तत्सादृशानात्सदात्मन सखाशदिति यावत् ।
 एकदेशिसतमुत्थाप्य प्रत्याचष्टे । अन्ये स्थितिः । भवतु विदुषोऽपि-
 तदभिसन्धिपूर्व्वकं गमनमिच्छाशङ्काह । न होयि । आदिशब्देन
 गत्यागतिर्गृह्यते । सद्भिन्नानवतो गमनाद्योगे हेत्वन्तरमाह ।
 अविद्येति । विदुषोऽविद्याकामकर्मण्यमभावे प्राप्त्यमाह ।
 पर्याप्तकाममेति । ननु कामप्रविणय इवाथ श्रूयते नाविद्याका-
 मकर्मनिष्ठाकस्तथाह । नदीति । यथा नद्यो गङ्गाया नामरूपे
 विहाय समुद्रं प्रविशन्ति यथा विद्याकामरूपे दित्वा परं पुत्र-
 यमुपैतीति दृष्टान्तपूर्व्वको य युतेर्ज्ञानरूपधीजावस्थाविद्याया-
 नयो मध्यते नचाविद्याकामयोरभावे कर्मोपपत्तिश्चास्मा
 विदुषो गतिपूर्व्विका सत्त्वम्यत्तिरित्यर्थः ।
 पुनरावृत्तिमर्हति सत्त्वम्यत्तत्त्वान्तरमकाले न
 विज्ञेयविज्ञानाभावेनात्यन्तिकं विदुषो ।

उ० भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा
सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १५ ॥

पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्पी-
स्तेयमकार्पीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य
कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृ-
ताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमशर्द्धाय परशुं तप्तं प्रति-

भा० सत्सम्पत्तिस्तत्र विद्वान् सत्सम्पन्नो नावर्त्तते आवर्त्ततेऽविदा-
नित्यत्र कारणं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ १५ ॥

शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्म्मणि मन्दिह्यर्गं
नियक्षाय परीक्षणार्थं चेतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तामान-
यन्ति राजपुरुषाः । किं हतवानयमिति शृष्ट्वाऽङ्गरपहा-
र्पीद्धनमस्यायं । ते चाङ्गः किमपहरणमात्रेण बन्धनम-
र्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः पुन-
राङ्गः स्तेयमकार्पीचौर्येण धनमपहार्पीदिति । तेऽपि वदन्तु
इतरोऽपक्रुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाङ्गः मन्दिह्य-
मानाः स्तेयमकार्पीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मिंश्चापक्रुवति

ध्या० कालीनविशेषविधानाभाववदित्यनुमानादिददद्विदुर्गोरविशेषं
मन्वानं शङ्कते । यदीति ॥ तच्चाहताभिसन्धत्वं सादृशमभिसन्धि-
मनियत्सोपाधिरित्यनुमानदयं दूषयितुमुत्तरस्य मत्स्यापयति ।
तथेति ॥ परीक्षायां परीक्षादारेणार्थमिति यावत् ॥ १५ ॥

परशुमहयमात्रेण बन्धने प्रतिग्रहीतुरपि बन्धनप्रसङ्गात्
तन्मार्गं बन्धनकारणमित्याह । अन्यथेति । तत एवाहताभिस-

उ० गृह्णाति स दक्षतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि
तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स
सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्ह्वाय परशुं तप्तं

भा० आहुः परशुमसौ तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि
तस्य सैन्यस्य कर्त्ता भवति वहिष्यापक्रुते स एवभूतस्तत
एवानृतमन्यथा भूतं सन्तमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथा-
नृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्ह्वाय व्यवहितं कृत्वा परशुं
तप्तं मोक्षायतिष्ठह्माति स दक्षतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः
स्रष्टतेनानृताभिसन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽ-
कर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा सैन्याक-
र्तृतयात्मानमन्तर्ह्वाय परशुं तप्तं प्रतिष्ठह्माति सत्या-
भिसन्धः मन्त्र दक्षते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषा-
भियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुदक्षतलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि सैन्य-
कर्त्तृकक्षेत्रनृताभिसन्धो दक्षते न तु सत्याभिसन्धः ।
स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुदक्षणकर्मणि सत्यव्यवहित-
दक्षतलवान्नादाह्येत न दक्षते इत्येतदेवं सद्रूढा सत्याभि-
सन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुभ्यासां मासस्पृष्टौ
तिदान् सत्यमप्य न पुनर्याघदेवादिदेहदण्डायावर्त्तते

पा० न्यादेवेत्यर्थः । तत एवेति सैन्यस्य कर्मणोऽकार्यत्वादेवेत्यर्थः ।
दद्यान्ने विवक्षितमंशमनुवदति । यतेति । तदनुवादपूर्वकं
कार्योक्तिकमाह । स यथेति । स य एषोऽस्मिन्नेत्यादि व्यापये ।
यदाह्येति । नं वदसीति मनर्थोद्देशेन तदर्थभावे विधीयते

उ० प्रतिगृह्णाति स न दक्षतेऽथ मुच्यते ॥२॥ स यथा
तत्र नादाद्येतेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तन्वमसि श्वेतकेतो इति तद्वास्य विज-

भा० अविद्यांस्तु विकारानृताभिसन्धः पुनर्याघ्रादिभावं देवता-
दिभावं वा यथा कर्म यथा श्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभि-
सन्धनभिसन्धिगते मोक्षबन्धने यद्य भूतं जगतो यदा-
यतनाः यत्प्रतिष्ठास्य सर्वाः प्रजाः यदात्मकस्य मध्ये यद्या-
यममृतमभयं शिवमदित्योयं तत्सत्यं स आत्मा तत्रातस्त-
त्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसकृदाक्यं । कः पुनरनौ
श्वेतकेतुस्त्वंग्दार्थः । योऽहं श्वेतकेतुर्हृदासकस्य पुत्र
इति वेदात्मानमार्देष्टुं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतममत-
मविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स
आदेशो भवतीति । स एषोऽधिकृतः श्रोता मन्ता विज्ञाता
तेजोबध्नमयकार्यकरणसङ्घातं प्रविष्टापरेव देवता नामरू-
पव्याकरणायादर्श इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौ
प्रतिबिम्बरूपेण स आत्मानं कार्यकारणेभ्यः प्रविभक्तं
सद्रूपं सर्व्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणात्तु विजज्ञौ । अयेदानो

प्या० तत्रोद्देशस्य शरीरदयनिश्चितस्य विरोधादशरीरं ब्रह्मात्मत्वं
विधानुमशङ्कमिति मन्यानद्योदयति । कः पुनरिति । त्वंपदेन
वाच्यस्य सत्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगस्तयोच्यते । नाद्योऽङ्गीकारात्त
दित्योऽशरीरदयवैशिष्ट्योपलक्षितस्य श्रोत्रत्वाद्यथासाक्षदस्य
त्वंपदस्यस्य ब्रह्मत्वविधाने विरोधादुत्पुनरुक्त्यादिति परिहरति ।
योऽहमिति । विज्ञाय च वेदेति पूर्व्वेन सह सम्बन्धः । तस्य रातः

उ० ज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ २ ॥ ॥ १६ ॥ इति
छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

भा० पित्रा प्रतिबोधितस्तत्त्वमसीति दृष्टान्तैर्हेतुमिश्रं तत्त्वित्त्वरस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान् ।
द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १६ ॥

किं पुनरत्र पष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलितमात्मनि
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिष्ठितत्वं विज्ञाननिवृत्तिसाध्य फलं वय-
मवेक्षाम । त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुश्चाधिष्ठितमवि-
ज्ञातविज्ञानफलार्थं । प्राक्तैतस्यादिज्ञानादहमेवं करि-
ष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्माण्यहमवाधिष्ठितः । एपाञ्च
कर्माणां फलमिहामुत्र च भोक्तृत्वे कृतेषु वा कर्मसु कृत-
कर्तृणः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिष्ठितोऽस्मीत्यात्मनि
यंदिज्ञानमभूत्तस्य यत्सज्जगतो मूलमेकमेवाद्वितीयं
तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवृत्तते । विरोधात् ।

था० सकाशादौपाधिको भेदो वस्तुतत्त्वैक्यमिति सत्त्वाह । तेजोऽवग्रम-
यमिति । त्वंपदार्थं श्वेतचेतुं निर्द्धार्य तद्व्याख्यानं याच्यते ।
आत्मानमिति ॥ १६ ॥

अथातायंप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपप-
त्तिरिति मन्वानथोदयति । किं पुनरिति । अत्रात्मनीति
सम्बन्धः । स्वप्रकाशे स्वप्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासम्भवेऽप्य-
धस्तथावृत्तिभूतं यत्न भविष्यतीत्युत्तरमाह । कर्तृत्वेति । अथ
तस्य अवयवायामतस्य मननायाविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये
वाधिष्ठितं यमर्थं त्वम्यदवाच्यमवेक्षाम । तस्य स्वात्मनि क्रियाक-
र्तृत्वे यत्नभोक्तृत्वे च यन्मिथ्यैवाधिष्ठितत्वविज्ञानं तद्विद्यतिभोग-

भा० न ह्येकस्मिन्नद्वितीय आत्मन्ययमहमस्मीति विज्ञाते ममे-
 दमनेन कर्त्तव्यमिदं कृत्वाऽस्य फल भोक्ष्य इति वा भेद-
 विज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विज्ञा-
 रानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्त्तत इति युक्त ॥ ननु तत्त्व-
 मसीत्यत्र त्वशब्दवाच्येऽर्थे बहुविक्रिरादिभ्यते । यथा आदि-
 त्वमनश्चादिषु ब्रह्मादिवुद्धिः । यथा च लोके प्रतिमा-
 दिषु विष्ण्वादिवुद्धिस्तद्वत् । ननु सदेव त्वमिति यदि
 सदेव श्वेतकेतुः स्यात् कथमात्मानं न विजानीयात्
 येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते । न । अदित्यादिवाक्यवैल-
 चण्यात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादाविति शब्दव्यवधानाच्च साक्षा-

प्या० फलमिति योजना ॥ यद्येक मानफलमेव प्रपद्ययति । प्राक् चेति ॥
 अहमेवात्राधिकृतचेति चकारस्य सम्बन्धस्तस्यैव प्रत्ययेत्यर्थः । विरो-
 धमेव ह्योरप्यति । न हीति ॥ प्रमादफलमुपसहरति । तस्मा-
 दिति ॥ तत्त्वमसीति वाक्य मुख्यकत्वपरमिति स्वयच्छमुक्त्वा परपक्ष
 शङ्कते । नन्विति ॥ व्याध्यासिकमेकत्व सामानाधिकरण्यालम्बन-
 मिति स्वपक्षं दृष्टान्तीनां सा सिद्धान्तं दूययति । नन्विति ॥ श्वेत-
 केतो सन्मात्रत्वे तदध्यानायोगादसहस्रदुपदेशातिरिक्तित्वं ।
 किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यासिकमेकत्व सामानाधिकरण्या-
 लम्बनं किं वा मुख्यकत्वे बाधकसङ्गावादिति विकल्पाद्य दूय-
 यति । नेत्यादिना ॥ यथा लोके शुक्तिका रजतमिति प्रत्येतीत्या-
 दाविति शब्दपरं सामानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं दृष्टं तथा-
 ऽध्यासवाक्यानामप्यादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादीनामिति शब्दपर-
 सामानाधिकरण्यवशादवस्तुनिष्ठत्वं गम्यते न तथा तत्त्वमसि-
 वाक्यस्यावस्तुनिष्ठत्वमिति शब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकर-
 ण्यस्य सख्यमप्यर्थवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः । इह त्विति प्रकर-
 णोक्तिः । इह प्रवेश दर्शयित्वेत्यत्र तेजोब्रह्ममयं सङ्घातमिहेति
 उपदिश्यति । जीवब्रह्मबोर्भेदयाधिप्रमाणविरोधाच्च मुख्य

भा० ब्रह्मत्वं गम्यते। रूपादिमत्त्वाच्चादित्यादीनामाकाशमनसो-
 येति शब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वमिह तु सत एव देहप्रवेशं
 दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरद्भुतं सदात्मभावमुपदिशति ।
 ननु पराक्रमादिगुणः सिद्धोऽसि त्वमितिवत्तत्त्वमसीति
 स्यात् न सृष्टादिवत्सदेकमेवाद्वितीयं । सत्त्वमित्युपदे-
 शात् । न चापचारविज्ञानात्तस्य तावदेव चिरमिति
 सत्त्वमिति रूपदिश्यते । गृपात्वादुपचारविज्ञानस्य । त्व-
 मिन्द्रो यम इतिवत् । नापि स्रुतिरनुपास्यत्वात् श्वेतकेतोः ।
 नापि सत्त्वमिति केतुलोपदेशेन स्मर्यते । न हि राजा दास-
 स्वमिति स्रुतः स्यात् । नापि सतः सर्व्यात्मन एकदेशनि-

व्या० मेकत्व किन्तु धैतन्यगुणयोगाद्गौणमिति द्वितीयं शङ्कते । न स्थितिः ॥
 यथा सृष्टादि कारणमेव घटादि कार्यं न एवमस्ति तथा सर्वं
 मिदमाकाशादिकार्यं सन्मानं तच्च सर्वप्रकारभेदरहितमेक
 रसनबाधितमित्युपदेशदर्शनात् गौणमेकत्वमित्युत्तरमाह ।
 नेत्यादिना । इतश्च नोपचरितमेकत्वमित्याह । न चेति ॥ औप-
 चारिकविज्ञानस्य गृयात्वे दृष्टान्तमाह । त्वमिति ॥ किञ्च गौण
 त्वमेकत्वं ब्रह्मा स्तुत्यर्थं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यं । आद्ये
 ऽपि श्वेतकेतोः सतो वा वस्तुन स्रुतिरिति विकल्प्याह दूषयति ।
 नापीति ॥ उपास्यत्वात्स्रुत स्रुतिरिति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ।
 नापि स्रुतिरिति । इतश्च श्वेतकेतुलोपदेशेन सेतो न स्रुतिरि-
 त्याह । नापि सत इति ॥ श्वेतकेतोः उपास्यत्वेन स्तुत्यसम्भवेऽपि
 कर्तृत्वात्कर्मसु न तत्तावत्कार्यं वाक्यस्य युक्तमित्याशङ्क्य कर्मविध्य
 सन्निधानात्सदात्मत्वमाश्रयतीत्येव नैवमित्याह । न चेति । विक-
 ल्पान्तरमुद्भावयति । ननु सदस्मीतीति । एकविज्ञानेन सर्वं
 विधानवचनविरोधात् दृष्टविधिपरत्वमित्युत्तरमाह । न
 स्थितिः ॥ गौणमप्येऽपि गुण्यानुपपत्तिरित्येवार्थः । एकविज्ञा-
 नेन सर्वविधानस्रुतेन विरोधोऽस्तीति पूर्ववाच्याह । नेति ॥

भा० रेणो युक्तः । तत्त्वमसीति देशाधिपतिरिव यामाध्यक्ष-
मिति । न चान्या गतिरिह मदात्मनोपदेशादर्थान्तरभूता
मभवति । ननु मदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्त्तव्यतया
चोद्यते ननश्चातं मदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेत् ॥ नन्वस्मिन्
पक्षेऽप्ययुतं युतं भवतीत्याद्यनुपपन्नं । न । मदस्मीति बुद्धि-
विधेः मुख्यार्थत्वात् । नाचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य ताव-
देव चिरमित्युपदेशात् । यदि हि मदस्मीति बुद्धिमात्रं
कर्त्तव्यतया विधीयते ननु तत्रमदवाप्यस्य मद्रूपत्वमेव
तदा नाचार्यवान् वेदेति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्यात् ।
यथाग्निश्चेव जुहुयादित्येवमादिव्यर्थप्राप्तमेवाचार्यवत्त्व-

प्या० नेदमेकविधानेन तत्त्वविधानं दृष्टिविधित्तिः कार्यकारणा-
न्यत्वादियुक्तिभिन्नप्रमादितत्वादियुक्ते चासम्भावनादिनिरास-
समर्थाचार्यवत्त्वोपदेशानर्थक्यादोपदेशिकज्ञानमानेन विध्यनु-
ष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितं तस्य च तर्जनाद्युपादित्युत्तरमाह ।
नाचार्यवानिति । तदेव विदुषोति । यदि हीति । आचार्य-
वत्त्वमिति नोपदिश्यत इति शेषः ॥ इतश्च नेदं वाक्यं दृष्टिविधि-
परमेष्ट्यमित्याह । तस्येति । सदात्मत्वसाक्षात्कारादनेऽपि
सहदनुष्ठितप्ररोक्षबुद्धिमात्राज्ञासम्भवादिनित्याभिधानमनर्थकं
मापद्येत । यथा सहदनुष्ठितादपि यागाद्वचति स्वर्गस्तददिह
च चिरमिति स्तेपकस्या मोक्षस्येति । तस्माज्जिदं दृष्टिविधि-
परमित्यर्थः । किञ्च विधिवादिना प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्या
प्रामाण्य विपर्ययासङ्गच्छं वा वाप्यं तदुभय दुर्वाच्यमित्याह ।
नचेति ॥ तत्त्वमसीत्यधिकारिण्य प्रत्युक्ते सति प्रमाद्यभूतेन तेन
वाक्येन जनिता सद्ब्रह्माहमिति या तस्य बुद्धिस्ता निवर्त्तयितुं
नार्हं सदिति बलवती बुद्धिरत्यमेति न शक्यते बलं । विवेकवत्
श्रुतवाक्यस्य तयाविधयुक्तानुत्पादात्त वाधिकारिण्य श्रुतवाक्यस्य
सद्ब्रह्माहमिति बुद्धिर्नैतत्पमेति बलं शक्यं । अधिकारिण्य प्रमिति-

भा०मिति तदत् । तस्य तावदेव चिरमिति चाक्षेपकरणं न
 युक्तं स्यात् । सदात्मतत्त्वे विज्ञातेऽपि सकृद्वुद्धिमात्रकरणे
 मोक्षप्रसङ्गात् । नच तत्त्वमसीत्युक्तेनाहं सदितिप्रमाण-
 वाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्त्तयितुं शक्या नोत्पन्नेति वाक्य
 वक्तुं । सर्वोपनिषदाक्यानां तत्परतयैवोपक्षयात् ।
 यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्त्तव्यताबुद्धीना-
 मतयार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तदत् । यदुक्तं
 सदात्मा सदात्मानं कथं न जानीयादिति । नासौ दोषः ।
 , कार्यकारणमहानव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्त्ता भोक्ते-
 त्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्गनात् किमु तस्य

था० जनको वेद इति न्यायान् । नच येदप्रत्ययो यथोक्ताया बुद्धेरान्धक-
 तस्य साग्रभेदप्रत्ययवन्मिथ्यात्वानुमानादित्यर्थः । इतश्च तत्त्वमसि-
 वाक्यं वस्तुपरमेष्ठेत्याह । सर्वोपनिषदिति । तत्त्वमसिवाक्यात्
 यथार्था बुद्धिर्नामि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह ।
 यथेति । जीवे भासमानेऽप्यनवभासमानत्वात् स्वभावो ब्रह्मे-
 त्युक्तमनूद्य दूषयति । यदुक्तमिति । लोकालयतातिरिक्तानां
 देहादतिरेको जीवस्य स्वाभाविकोऽपि नावभासते तथा ब्रह्म-
 भावोऽपि । तस्यानाद्यनिर्याच्यानसामर्थ्यादेव नावभासिष्यते ।
 तथाच तस्मिन् भासमानेऽप्यनवभासमानत्वात् स्वभावो ब्रह्मेत्य-
 युक्तं यावत्स्वभावानादित्याह । कार्येति । देहव्यतिरिक्तात्मवादि-
 नामात्मनि भानि देहव्यतिरिक्तोऽपि आत्मेवेति यासिसिद्धि-
 रित्याशङ्काह । कथमिति । देहादिसङ्गतादतिरिक्तोऽहमित्येवं
 व्यतिरिक्तविधाने सति कथं मेयां कर्त्तृतादिविधानं सम्भवति ।
 न हि सङ्गताभिमानविग्रमे तदुक्त्यते । नच तत्राप्येव दृष्ट-
 मानत्वादित्यर्थः । सिद्धे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदिति ।
 देहादतिरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिभानयत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतो-
 देहादिस्वाभाभिमानित्यात्मदात्मनि ब्रह्ममि विधानं न स्यादत-

उ० ॥ ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपाससाद मनत्कु-
मारं नारदस्तः होवाच यद्वेत्य तेन मोपसीद

भा० सदात्मविज्ञानं ॥ कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां
कष्टत्वादिविज्ञानं सम्भवति । दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि
देहादिस्वात्मबुद्धित्वान्न स्यात्सदात्मविज्ञानं । तस्मादिका-
रानुताधिकृतजीवात्मत्वविज्ञाननिवर्त्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्व-
मसीति सिद्धमिति ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः
कृतौ छान्दोग्योपनिषदिवरणे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥ परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठो-
ऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतथैधोपयुक्तः । न सतोऽर्वा-

था० सात्त्वभावस्यापि ब्रह्मभावस्याप्रतिभासमानकृतमित्यर्थः ॥
वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वासम्भवे शक्तितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
महावाक्यस्तीक्ष्णया विधयार्थान्तरपरत्वासम्भवादिकारेऽष्टताभि-
सन्धिज्ञतोऽयं जीवात्मैवेवं रूपं यस्मिन्विज्ञानं तस्य सनिदा-
नस्य निवर्त्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न त्वभूतप्रादुर्भावमिति-
त्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्वोपनिषत्सारभूतं स्थितमित्यर्थः ॥
इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दज्ञानक्षताया श्रीशङ्करभगवत्कृतछान्दोग्यभाष्यटीकायां
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॐ तत्सत् ॥

ॐ । षष्ठसप्तमयोरध्याययोः सम्बन्धं वक्तुं कामः षष्ठे वृत्तं
कीर्त्तयति । परमार्थेति ॥ उत्तमाधिकारिणं प्रत्यवाधिततत्त्व-
बोधनं प्रधानं तत्परोऽवीतोऽध्यायः स सतो ब्रह्मत्वः प्रत्य-
ङ्निश्चयपरत्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥ अथायान्तरभूमिकामा-
रुचयति । न सत इति ॥ मध्यममधिकारिणं प्रति परम्परया

उ० ततस्त उर्द्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचऽवेदं भग-
 वोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमि-
 तिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं रुग्णिं
 देवं निधिं चात्रोवाचयमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-

भा० शिवकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानित्यतस्तानि नामा-
 दीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्वारेणापि भूमाख्यं
 निरतिशयं तत्त्वं निर्दिष्टायामीति आत्माचन्द्रदर्शनवदितीमं
 मन्त्रमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु पि मतोऽर्थास्तत्त्वेषु
 मन्त्राद्ये च निर्दिष्टेऽन्यदप्यभिज्ञातं स्यादित्यागच्छा कस्य-
 चिदप्यात्मा मा भूदिति वा तानि निर्दिदिच्छति । अथवा
 भाषाणानिदणवत्सूनादारभ्य एतत् एतन्मतरस्त बुद्धि-
 विषयं शापजित्वा तदतिरिक्ते स्वारागोऽभिषेप्यामीति
 नामादीनि निर्दिदिच्छति । अथवा नामाद्युत्तरोत्तर-
 विमिश्रणानि तत्त्वान्यतितरास्त तेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं

भा० प्रज्ञातत्वमपदेष्टुं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः । मन्त्रादि प्रज्ञा-
 तत्वमपदेष्टुमिष्टस्येतिमिति तर्हि नामादीनि तत्त्वानि निर्दि-
 द्धानि सन्ताह । अनिर्दिष्टेष्विति । वाच्यः शब्दागिराराये-
 र्थः । यदा दृष्टोरप्यादृष्टोरद्वितीयप्रज्ञात्वविषयत्वाविशेषेऽपि
 भाषात्पारमार्थ्याभ्यामप्येकवद्वैतमाहं मन्त्रमिति नामादीनामुत्तरो-
 त्तरभेदविशिष्टाणां सम्मानविधानेनाद्यानादेवविधानेन
 सर्वविद्यामयत्वंमिथ्याशून्यं प्रज्ञाविदः सर्वज्ञत्वं उपलब्धुमु-
 पपन्नान्तरात्मा इत्याह । निर्दिष्टेष्विति । नामादिगङ्गी-
 नैर्मन्त्राणां तात्पर्यान्तरमाह । अपदेति । अपमोऽधिपतरी नामा-
 दीनि प्रज्ञाविशेषात् तद्वैतस्य भूमा खमेव भाषाद्वैतभावः

उ० विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
जनविद्यामेतद्गवोऽध्येमि ॥२॥ सोऽहं भगवो
मनुविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं लेव मे भग-
वद्गृहेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भग-

भा० तत्त्वमिति तदुक्त्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आ-
ख्यायिका तु परविद्यान्वयार्था । कथं नारदो देवर्षिः
कृतकर्तव्यः सर्वपितृषोऽपि मद्यनात्मज्ञत्वाच्छुभोऽप्येव किमु
यत्तद्व्यसन्योऽप्यविष्मन्नुत्तपुण्यातिशयोक्त्यर्थ इति ।
अथवा गान्धर्वादात्मज्ञानादिरतिशयश्रेयःसाधनमसौत्ये-
तत्प्रदर्शनाय मनस्कुमारनारदाख्यायिकाऽऽरभ्यते ।
येन सर्वज्ञानसाधनशक्तिमन्मन्त्रस्यापि नारदस्य देवर्षेः
श्रेयो न यभूव येनोक्तमाभिजनविद्याद्वत्तमाधनशक्ति-
मव्यप्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्समन्कुमार-
मुपममाद श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्रस्थापितं भवति
निरतिशयप्राप्तिसाधनतमात्मविद्याया इति । अधीहि
अधीय भगवो भगवन्निति हि किनोपममाद । अधी-

या० प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तरोऽयं इत्यर्थः । शाराचन्द्रनिदर्श-
नन्यायेन गन्धमग्न्याधिकारिणो ब्रह्मसिद्धिस्वोकारार्थं मध्यमस्या-
धिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादिसङ्गीर्तनमित्युक्तमिदानीमुक्त-
ममेवाधिकारिकमधिकृत्य भूमस्तुत्यर्थं नामादिवचनमिति मत्ता
न्तरमाह । अथवा नामादीति । अथायसम्बन्धमुक्त्वाऽऽस्था-
यिकासम्बन्धमाह । आख्यायिका त्विति । श्रुत्यर्थत्वमेव प्र-
पूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । तथा च परविद्याया

उ० वः शेषामि तं मा भगवान्छोकस्य पारं तारय-
त्विति तश्च होवाच यद्वै किञ्चित्तदध्यगीष्टा नामै-
वेतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

भा० हि भगव इति मन्त्रः । सगत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मनिष्ठं
नारद उपसन्नवान् । तं व्याचक्षेत्पुनश्च होवाच यदात्मवि-
षये किञ्चिद्वैत्यं तेन तत्प्रस्थापनेन मामुपसीदेदमहं
जाने इति ततोऽहं भवतो विज्ञानात्ते तुभ्यमूर्ध्वं वक्ष्यामी-
त्युक्तवति स होवाच नारद ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि ।
यद्वैत्येति विज्ञानस्यष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं
चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादिति चासपुराणं पञ्चमं
वेदं वेदानां भारतपञ्चमार्गां वेदं व्याकरणमित्यर्थः ।
व्याकरणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते ।
पित्र्यं आहुकल्पं । राशिगणितं दैवमुत्पातज्ञानं । निधिं
महाकालादिनिधिज्ञात्वं । वाक्योवाक्यं तर्कज्ञात्वं । एकायनं
नीतिज्ञात्वं । देवविद्यां निरुक्तं । ब्रह्मण ऋग्यजुःसामा-

भा० कृतार्थत्वात्तस्याः स्तुतिरपि विवक्षितेति श्रेयः । अतीताध्याया-
दिषु सदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्या-
शङ्क्य तन्निषेधे सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनं ब्रह्मोक्तुंमा-
ख्यायिका प्रवृत्तेति प्रक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ द्वितीयमा-
ख्यायिकातात्पर्यं प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना ॥ सर्व्वस्यापि ज्ञेयस्य
सर्व्वविज्ञानं सस्य साधनमुत्पादनं तत्र शक्त्या सम्पन्नो वेदवेदाङ्गा-
भिन्नत्वं तस्यापीति यावत् । अस्ति हि नारदस्योक्तमाभिजनं
शम्भु । ब्रह्मणो मानसमुत्पत्तादस्ति कोत्तमकर्मविद्या अस्ति च

उ० वेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो
वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवा-

भा० ख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या शिवाकल्पकन्दसितयस्याः । भूत-
विद्यां भूततन्त्र । चक्रविद्यां धनुर्वेद । नक्षत्रविद्यां ज्योतिष ।
सर्पदेवजनविद्या सर्पविद्यां गारुड । देवजनविद्यां गन्धयुक्ति-
नृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि । एतत्सर्वं हे भगवोऽ-
ध्येमि । सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि
शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मोत्यर्थः । सर्वो हि शब्दोऽभि-
धानमात्रमभिधानं च सर्वं मन्त्रेष्वन्तर्भवति । मन्त्रवि-
देवास्मि । मन्त्रवित्कर्माविदित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणीति हि
वक्ष्यति नात्मविद्यात्मानं वेत्ति ॥ नन्वात्मापि मन्त्रैः प्रका-
शत एवेति कथं मन्त्रविद्यं नात्मवित् । न । अभिधानाभि-
धेयभेदस्य विकारत्वात् । नच विकार आत्मैव्यते । नन्वा-
त्मात्मशब्देनाभिधीयते । न । यतो वाचो निवर्त्तन्ते । यच्च

धा० कृतं सहाचरणमस्ति च अवयवधानादिसाधनादिसाधनशक्तीनां
धर्माधर्ममाधनस्य वा शरीरस्य शक्तेः सम्पत्तिश्च जन्मादयो
निमित्तमस्याभिमानस्य त त्वक्तेति यावत् । इतिशब्दोऽध्या-
याख्यायिकयोः सम्बन्धोक्तिसमाख्यर्थः । यध्ययनेन ज्ञानं लभ्यते ॥
तथा चाधोव्यं प्रापयेत्यर्थः । मन्त्र उपसदनस्येति शेषः । न्यायत
समित्पाणिनिद्विधादिशास्त्रोक्तविधिवशादिति यावत् ॥ यथय
नवाधि पद स्मरणपरतया कथं व्याख्यातमित्याशङ्काह । यद्दे-
त्येति ॥ गन्धयुक्तिं कुटुमादिसम्पादनं ॥ तर्हि सर्व्वञ्च सत
नक्षत्र कृतकृत्योऽसीत्याशङ्काह । सोऽहमिति ॥ कथं मन्त्रवि-
दित्यस्य कर्माविदिति व्याख्यानमित्याशङ्काह । मन्त्रैर्व्यति ॥ ब्रह्म

उ० व्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षेत्र-
विद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवेतन्ना-

भा० नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेः । कथं तर्ह्यैवाधस्तात् आत्मे-
त्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याययन्ति । नच दोषः । देहवति
प्रत्यागात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीनामा-
त्मात्मने प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सदवाच्यमपि प्रत्या-
ययति । यथा सराजिकायां दृश्यमानायां ह्रस्वध्वजपता-
कादिष्ववहितेऽदृश्यमानेऽपि राजन्येव राजा दृश्यत
इति भवति शब्दप्रयोगस्तत्र कोऽसौ राजेति राजविशेष-
निरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्यानोऽन्यस्मिन्नदृश्यमाने-
ऽपि राजनि राजप्रतीतिर्भवेत्तदत् । तस्मात्तोऽहं मन्त्रवि-
त्कर्माविदेवास्मि कर्मा कार्यञ्च सर्वं विकार इति विका-
रश्च एवास्मिनात्मविज्ञात्मप्रकृतिस्वरूपश्च इत्यर्थः । अत
एवोक्तमाचार्यवान् पुरुषो वेदेति । यतो वाचो निवर्तन्त

आ० विदेव नात्मविदित्यत्र विदोऽर्थं बोधयति । नन्विति ॥ मन्त्रवित्त्वेत-
त्प्रकाशात्मवित्त्वमपि स्यात्तदभावे मन्त्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः ।
अभिधानमभिधेयमित्येवं रूपस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादा
त्मनश्च विकारत्वानङ्गोक्तान्मन्त्रप्रकाशत्वाभावात् निवोध इति
परिहरति । नाभिधानेति ॥ आत्मनो विकारत्वाभावेऽप्यभिधेय-
त्वमेष्टव्यमिति शङ्के । नन्विति ॥ श्रुत्यन्तरानुष्ठम्भेन निराचरे ।
नेत्यादिना ॥ आत्मशब्देनात्मनोऽभिधेयत्वाभावे वाक्यशेषादिवि-
रोधः स्यादित्याशङ्कते । कथं तर्ह्येति ॥ आत्मशब्देनावाचास्यात्मन-
स्तेन सत्यमया प्रतिपत्तिसम्भवान्नोपक्रमोपसंहारविरोधोऽस्तीत्यु-
त्तरमाह । नच दोष इति । विशिष्टे गृहीतशब्दो विशेष्ये

उ० मोपास्वेति ॥ ४॥ स यो नामब्रह्मेत्युपास्ते याव-
न्नामो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो

भा० इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । श्रुतमागमज्ञानमस्येव हि यस्मान्नो मम
भगवद्देशेभ्यो युक्तसदृशेभ्यस्तत्त्वतःकामति शोकं ममस्त्वा-
पमस्तार्थबुद्धितामात्मविदित्यतः चेऽहमगात्मविज्ञात् चे
भगवः शोचास्यस्तार्थबुद्ध्या सनाथे सर्वदा तं मा मां
शोकस्य शोकसागरस्य पारं तं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानो-
दुपेन हतार्थबुद्धिमापादयत्वमयं गमयत्वित्यर्थः । तमेव-
मुक्तवन्तं शेषाच्च यदै किञ्चित्दध्यगीष्टा अधीतवानस्यथ-
यनेन तदर्थज्ञानमुपलभ्यते ज्ञातवानसीत्येतन्नामैवेतत् ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः । नाम वै श्रुत्वेदो
यजुर्वेद इत्यादि । नामैवेतत् । नामोपास्तृजज्ञेति ब्रह्मबुद्ध्या ।

भा० प्रत्युक्ते यत्तन्मात्रं परिशिष्टं तदवाचमपि षष्ठ्यया बोधयती-
त्यर्थः । केवलात्मविषयस्याभिशब्दस्य तद्दर्शनमन्तरेण विप्रिय-
त्मादृष्टिमात्रेण कथं प्रयोगः । कथं वा तत्प्रयोगेऽपि विप्रचित्तात्म-
धीरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति । यथेत्यादिना ॥ आत्मनो
मुख्यत्वात् मत्प्रकाशत्वाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥
शब्दार्थज्ञानभावेनात्मविषयं न भवतीत्यनेनाचार्य्यपदेशजनित-
ज्ञानवत् स्वात्मवित्त्वमित्युक्तं तच्च प्रमाणमाह । अथ एवेति ॥
मोपदेशिकज्ञानविषयत्वं तर्हि स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । यत इति ॥
मा तर्हि तवात्मविद्या भूदित्याशङ्क्य शोक्निरित्युपायत्वेन तद-
मेक्षा सूचयति । श्रुतमिति ॥ आत्मज्ञानोदुपेनात्मज्ञानाख्येन
श्रुतेनेति यावत् । कथं मदीयमर्थज्ञानं सर्वं नाममात्रमित्या-
शङ्क्याह । वाचारम्भमिति । उक्तमुपपादयति । नाम चेति ॥
तदुपसंहरति । नामैवेति ॥ केन रूपेणेदं नामादत्तमित्या-

उ० नामब्रह्मेत्युपान्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति
नाम्नो वाव भूयोऽस्त्येति तन्मे भगवोन् ब्रवी-
त्विति ॥ ५॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञा-
पयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्यमिति-

भा० यथा प्रतिमां विष्णुबुद्धोपास्ते तद्वत् । स यस्तु नामब्रह्मेत्यु-
पास्ते तस्य यद्वत्फलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो गतं यावन्नाम्नो
'गोचरं' । तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथा कामचारः काम-
चरणं रत्नम् इव स्तविषये भवति । यो नामब्रह्मेत्युपास्ते
ऋग्वेदं चारः । किमस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयोऽधिकतरं
यद्वत् ऋग्वेदमन्यदित्यभिप्रायः । सनत्कुमार आह नाम्नो
वाव भूयोऽस्तेत्युक्ते । आह यद्यस्ति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ १ ॥

वाग्वाव । वागितोन्द्रियजिह्वामूनादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं
वर्णानामभिव्यञ्जकं । वर्णस्य नामेति नाम्नो वाव भूयसेत्युच्यते ।

आ० शङ्काह । नामेति । उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन दृष्टयति ।
यथेति । नाम्नि ब्रह्मदृष्टोपास्तमाने किं स्यादित्याह । स
यस्त्विति । यो नामेत्यादिवाक्यस्य धीनशक्त्यमित्याशङ्काह । यो
नामेति ॥ १ ॥

१ वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वाटनासोरेकत्वाद्याप्यथापक्तत्वा-
नुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे । वागितोन्द्रियमिति । जिह्वामू-
नादिष्वित्यादिशब्देनोक्तः कण्ठशिरोदन्तौष्ठनासिकातालानि स्ते-
ह्यन्ते । वागिन्द्रियस्य वर्णस्योऽभिव्यञ्जकस्य भूयस्तेऽपि नामस्तु
भूयस्तं कुतस्त्यमित्याशङ्काह । वर्णस्येति । तथोक्तं त्रयस्यैकभावे

उ० हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं
 देवं निधिं वाक्रोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-
 विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
 जनविद्यां दिवश्च पृथिवीश्च वायुश्चाकाशश्चापश्च
 तेजश्च देवांश्च मनुष्यांश्च पशुंश्च वयांश्च
 च तृणवनस्पतींश्चापदान्याकीटपतङ्गपिपांलकं
 धर्मश्चाधर्मश्च सत्यश्चानृतश्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञश्चाहृदयज्ञश्च यज्ञे वाङ्माभविष्यन् धर्मो ना
 धर्मो ब्रह्मापिष्यन् सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न
 हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवेतत्सर्वं विज्ञापयति
 वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते
 यावद्वाचो गतुं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय

भा० कार्याह्नि कारणं भूयो इह लोके । यथा पुत्रात्पिता तद्वत् ।
 कथं च वाङ्माभो भूयसीत्याह । वाग्वा च्छब्देद विज्ञापय-
 त्वायमृग्वेद इति । तथा यजुर्वेदमित्यादि समान । हृदयज्ञ
 हृदयप्रिय । तदिपरीतमहृदयज्ञ । यद्यदि वाङ्माभवि-
 श्यद्वागभावेऽप्यापनाभावस्तदर्थं यवणाभावस्तच्छ्रवणाभावे
 धर्मादि न व्यज्ञापिष्यन् विज्ञातमभविष्यदित्यर्थः । तस्मा-

या० ऽपि कथं व्याख्यापकत्वमित्याशङ्क्याह । कार्याऽतीति । वाचो
 नाज्ञो भूयस्त्वप्रत्यपूर्वकं प्रपञ्चयति । कथं चेत्यादिना । इत्यत्र
 वाचो भूयस्त्वमृष्यमित्याह । यद्यदीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

उ० इतिवाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे
वा कोले द्वे वाक्षे मुष्टिरनुभवत्येवं वाचश्च नाम
च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रा-
नधीर्यायेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते

भा० दागेवैतच्छब्दोच्चारणेन सर्वं विज्ञापयत्यतो भूयसी वाङ्मा-
त्रस्तस्मादाद्यं ब्रह्मेत्युप्रासः । समानमन्यत् ॥ २ ॥

मनो मनस्यनविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्वि-
मनस्यनव्यापारवदाद्यं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाचमनस-
न्तर्भवति । यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो
भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वामलके फले द्वे वा कोले
वदरफले द्वे वाक्षे विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्ते
फले व्याप्नोति मुष्टौ हि तेऽन्तर्भवतः । एवं वाचश्च नाम
चामलकादिवन्मनोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन् काले
मनसान्तःकरणेन मनस्यति मनस्यन् विवक्षाबुद्धिः कथं
मन्त्रानधीयीषोऽचारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वायाधीते तथा

था० तस्या भूयस्त्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ स यो वाच-
मित्याद्यन्यदित्युच्यते ॥ २ ॥

मन शब्दस्य उत्तिमात्रविषयात् आवश्यक्यति । मन इति ॥
कथं तस्य वाचो भूयस्त्व तदाह । तद्वीति ॥ वाचो मनस्यन्त-
र्भवेऽपि कुतो मनस्यन्तस्या भूयस्त्वं तदाह । यच्चेति ॥ मनसो
वागादेर्यातिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतश्च मनसो

उ० पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमञ्च लोकममु-
 शेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको
 मनो हि ब्रह्म मन उपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
 मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गत तत्रास्य
 यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपा-
 स्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो
 वाय भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति
 ॥ २ ॥ ३ ॥

भा० कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वा कुरुते पुत्राश्च
 पशूश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छा कृत्वा तन्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथे-
 च्छते पुत्रादीन् प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेमच्च लोकममुश्चेपा-
 येनेच्छेयमिति तन्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति ।
 आत्मन कर्त्तव्यं भोक्तृत्वं प्रति मनसि नान्यथेति । मनो-
 ह्यात्मेत्युच्यते मनो हि लोकः । सत्येव हि मनसि लोको
 भवति तन्प्राप्त्युपायानुष्ठानेति । मनो हि लोको यन्मात-
 र्मात्मनो हि ब्रह्म । यत एव तन्मात्मन उपास्तेति । स यो
 मन इत्यादि समानः ॥ ३ ॥

धा० उक्तं भूयस्तमित्याह । यदेति । विवक्षाबुद्धिर्मां करोतीति
 श्रेयः । इच्छेयेतीच्छा इत्येति श्रेयः । तस्यात्मनमुपपादयति ।
 आत्मन इति । तस्य लोकात् साधयति । सत्येवेति । १ ॥

उ० सङ्कल्पो वाच मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयते
 ऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति
 नाम्नि मन्त्रा एवं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥१॥
 तानि ह वेतानि सङ्कल्पेकायनानि सङ्कल्पात्म-

भा० सङ्कल्पो वाच मनसो भूयान् । सङ्कल्पोऽपि मनस्यनव-
 दन्त करणवृत्ति कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयविभागेन समर्थन ।
 विभागेन हि समर्थिते विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनस्यनानन्तर
 भवति । कथ । यदा वै सङ्कल्पयते कर्त्तव्यादिविषयान्
 विभजते इदं कर्त्तुं युक्तमिति । अथ मनस्यति मन्त्रानधी-
 चोयेत्यादि । अथानन्तर वाचमीरयति मन्त्राद्युच्चारणे ।
 ताच्च वाच उ नाम्नि नाम्नीचारणनिमित्त विवक्षा कृतेर-
 यति नाम्नि नामसामान्ये मन्त्रा शब्दविशेषा सन्त एक
 भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थ । सामान्येहि विशेषोऽन्तर्भवति । मन्त्रेषु
 कर्माण्येक भवन्ति । मन्त्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते
 नामन्त्रकमस्ति कर्म । यद्धि मन्त्रप्रकाशनेन सञ्चक्षणाक

षा० सङ्कल्पशब्दार्थमाह । सङ्कल्पोऽपीति ॥ का सान्त करणवृत्तिर्या
 सङ्कल्पशब्दितेत्याशङ्क्याह । कर्त्तव्येति ॥ द्विविधे विषये विभा-
 गेन समर्थितेऽपि कथं यथोक्तस्य सङ्कल्पस्य मनसो भूयत्वमि-
 त्याशङ्क्याह । विभागेन हीति ॥ सङ्कल्पस्य कारणत्वान्नमनसश्च
 कार्यत्वादतो भूयत्वमित्यर्थ ॥ कार्यकारणभाव तयोराकाङ्क्षा
 पूर्वकं यत्कीकरोति । कथमित्यादिना । मनस्य सत्ताशाब्दाधो
 ऽन्तरभावविशेष दर्शयति । ताच्चेति ॥ नाम्नि मन्त्राणाम-
 न्तर्भाव समर्थयति । सामान्ये हीति ॥ कथं मन्त्रेष्वन्यत्पक्ष
 प्रकृत्यामन्तभावस्तथाह । मन्त्रेति । कथं कर्म नामन्त्रकमस्ती

उ० सङ्कल्पने प्राणानां संकुप्ये मन्त्राः सङ्क
मन्त्राणां सङ्कुप्ये कर्माणि सङ्कल्पने वाम्
सङ्कुप्ये लोकः सङ्कल्पते लोकस्य सङ्कुप्ये स
सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥

भा० द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी नित्यं लक्ष्येते ।
तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च एतावपि सङ्कल्पं दत्त-
वत्याविव । तथा समकल्पतामापद्य तेजश्च स्वेन रूपेण
नित्यं लानि लक्ष्यन्ते । यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां सङ्कुप्ये
सङ्कल्पनिमित्तं वर्षं सङ्कल्पते समर्थं भवति । तथा वर्षस्य
सङ्कुप्ये सङ्कल्पनिमित्तमक्षं सङ्कल्पते । दृष्टेर्दृष्टं भवत्यन्नस्य
सङ्कुप्ये प्राणाः सङ्कल्पन्ते । अन्नमया हि प्राणा अन्नोपपद्यन्ते
अन्नं दामेति हि श्रुतिस्तेषां सङ्कुप्ये मन्त्राः सङ्कल्पन्ते ॥
प्राणवान् हि मन्त्रानधीते नावसो मन्त्राणां हि सङ्कुप्ये
कर्माणि हिोत्रादीनि सङ्कल्पन्तेऽनुष्ठीयमानानि मन्त्र-

था० इतश्च सङ्कल्पस्याप्यस्ति महत्त्वमित्याह । समकल्पतामिति ।
यतो द्यावापृथिव्यादियु महत्त्वपि सङ्कल्पानुवर्तितेऽप्यतोऽपि
तस्य महत्त्वं प्रपद्यते न केवलं कारणत्वादेवेत्यर्थः ॥ इतश्च तस्य
महत्त्वेन दम्यमित्याह । तेषामिति ॥ दृष्टेर्दुर्लभादिकार्यत्वात्त-
दीयरुद्रत्पस्य तन्निमित्तत्वोपपत्तस्य भूयन्त्वसिद्धिरित्यर्थः ।
दृष्टिवशादन्नं समर्थं भवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रमादयति । दृष्टे-
र्हीति । अन्नाधीनं प्राणसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह । अन्नमया हीति ।
आपोमयः प्राण इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशङ्क्याह । अन्नो-
पपद्यन्ते इति । तत्र वाजसनेयकश्रुतिं प्रमादयति । अन्नमिति ॥

उ० स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते सङ्कुप्तान् वै स लोका
न्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽयथमानान-
यथमानोऽभिसिध्यति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य
यथा कामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते

भा० प्रकाशितानि समर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकः
फलं सङ्कल्पते । कर्मकर्मसमवायितया समर्थो भवतीत्यर्थः ।
लोकस्य सङ्कल्प्यै सर्वं जगत्सङ्कल्पते स्वरूपावैकल्याय ।
एतद्धीदं सर्वं जगद्यत्फलावसानं तत्सर्वं सङ्कल्पमूलं । अतो
विशिष्टः स एव सङ्कल्पः । अतः सङ्कल्पमुपास्तेत्युक्त्वा फल-
माह तदुपासकस्य । स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्यापास्ते
कृतान् वै धावास्तेमे लोकाः फलमिति कृतान् समर्थितान्
सङ्कल्पितास्य विद्वान्धुवान् नित्यान् । अत्यन्ताधुवापेक्षया
धुवस्य स्वयं । लोकिनो ह्यधुवले लोके भुवस्तृप्तिर्यथेति भुवः
सन् प्रतिष्ठितानुपकरणसम्पन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः

आ० प्राणाना मन्वाध्ययनकारणत्वं व्युत्पादयति । प्राणवानिति ॥ ततो
मन्त्रप्रज्ञाश्रितकर्मवशादिति यावत् । कर्मफलवशाज्जगतं सर्व-
स्यावैकल्येऽपि कथं सङ्कल्पस्य महत्त्वमित्याशङ्क्याह । एतद्धीति ॥
तन्महत्त्वे फलितमाह । अत इति ॥ आत्मातिरिक्तानां लोकानां
कथं नित्यत्वमत आह । अत्यन्तेति ॥ लोकानामेवं ध्रुवत्वमुच्यता कि-
मिति लोकिसन्नदुष्यते तत्राह । लोकिनो हीति ॥ कथमुपकरणेषु
प्रतिष्ठितशब्दे भवतीत्याशङ्क्याह । पशुपुत्रादिभिरिति । याव-
त्सङ्कल्पस्येत्यादिभ्युक्तेः । विषयसङ्कोचं दर्शयति । आत्मन इति ॥
सङ्कल्पस्य यावद्दोषरक्षणस्य कामचारो भवतीति सम्बन्धः ।
निरङ्गुशे सङ्कल्पशब्दे का हानिरित्याशङ्क्याह । उच्यतेति ॥ यदि

उ० ऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भूय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयो-
 ऽस्तोति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥
 चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ
 सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु

भा० प्रतितिष्ठतीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आत्मीयोप-
 करणसम्पन्नोऽप्ययमानानभिचादिचासरहितानव्ययमानश्च
 स्वयमभिसिद्धत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्सङ्कल्पस्य गतं
 सङ्कल्पगोचरः तत्रास्य यथा कामचारो भवति ।
 आत्मनः सङ्कल्पस्य न तु सर्वेषां सङ्कल्पस्येति । उत्तर-
 फलविरोधात् । यः सङ्कल्पं प्रप्नोत्युपास्तेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयोऽस्मि । चित्तं चेतयित्वं प्राप्त-
 कास्तानुरूपबोधवत्त्वं अतीतानागतविषयप्रयोजननिरू-
 पणसामर्थ्यञ्च तत्सङ्कल्पादपि भूयः । कथं । यदा वै
 प्राप्तं बल्विदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाय वापो-
 हाय वाऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

था० सङ्कल्पमानस्य गोचरे सङ्कल्पोपासकस्य कामचारो भवति तर्हि
 सर्वसङ्कल्पस्य विधिचित्तया सर्वगोचरत्वसम्भवाद्यानचित्तस्य
 गतिमित्यादिना वक्ष्यमाणफल विरुद्धोक्त नहि सङ्कल्पोपासनादेव
 सर्वस्मिन्पक्षे सिद्धे चित्ताद्युपासन सत्पत्वं वा पृथक्कथयितुम्-
 चित्तं । यतो यावत्सङ्कल्पस्येत्यादि अनेकस्तद्बोधो युक्त इत्यर्थः ॥१॥

चित्तशब्दस्य मन शब्देन पुनरुक्तिं परिहरति । चित्तं चेतयित-
 यमिति । तस्यात्मत्व व्यावर्तयति । प्राप्तेति ॥ इदं बल्वेवं प्राप्त-
 मिति प्राप्तकालवस्तुनो बल्वनुदोषी चेतनास्यो दृष्टिविशेषस्तदत्वं
 चित्तमित्यर्थः । अतीतं भोजनवृत्तिसाधनं दृष्टं भोजनत्वात् ।

उ० नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु
कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैका-
यनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्मा-
द्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवेन-
माहुर्दयं वेद यद्वाऽयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादि-
त्यथ यद्यल्पविद्वितवान् भवति तस्मा एवेत-
मुपपन्ने चित्तं ११ एवेषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं
प्रतिष्ठा चित्तमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यच्चित्तं ब्रह्मेत्यु-

भा० तानि सङ्ख्यादीनि कर्मफलान्तानि चित्तैकायनानि
चित्तात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्त-
स्थितान्यपि पूर्ववत् । किञ्च चित्तस्य माहात्म्यं । यस्मा-
च्चित्तं सङ्ख्यादिमूलं तस्माद्यद्यपि षड्विद्वज्जगत्तादि-
परिज्ञानवान् सन्नचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयित्वसाम-
र्थ्यविरहितो भवति त निपुणो लौकिको नायमस्ति विद्व-
मानोऽयसत्सम एवेत्येवमाहुः । यथाय किञ्चिच्छास्त्रादि
वेद श्रुतवाक्यदण्डसदृशैवेति कथयन्ति । कस्मात् । यद्यपि
विद्वान् स्यादित्यनेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमप्य-

था० आगामिनोऽपि तस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूपयसामर्थ्यं चित्त-
मिति प्रसिद्धमित्याह । अतीतेति । यथोक्तस्य चित्तस्य सङ्ख्यादु-
पपन्नं । प्राप्तमपूर्वत्वं श्रुत्यादयति । कथमित्यादिना । सङ्ख्याप्रकारस्य
यदादृशति । पूर्ववदिति । यथा सङ्ख्यास्य निमित्तत्वे सति कृत्य-
धर्मधिकरणत्वं युक्तं । तथा चित्तस्य विभक्तस्य सङ्ख्यादिषु निमि-
त्तत्वेऽपि कृत्यधर्ममेव तदधिकरणत्वमाह । गानीति । इतस्य

३० पास्ते चित्तान् वै स लोकान्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान्
 प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति या-
 वद्विषयस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यच्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवच्चित्ताद्भूय इति
 चित्ताद्वाव भूयोऽस्तोति तन्मे भगवान् ब्रवी-
 त्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी
 ध्यायतीवान्नरिहं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवापो

भा० श्रुतमेवेत्याहुः । अथवाऽल्पविदपि यदि चित्त-
 वान् भवति तस्मा एतस्मै तदुक्तार्थयद्दृष्ट्वायैवोतापि
 शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति । तस्माच्च चित्तं क्षेत्रज्ञं सङ्कल्पा-
 दीनामेकाग्रमभित्यादि पूर्ववत् । चित्तानुपचित्तान् बुद्धि-
 महुरैः स चित्तोपासको भुवानित्यादिचोक्तार्थः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवता-
 द्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययमन्तानः ।

धा० चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । यद्यपि ब्रह्मशास्त्रार्थ-
 परिज्ञानवान् तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना ॥ अचित्तस्या-
 सत्त्वमत्वं श्रुतवैयर्थ्येत्वेत्युक्तं अग्रद्वारा विरुणोति । कस्मादित्या-
 दिना । श्रुतमपीत्यभिप्रेत्यादिना सत्त्वं गृह्यते । चित्ताभावे श्रुतादेर्वैय-
 र्थ्यात्तथा तदैशिष्ट्यमादिरुमिदानीं तदैशिष्ट्ये हेत्वन्तरमाह । अथ-
 वेति ॥ चित्तवतोक्तार्थयद्दृष्ट्वायैवोतापि श्रोतुमिच्छा लोकस्य भवतीत्यत्र
 हेतुमाह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

किं तद्व्यानमित्यपेक्षायामाह । ध्यानं नामेति । अचलत्वं
 साधयति । भिन्नजातीयैरिति ॥ अर्थं तस्य चित्ताद्भूयस्त्वमित्या-

उ० ध्यायतीव पर्वता ध्यायतीव देवमनुष्यास्तस्माद्य
इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादां-
शा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः क्लृप्तः पिशुना
उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशा
इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो

भा० एकायतेति यमाहुः । दृश्यते च ध्यानस्य माहात्म्यं
फलतः । कथं । यथा योगो ध्यायन्निश्चलो भवति ध्यान-
फललाभे । एवं ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् । देवाश्च मनु-
ष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवमनुष्याः शमादि-
गुणसम्पन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहातीत्यर्थः । यस्मा-
देवंविशिष्टं ध्यानं तस्माच्च इह लोके मनुष्याणामेव
धनैर्विद्यया गुणैर्वा महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादि-
महत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानस्मा-
पादानमापादो ध्यानफललाभ इत्येतत्तस्मांगोऽवयवः

आ० शब्दानेकायतादीषोपहतस्यातीतादिष्वनिरूपणेन सामर्थ्या-
दर्शनादेकायतारूपो ध्यानपदार्थस्तेतयिष्ठत्वात्तस्य कारणात्ततो
भूयानेवेत्यभिप्रेत्याह । एकायतेति । इत्यस्मात्तस्य भूयस्त्व-
मित्याह । दृश्यते चेति । फलदारा तस्माहात्म्यं प्रपूज्यं दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना । गौरवपरिहारार्थं पदान्तर-
माह । मनुष्या इवेति । मनुष्याणामेव सता कुतो देवत्वमित्या-
शङ्क्याह । शमादीति ॥ ध्यानफलं नैश्वर्यं तन्महत्त्वं पृथिव्यादिषु
दृष्टं तथाच तद्वैशिष्ट्यमित्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह । यस्मा-

उ० ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्धानस्य गतं तत्राम्
 कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते-
 भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्भाव भूयोऽस्तीति
 तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० कला काचिद्धानफललाभकलावन्त इवेत्यर्थः । ते भवन्ति
 निश्चला इव लक्ष्यन्ते न चुद्रा इव । अथ ये पुनरन्याः
 चुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्त-
 विपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः पर-
 दोषोद्भासका उपवादिनः परदोष सामीप्ये युक्तमेव
 बद्धिं शील चेपां ते उपवादिनश्च भवन्ति । अथ ये
 महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्याम् प्रति भवन्तीति
 प्रभवो विद्याचार्यराजेश्वरादयो ध्यानापादाशा इवे-
 त्याद्युक्तार्थः । अतो दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतो भूय-
 क्षित्तादतसादुपास्तेत्याद्युक्तार्थः ॥ ६ ॥

ष्या० दिति ॥ धनादिभिर्महत्त्वे हेतुमुत्कृष्टं कर्मेति यावद्धानस्यापा-
 दनमनुष्ठान तेन तत्फललाभो लक्ष्यते तस्याशो श्रेष्ठामक्ति ते तथा
 ध्यानफललाभकलावत्त्वमेव स्फुटयन्ति । निश्चला इति ॥ एवका-
 रार्थमाह । नेति ॥ महत्त्वं पुरुषेषु ध्यानफलानुवृत्तिर्दृष्टेत्यन्वय-
 मुक्ता व्यतिरेकमाह । अथेति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमुपसह
 रति । अथ ये महत्त्वमिति ॥ महत्त्वं नैखल्यदर्शनमत शब्दार्थः ॥
 महत्त्वफलमाह । अत इति ॥ ६ ॥

उ० विज्ञानं वाच ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
 विजानाति यजुर्वेदं१ सामवेदमाथर्वणं चतु-
 र्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पितृय१
 राशि देवं निधिं वाकोवाक्पमेकायनं देवविद्यां
 ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्या१
 सर्पदेवजनविद्यां दिवंश्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाका-
 शञ्चापञ्च तेजश्च देवा१श्च मनुष्या१श्च घया१सि
 च तृणवनस्पतीञ्क्षापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकां
 धर्मश्चाधर्मश्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञश्चाहृदयज्ञश्चान्नञ्च रसञ्चेमञ्च लोकममुञ्च
 विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्येति ॥ १ ॥

भा० विज्ञानं वाच ध्यानाद्भूयः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषय
 ज्ञानं ध्यानं तस्य च कारणत्वाद्वाचानाद्भूयस्त । कथं च
 तस्य भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानेन च यद्वेदं विजानाति
 ऋग्वेद इति प्रमाणतया यद्यार्थज्ञानं ध्यानकारण ।
 तथा यजुर्वेदमित्यादि । किञ्च पद्यादियं धर्मोऽधर्मो
 शास्त्रमिद्वौ साध्वमाधुनौ लोकतः स्मार्त्तं वा दृष्टविषयश्च
 मयि विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः । तस्माद्युक्तं ध्यानादि-

पा० विज्ञानस्योक्तभूयस्तं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना ।
 यद्यपि प्रमाणातया तद्व्याप्तं शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथापि कथं तस्य
 भूयस्तन्वाह । यस्येति । इतश्च तस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह ।
 हिचेति । भूयस्तत्त्वमाह । यत इति । विज्ञानशब्दयोगेऽर्थभेद

उ० स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स
 लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य
 गत तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं
 ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
 विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
 त्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानव-
 तामेवो बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्य-
 थोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिवरिता भवति

भा० ज्ञानस्य भूयस्त्विति । अतो विज्ञानमुपास्तेति । शृणुपासनफल
 विज्ञानवत । विज्ञानं येषु लोकेषु तांस्विज्ञानवतो
 लोकान् ज्ञानवताभिसिद्ध्यति प्राप्नोति विज्ञानं शास्त्रा-
 र्थविषयं ज्ञानमन्यविषयनैपुण्यं तद्विद्विर्युक्तान् लोकान्
 प्राप्नोतीत्यर्थः । यावद्विज्ञानसेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूय । बलमित्यन्वेषयोगजनित
 मनसो विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्यं । अनशनादुगादीनि
 न वै मा प्रतिभान्ति भो इति श्रुते । शरीरेऽपि तदेवेत्या-
 नादिसामर्थ्यं विज्ञानवतां शतमप्येकं प्राणी बलवाना-

था० कथयति । विज्ञानमिति । तथापि लोकानामचेतनानां कुतश्च
 दुभयाश्रयत्वमित्याशङ्क्याह । तद्विद्विरिति ॥ ७ ॥

यथोक्ते बलशब्दार्थं श्वेतकेतुवाक्यं प्रमाणयति । व्यनशनादिति ।
 कथं तर्हि शरीरसामर्थ्यं बलशब्दप्रयोगस्तत्राह । शरीरेऽपीति ।

उ० परिचरनुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता
 भवति मन्त्रा भवति वोद्धा भवति कर्ता भवति
 विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बले-
 नाश्वरिणं बलेन द्यौर्वलेन पर्वता बलेन देवम-
 नुषा बलेन पशवश्च वयाँसि च तृणवनस्पतयः
 श्वापदान्यावोऽपतङ्गपिपोल्लव्हां बलेन लोकस्ति-
 ष्ठति बलमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते
 यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति

भा० कल्पयते यथा हस्ती । यतो समुत्थाणां गतं समुदितमपि ।
 यस्मादेवमन्त्राद्युपयोगनिमित्तं यत्नं तस्मात्स पुरुषो यदा
 यत्नी यत्नेन तद्दान् भवत्यधोत्यातोत्यामस्य कर्त्तव्यं तत्तिष्ठंश्च
 गुरुणामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रूषायाः
 कर्त्ता भवति परिचरनुपसत्ता तेषां समीपगोऽन्तरङ्गः
 प्रियो भवतीत्यर्थः । उपसीदंश्च मामीयं गच्छन्नेकाग्रत-
 याऽऽपार्यंश्चान्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तत-
 स्तदुक्तस्य श्रोता भवति । तत इदमेभिस्तुमेधमुपपद्यते
 इत्युपपत्तितो मन्त्रा भवति मन्त्रानय वोद्धा भवति ।

या० तदेवेत्यप्रोपयोगजनितमेवेत्यर्थः । न केवलं कारणत्वादेव बलं
 विद्यानाद्वयत्वं । किन्तु प्रत्यक्षं तस्य यतो भूयस्त्वमिच्छाह ।
 विज्ञानवतामिति । तस्माद्ब्रह्मस्य विद्यानाद्वयत्वमिति श्रेयः । समु-
 १ दतमपि कल्पयते तद्यान्यत्रापि द्रष्टव्यमिति सम्मत्तः । यस्मादेवं
 बलस्य कारणत्वं विज्ञानस्य च कार्यत्वं तस्मात्तत्तद्वयस्त्वमिच्छेत-

उ० यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति
बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीनी-
श्रीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽवोक्षा
ऽवर्तीऽचिन्ता भवस्यथाऽनुस्यार्ये द्रष्टा भवति

भा० एवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ताऽनु-
ष्ठाता भवति विज्ञाताऽनुष्ठानफलस्थानुभविता भवती-
त्यर्थः । किञ्च बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठती-
त्याद्युज्ज्वल्य ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयः । यल्लहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बल-
हेतुत्वमित्युच्यते । यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चि-
द्दशरात्रीनीश्रीयात्तोऽन्नेपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्या
म्रियते न चेन्म्रियते यद्यु ह जीवेत् । दृग्गन्ते हि मासमप्य-
नन्नन्तो जीवन्तोऽथवा सजीवन्नप्यद्रष्टा भवति गुरोरपि
तत एवाश्रीतेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्व्वं भवति । अथ यदा
बलहन्यहान्यनशितो दर्शनादिक्रियास्त्वसमर्थः सन्नन्नस्थायी

था० सिन्नर्थे कार्यकारणभावमेतयोरुपपादयति । यस्मादित्यादिना ।
इतश्च बलस्य भूयस्त्वगोष्ठ्यमित्याह । किञ्चेति ॥ ८ ॥

अथवा यदि सोऽभुज्जानोऽपि कथञ्चिज्जीवेत्तदा जीवन्नपि
सोऽद्रष्टेति सम्बन्धः ॥ कथमन्नशून्यस्य जीवनमित्याशङ्क्याह । दृ-
ग्गन्त इति ॥ अन्नेपयोगाभावे बलहानिरिति व्यतिरेकमुक्त्वा तदु-
पयोगे बलं भवतीत्यन्वयं व्याचष्टे । अथवेति ॥ अथात्रस्यायै इत्यपि

उ० श्रेता भवति मन्त्रा भवति बोद्धा भवति कर्ता
भवति विज्ञाता भवत्यनुमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
ऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽनुवतो वै स लोकान् पानवतो-
ऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा काम-
चारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो-
ऽन्नाद्भ्य इत्यन्नादाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः सा यस्य विद्यते
सोऽन्नस्य आयी । आच इत्येतद्वर्ण्यत्ययेनेकारस्य व्यत्ययेन
ईकारान्तत्वेन । अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवाप्रोक्त्येव-
मेवार्थस्तत्र चेत्तुमाह । आयै इत्येदिति । ऐकारस्य
वर्णस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेनैवेत्यर्थः । इत्येतद्वर्ण्यत्य-
येन अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवार्थः । द्रष्टेत्यादि-
कार्यश्रवणात् ॥ दृश्यते ह्यग्नौपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न
तदप्राप्तावतोऽन्नमुपास्तेति ॥ फलं चाश्वतः प्रभृताग्नान्मे स
लोकान् पानवतः प्रभृतोदकाद्यान्पानयोर्नित्यसम्बन्धा-
ल्लोकानभिसिध्यति । समानमन्यत् ॥ ८ ॥

भा० पाठोऽस्ति तत्राग्न्याय इत्येतदेव पदमग्नस्य प्राप्तिपरतया व्याख्ये-
यमेकारमीकारत्वेन विपरिणम्य इत्युक्त्याग्नौचारादित्याह ।
आय इत्येतदिति ॥ द्रष्टा योतेत्यापन्नकार्यस्य श्रवणादपि
पाठान्तरमग्नप्राप्तिपरतया व्याख्येयमित्याह । द्रष्टेत्यादीनि ।
कथं तदग्न्यर्थमित्याशङ्क्यान्वदध्यतिरेको दर्शयति । दृश्यते
इति ॥ ८ ॥

उ० पास्तेऽस्ति भगवोऽद्यो भूय इत्यद्वयो वाव भूयो
 ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १० ॥

तेजो वा अद्यो भूयस्तद्वा एतदायुमुपगृह्या-
 काशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति
 वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वा
 ज्यापः सृजते तदेतदूर्द्धाभिश्च तिरस्त्रीभिश्च विद्यु-
 न्निरहादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति
 वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयि-

भा० ऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति स सर्वान् काम्यान्मूर्त्तिमतो
 विषयानित्यर्थः । असम्भवत्वाच्च तत्रैरन्मूपाधनात्तुप्तिमांश्च
 भवति । समानमन्यत् ॥ १० ॥

तेजो वाऽद्यो भूयः । तेजसोऽप्कारणत्वात् । कथमप्-
 कारणत्वमिति याच्यते । यस्मादयोनिस्रोतस्य सप्ताक्षदा एतत्तेजो-
 वायुमाद्युष्मावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाश-
 मभिव्याप्नुवन्नपति यदा तदाऽऽलौकिका निशोचति
 सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षिष्यति
 वै इति । प्रमिद्धं हि लोके कारणमुभयगतं दृष्टवतः
 कार्यं भविष्यतीति विज्ञानं ॥ तेज एव तत्पूर्वमात्मान-

था० त्वादन्तरिक्षादेरन्मयत्वमवसेयं । यदा सर्वंमूर्त्तात्मकचमपसंह-
 रति । इत्यादीति ॥ १० ॥

इतिशब्दस्तदाऽऽरब्धेन सम्बध्यते । वैशब्दायं दर्शयति । प्रसिद्ध
 मिति । अप्तेजसोऽक्षरं कार्यकारणत्वं उपजीव्य फलितमाह । तेज
 स्येति । अप्तेजसोर्विधान्तरेण कार्यकारणभावं दर्शयति ।

उ० त्वाऽथापः सृजते तेज उपास्वेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोका-
न्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिद्ध्यति यावत्तेजसो
गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो
वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥
२ ॥ ११ ॥

भा० मुहूर्तं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्सुष्टुत्वाद्भूयो-
ऽब्रह्मसेजः । किञ्चान्यत्तदेतस्तेज एव स्तनयिद्रुरूपेण वर्ध-
येतुमंभवति । कथं ऊर्द्धाभिर्योर्द्धगाभिर्विद्युद्भिस्त्रिरस्यो-
भिर्य तिर्यग्गताभिर्य महाद्वादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति ।
तंस्मान्तद्दर्शनादाऊर्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्धि-
यति वा इत्याद्युक्तार्थमतस्तेज उपास्तेति । तस्य तेजस
उपासनफलं तेजस्वी वै भवति । तेजोयत एव च लोकान्
भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् वाह्यानाध्यात्मिकान-
श्चानाद्यपहततमस्कान् अपनीतवाह्याध्यात्मिकादितम-
स्कानभिसिद्ध्यति । अर्थमन्यत् ॥ ११ ॥

भा० किञ्चान्यदिति । तदेवोपपादयति । ऊर्द्धाभिरिति । तेजसो
भूयन्त्वफलमाह । तेज इति । तमशब्दार्थमाह । वाह्येति ।
वाह्यन्तमः शार्वाङ्गं प्रनिष्ठमाध्यात्मिकमज्ञानरागादि तदुभयमप-
हततमस्कानित्यत्र तमशब्दितमित्यर्थः ॥ अपहतशब्दार्थमाह ।
अपनीतेति ॥ ११ ॥

उ० आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्या-
चन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाद्ध्य-
त्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे
रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आका-
शमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥ स य
आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्
प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरुगायवतोऽभिसिद्ध्यति या-

भा० आकाशो वाव तेजसो भूयान् । वायुसहितस्य तेजसः
कारणत्वाद्वायो वायुमावृष्ट्येति तेजसा सहोक्तो वायु-
रिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः कारणं हि लोके कार्या-
भूयो दृष्टं । यथा घटादिभ्यो मृत्तयाकाशो वायुसहितस्य
तेजसः कारणमिति ततोऽपि भूयान् । कथमाकाशे वै
सूर्याचन्द्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निर्य तेजो-
पायाकाशेऽन्तः । यच्च यत्नान्तर्वर्ति तदन्तं भूय इतरत् ।
किञ्चाकाशेनाद्ध्यति चान्यमन्य आकृतयेतर आकाशेन
शृणोत्यन्योक्तञ्च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते
क्रीडत्यन्योन्य सर्व्वमाथा न रमते आकाशे बध्नादिवियोगे
आकाशे जायते न मूर्त्तेनावृष्ट्ये । तथाकाशमभिल-

था० वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति वक्तव्ये कथं तेजसो भूया
निष्कृतमत आह । वायुरिति । कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य
वायुसहितातेजसो भूयन्त्वमित्याशङ्क्याह । कारणं हीति ।
तेजसो वायुसहिताराकाशस्य भूयन्त्वं प्रत्यक्षं प्रकारान्तरेण
दर्शयति । अथमित्यादिना । इत्याकाशस्यास्ति भूयन्त्वमित्याह ।

उ० वदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
य आकाशं ब्रूतेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय
इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आ-
सीरन् स्मरन्तो नैव ते कश्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्
विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ

भा० व्याकुरादि जायते न प्रतिलोमं । अत आकाशमुपास्त्र ।
फलं शृण्वाकाशवतो वै विस्तारयुक्तान् स विद्वान् लोकान्
प्रकाशवतः । प्रकाशाकाशयोर्नित्यसम्बन्धात्प्रकाशवतश्च
लोकानसम्बाधान् सम्बाधनं सम्बाधः सम्बाधोऽन्योन्य-
पीडा तद्द्रष्टितानसम्बाधानुद्गायवतो विकीर्णगतोन्वि-
क्षीर्णप्रचारान् लोकानभिगच्छति । यावदाकाशस्येत्या-
द्युक्तायं ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयः । स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः ।
स आकाशाद्भूयानिति द्रष्टव्यं । लिङ्गव्यत्ययेन स्मर्तुः ।
स्मरणे हि सत्याकाशादिमर्षमर्थवत्स्मरणवतो भोग्यत्वात् ।
अस्ति तु स्मरणे सद्यसदेव । सत्त्वकार्याभावात् । नापि

भा० विधेति । तद्भूयन्त्यप्रथमाह । अत इति । अथमाकाशोपासकस्य
प्रकाशस्यातपोप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । प्रकाशाकाशयोरिति ॥ १२ ॥
अमुंसकानिद्रं श्रुतं मुनिप्रत्येन अयं व्याख्यातमित्याशङ्क्या मुनि-
द्रोपप्रथममाशङ्क्याह । लिङ्गव्यत्ययेनेति ॥ अयं मुनः स्मरन्त्याका-
शाद्भूयानित्याशङ्क्याह । स्मरणे चेति । अन्ययमुक्ता अतिरेकं

उ० मन्वीरन्नुथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवन्ति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

भा० सत्त्वं सत्यभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमित्यतः स्मरण-
स्याकाशाद्भूयस्त्वं ॥ दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं
यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्नामीरन्नुपविशे-
युक्ते तथापीना अन्योन्यभाषितमपि न स्मरन्त्येत्युक्तं
ते कश्चन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्त्यन्त्यच्चेत्स्मरेयु-
स्तदा मन्वीरन् सत्यभावत्वाच्च मन्वीरन् तथा न
विजानीरन् । यदा वाव ते स्मरेयुर्मन्त्रं विज्ञातं श्रोत-
व्यञ्चाथ शृणुयुरथ मन्वीरथ विजानीरन् । तथा स्मरेण
वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् ।
श्रोता भूयस्तात्स्मरणमुपास्तेति । उक्तार्थमन्यत् ॥ १३ ॥

आ० दर्शयति । असतीति । आकाशादेः स्मरणाभावेऽपि सत्त्वमश्रो-
तव भोग्यत्वाभावादानर्थक्यमुक्तं समस्तस्मरणे सत्त्वमेव नास्ती-
त्याह । नापीति । स्मरस्य भूयस्तमनुभवानुसारेण साधयति ।
दृश्यते चेति । हिमन्दाणां यस्मादित्युक्तं । स्मरणाभावे अव-
शाद्यभावं यतिरेकमुक्ता तदभावे तदभावमन्यमाह । यदेति ।
इत्यस्तीति स्मरस्य भूयस्तमित्याह । तपेति । तद्भूयस्त्वे चनित-
माह । अथ इति ॥ १३ ॥

उ० आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रा-
नधीते कर्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत
इमञ्च लोकमभुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति ॥ १ ॥ स
य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्वे कामाः
समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदा-
शाया गतं तत्रास्य यथा कामचारे भवति य
आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय
इत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

भा० आशा वाव स्मराद्भूयसी । अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा
दृष्ट्वा काम इति यामाहुः पर्यायैः सा च स्मरात् भूयसी ।
कथमाशया क्षान्तःकरणस्यतया स्मरति स्मर्त्तव्यं आशा-
विषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवत्यत आशेद्ध आशयाऽभि-
वर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन्मृगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च
तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधीय युवा कर्माणि कुरुते तत्फला-
शयैव पुत्रांश्च पशूंश्च कर्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति
आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्ध एव
स्मरन् लोकमद्भुतहेतुभिरिच्छन्मुञ्च लोकमाशेद्धं स्मरन्
तत्साधनानुष्ठानेनेच्छते आशारमनावद्धं स्मराकाशा-
दिनामपर्यन्तं जगत्क्रीभूतं प्रतिपादि अत आशायाः
शरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व ॥ यस्त्वाशां ब्रह्मे-
त्युपासो गृणु तस्य फलमाशया सदोपामोतयामोपाम-

उ० प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभो
समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वेऽ समर्पितं

भा० कस्य सर्वे कामाः मष्टहन्ति मष्टर्हि गच्छन्त्यमोघा
हास्यादिपः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्वं
तदवगमं भवतीत्यर्थः । यावदाशाया गतमित्यादि
पूर्ववत् ॥ १४ ॥

नाभोपक्रममाश्रान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमि-
त्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्तयाऽवस्थितं स्थितिनिमित्त-
सद्भावमाधारशनापायैर्विपाशितं सर्वं सर्वतो विषमिव
तन्तुभिर्धृष्टान् प्राणे समर्पितं । येन च सर्वतो व्यापिता
अन्तर्वर्तिगतेन सूत्रे मणिगणा इव सूत्रेषु यथितं
विष्टतश्च । स एष प्राणो वै आशाया भूयान् । कथमस्य
भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तद्व्यख्यं यथा वै लोको
रथचक्रस्यार रथनाभौ समर्पिताः सम्प्रोताः सम्प्र-
वेगिता इत्येतत् । एवमस्मिन् सिद्धसङ्घातरूपे प्राणे प्रज्ञा-

था० आशाया भूयस्त्वमाकाङ्क्षाकारा युत्वादयति । कथमित्या-
दिना ॥ १० ॥

प्राणस्य सर्वोत्पत्तयेन भूयस्त्वं कथयति । नाभोपक्रमनिति ।
प्रकृतयुतिवशात्तदुपक्रमे यस्य अत्रतोऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवा-
यिमाशा चान्ते यस्यास्ति वज्रवृत्तयेति विग्रहः । कार्यकारणत्वं
काचित्कमुपादानोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि काचित्क-
मेव उत्तरोत्तरभूयस्तया पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्तन्मादेवत्तरोत्तरवागा-
दिभूयस्त्वेनेति यावत् ॥ स्थितिनिमित्तः सद्भावो यस्य तत्तथा ।
आशाख्यैरशनापायैः सर्वतो विपाशितमिव च दृष्टान्तमाह ।

उ० प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय
 - ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता
 प्राणः स्वसा प्राण आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥
 स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं

भा० त्मनि दैहके मुखे यस्मिन् परा देवता नामरूपव्याकर-
 णायाऽऽदर्शादौ प्रतिबिम्बवज्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । यस्य
 महाराजस्यैव सर्वसाधिकारीत्यरस्य । कस्मिन्त्वहमुत्क्रान्ते
 उक्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्या-
 -मीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः । यस्य कायेवानुगत ईश्वरं ।
 तद्यथा रथस्थारेषु नेमिरपिंतेनाभावरणं अपिंता एव-
 मेवैता भूतमात्राः - प्रज्ञात्रास्त्रपिंताः प्रज्ञात्राः
 प्राणैऽपिंताः । स एव प्राण एव प्रज्ञात्मेति कौपीतकीनां ।
 अत एवमस्मिन् प्राणे सर्वं यद्योक्ते समर्पितं । अतः स एव

धा० विसमिवेति ॥ विसृज्यन्दो मृगालविषय । यद्योक्तं जगद्यस्मिन्नर्पितं
 स एव भूयानिति सम्बन्धः । सर्वस्य जगतः ॥ तस्मिन्नर्पितत्वमेव
 दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । येन चेति । सर्वतो व्यापिनेत्यस्यैव
 स्फुटीकरणमन्तर्वह्निर्गतेनेति प्राणस्याशयाः सकाशाद्भूयस्त्वमा-
 नाङ्गामूर्त्तं समर्पयते । कथमित्यादिना । लिङ्गानां व्यष्टीनां
 सङ्घातः समुदायस्तद्रूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् ॥ उपाधितद्वतो-
 रैषामभिप्रेत्य विशिनष्टि । प्रज्ञात्मनीति ॥ तस्यैवाध्यात्ममधिदै-
 वभावस्थानं सूचयति । दैहिकमिति ॥ प्राणान्तरं व्यावर्तयति ।
 मुख्य इति ॥ यद्योक्तेऽस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितमित्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥
 प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधित प्राणस्योक्तं तदुपपादयति । यस्मि-
 न्मिति ॥ तस्मिन् सर्वं समर्पितमिति पूर्ववत्सम्बन्धः । किमिति

उ० वाचाय्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्दृशमिव प्रत्याह
धिक्त्वाऽस्त्वित्येवेनमाहुः पितृहा वै त्वमसि भ्रातृ-
हा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वमृहा वै त्वम-

भा० प्राणेऽपरतन्त्रं प्राणेन स्वशक्तैव याति नान्यकृतगम-
नादिक्रियास्तस्य । सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्व्वं क्रियाकारक-
फलभेदजातं प्राण एव न प्राणादहिर्भूतमस्तीति प्रक-
रणार्थः । प्राणः प्राणं ददाति । यद्ददाति तत्स्वात्मभूत-
मेव । यस्मै ददाति तदपि प्राणायैव । अतः पिचाद्या-
ख्योऽपि प्राण एव । कथं पिचादिशब्दानां प्रसिद्धार्थोत्कर्षेण
प्राणविषयत्वमिति । उच्यते । सति प्राण्ये पिचादिशब्द-
प्रयोगात्तदुक्तान्तौ च प्रयोगाभावात् कथं तदित्याह ।
य यः कश्चित्पिचादीनामन्यतमः यदि स भृगुमसिद तद-

आ० चक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्यस्यैव प्राणस्य परमात्मोपाधि-
कत्वमुपगतमित्याशङ्क्याह । यथेति । प्राणस्यैश्वर्यं प्रति सर्वा
धिकारत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमादयति । कस्मिन्निति । ईश्वरः प्रति
प्राणस्यैवाधिकारकत्वं हेतुन्तरमाह । यस्मिन्निति । अत्रापि पूर्वं
वदन्त्यः ॥ प्राणश्चायावदीश्वरमनुग्रहोक्त्यैव श्रुत्यन्तरं प्रमा-
दयति । तद्यथेति । भूतमात्रा शब्दादयः प्रथित्यादयश्च विषया
प्रथमात्रास्तु शब्दादिबुद्धिषु तज्जनकेन्द्रियेषु चेत्यर्थः । भवतु
ताद्याः प्राणेऽर्धितत्वं तथापि कथं प्राणस्य ह्यायावदीश्वरः प्रथमु-
पगतिस्तत्राह । स एव इति । कौशोतकीनां श्रुतिरिति शब्दः ।
प्राणस्य यथोक्तविशेषणवैशिष्ट्यमतः शब्दार्थः ॥ व्याख्यातः भाग-
मनुयावद्विश्लेषः व्याकरोति । एवमिति । प्राणः प्राणेन याती
त्यस्यार्थमाह । अतः इति । सर्वास्तदत्तादिति यावत् । प्राणः
प्राणेन यातीत्यादेः प्राणो ह्येवैवानि सर्वाणि भूतानीत्यन्तस्य

उ० स्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि ॥ २ ॥
अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यति-
सन्दहेन्नेवेनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न

भा० ननु रूपमिव किञ्चिद्वचनं लंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेनं
पार्श्वस्था आहुर्विवेकिनो धिक्कास्तु धिगस्तु स्वामित्येवं ॥
पितृहा वै त्वं पितृहन्तेत्यादि । अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणा-
स्त्यक्तदेशान् अथान्यदपि शूलेन समासं समस्य व्यतिसन्द-
हेद्वात्यस्य सन्दहेदेवमतिकूरमपि कर्म समासव्यत्यासा-
दिप्रकारेण दहनलक्षणं तदेवसम्बद्धमेव कुर्वाणं नैवेनं
ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते
एतत्पिवाख्योऽपि प्राण एवेति । तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि
पित्रादीनि सर्वानि भवन्ति चलानि स्थिराणि च । स वा

धा० तात्पर्यार्थं सङ्ग्रह्य कथयति । सर्वमिति ॥ दातुर्देयस्य सम्प्रदा-
नस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति । प्राण इति ॥ तदपीति दीय-
मानमुच्यते । स्वस्य सन्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात्प्राणार्थैवेत्युक्तं
प्राणस्य सर्वात्मत्वमतःशब्दार्थः ॥ प्रसिद्धिरनतिक्रमयोगेति शङ्कते ।
कथमिति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दानां प्राणविष-
यत्वात् प्रसिद्धेरुक्तहानमित्याह । उच्यते इति ॥ अन्वयव्य-
तिरेकावेव प्रप्रपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ पित्रा-
दिषु प्राण्ये सति पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयु-
ज्यमानत्वं तदित्युच्यते । लंकारादियुक्तमित्यादिपदेन तिरस्कार-
प्रभेदो गृह्यते ॥ पित्रादिष्वप्रियवादिनं प्रति विवेकिना धिक्का-
रवचने हेतुमाह । पिट्यहेति ॥ सति प्राण्ये पित्रादिषु पित्रा-
दिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । अथै-
नानेवेति ॥ समस्य पुञ्जीकृत्य व्यत्यसावयवान्विभजत इत्यर्थः ।

उ० भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्य्यहासीति न
 ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
 भवति स चा एष एवं पश्यन्नेवं भन्वान एवं

भा० एष प्राणवित् । एव यथोक्तप्रकारेण पश्यन् फलतोऽनु-
 भवन्नेव भन्वान उपपत्तिभिश्चिन्तयन्नेव विजानन्नुप-
 पत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्निश्चयं । मनन-
 विज्ञानाभ्यां हि सम्भूतं शास्त्रार्थं निश्चितं दृष्टो भवेत्
 अत एव पश्यन्नतिवादी भवति । नाभाद्याशान्तमतीत्य
 वदनशीलो भवतीत्यर्थं । ते चेद्भूयुस्त यदि एवमतिवा-
 दिन सर्वदा सर्वे शब्दैर्नाभाद्याशान्तमतीत्य वर्तमान
 प्राणमेव वदन्ति एष पश्यन्तमतिवदनशीलमतिप्रादिन
 ब्रह्मादिसम्बन्धेन । तस्य हि जगतः प्राण आत्माऽह-

भा० यद्यपीत्युपक्रममादेवमपीत्येतत्तयापीत्यभिप्राये द्रष्टव्यं । तदेवाति-
 क्रूरं कर्म विशिनष्टि । समासेति ॥ अथयवविभञ्जनमादिश
 व्याख्यं । तदेहसम्बद्धमित्यत्र तच्छब्दं क्रूरपित्तादिविषयः । यद्यपि
 त्यक्तप्राणैस्त्वपि देहेषु पित्रादिशब्दे दृष्टन्तथापि नासौ मुख्यः । तदि-
 वये क्रूरकर्मानुष्ठानेऽपि शिष्टवर्णादृष्टेरिति भावः । उक्तान्वय
 यतिरेकफलमुपसहसति । तस्मादिति ॥ प्राणस्यैव पित्रादि-
 सञ्ज्ञकत्वे किं स्यादित्याशङ्क्याह । तस्मात्प्राणो हीति ॥ प्राणस्य
 भूयस्त्वमित्यं व्युत्पाद्य तद्विज्ञानफलमाह । स वा इति ॥ प्राणवि-
 दतिवादी भवतीति सम्बन्धः । कथं प्राणवित्त्वमित्यपेक्षायामाह ।
 श्वमिति ॥ सर्व्वात्माय यथोक्तप्रकारं फलतोऽनुभवः सख्यत्वेन
 साक्षात्कारः । तदनुदर्शनेनैव प्राणवित्त्वे सिद्ध्यति सति किमिति
 मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तत्राह । मननविज्ञानाभ्यां हीति ।
 उक्तान्वययतिरेकाख्योपपत्तिसहस्रतादाख्याद्यत्राणविषयः प्राण-

उ० विज्ञाननृतिवादी भवति तत्रेद्वयुरतिवाद्यसी-
त्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापहुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥

एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यन्त्वेव

भा० मिति नृणां यदि द्वयुरतिवाद्यसीति । वाढमतिवाद्यस्मीति
ब्रूयात् नापहुवीत । कस्माद्वापपहुवीत । यत्प्राणं सर्व-
परमयमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥

स एष नारदः सर्वान्तिशयं प्राणं स्वमात्मानं
श्रुत्वा मातःपरमसीत्युपरराम । न पूर्ववत्किमस्ति भगवः
प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ । यतस्तमेवं, विकारान्मुक्तमह-
विज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमा-
त्मानं मन्दमानं योग्यं शिष्यमित्यायहविशेषादिप्रच्या-
वयन्नाह भगवान्सनत्कुमारः । एष तु वर अतिवदति
यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः । नामा-

आ० ज्ञायते तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते । सम्फलसाक्षात्करणं दर्शनमिति
भेदः । मननविज्ञाने विना दर्शनासम्भवेऽतः प्रस्यार्थः । यत्
मननादिद्वारेणेति यावत् ॥ अतिवादित्वं व्युत्पादयति । नामा-
दीति ॥ नापहुवीतेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । कस्मादिति ॥ १५ ॥

यद्यस्मादयं विज्ञानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्मीत्युपगतवास्त-
व्यादपह्नवे हेत्वभावादात्मनोऽतिवादित्वं ॥ नापहुवीतेत्यत्र प्राणा-
न्तमुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य दुर्गोभावे किं कारणमित्याशङ्क्या-
भाह । स एष इति ॥ कथं तस्योपरतिरवगतेत्याशङ्क्याह ।
न पूर्ववदिति ॥ किमिति तर्हि प्राप्तायामुपेक्षायां स्वयमेवाध्याय-
व्युत्पादयतीत्याशङ्क्याह । तमेवमिति ॥ एतस्माज्ज्ञायते प्राण

उ० विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजा-

भा० चपेक्षन् तस्यातिवादित्वं । यस्तु भूमाख्यं सर्व्यातिक्रान्तं
तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह । एष तु वा
ऽतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवन्तयाऽति-
वदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि । तथा
मां नियुनक्तु भगवान् यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः ।
यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञा-
सितव्यमित्यत आह नारदः । तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो
विजिज्ञासे विप्रेषेण ज्ञातुमिच्छन्वतोऽहमिति ॥ १६ ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति । इदं पर-
मार्थतः सत्यमिति ततोऽनृतं विकारजातं वाच्यारम्भणं

भा० इति श्रुत्यन्तरात्प्राक्तस्य विकारत्वेनादृतत्वं । वाच्यारम्भणं विका-
रो नामधेयमित्युक्तं । तस्मिन्नद्वये प्राये वक्ष्यणि विज्ञानं तेनेति
यावत् । परितुष्टत्वे कथमज्ञतार्थत्वमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानप्रा-
णित्यादित्याह । परमार्थेति । न च तस्योपेक्षाहंत्वमित्याह ।
योग्यमिति । मिथ्याग्रहविशेषो नास्ति प्राग्वत्परमित्यभि-
मानः । कथं तर्हि प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्तं तथाह । नामा-
दीति । कस्तर्हि परमार्थतोऽतिवादीत्याशङ्क्याह । यस्त्विति ।
सोऽतिवादीति ॥ यतः सत्त्वगुमादस्याभिप्रायोऽव एवाचेति
योजना । मनु नारदस्य नाद्यापि सत्यविज्ञानमुत्पन्नं कथं सत्ये-
नातिवदानीति उच्छति तथाह । तथेति ॥ १६ ॥

यदा वै विजानातीत्यादिवार्षां व्याकुर्वन्मुत्तरमाह । यदेति ।
यदि विश्वं समूपादनुगताद्भिन्नमसदेव स्याद्यदि त्वभिन्नं सम्भा-

उ० ननु सत्यं वदति विज्ञानमेव सत्यं वदति विज्ञा-

भा० हिता सर्वविकारावस्थं सदैवैकं सत्यमिति तदैवाथ वदति
यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यान्ता-
भ्यामथ प्राणस्त्वजः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति
श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न
तु परमार्थापेक्षमुक्तं किन्तर्हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं
सत्यं तथैति सत्यमित्युक्तं तद्वारेण च परमार्थसत्यस्योप-
लब्धिर्विवक्षितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति
शोक्तं । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थ-
सत्यविज्ञानाभिमानाद्भ्रुत्याथ नारदं यत्सदेव सत्यं पर-
मार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञाययिष्यामीत्येव विशेषतो विव-
क्षितोऽर्थः । नाविज्ञानसत्यं वदति ॥ यस्त्वविज्ञानवदति
सोऽग्न्यादिशब्देनाग्न्यादीन् परमार्थसद्रूपान्नन्यमाने

आ० अमेव परमार्थसत्यं सिद्धोदिति परमार्थतः सत्यं यदैव विज्ञाना-
तोऽर्थः ॥ विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति ॥ तत्तत्सदाऽष्टतं
विकारजातं हिता सदेव सत्यमिति कृत्वा यद्वदति तत्तदेव
वदतीति योजना ॥ सत्यविज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योत-
नार्थोऽयंशब्दः ॥ श्रुत्यन्तरावयवमेव भेदाभेदवादो शङ्कते ।
नन्विति । किं बहुदाराण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वमुक्तमित्ये-
तावन्मात्रमुच्येत किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गीक-
रोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ भेदाभेदयो-
र्विरोधादेकोपाधावयोगादिकारस्य च रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वानु-
मानादत्यन्ताभायत्वाभिप्रायेण सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेणैवोक्तमित्यर्थः ॥
कथं तर्हि प्राणादियु सत्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्याङ्गीकारं स्फोरयति ।
किन्तर्हीति ॥ इन्द्रियजनितसद्रूपद्विविधयत्वापेक्षं भूतपदं सदि-

उ० नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

भा० वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्ति ।
तथा तान्यपि रूपाणि सदपेक्षया नैव सन्तीत्यतो नावि-
ज्ञानमस्य वदति । विज्ञानमेव सत्यं वदति । नच तत्सत्य-
विज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह । विज्ञा-
नमेव विजिज्ञासितव्यमिति । यद्येव विज्ञानं भगवो

आ० लुप्यते । तदविषयत्वापेक्ष भूतद्वय इति व्यवह्रियते । तथा च
भूतपञ्चक सत्यं त्वत्वेति श्रुत्याद्य सत्यमिति यद्योक्तम् । तथा तद्धी
नभूतयोर्नामरूपयोस्तदात्मकत्वाच्च प्राणाणां सत्यत्वं व्यावहारि-
कमित्युक्तित्वार्थं ॥ इत्यत्र प्राणादिसु मिथ्याभूतेष्वपि सत्यश्रुतिर-
विरुद्धेत्याह । तद्वारेणेति ॥ प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वानु-
वादद्वारेणाध्यादौमाप्रवादव्यायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मस्योऽवग-
तिर्विवक्षितेति ज्ञत्वा तेऽपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थं ॥ यद्यो-
क्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुतावित्यत्र गमकमाह । प्राणा-
नां इति ॥ ननु श्रुत्यन्तरे विचारस्यापि व्यावहारिक सत्यत्वमिष्ट-
ब्रह्मतेषु न तदित्यते भुक्त एव सत्यत्वाङ्गीकारात् । तथा च विदो-
धतादवस्थामत आह । ब्रह्मापीति ॥ यदि प्राणस्यापि व्यवहारत-
सत्यत्वमुपगतं किन्तर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याह ।
इह त्विति ॥ यदा वै जानातीत्यत्र सत्यं वदतीति यद्याख्यात-
तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटयन्नादौ व्यतिरेकमाह । नाविज्ञा-
नमिति ॥ परमार्थसत्यमविज्ञानमपि वदत्यग्न्यादीनीत्याशङ्क्याह ।
यस्त्विति ॥ तर्हि कथं सदेव परमाद्यसत्यमिति वदतोऽभीष्ट-
सिद्धिरित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ तान्येव तर्हि रूपाणि
पृथग्विद्यन्ते तेनेत्याह । तथेति ॥ अतोऽस्य नास्ति सत्यवादित्व-
मेवेत्युपसहरति । इत्यत इति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयना-
चष्टे । विज्ञानमेवेति ॥ अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवा-

उ० यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वेव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितयेति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १८ ॥
 यदा वै श्रद्धात्यथ मनुते नाश्रद्धान्मनुते श्रद्धादेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितयेति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १९ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धाति नानिस्तिष्ठच्छ्रद्धाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितयेति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २० ॥

भा० विजिज्ञास इति । एवं ब्रह्मादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयं ॥ १७ ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्कः । मन्तव्यविषय आदरः ॥ १८ ॥ आस्तिकबुद्धिः यद्वा ॥ १९ ॥

निष्ठा गुरुश्रुत्यादिसत्परत्वं ब्रह्मविशानाय ॥ २० ॥

आ० दित्वमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ यद्येवं जिज्ञासाद्वारा सत्त्वविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमित्युक्तेदित्यर्थः । सत्त्वयदनं प्रति सत्त्वविज्ञानस्य यथा कारणत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरे कारणत्वेन द्रष्टव्यमित्यतिदिशति । एवमिति ॥ १७ ॥

विज्ञानकारणीभूता मतिं व्याचष्टे । मतिरिति । मननहेतुभूता अज्ञा व्याचष्टेति । अस्तीति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अज्ञाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे । निष्ठेति ॥ २० ॥

उ० यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वेव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितयेति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितयमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

भा० यदा वै करोति कृतिरिन्द्रियसंयमयुक्तैकाग्रता कारणम् । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि सम्भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥

अपि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धं मयेति मनते तदा भवतीत्यर्थः । यथा वृष्टफलसुखाकृतिसुखेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदपि फलं लब्धेत्युच्यते । तत्तदुद्दिश्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अयेदानीं कृत्यादिषूत्तरोत्तरेषु ससु सत्यं स्वयमेव प्रति-

भा० निष्ठा निदानं । कृतिं विभजते । कृतिरिति । कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्थ पूर्वस्थ कारणो भवति तत्राह । सत्यं हीति ॥ २१ ॥

कृतिकर्हि कुतो भवतीति तत्राह । साधयति । यदा सुखं लभते तदा भवतीति सम्बन्धः । ननु सुखलाभस्तेन्द्रियसंयमादियतिरेकेणाभावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याशङ्काह । सुखमिति । वक्ष्यमाणसुखलब्धव्यत्वाभिमानादेव यथोक्ताकृतिः सिद्ध्यतीत्यर्थः । सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतदुद्दिष्टान्तेन साधयति । यथेति । दृष्टं यत् पुत्रपञ्चादि तत्पुत्रसुखोद्देशपुर्व्विका लोके

उ० यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा० भासते न तद्विज्ञानाय पृथग्यज्ञः कार्य्य इति प्राप्तं तत्
इदमुच्यते । सुखन्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं
भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ २२ ॥

यो वै भूमा भवन् निरतिशयं वज्रितिपर्यायास्तसुखं ।
ततोऽर्वाक्छातिशयत्वादल्पं । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति ।
अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् । तृष्णा च दुःखबीजं । न हि
दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे
सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखं । तृष्णादिदुःखबीजत्वा-
समावाङ्मूढः ॥ २३ ॥

चा० छतिर्दृष्टा । तथात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोति नतु विना तदु-
द्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मगसख संयमपूर्वकं सुखं भवति
तथा च कथं तल्लब्ध्वा करोतीत्युच्यते तच्चाह । भविष्यदपीति ।
उत्तरयत्यमाकाङ्क्षापूर्वकमत्यापयति । अथेत्यादिना ॥ २० ॥

भूमोऽर्वागपि वैशयिकं सुखमस्तीत्याह । ततोऽर्वागिति ।
कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्य्यते तच्चाह । अल्पस्येति ॥ दुःखरूपा
तृष्णा प्रत्यल्पस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं सुखं सुखं न भवतीत्याह-
न्नाह । न हीति ॥ अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे फलित-
माह । अत इति ॥ २१ ॥

उ० यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

भा० किलक्षणेऽसौ भूमेत्याह । यत्र यस्मिन् भूम्नि तत्र
नान्यद्रूपव्यमन्येन करणेन दृष्टेऽन्यो विभक्तो दृष्ट्याद-
न्यत्पश्यति तथा नान्यच्छृणोति । नामरूपयोरैवात्मभावा-
द्विषयभेदस्य । तद्भाहकयोरेवेह दर्शनग्रवणयोर्यद्वयम् ।
अन्येषाञ्चोपलक्षणार्थत्वेन मननन्त्वचोक्तं द्रष्टव्यम् । नान्यन्म-
नुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वादिज्ञानस्य । तथा नान्य-
द्विजानाति । एवलक्षणो य स भूमा । किमत्र प्रसि-
द्धान्यदर्शनाभावो भूमेत्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना ।
अथान्यत्र न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किञ्चातो यद्यन्य-
दर्शनाद्यभावमात्रमिदमुच्यते तदा हैतव्यवहारविल-

था० भूम्न सविशेषत्वनिर्विशेषत्ववेति प्रत्यपूर्वकं निर्विशेषत्वमि-
दं आह । किमिदमादिना ॥ नान्यच्छृणोति स भूमेति सम्बन्धः । कि-
मिति स्पर्शनादिस्त्वपि सत्त्वं दर्शनश्रवणयोरैव निषेधत्वेनात्र दृष्टव्य-
मित्याशङ्क्याह । नमिति ॥ अनुक्तानां स्पर्शादीनामुपलक्षणार्थत्वेनात्र
इदोपपन्नं स्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूम्नि भावादित्याह । अन्ये-
षामिति ॥ अत्रेति लक्षणवाक्योक्तिः ॥ तत्र हेतुमाह । प्रायश इति ॥
यस्मिन्नधिकरणे तत्रैव विचारयायामन्योऽन्यत्र न पश्यति न शृणोति
न मनुते न विजानाति स भूमेति द्रष्टृदृष्ट्यादिविकल्पनिषेधेना-
ध्यासाधिकरणत्वापत्तिरित्यस्य विकल्पाविषयत्वमेव भूम्न लक्षणमि-
त्युपसहरति । अत्रमिति ॥ उक्तमेव लक्षणं स्फुटयितुं विमृशति ।
किमचेति ॥ लोकाप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भूम्ने
लक्षणं तन्निषेधेन सूत्रेयत्वं वेति विमर्शार्थः ॥ कस्मिन्पक्षे को नाम
को वा दोष इति शिष्य एच्छति । किञ्चात इति ॥ व्याघमनूप

उ० यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमेव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा० भासते न तद्विज्ञानाय वृथग्यत्नः कार्य इति प्राप्तं तत्
इदमुच्यते । सुखन्त्वेवं विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं
भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाश्च ॥ २१ ॥

यो वै भूमा महत् निरतिशयं वज्रितिपर्थायास्तत्सुखं ।
ततोऽर्वाक्यातिशयत्वादल्पं । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति ।
अल्पस्याधिकदृष्ट्याहेतुत्वात् । दृष्ट्या च दुःखबीजं । न हि
दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे
सुखमस्तीति । अतो भूमेव सुखं । दृष्ट्यादिदुःखबीजत्वा-
सम्भवाद्भूजः ॥ २२ ॥

आ० कृतिर्दृष्टा । तथात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोति नतु विना तदु-
द्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं भवति
तथा च कथं तल्लब्धा करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति ।
उत्तरयशमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । अथेत्यादिना ॥ २१ ॥

भूमेऽर्वागपि वैषयिकां सुखमस्तीत्याह । ततोऽर्वागिति ॥
कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्यते तत्राह । अल्पस्येति । दुःखरूपां
दृष्ट्यां प्रत्यल्पस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याश-
ङ्गाह । न हीति ॥ अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे कलित-
माह । अत इति ॥ २२ ॥

उ० इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नोति ॥ १ ॥

भा० मिहापोति चेत् । न । तत्त्वमसीत्येकलोपदेशादधिकरणा-
धिकर्तृत्वभेदानुपपत्तेः । तथा सदेकमेवाद्वितीय सत्यमि-
ति पष्ठे निर्द्धारितत्वात् । अदृश्येऽनात्मे न सन्दृष्टे तिष्ठति
रूपमस्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यादिभुतिभ्यः
स्वात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः । यचेति विशेषणमनर्थकं
प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् । यथा सत्यै-
कत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृतावपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति
सङ्गाद्यनर्थमप्युच्यते । एवं भूत्येकस्मिन्नेव यचेति विशेषण ।
अविद्यावस्त्राद्यामन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नि । अतस्तदभाव-
त्वलक्षणस्य विवक्षितत्वात्प्रान्यत्पश्यतीति विशेषण । तस्मा-
त्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः । अथ यथा-

भा० हि यत्र भूत्येऽदृष्टे ज्ञान्यत्पश्यति तदेवदत्तीयमिति प्रयोगो दृश्यते
न च तस्य नैरर्थक्यमिष्ट । यवहारादुत्पाद्ययोगे धनधाम्नाद्यदर्श-
नेऽपि स्वप्नादीनां दृष्टत्वं न न प्रकृतीतिभुतस्य नैरर्थक्यं न गम्यते ।
किन्तु स्वप्नादीनां तस्य च दर्शनमिष्ट । तथा यत्र ज्ञान्यत्पश्यती-
त्यत्रापि विशेष्यत्ववैयर्थ्यं समाधानं वक्तव्यमित्यर्थः । किं विशेष्य-
कार्थवत्त्वानुपपत्त्या भूत्यधिकरणाधिकर्तृत्वभावात् स्वात्मदर्शनं च
चाप्यमित्युच्यते किं वा अतस्य प्रतिबन्धयेति पृच्छते चेत्तत्रार्थं
दूषयति । नेत्यादिना ॥ तथा तत्त्वमसीति वदित्वर्थः । निर्द्धारित-
त्वादधिकरणाधिकर्तृत्वभेदानुपपत्तिरिति श्रेयः । यथान्यत्र पश्चा-
तीति विशेष्यत्वादात्मनः स्वदर्शनं वाच्यमिति तथाच । अदृश्य इति ।
द्वितीयमनृद्य प्रतिमाह । यथेतादिना ॥ परिहारभागो दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ एकस्मिन्नेव भूम्नि यचेति विशेष्यत्वमन-
र्थमपि प्रयुज्यते । प्रसिद्धानुवादेनाधिकरणादिनिष्कल्पाविधयश्च

उ० त्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ
यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित

भा० क्षणो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं
पश्यतीत्युच्यते । तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युप-
गतो भवेत् । यद्येवं को दोषः स्यात् । नन्वयमेव दोषः
ससारानिवृत्तिः । क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति ।
आत्मैकत्वं एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति
चेत् । न । आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रिया-
कारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्य-
भावोक्तिपक्षेऽपि यद्येत्यन्यत्रपश्यतीति च विशेषणोऽनर्थक्ये
स्थातानिति चेत् । दृश्यते हि लोके । यच्च ब्रूयते गृहेऽन्यत्र
पश्यतीत्युक्ते स्मभादनात्मानं च न न पश्यतीति गम्यते । एव-

आ० तत्र लार्भं दर्शयति । यदीति । अन्यस्य प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्विष-
यत्वं भूम्नि गालीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्षणमित्युच्यते चेत्सर्वं
विकल्पातीति प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं
पक्षमनुद्य तस्मिन्दोषं सूचयति । अथेत्यादिना । तमेव
दोषं प्रश्रपूर्वकं स्फुटयति । यद्येवमित्यादिना । सति
क्रियाकारकफलभेदे कथं ससारानिवृत्तिस्तत्राह । क्रियेति ।
सति भेदे क्रियादेः ससारत्वं लोके दृष्टं तद्वैलक्षण्यादेकस्मिन्नेव
क्रियाकारकभावस्य न ससार इति चोदयति । आत्मैकत्वं इति ।
एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासम्भवं दर्शयन्नृत्तरमाह । नात्मन इति ।
द्वितीयपक्षस्य दुष्टत्वे स्पष्टीकृते प्रथमपक्षस्यापि समानदुष्टत्वमिति
शिष्यं शङ्कते । अन्येति । आद्यपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावन्तैव दर्श-
नाद्यलभाभाद्यनेत्यन्यदिति च विशेषणं व्यर्थं स्थातानमित्यर्थः । व्यर्थं
मेनेदं नचनमित्याशङ्क्य शिष्यं स्वयमेव ब्रूते । दृश्यते हीति । लोके

उ० भार्य क्षेत्राण्ययतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति ह होवावान्यो अन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स
पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व-

भा० इह महिमेत्याचक्षते । गवास्यास्यास्य गोऽयं इन्दैकवद्भावः ।
सर्व्वं च गवास्यादिमहिमेति प्रसिद्धं । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठयैवो
भवति । यथा नाहमेवं स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा
चैववदिति । ब्रवीम्यच हेतुत्वेनान्यो अन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति हेतवाच्च
स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव
भूमा । अधस्ताच्च तद्वातिरेकेणान्यदिद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः
स्यात् । तयोपरिष्ठादित्यादि समानं । सति भूयोऽन्यस्मिन्
भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । अ एव तु सर्व्वं । अत-
स्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यच्च नान्यत्पश्चतोत्यधि-
करणाधिकर्तव्यतानिर्द्देशात् एवाधस्तादिति च परोक्ष-

था० तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमी-
त्यस्य सम्बन्धमिति योजनम् ॥ कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्या-
शङ्काह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

यवतारितमेव वाक्यं प्रप्रयुज्यमवतार्यं व्याचष्टे । कस्मा-
दित्यादिना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विदुषोति । सतीति

भा० इति ॥ २४ ॥

उ० गोअशूमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा० विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्पश्यतीति तदस्यमविद्याकालभावि
इत्यर्थः । यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात्तत्काल-
भावोति तद्वत् । तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव
तद्विपरीतो भूमा यस्तद्वृत्तं । तच्छब्देऽऽमृततत्परः ।
स तर्ह्येवंलक्षणो भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित
इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । खे महिनीति
खे आत्मीये महिनि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा ।
यदि प्रतिष्ठामिच्छसि क्वचित् यदि वा परमार्थमेव
पृच्छसीति न महिभ्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम । अप्रतिष्ठि-
तोऽनाग्निर्भूमा क्वचिदपीत्यर्थः । यदि खमहिनि
प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु । गोऽद्यादि

था० लक्ष्यस्य भूमेः लक्ष्यस्य विवक्षितत्वादित्याह । यमिति ॥
यद्विद्यावस्यमन्यद्दर्शनादि तदनुवादेन मान्यत्पश्यतीति विशेष-
णश्च भूम्नि न विरध्यते । दर्शनाद्यविषयत्वलक्ष्यस्य भूमेः लक्ष्यस्य
विवक्षितत्वादित्याह । अविद्येति ॥ लक्ष्यवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं
तत्त्वं भूमेत्यर्थः ॥ अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥
परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विदुषोति । यथेति ॥
तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत् । कथं तदमृतमिति भूम्नि
तच्छब्दप्रयोगस्तथाह । तच्छब्द इति ॥ भूम्नः सुखत्ववचनात्तस्य
चाश्रयं पृच्छति । स तर्ह्येति ॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रज्ञो बस्तुदृष्ट्या
वेति विकल्पायं प्रत्याह । इत्युक्तवन्तमिति ॥ द्वितीयमनूद्य
निराकरोति । यदीति ॥ पूर्व्यापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
यदीत्यादिना ॥ भूम्नः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽचेत्युच्यते

उ० भा० श्रेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति ह होवावान्यो अन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स
पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व-

भा० इह महिमेत्याचक्षते । गावद्यान्वाद्य गोऽयं हृद्दैकवद्भावः ।
सर्व्वं च गवाद्यादिमहिमेति प्रसिद्धं । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठैवो
भवति । यथा नाहमेवं स्त्रतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा
चैत्रवदिति । ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनान्यो अन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति व्यवहितेन समन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति चोदाच
स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः कचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव
भूमा । अधस्तात् तद्व्यतिरेकेणान्यदिद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः
स्यात् । तथोपरिष्ठादित्यादि समानं । मति भूम्नोऽन्यस्मिन्
भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । स एव तु सर्व्व । अत-
स्तस्मादसौ न कचिन्नप्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधि-
करणाधिकर्त्तव्यतानिर्द्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्ष-

भा० तवान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमी-
त्यस्य समन्धमिति योजना ॥ कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्या-
शङ्काह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

यवतारितमेव वाक्यं प्रत्ययपूर्व्वकमवतार्यं व्याचष्टे । कस्मा-
दित्यादिना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विद्वज्जोति । सतीति ।
यहद्वारात्मत्वोपदेशस्याभिप्रायमाह । यत्रेति ॥ कोऽसावह-

उ० गोअश्रुमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा० विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्पश्यतीति तदन्पमविद्याकालभावि
इत्यर्थः । यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात्तत्काल-
भावोति तद्वत् । तत एव तन्मार्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव
तद्विपरीतो भूमा यस्य दम्यत । तच्छब्दोऽमृततत्परः ।
स तर्ह्येवंलक्षणे भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित
इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । स्त्रे महिषीति
स्त्रे आत्मीये महिषि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा ।
यदि प्रतिष्ठामिच्छसि कश्चित् यदि वा परमार्थमेव
पृच्छसीति न महिष्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम । अप्रतिष्ठि-
तोऽनाश्रितो भूमा क्वपिदपीत्यर्थः । यदि स्वमहिषि
प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु । गोऽद्यादि

धा० लक्ष्मणस्य भूमे लक्ष्मणस्य विवक्षितत्वादित्याह । यवमिति ।
यद्विद्यावस्तुमन्यदर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेष-
णञ्च भूम्नि न विरुध्यते । दर्शनाद्यविषयत्वलक्ष्मणस्य भूमे लक्ष्मणस्य
विवक्षितत्वादित्याह । अविद्येति ॥ लक्ष्मणवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ दर्शनादिसकलसासारिकाव्यवहाराभावोपलक्षितं
तत्त्वं भूमेत्यर्थः ॥ अथ यजेत्यादिनाक्यं व्याकरोति । अयेति ॥
परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विवक्ष्येति । अयेति ॥
तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत् । कथं तदमृतमिति भूम्नि
तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह । तच्छब्द इति ॥ भूम्नः सुखत्ववचनात्तस्य
वाच्यं पृच्छति । स तर्ह्येति ॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रपञ्चो वस्तुदृष्ट्या
चेति विवक्ष्यार्थं प्रत्याह । इत्युक्तवन्तमिति ॥ द्वितीयमनूय
निराकरोति । यदीति ॥ यून्यांपरविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
यदीत्यादिना ॥ भूम्नः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽन्वेत्युच्यते

उ० पञ्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मेतरत
 आत्मैवेदः सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं
 मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रोड आत्म-
 मिथुन आत्मानन्दः स स्वराद्भवति तस्य सर्वेषु

भा० तथा विदुषः किन्तुर्ज्ञातविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भव-
 तोत्तर्यः । मिथुनं इन्द्रजितं सुखं तदपि इन्द्रनिरपेक्षं
 यस्य विदुषस्तथागन्दः शब्दादिनिमित्तः । आनन्दोऽवि-
 दुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तुर्ज्ञातनिमित्तमेव सर्वं
 सर्वदा सर्वप्रकारेण च । देहजीवितभोगादिनिमित्त-
 वाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः । स एवंलक्षणो विद्वान् जीव-
 न्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः । पतितेऽपि देहे स्वराज्येव भवति ।
 यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
 भवति । प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्रास्तेति तावन्मात्रपरि-
 ष्विन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं भातिशय-
 ताद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामधारत्वानुवादेन ततस्तन्निवृ-
 त्तिरिदोच्यते स स्वराज्य्यादिना । अथ पुनर्येऽन्यथा
 उत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यक्

आ० तथा । देहेति । जीवन्मुक्तिमुक्ता विदेहमुक्तिं दर्शयति ।
 स इति । स्वाराज्यं निमित्तोल्लस्य यत्नान्तरमाह । यत एव-
 मिति । स्वाराज्यसर्वलोककामधारयोन्नात्यर्थमाह । प्राप्ता-
 दिष्विति । यावज्जाग्रो जगत् तन्नाम्य यथाकामधारो भवतो-
 त्यादिना परिष्विन्नं परतन्त्रं च पूर्वभूमिषु यत्नमुक्तमत्र तु पर-
 मानन्दप्राप्तौ तद्वाटितिरुच्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः ।

उ० मित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एव आत्मेवाधस्तादात्मेोपरिष्ठादात्मा

भा० निर्देशात् । द्रष्टुर्जीवादन्यो भूमा स्यादित्याशङ्का कस्यचिन्माभूदिति । अथातोऽनन्तरमहङ्कारेणादिष्यत इत्यहङ्कारादेशः । द्रष्टुरन्यत्वदर्शनायं भूमैव निर्दिश्यते ऽहङ्कारेणाहमेवाधस्तादित्यादिना । अहङ्कारेण देहादिसङ्घातोऽप्यादिष्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा भूदिति । अथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण ऽऽह्वेनादिष्यते । आत्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतोऽद्योमवत्पूर्वमन्यशून्यं यश्चान् स वा एष विद्वान्मननविज्ञानाभ्यामात्मरतिरात्मन्येव रतीरमणं यस्य सोऽयमात्मरतिस्तथात्मकीडः । देहमात्रसाधना रतिर्वाङ्मसाधना क्रोडा । लोके स्त्रीभिः सखिभिर्य क्रीडतीति दर्शनात् । न

भा० आदेशादिष्यत इत्याशङ्का प्रयोजनानुवादपूर्वकमाह । द्रष्टुरिति । अहङ्कारादेशात् एवमात्मादेशस्य तात्पर्यमाह । अहङ्कारेणेति ॥ उक्तात्मविद्यानवतः क्षतकृत्यतामाह । आत्मैवेति । एकमिति सजातीयभेदराहित्यसोक्तिः ॥ अन्यशून्यमिति विजातीयभेदशून्यत्वमुच्यते । रत्नात्मकीडयोरवान्तरभेदं दर्शयति । देहमात्रेणेति ॥ क्रोडा वाङ्मसाद्यनेत्यत्र लोकसम्पत्तिमाह । लोक रति । देहस्य जीविते च भोगत्यागयोश्च निमित्तं वाङ्मवस्तु तत्र सर्वत्र निरपेक्षो यदृच्छाषाभेद्यासङ्गवर्जितो विद्वानि-

उ० पञ्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत
 आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं
 मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रोड आत्म-
 मिथुन आत्मानन्दः स स्वराद्भवति तस्य सर्वेषु

भा० तथा विदुषः किन्तुर्ह्यात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भव-
 तोत्तर्यः । मिथुनं हृदयजनितं सुखं तदपि हृदनिरपेक्षं
 यस्य विदुषस्तथागन्दः यद्वादिनिमित्तः । अगन्दोऽवि-
 दुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तुर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं
 सर्वदा सर्वप्रकारेण च । देहजीवितभोगादिनिमित्त-
 वाद्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः । स एवंलक्षणो विद्वान् जीव-
 न्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः । पतितेऽपि देहे स्वराज्येव भवति ।
 यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
 भवति । प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्राद्येति तावन्मात्रपरि-
 च्छिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं भातिशय-
 ताद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन ततस्तन्निवृ-
 त्तिरिहोच्यते स स्वराजित्यादिना । अथ पुनर्येऽन्यथा
 ऽत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यङ्

था० त्याह । देहेति । जीवन्मुक्तिमुक्ता विदेहमुक्तिं दर्शयति ।
 स इति । स्वाराज्यं निमिचीकृत्य प्रथान्तरमाह । यत इव-
 मिति । स्वाराज्यसर्वजाकामचारयोग्यात्यर्थमाह । प्राणा-
 दिष्विति । यावन्मात्रेण गतं तत्राम्य यथाकामचारो भवती-
 त्यादिना परिच्छिन्नं परतन्त्रं पूर्वभूमिषु फलमुक्तमत्र तु पर-
 मानन्दप्राप्तौ तद्वाद्यतिवर्ण्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः ।

उ० लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथातो
विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां
सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वान-
स्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा-

भा० विदुस्तोऽन्यराजानो भवन्ति । अन्यः परो राजा स्वामी
एषां तेऽन्यराजानस्ते । किञ्च क्षय्यलोकाः क्षयो लोक
एषां ते क्षय्यलोकाः । भेददर्शनस्याल्पविषयलादल्पञ्च
तन्मर्त्यमित्यवोचाम । तस्माद्ये द्वैतदर्शिनस्ते क्षय्यलोकाः
स्वदर्शनानुरूपेणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु लोकेष्वका-
मचारो भवति ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्मरार्थं प्राप्तस्य प्रकृतस्य
विदुष इत्यर्थः । प्राक्कदात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मात्सुतः
प्राणादेर्नामात्मनोत्पत्तिप्रलयावभूतां सदात्मविज्ञाने
तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ तथा सर्वोऽप्यनो-
प्यवहार आत्मत एव विदुषः । किञ्च तदेतन्निर्द्ध्यै

था० प्रकृष्टदर्शनद्वारेण क्षुत्वा विद्यामविदन्निन्दादारायितां क्षीति ।
अप्येत्यादिना । ते क्षय्यलोका भवन्तीति सम्बन्धः ॥ भेददर्शिनो
विनाशिमलवत्त्वे हेतुमाह । भेददर्शनस्येति ॥ परिच्छिन्नस्य
विनाशित्वं वचनं तस्मादिति परास्मिन्निति ॥ २५ ॥

उक्तविद्याक्षुत्त्यर्थमेव विदुषः संवृत्तमाह । तस्येति ॥
तथा विदुषः संवृत्तव्यवहारवदित्यर्थः । श्रीडादिरन्यो व्यवहारो
न केवलं नास्तीत्येतामिह विद्याफलं किन्तु मन्तोक्तस्येत्याह ।

उ० ऽऽत्मत स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज
आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावा-
त्मतोऽनुमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो
ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मत सङ्कल्प आत्मतो मन
आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मत
कर्म्याण्यात्मत एवेदऽसर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष ग्लोको

भा० एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । न पश्य पश्यतीति । पश्यो
यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः । मृत्यु मरण । रोग ज्वरादि ।
दुःखता दुःखभावश्चापि न पश्यति । सर्वं ह सर्वमेव न
पश्य पश्यत्यात्मानमेव सर्वं तत सर्वमाप्नोति सर्वंश्च
सर्वंप्रकारैरिति । किञ्च स विद्वान् प्राक्सृष्टिप्रभेदादेक
धैव भवत्येकधैव च सन् विधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारो
भवति सृष्टिकाले । पुनः संहारकाले मूलमेव स पारमा-
र्थिकमेकधाभाव प्रतिपद्यते । सतत एवेति विद्या फलेन
प्ररोचयन् स्वीति । अघेदानी यद्योक्ताया विद्याया
सम्यगवभासकारण मुखावभासकारणस्येवादर्शस्य विशु-

क्षा० किञ्चेति । सत्त्वार्थः सत्त्वस्या निर्दिश्यते । स च विद्यापञ्चरूपा ।
न पश्य इति मन्त्रमादाय याचते । पश्यतीत्यादिना । सर्वं
माप्नोतीति पूर्वतापरिच्छेदभमव्यावर्त्तनेन विवक्षितं न तु किमि
कोटकादिभावोऽप्युक्त्यर्थत्वप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । विद्यास्तुति
मौक्त्यर्थः सम्यगविद्यापञ्चमसि निगुणवृद्धविदाप्नोतीत्याह ।
किञ्चित् । विद्या तेजोब्रह्मरूपेण । शब्दस्पर्शादिरादिप्रत्यक्षं ।
विद्या तत्फल तदपेक्षितां कृतिषाभिधायाहारशूडाविद्यादे

उ० न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नेत दुःखतां
सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति
स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा
नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतञ्च दश चैकञ्च
सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः

भा० शुद्धिकारणं साधनमुपदिशते आहारशुद्धौ । आद्रियत
इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञान । भोक्तृभोगाद्याद्रियते
तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशु-
द्धीरागद्वेषमोहदोषैरसंस्पृष्टविषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्या-
माहारशुद्धौ सत्यां तदतोऽन्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धि-
र्नैर्मल्य भवति । सत्त्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमा-
त्मनि भुवाऽविच्छिन्ना स्मृतिरवधारणं भवति । तस्याच्च
लब्धाया स्मृतिलभे सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशरू-
पाणामनेकजन्मान्तरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदया-
श्रयाणां ग्रन्थीणां विप्रभोचविशेषेण मोक्षं विनाशो
भवतीति । यत एतदुत्तरोत्तर यथोक्तमाहारशुद्धिर्मूल
तस्मात्सा कार्येत्यर्थः । भव्यं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाऽऽख्या-

या० सात्पर्यमाह । अथेति । रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियै-
श्चरित्यादिसंस्मृतिमाश्रित्याहारशब्द व्याकरोति । आद्रियत
इतीति । कथं तस्याद्रियमाणत्वं तथाह । भोक्तुरिति । कीदृशी
तस्य शुद्धिरित्याशङ्क्याह । रागेति । आहारशुद्धिफलमाह ।
तस्यामिति । यतः करणशुद्धिफलं कथयति । सत्त्वेति । स्मृति-
लाभमलं दर्शयति । तस्याच्चेति । भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्षि

उ० सत्यशुद्धो ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वमन्धीनां
विप्रमोक्षस्तरमे मृदितकपायाय तमसः पारं
दर्शयति भगवान्सनात्कुमारस्तश्च स्कन्द इत्या-
चक्षते तश्च स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ इति
सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भा० यिकामुपसंहरति श्रुतिः । तस्मै मृदितकपायाय वार्त्तारा-
दिरिव कथायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रश्चनारूपत्वात्स-
ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपघातेन घानितो मृदितो विनाशितो
यस्य नादरस्य तस्मै योग्याय मृदितकपायाय तमसोऽवि-
द्यामलयात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः ।
कोऽसौ भगवानुत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिं
वेति विद्यामविद्याञ्च स वाचो भगवानित्येवंधर्मा सन-
त्कुमारः । तमेव सनत्कुमारं देवं स्कन्द इत्याचक्षते
कथयन्ति तदिदः । द्विचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थे ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ कान्दोग्योपनिषद्वि-
रण्ये सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

था० तैति शेषः ॥ प्रकृतवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति । यत इति ॥
तस्मै मृदितकपायायेत्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । सर्वमिति ॥
आगतिं गतिमाययौ । तस्य च वैशिष्ट्यान्तरमाह । तमेवेति ॥
॥ २६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीयुञ्जानन्दपूज्य-
पादशिष्यभगवदानन्दप्रानखत्यायां कान्दोग्यभाष्यटीकायां सप्त-
मोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

उ० ॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्ननरावाश-

भा० ॐ परमात्मने नमः ॥ यद्यपि दिग्देशकालादिभेद-
शून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति पठसक्त-
मयोरधिगतं तथापीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेद-
वद्विस्तृत्येवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थवि-
षयीकर्तुमिति तदधिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थमिद्विरिति
तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि
सत्सम्यक्प्रत्ययैकविषयं निर्गुणज्ञात्मातत्त्वं तथापि मन्द-
बुद्धीनां गुणवत्त्वच्छेदत्वात्सत्यकामादिगुणवत्त्वञ्च वक्तव्यं ।
तथा यद्यपि ब्रह्मविदां स्त्यादिविषयेभ्यः स्वयमुपरमो
भवति तथाप्यनेकजन्मविषयमेवाभ्यासजनिता विषयवि-
षया दृष्ट्या न सहसा निवर्त्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्यप्यात्मैकत्वविदां

या० पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये निर्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदा-
हन्दैकतानमायेदितं तथा योपनिषदारम्भेष्वस्तितार्थं किमव-
शिष्यते सदर्शनमध्यायान्तरमित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ कर्तुमिति
तदधिगमाय विशिष्टोपदेश उपदेष्टव्य इति सम्बन्धः । मन्द-
बुद्धीनां तर्हि परमार्थवस्तुनो ब्रह्मणोऽधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः ॥ न
केवलं मन्दबुद्धिकारिणा ब्रह्माधिगमशेषत्वेन हृदयदेश उपदेश
एवान् कर्तव्यं किन्तु पूर्वज्ञानरूपगुणाद्यर्थान्तरूपदेशस्य कार्यं इ-
त्याह । यद्यपीति ॥ अवशिष्टमर्थान्तरमुपदेष्टव्यमन्वाच्यते । तथेति ॥
मन्दधिया ब्रह्मधीशेषत्वेन देशविशेषवद्गुणविशेषवच्च ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्य इति सम्बन्धः । शब्देऽतस्तद्विज्ञानवता

उ० स्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्ट्यं तद्वायु विजिज्ञासित-
यमिति ॥ १ ॥ तच्चेद्भूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः

भा० गन्तृगमनगन्तव्याभावादविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तस्ये ग-
गन इव विद्युदुद्धूत इव वायुर्दग्धेन्धन इवाग्निः स्वात्म-
न्येव निवृत्तिसंस्थापि गन्तृगमनादिवासितमुद्धीनां हृद-
यदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्द्धन्यथा नाद्या गति-
वृत्तयेत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफल-
भेदशून्यं हि परमार्थसत् अद्वयं ब्रह्म मन्दबुद्धीनाम-
सदिव प्रतिभाति । सन्नार्गस्यास्मावद्भवन्तु ततः जनैः
परमार्थसदपि यादृचिध्यामीति मन्यते श्रुतिः । अद्यान-
न्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमन्तं पुण्डरीकं पुण्डरीकम-
दृशं वेश्म इव वेश्म द्वारपालादिमत्त्वात् । अस्मिन् ब्रह्मपुरे

या० विधिं विनापि विषये वैमुख्यसम्भवात्किं विधिनेत्याशङ्काह ।
यद्यपि ब्रह्मविदामिति ॥ तथा साधनविशेषो वक्तव्योऽवशिष्यते
ततोपासकानां गतिश्च वक्तव्येवविष्टमर्थान्तरमाह । तथेति ॥
शक्त्यदर्शनां गत्यादिसर्वभेदप्रत्यक्षात्मनयादमिषादिशेषस्य
देहस्थितिनिमित्तस्य धर्म्ये सति स्वात्मन्येव निवृत्तिसम्भवात्कतो
गतिर्वक्तव्येत्याशङ्काह । यद्यप्यात्मैकत्वविदामिति ॥ अविद्यादिर्मेघ-
स्थितिनिमित्तस्येव स्वात्मन्येव निवृत्तिरित्युत्तरेण सत्यम् । स्वात्मा-
मिर्वाण्येऽपि क्षतकल्पव्याप्तेन स्वाभाविकसम्पादस्थानमित्यत्र
दृष्टान्तमाह । अग्नौ इवेति ॥ अनेकोदाहरणोपादानं बुद्धि-
सौकर्यार्थं ॥ उक्तमेवाध्यायतात्पर्यं सकृप्य दर्शयति । दिग्दे-
शेति । दिशा देशेन गृहैर्गत्या अणभेदेन च शून्य तदवशिष्य-
मिति यावत् ॥ तस्य दिगाद्यनवशिष्यत्वे हेतुमाह । अदय-

उ० किलदत्र विद्यते यदन्येष्ट्यं यदाव विजिज्ञासि-

भा० ब्रह्मणः परस्य पुरं । राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा पुरं तथे-
दमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वात्म्यकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्म-
पुरं । पुरे च वेग्न राज्ञो यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे
शरीरे दहरं वेग्न ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठानमित्यर्थः ।
यथा हि विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वमिकार-
शब्दे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं मदाख्यं ब्रह्म
जीवेनात्मनेत्युक्तं । तस्मादस्मिन् हृदयपुण्डरीके वेग्ननि
उपसंहृतकर्षैर्वाद्याविषविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्मपर्यसत्यमा-
धनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणवद्वाच्यमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति
प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेग्ननि वेग्ननो
ऽल्पत्वात्तदन्तर्वर्त्तिनोऽल्पतरत्वं वेग्ननः । अन्तराकाश आ-
काशाख्यं ब्रह्म । आकाशो वै नामेति हि वक्ष्यति ।

आ० मिति । तर्हि सेवा भमापोहार्यं परमार्थसदृश्यं ब्रह्म ग्राह-
यितव्यं किमित्यन्ययोपदिश्यते तत्राह । सम्मार्गस्था इति ।
अध्यायतात्पर्यं सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्यस्तुराणि व्याक-
रोति । अथेत्यादिना । उत्तमबुद्धीश्रुति निर्विशेषब्रह्मोपदेशा-
नन्तरं मन्दबुद्धीश्रुति सविशेषमपदिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तत्र
तावदुपास्यायतन निर्दिशति । यदिदमिति ॥ हृदयपुण्डरीकस्य
वेग्नसादृश्यं हेतुमाह । हारयाणादीति । तस्य ह वा शतस्य
पञ्च देवसप्तय इत्यादिश्रुतैरङ्गहेतुसिद्धिः ॥ तस्याश्रय दर्शयति ।
अस्मिन्निति ॥ शरीरस्य ब्रह्ममूर्त्यं दृष्टान्तेन साधयति । राज्ञ
इति ॥ तत्रोक्तवेग्नदृष्टान्तेन स्पष्टयति । पुरे चेति ॥ कथं पुनः
सर्वगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेग्ननिष्ठमित्याशङ्क्याह ।
ब्रह्मण इति ॥ ननु संसारिणो ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वकर्म्मोपार्जितेन

उ० तयमिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाश-
स्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्वावा-

भा० आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वमव्ययत्वसामान्याच्च तस्मिन्-
आकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यं । तद्वाव तदेव च विगेषेण
जिज्ञासितव्यं । गुर्वाश्रयववणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्कर-
णीयमित्यर्थः । तच्चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूयुरन्ते-
वासिनश्चोदयेयुः कथं यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे परिच्छिन्ने
ऽन्तर्द्वारं पुण्डरीकं वेक्ष्य ततोऽप्यन्तराऽप्यन्तर एवाकाशः ।
पुण्डरीक एव वेक्षणं तावत्किं स्यात् किन्ततोऽप्यन्तरे खे
यद्भवेदित्याहुः । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तद्वच विद्यते ।
न किञ्चन विद्यत इत्यभिप्रायः । यदि नाम बदरमात्रं किमपि
विद्यते किं तस्यान्वेष्टेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञा-
सितुः स्यात् । अतो यत्तच्चावेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन

आ० शरीरेण स्नामित्वसम्बन्धो न ब्रह्मणस्तदसम्बन्धित्वात्कथं तजो-
यकन्धिरत आह । अस्मिन् हीति । ब्रह्मणो जीवात्मना हृष्टे
कार्ये जलार्कवत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपलब्ध्यभिधानत्वं
पूर्वात्तमविवक्षितमित्याह । तस्मादिति । अन्तराकाशशब्दात्तत्पत-
रत्वे हेतुमाह । वेक्षण इति । आकाशशब्दस्य भूताकाश-
विषयत्वं व्यावर्त्तयति । आकाशाख्यमिति ॥ कथं वाच्यश्रेष्ठेऽ-
प्याकाशशब्दे ब्रह्मणि वर्त्तते तच्चाह । आकाश इवेति । तस्मि-
न् यदन्तस्तादश्रयेण सद्यन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा खे महिम्नि यदन्त-
स्तादाकाशाख्य ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने
नभसि यदन्तराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ।
दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्था-
ययति । तच्चेदिति । तदेव चोद्यमाकाशादास्त विवक्ष्येति ।

३० पृथिवी अक्षरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च
सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यत्रास्येहास्ति

भा० प्रयोजनमित्युक्तवत्. स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्बचन
गृणुत। तत्र यद्ब्रूय पुण्डरीकान्त खस्थान्तत्वात्तत्स्यमन्तर
स्यादिति । तदसत् । न हि ख पुण्डरीकवेगगत पुण्डरी-
कादन्तर मत्वाऽवोच दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति ।
किं तर्हि पुण्डरीकमस्य तदनुविधायि तत्स्यमन्त करण
पुण्डरीकाकाश परिच्छिन्न तस्मिन्विशुद्धे सहितकरणानां
योगिना स्वच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्श इव च शुद्धे
स्वच्छ विज्ञानज्योति स्वरूपावभास तावन्मात्र ब्रह्मोपल-
भ्यत इति । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचाम अन्त-
करणोपाधिनिमित्त। स्वतस्तु यावान्नै प्रसिद्ध परिमाणतो
ऽयमाकाशो भौतिकस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशो यस्मि-

ष्वा० कथमित्यादिना ॥ भवतु परिच्छिन्ने शरीरे पुण्डरीकाका-
शस्य हृदयस्याल्पत्व तदन्तर्वर्त्तिनस्वाकाशस्य ततोऽल्पतरत्व
तथापि प्रकृते किं स्यादित्याशङ्काह । पुण्डरीक एवेति ॥ किं
शब्दस्य प्रत्यविषयत्व व्यावर्त्तयति । न किञ्चेत ॥ हृदयपु-
ण्डरीकान्तवर्त्तिनमाकाशमुपेत्याद्य दूषयति । यदि नामेति ॥
प्रधानुपलभ्योऽत शब्दार्थः । तत्रेत्यन्तर्वर्त्त्याकाशोक्तिः । शिष्या
चार्यव्यतिरिक्तस्यात्राप्रस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याश-
ङ्काह । इति श्रुतेरिति ॥ किमाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षाया
वक्ष्यमाणोऽर्थः शिष्याणां मन समाधानमादौ प्रार्थयत इत्याह ।
प्रदणुतेति ॥ श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति । तत्रेति ॥
किमाकाशस्य स्वाभाविक दहरत्वमुपेत्य चोद्यते किंवा परो
पाधिनिमित्तमिति विकल्प्याद्य दूषयति । तदसदिति ॥ ततश्च

उ० यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥३॥
तत्रेदूरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं

भा० अन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यञ्चावोचाम । नाप्याकाशतुल्य-
परिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणि-
ऽनुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्याभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव
ब्रह्मेत्यवगम्यते । येनादृतं खञ्ज दिवं मरीचम् । तस्मादा-
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तस्मिन्नु खल्वचरे
गार्ग्याकाश इत्यादियुतिभ्यः । किञ्चोभेऽस्मिन्धावापृथिवी
ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगा-
हिते स्थिते । यथा वा अरा नाभावित्युक्तं हि । तथोभा-
वमिदं वायुश्चेत्यादि समानं । यच्चास्मात्मान आत्मीयत्वेन
देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा यच्चात्मीयत्वेन न
विद्यते । नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते । न त्वत्यन्तमेवासन् ।

भा० तस्य स्वाभाविक दहरत्वमाश्रित्य चोद्य निरवकाशमिति शेषः ॥
कथं तर्हि दहरत्वेतिराकाशस्येत्याशङ्क्याह । किन्तर्हीति ॥
तस्मिन्विशुद्धे तावन्मान ब्रह्म यथोक्तविशेषण योगिना विष-
येभ्यो विमुखीकृताऽन्तःकरणानामुपलभ्यत इति सम्बन्धः ॥ अन्तः
करणस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । खञ्ज इवेति ॥ ब्रह्मणस्तस्मिन्नुप-
लभ्यमानत्वे प्रतिनिम्बकूपमिवेत्युदाहरणं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थः ॥
उदाहरणान्तरं ब्रह्मणो नैसर्गिकमागन्तुकस्य व्यवधानं नास्ती-
त्युपलब्धिसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । खञ्जमिति ॥ तादृमेव दहरत्व-
मादाय चोद्यत्वे चेदनौपाधिकं महत्त्वमुपेत्य समाधिं सम्भवतीति
विकल्पान्तरं निरस्यति । खतस्त्विति ॥ यस्मिन्नन्वेष्टव्यमाश्रयेण
संज्ञेति शेषः । यावास्मावानिति यच्चनादाकाशेन तुल्यपरिमा-
णत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं । तथाच ज्यायो नाकाशादित्यादि विवक्षितमिति ।

उ० सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैन्द्रा वाप्नो-
ति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशियत इति ॥ ४ ॥

भा० तस्य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः । तच्चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः
पुनरन्तेवासिनोऽस्मिंस्तेद्यथोक्ते चेद्यदि ब्रह्मपुरोपलक्षिता-
न्तराकाश इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्व्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवासि-
भिरुच्यन्ते । नैप दोषो यच्चास्तेहासि यच्च नास्तीति । उक्ता
एव ह्याचार्येण कामाः । अपि च सर्वशब्देन चोक्ता एव
कामाः । यदा यस्मिन् काशे एतच्छरीरं ब्रह्मपुराख्यं
जरावलिपलितादिलक्षणा वयोहानिर्वा । प्राप्नोति शस्ता-
दिना वृक्षं प्रध्वंसते विस्संसते विनश्यति किन्ततोऽ-
न्यदतिशियते । घटाश्रितक्षीरदधिक्षेप्तादिवद्दृष्टनाशे
देहनाशेऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनाशान्नश्यतो-

प्या० त्यागकाश्च । नापीति ॥ केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत
आह । किं तर्हीति ॥ न तस्य प्रतिमान्तीत्याकाशादि येन
व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नक्षरे सर्वमृगादि समाहितमि-
त्यर्थः । कार्यकारणयोरनुल्यपरिमाणत्वं प्रसिद्धेन नाकाशत-
मता ब्रह्मलोऽस्तीत्याह । तस्मादिति ॥ आधाराधेययोरनुल्य-
परिमाणत्वाच्चैवमित्याह । इतस्मिन्निव । इत्याकाशस्य न
सामाविकां दृष्टरत्वमित्याह । किञ्चेति ॥ कार्यं हि यावापधि-
व्यादिकारणे समाहितं तच्च हृदये धेयमित्यभिप्रेत्य बुद्धुपाधि-
विशिष्टमित्युक्तं । आकाशे यावापधिव्यादेः समाहितत्वे भूम-
विद्यासंवादं दर्शयति । यथा वेति ॥ न विद्यते सर्वं तदस्मिन्
समाहितमिति सम्बन्धः । नास्तिशब्दस्यात्यन्तासद्विषयत्व व्यावर्त-
यति । नष्टमिति । आश्रयनाशादाश्रितनाशः स्यादिति न्यायमा-

उ० स ब्रूयान्नास्य जरयेतज्जीर्यति न वधेनास्य
हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समा-

भा० त्यभिप्रायः ॥ एवं प्राप्ते नाप्ते किन्ततोऽन्यद्यथाक्ताद
तिथियतेऽवतिष्ठते न किञ्चनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ।
एवमन्तेवानभिभियोदितः स आचार्यो ब्रूयात् तन्मति-
मपनयन् । कथमस्य देहस्य जरयेतद्यथाक्रममन्तराका-
शास्य ब्रह्म यस्मिन् सर्वं समाहितं न जीर्यति देहवन्न
क्रियत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतदहन्यते
यथाकार्शं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमग्रदमस्पर्शं ब्रह्म
देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः । कथं देहेन्द्रियादि-
दोषैर्न स्पृश्यत इत्येतस्मिन्नवसरे यक्तव्यं प्राप्तं तद्वस्तुत-
यासङ्गो माभूदिति नोच्यते । इन्द्रविरोचनाख्याधिकाया-
मुपरिष्ठादव्याप्तौ युक्तिः । एतत्सत्यमवितथं ब्रह्मपुरं

आ० नित्यं प्रवृत्ते । तच्चेदिति ॥ यस्यस्मिन्सर्वं समाहितं ततो देहनाशे
किमवशिष्यत इति सम्बन्धः । शिष्यायामधिकावाप दोषमाशङ्कते ।
कथमिति ॥ प्रवृत्तिं दोषं परिहरति । नैव दोष इति ॥ सर्वं तद्
स्मिन्समाहितमित्यनेनोक्तं सर्वप्रवृत्तेनेति श्रेयः ॥ शिष्यायामधिका-
वाप दोषं परिहृत्य प्रकृतस्योक्तं विवक्ष्यति । यदेत्यादिना ॥ आका-
शस्य शिष्यमागतत्वाभावात् ॥ घटेति ॥ ततो यथोक्ताभावादिति-
सम्बन्धः । कथा मुना रीत्या श्रुत्यविषया शिष्यमतिरूपनेयेति प्र-
पूर्वकं विवक्ष्यति । कथमित्यादिना ॥ देहादिविक्रियया ब्रह्मणो
न विक्रियास्तोत्येतत्त्वैर्भुतिकन्यायेन साधयति । न चेदिति ।
देहादिषु सादाख्येन स्थितचेद्ब्रह्म दोषैरसस्पृष्टमित्युक्तमित्याश-
ङ्कात् । कथमिति ॥ प्रकृतदहरापाचना तत्र व्यासङ्गो विशेषः ।
यदि देहादिदोषैरसस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो नोच्यते चेदेते च कचिदुप

उ० हिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृ-
त्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास सत्यकाम

भा० ब्रह्मैव पुर ब्रह्मपुर शरीराख्यन्तु ब्रह्मपुर । ब्रह्मोपलब्ध-
णार्थत्वात् । तत्त्वन्तमेव वाचारक्षण विकारो नामधेय-
मिति श्रुते । तद्विकारेऽनृतेऽपि देहशब्दे ब्रह्मोपलभ्यत
इति ब्रह्मपुरमित्युक्त व्यावहारिक । सत्यन्तु ब्रह्मपुरमेत-
देव ब्रह्म । सर्वव्यवहारास्पदत्वात् । अतोऽस्मिन् पुण्डरी-
कोपलचिते ब्रह्मपुरे सर्वे कामा ये वहिर्भवद्भिः प्रार्थ्यन्ते
तेऽस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिता । अतस्तत्प्राप्त्युपायमेवानु-
ष्ठाता वाङ्मकामविषयद्वष्टा त्यजतेत्यभिप्राय । एष
आत्मा भवता स्वरूप । शृणुत तस्य लक्षण । अपहत-
पाप्मा । अपहत पाप्मा धर्माधर्माख्यो यस्य सोऽयमप-
हतपाप्मा । तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च । तदुक्त

आ० पश्यन्ते । तर्हि तदविवक्षितमेव स्यादित्याशङ्काह । अतदिति ।
कथं यद्येकं ब्रह्मण पुरमवितथ स्यादित्याशङ्काह । ब्रह्मैवेति ।
सत्यशब्दसामानाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः ॥ कथं तर्हि
शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमत आह । शरीराख्यमिति । नास्तेत्या-
दिनोक्तेऽप्ये हेतुमाह । इत्येति । तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य
मिथ्यात्व सप्रमाण दर्शयति । तत्त्विति । अथ मिथ्याभूतस्य
तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह । तद्विकार इति । किञ्च व्याव-
हारिक सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्याव्यतस्यापि ब्रह्मोपलब्ध-
मिथ्यास्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह । व्यावहारिकमिति । ब्रह्म तु
परमार्थसत्यमतश्चेतदेव सत्यमुक्तं ब्रह्मपुरमित्याह । सत्य-
मिति । ब्रह्मण सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोगात्कुतो ब्रह्मपुरत्वमित्या-
शङ्काह । सर्वव्यवहारोति । देहराकाशस्थान्त्यल विनाशित्वमि-

उ० सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशति
यथाऽनुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं

भा० पूर्वमेव न वधेनास्य ज्ञयते किमर्थं पुनरुच्यते । यद्यपि
देहसम्वन्धिभ्यां जरामृत्युभ्यां न सम्बध्यते । अन्यथापि सम्ब-
न्धसाध्यां स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं विशेषो विगत-
श्लोकः । श्लोको नामेष्टादिविद्योगनिमित्तो मनसः सन्नाप ।
विजिघत्सो विगताशनेच्छः । अपिपासोऽपानेच्छः ॥ नन्वप-
क्षतपाप्मत्वेन जरादयः श्लोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति ।
कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्मकार्यां हि ते इति ।
जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मायोः कार्याभावे विद्यमा-
नयोरप्यसत्त्वमत्वमिति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
सत्यमेवं तथापि धर्माकार्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविका-
नन्दो धर्मेश्वरे विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेः । तथा धर्मा-

भा० व्यावृत्तिरित्येव परिहृत्योपास्यत्वसिद्ध्यर्थं पातनिका करोति ।
अत इति । अस्मिन् सर्वकामसमाधाने प्रकृतमुपासनमुपदि-
ष्टात् । अतस्तदिति । यथोक्तो देहराकाशे कीदृगुपासन कर्तव्य-
मित्यपेक्षायामहङ्कृतेष्वेकाह । एव इति । पुनरुक्ति इति ।
तदुक्तमिति । ता परिहरति । यद्यपीति । अन्यथा देहसम्वन्धं
विना स्वभावोऽपीत्यर्थः । निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्वोक्त-
सम्बन्धः । प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिर्योदयति । नन्विति । श्लोक-
स्यान्ताः किञ्चिद्वचसाय पिपासा येष्वस्ति ते श्लोकान्तास्तोषां
जरादीनामपक्षतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुत्वमाह । कार-
णेति । कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविचारप्रतिषेधस्त-
च्चाह । धर्मेति । इति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थः स्यादिति सम्बन्धः ।
जरादिप्रतिषेधे धर्माधर्मवत्त्वमङ्गीकृत्य प्रतिषेधस्तु तैरर्थक्यमि-

उ० जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥५॥
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र

भा० कार्यजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं स्यादित्याशङ्क्यते अतो युक्तमविवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक् प्रतिषेधः । जरादिपक्षेण सर्वदुःखोपलक्षणार्थं । पापनिमित्तानान्तु दुःखानामानन्त्यात्मत्येकं च तन्प्रतिषेधस्याशकत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवोपहतपाप्मत्ववचनं । सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽथ सत्यकामः । वितथा हि संसारिणां कामाः । ईश्वरस्तु तद्विपरीतः । तथा कामचेतवः सङ्कल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसङ्कल्पः । सङ्कल्पः कामाश्च गुरुसत्तोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्तु । धिक्चगुयत् । न स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षणे एव वात्मा विज्ञेयः । गुरु-

भा० तिमलान्तरमाह । जरादीति । धर्मादेर्जरादंश्यां निषेधादितरनिषेधः सिद्ध्यतीत्यङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति । तर्हि किमिदमपहतपाप्मेत्युक्त्वा विजयो विमृश्यादित्याद्युच्यते तत्राह । तथापीति । तथापि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिद्ध्यते तत्राह । जरादीति । यत्तु कार्यमाभावे सतोऽपि धर्माधर्मदोषत्वात्तदन्तोऽगमवदकिञ्चित्त्वरत्वादपहतपाप्मेति न पृथग्वक्तव्यमिति तत्राह । पापनिमित्तानामिति । ईश्वरस्तु सत्यकामत्वं साधयति । वितथा हीति । यथेश्वरस्यावितथाः कामास्तथा सङ्कल्पाद्येत्याह । तथेति । चभावस्याप्याशङ्क्यते धर्माधर्मादौ तद्विनात्मकत्वेन सम्भावितत्वेऽपि कथं भावरूपा धर्मा सम्भवेयुरित्याशङ्क्याह । सङ्कल्पा इति । सङ्कलनं राजस्तमोऽध्यामस्ययं विगुण्या मायाया चशब्दत तदेवोपाधिस्तन्निमित्तं वेदा ते तथा ।

उ० पुण्यजितो लोक क्षीयते तद्य इहात्मानमननु-
विद्यत्रजन्त्येताः सत्यान् कामास्तेषां सर्वेषु

भा० भ्य शास्त्रतथात्मसंवेद्यतया स्वाराज्यकामैर्न चेद्विज्ञायते
को दोषः स्यादिति । शृणुताञ्च दोषं दृष्टान्तेन । यथा
ह्येवेह लोके प्रजा अन्धाविशन्ति अनुवर्तन्ते यथानुशा-
सन । यथेह प्रजा अन्धस्वामिनं मन्यमानास्तस्य स्वामिनो
यथा यथानुशासनं तथा तथान्धाविशन्ति ॥ किं यं य-
मन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागश्चाभिकामा अर्थिन्यो
भवन्त्यात्मबुद्ध्यनुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीव-
न्तीति । एष दृष्टान्तो स्वातन्त्र्यदोषस्य पुण्यफलोप-
भोगे । तथाऽन्यो दृष्टान्तस्तत्त्वयस्य तद्यथेहेत्यादि ।
तत्तत्तत्र लोके तामामेव स्वाम्यानुशासनानुवर्तिनीनां
प्रजानां सेवादिजितो लोक पराधीनोपभोगं क्षीयते
अन्तवान् भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपमहरति ।
एवमेवामुक्ताग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोक पराधीनोप-

था० स्वस्वाभाविकाणां सङ्ख्यादीनामीश्वरविशिष्टकृते दृष्टान्तमाह ।
चिद्वगुवदिति । यथा पित्रा शत्रोऽस्वाभाविकाश्चित्रगोर्देव
दत्तस्य विशेषश्च तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः । किमिति
कामादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति । धर्मधर्मिणोरद्वे-
षधारादद्वेष्टासुतेत्ययमेवोक्त्याशङ्काह । न खलु इति । काका
न्तरमवतारयितुं मातृनिष्ठा करोति । यथोक्तेति । आनपकार
निमित्ताधिकारिप्रवर्तनं तद्दर्शनपूर्वकं दर्शयति । मुख्य इति ।
अत्रपूर्वकं यथा ह्येवादिवाक्यमाह । न चेदिति । यथा ऽऽका
शात्मा परिज्ञानमाप्तेति परावृष्टमक्षरोत्यमर्थं यथा ह्येवेत्यनेन

उ० लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमननुविद्य
व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ १ ॥

भा० भोगं शीयत एवेति । उक्तो दोष एवामिति विषयं दर्श-
यति तद्य इत्यादिना । तत्तत्रेहास्मिन् लोके ज्ञानकर्माणो-
रधिकृता योग्या मन्त आत्मान यथोक्तलक्षणं शास्त्रा-
चार्योपदिष्टमननुविद्य यथोपदेशमनु स्वात्ममवेद्यताम-
हत्वा व्रजन्ति देहादस्मात्प्रयन्ति । यत एतांश्च यथोक्तान्
सत्यान् सत्यमङ्गल्यकार्याश्च स्वात्मस्थान् कामानननुविद्य
व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारिताऽस्मत्तन्वता भवति ।
यथा राजाऽनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः ।
अथ येऽन्ते इहलोके आत्मानं शास्त्राचार्योपदेशमनुविद्य
स्वात्ममवेद्यतामापाद्य व्रजन्ति यथोक्ताश्च सत्यान् का-
मान्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारिता भवति राश इव
सार्वभौमस्येह लोके ॥ १ ॥

आ० इष्टान्तेन दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति । यथा श्लेषेति ॥ यममये
प्रथमपर्वकमन्वाचरे । किमित्यादिना ॥ उक्तदृष्टान्तेन विवक्षित
मशमनस्य दृष्टान्तान्तरम् तात्पर्यमाह । एव इति । केवामेव दोषो
भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । उक्त इति । कर्मसाध्यस्य पारतन्त्र्य
क्षयिण्युक्तस्य ज्ञानहीनकर्मसाध्यविषयव्रजोपासकानामेव दोषो
भवतीत्युक्तस्य कामित्यर्थः । अविदुषामेवास्मात्तन्त्र्यदोषमुक्ता
विदुषां स्वातन्त्र्यफलं कथयति । यथेत्यादिना ॥ १ ॥

उ० स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादे-
 वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो
 भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
 भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य स्वरारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोक-
 कामो भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समुत्ति-
 ष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥

भा० कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते । य आत्मानं
 यथोक्तलक्षणं यदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादि-
 साधनमगम्यः सन् तत्प्राप्त्य सत्यान् कामान् वन्दकदेशः ।
 यदि पितृलोककामः पितरौ जनयितारस्त एव सुख-
 हेतुत्वेन भोग्यत्वाच्चाका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य तैः
 पितृभिः सम्बन्धेच्छा यस्य सङ्कल्पमात्रादेव पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति आत्मसम्बन्धितामापद्यन्ते । इन्द्रसत्त्वतया
 सत्यसङ्कल्पचादीश्वरस्तेन पितृलोकेन भोगेन मग्नः

धा० उक्तमेवार्थं भगवद्वाक्यं कमुपपादयति । कथमित्यादिना ।

उ० अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य मन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्य-
 लोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ युध्यन्नूपान-
 लोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नूपाने समु-
 त्तिष्ठतस्तेनानूपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥
 अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्क-
 ल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीत-
 वादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ
 यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ९ ॥ यं यमन्त्रमभिकामो भवति यं कामयते
 सोऽन्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो
 महीयते ॥ १० ॥ २ ॥

भा० सम्पत्तिरिष्टप्राप्तिस्तथा सगृहो महीयते पूज्यते बह्वृते वा
 मर्हिगानगनुभवति । ममानमन्यत् । मातरे जनयित्री
 ऽतीताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ॥ न हि दुःखहेतु-
 भूतासु घामशूकरादिजन्मनिमिषासु मादृषु विगृह्य-
 मन्त्रम्य योगिन इच्छा तन्मन्त्रो वा युक्तः । यं यमन्त्रं
 प्रदेममधिकामो भवति । यं यं कामं कामयते यथोक्त-
 र्पातिरेकेणापि सोऽन्यान्तः प्राप्नुमिष्टः । कामस्य सङ्कल्पा-

या० घमहेतुभूता इति कुतो विज्ञेयमिति शङ्का । सामर्थ्यादिति ।

उ० त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां
सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो हस्येतः

भा० देव समुत्तिष्ठति अस्व । तेनेच्छाविधाततयाऽभिप्रेतार्थ-
प्राप्त्या तत्सम्पन्नो महीयत इत्याद्युक्तार्थः ॥ २ ॥

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साह-
जननार्थमनुकोशन्याह । कष्टमिदं खलु वर्त्तते यत्सा-
त्माद्याः शक्यप्राप्ता अपि ते इमे सत्याः कामा अनृतापि-
धानास्तेषामात्मस्थानां स्वाययाणागेव सतामनृतं बाह्य-
विषयेषु स्तम्भभोजनादिषु हृष्या तन्निमित्तञ्च स्वेच्छा-
प्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते । तन्नि-
मित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानं ।
कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाम इत्युच्यते । यो यो
हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रो भ्राता वा दृष्ट इतोऽसा-

द्याः तदेव दृष्टयति । महीति ॥ तेन ज्ञानमाहाव्येनेतियावत् ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा इत्यादेशात्पथ्यमाह । यथोक्तेति ॥ आह
समन्तरा श्रुतिरिति शेषः । तमेवानुकोशं दर्शयति । कष्टमिति ॥
अनृतमपिधानमिवापिधानं तेषामिति सम्बन्धः । किन्तुदन्त
तदाह । महीति ॥ कार्यं तदपिधानमात्मस्थानां कामानामित्या-
शङ्काह । तन्निमित्तमिति ॥ उक्तमर्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरं
वाच्यमवतार्योपपादयति । अथमित्यादिना । तं हृदयाकारे
शात्मनि सन्तमपि अष्टमिच्छादि यस्मात्तन्मते तस्मात्तदनुता-
पिधानं निमित्तं कृत्वा तदलामो भवतीति योजना । इत्यथ तेषा-
मलामे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह । अथ पुनरिति ॥ यथो-
क्तेन विधिनेत्युपात्तप्रकाशोक्तिः ॥ आत्मस्थानां कामानामनृ-
तापिधानत्वमुक्तं निगमयति । अथनेति ॥ यस्मादविद्वद्विरुद्धा

उ० प्रेति न तमिह दर्शनाय लभते ॥१॥ अथ ये चा-
स्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन् लभते सर्वे

भा० ऋकाद्यैति प्रगच्छति सिध्यते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा
हृदयाकाशे विद्यमानमपोह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न
लभते । अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह
पुत्रा भ्रात्रादयो ये च प्रेता मृता दृष्टाः सन्निभिनो
यच्चान्यदिह लोके वस्त्वान्नपानादि वा वस्तिच्छन्न लभते
तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन
विधिना विन्दते लभते । अत्रास्मिन्नादाकाशे हि यस्माद-
स्येते यथोक्ताः मत्याः कामा वर्त्तन्तोऽनृतापिधानाः ॥
कथमिव । तदन्यायमित्युच्यते । तत्तत्र यथा हिरण्यमेव
पुनर्यदणाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तु हिरण्य-
निधिं निहितं भूमेरधस्ताद्विचित्रमचेत्रजा निधिं शास्त्रै-

भा० विद्वद्भिश्च लभ्याः कामा सर्वाधारे जगन्मूलकारणे ब्रह्मणि
स्वात्मभूते वर्त्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यनृतापिधानाः । सत्यामविद्याया
मनुष्यलम्भात् । प्रथमं नोपलम्भादित्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि
कामा' मन्तोऽपि नोपलभ्यन्त इत्यन्यायमिति तत्र दृष्टान्तं प्रश्न-
पूर्वकमुत्तराद्य व्याचष्टे । कथमिवेत्यादिना ॥ तत्र स्वायत्तस्या-
प्यघातो दृष्टान्तो निर्दिश्यत इति श्रेयः । दार्यान्तिक व्याक-
रोति । यवमेवेति ॥ अन्नाभयकारमभिनयति । यथोऽह-
मिति ॥ तत्र चेतुमाह । अमृतेनेति ॥ यथोक्तेन मिथ्याश्रमश-
ब्दितामाद्यनिर्वायाश्रमहतेन दृष्ट्याप्रभेदेन तन्निमित्तेनेष्टा
प्रपादेत्यर्थः । तस्मात्प्रजाया स्वात्मभूतब्रह्मलोकालाभ इति
श्रेयः । अन्नापादनृतेनाहृतत्वमेव स्फोरयति । अविद्यादीति ।
प्रलताकाशमनुपगच्छति । अत इति । अनुकोशद्वारा यथो-

उ० तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र लस्येते सत्याः कामा
अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहि-
तमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरे-

भा० निधिं चेवमजानन्तसो निधेरुपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि निधि
न विन्देयुः, अक्षयवेदगमपि । एवमेव इमा अविद्या-
वत्यः सर्वा इमाः प्रजा यथोक्तं ददयाकाशाख्यं ब्रह्म-
लोकं ब्रह्मैव लोकसमहरतः प्रत्यहं गच्छन्त्योऽपि सुप्त-
काले न विन्दन्ति न लभन्ते एषोऽहं ब्रह्मलोकभाव-
माप्नोऽस्यद्येति । अनृतेन हि यथोक्तेन हि यस्मात्प्र-
त्युक्ता इताः स्वात्मस्वरूपात् अविद्यादिदेवैर्बहिरप-
क्षेष्टा इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्त्तते जन्तूनां यत्स्वाय-
त्तमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः । स वा एष आत्माप-
क्षतपात्रेति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयति । एष विवक्षित

था० सप्तमध्यायानुष्ठाने प्रथमस्य कर्त्तव्यतात्मा । शस्यति नामादाविष
शुद्धये ब्रह्मदृष्ट्यादौषमात्रमिति शब्दां वारदविभुमनन्तदवाच्य-
मवतार्यं यावदेति । स वा ब्रह्मादिना । कथमात्मा द्रष्टव्यो
शुद्धयेऽस्तीति शस्यते तथाह । तस्येति । यथोक्तावगतिवर्णनाह ।
अदृष्टव्येति । शब्दविदिति विशेष्यवगम्यमात्रं प्रकृते ।
नन्विति । अत्रैवविदोऽपि सुप्तिकाले ब्रह्मपातिमद्वीकरोति ।
वाप्नोतेवेति । तर्हि किमिष्येवविदिति विशेष्यमनिरासश्चाह ।
तथापीति । विददविदुषोर्भिन्नेषमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यथापीति । त्वं तदमीशाचार्येण प्रतिबोधिता विद्वान् सदेव
भवत्यन्त्यविद्वानस्तीति देहादिजमेव जानन्न सदेव भवतीति
योजना । देहपातेऽपीद्विज्जन्तेन जीवदवस्था दृष्टान्तिता ।
शब्दसादस्य विदुषो दम्भुद्वान्त्वम युद्धं ब्रह्म तत्तादाव्योपदेष्ट-

उ० यमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्म-
लोकां न चिन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥२॥ स वा
एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्ताः हृदय-

भा० आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीके आकाशशब्देनाभिहितः ।
तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृद-
यमात्मा वक्तुं इति यस्मात्तस्माद्भुदयनामनिर्वचनप्रसि-
द्धापि स्वहृदये आत्मेत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अह-
रहर्दैव प्रत्यहमेवंवित् हृदयमात्मेति जानन् स्वर्गं लोकं
हार्दं ब्रह्मैति प्रतिपद्यते । नन्वेवंविदपि सुपुत्रिकाले यता-
सौम्य तदा सम्पन्न इत्युक्तत्वात् । बाढमेवं तथाप्यस्ति
विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सद्ब्रह्मैव तथापि
तत्त्वमसीति प्रतियोधिना विद्वान् सदेव जानोऽसीति
जानन् सदेव भवति । एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुपुत्रैः

भा० नोपास्यं ज्ञातुं सम्प्रसादशब्दार्थं कथयति । सुपुत्रेति ॥ सम्प्र-
प्रसीदतीति सम्प्रसादो विद्वानिति शेषः । स्वाभाविकमेवात्मनः
स्वास्थ्यं कथं सुपुत्रे प्रसीदतीति शिष्यते । तत्राह । आयदिति ॥
जहातीति सुपुत्रः पुरुषः सम्प्रसाद इति विशेषः । व्युत्प-
त्तिवत्त्वेन सम्प्रसादशब्दः सौपुत्रसर्वजीवसाधारणस्त्वयमेव
सम्प्रसाद इति सन्निहितविद्वत्परात्मशक्त्याह । सम्प्रसाद-
शब्द इति ॥ तस्य सौपुत्रसर्वजीवसाधारणत्वेऽपि प्रक्रमवशा-
दिदानेवैव प्रकृत सम्प्रसाद इति व्यपदिश्यते । यथा सन्निहि-
तार्थो यन्नविशेषादेश इतिशब्दवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः ।
य एव सर्ववित्प्रत्यक्षव सम्प्रसादः स विद्वानिति यावत् । विवेका-
नन्तर्यमप्यशब्दार्थः ॥ समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति ।
नत्विति । देहादुत्थितस्यापि स्वेन रूपेणाभिव्यक्तिर्भविष्यती-

उ० मिति तस्माद्दृश्यमहरहर्वा एवंवित्त्वर्गं लोक-
मेति ॥ ३ ॥ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं ज्योतिरपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-

भा० यद्यपि सत्सम्पद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गे लोकमेतोत्थुच्यते ।
देहपातेऽपि विद्याफलस्यावश्यावित्वादित्येष विशेषः ।
सुपुत्रकाले स्वेनात्मना सता सम्पन्नः सन् सम्यक् प्रसोदतीति
जायत्सुप्रयोर्विषयेन्द्रियसयोगजातं कालुष्यं जहातीति ।
सम्प्रसादग्रन्थे यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाप्येव-
वित्त्वर्गे लोकमेतीति प्रकृतत्वादेव सम्प्रसाद इति सन्नि-
हितवत् । यत्प्रविशेयात् । सोऽयेदं शरीरं हित्वा ऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः । न त्वामना-
दिवत्समुत्थायेति इह युक्तं । स्वेन रूपेणेति विशेषणात् ।
न ह्यन्यत् उत्थाय स्वरूपं सम्पत्तय । स्वरूपमेव हि तन्न
भवति । प्रतिपत्तयं चेत्स्यात्परं परमात्मलक्षणं विशिष्टि-

चा० त्यागश्चाह । न हीति । कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोग
स्तथाह । प्रामिति । एतच्छब्द स्यादज्ञानविषयः । अनात्मस्वरू-
पप्रतिपत्तिभान्तिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसम्पत्तिरुपचरितेत्यर्थः ।
किन्तुस्वरूपमिति तदाह । अशरीरता हीति । यथा मिथ्या
रूप्यतादात्म्यनिवृत्तौ साभाविकेनारूप्यात्मना शक्तिरुपचरितेति ।
तथा शरीरतादात्म्यभान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं स्वरूप-
स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः । एष चात्रोक्तिर्होवाचेत्यत्रैव
ग्रन्थार्थमाह । यत्प्रामिति । कोऽसावुक्तिकर्त्तव्याकाङ्क्षायामाह ।
स त्रयादिति । न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतस्य ज्योतिरपि किन्तु
रूपान्तरत्वमस्तीत्याह । किंचति । अविनाशित्वे हेतुमाह ।

उ० भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभय-
मेतद्ब्रूतेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य-
मिति ॥४॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि

भा० स्वभावं ज्योतीरूपं कथ्य स्वास्थ्यमुपगम्येति । एतत्स्वेनात्मी-
येन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः स्वरूपमप्यन्तेः । अवि-
द्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमु-
च्यते स्वेन रूपेणेति । अक्षरीरतां ह्यात्मनः स्वरूपं
यत्त्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते सम्प्रसाद एष आत्मेति
होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्या नियुक्तोऽन्नेवासिभ्यः ।
किञ्चैतदमृतमविनाशि । भूमा यो वै माभूदमृतमि-
त्युक्तमत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एव ब्रह्मेति ।
तस्य ह वै एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं । किन्तत्सत्य-
मिति । तत्सत्यं ह्यवितथं । तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तं ।
अथ किमर्थमिदं नाम पुनः पुनरुच्यते तदुपासनविधि-

षा० भूमेति । तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह । यो वा इति ।
इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तस्मादुपासना-
मर्हतीत्यर्थः । उपास्यस्यास्य ब्रह्मणो नाम निर्दिशति । तस्येति ।
उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य परिहरति । कमर्थमित्या-
दिना । उपास्यस्तुत्यर्थं नामोक्ता तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि
प्रकृतिः । तानीति । ताति कानोत्पपेक्षायामाह । एतानीति ।
कथं तकार इत्युच्यते । इकारस्यापि तत्र भावादित्याशङ्काह ।
इकार इति । तत्र हेतुमाह । ऋखेनेति । दीर्घमीकारमुद्दिश्य
ऋखं पुनरनुबदन्न विवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य क्वच्यती-
त्यर्थः । यथायामक्षराणामवान्तरमेदं दर्शयति । तेषामिति ॥

उ० सतीयमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यच्चि तन्मन्त्यमथ
यद्यक्षेनेभे यच्छति यदनेनेभे यच्छति तस्माद्य-
महरहवी एववित्स्वर्ग लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

भा० श्रुत्यर्थ । तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि
बीष्येतानि सतीयमिति सकारस्तकारौ यमिति च । इका
रस्तकारे उच्चारणार्थोऽनुबन्ध । इत्येवैवाक्षरेण पुन
प्रतिनिर्देशान्तेषा । तत्तच्च यत्सत्सकारस्तदमृतममृतम् ॥
अमृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकारान्मो निर्दिष्ट ।
अथ यत्तकारस्तन्मन्त्यं । अथ यद्यमक्षरं तेषाक्षरेणामृत
मन्त्याख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति यमयति नियमयति
वशीकरोति आत्मनेत्यर्थ । यद्यस्मादनेन यमित्येतेभे
यच्छति । तस्माद्यमादौ सयत इव हि एतेन यमा
लक्ष्यते । ब्रह्मणामाक्षरस्यापि इदममृतत्वादिधर्मावत्त्व
महाभाग्य । किमुत नामवत् इत्युपाख्यताय लक्ष्यते ब्रह्म

आ० निर्द्धारणे षष्ठी ॥ वक्ष्यविभागानन्तर्यमयशब्दार्थ । तकारस्याक्ष
रसामान्यान्तर्यत्व । यद्यमक्षरेऽपूर्वेऽयमित्यक्षरेण प्रयोक्ता निय
मयतीत्याकाङ्क्षायां नियमनस्वाभाव्येनेत्याह । आत्मनेति ॥ यमि-
त्यक्षरस्य नियमनस्वाभाव्यमेव साधयति । यद्यस्मादिति । तस्य
तत्त्वभावत्वे अनुभवमनुसङ्गूलयति । सयत इवेति ॥ यमो
यमित्यक्षरेत्यर्थ । तस्य पूर्वोक्त्यामुपरिष्ठाद्भावित्वं तन्निधामकत्व
हेतुरिति मत्वाह । एतेनेति ॥ लक्ष्यतेऽपूर्वे अक्षरे इति शेषः ॥
ब्रह्मणः सत्यमिति नाम तस्य यन्निर्वचनं क्षतं तस्य प्रयाजनमाह ।
ब्रह्मेति ॥ यद्यवाक्यस्यमेववित्पदं व्याकरोति । एवमिति ॥

उ० अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोका-
नामसम्भेदाय नैतत् सेतुमहोरात्रे तरतो न
जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं

भा० नामनिर्वचनेनैवं नामवतो वेत्ता एवंवित् । अहरहर्वा
एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीत्युक्तार्थं ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणो यः सम्प्रसादस्तस्य
स्वरूपं वक्ष्यमाणैरुक्तैरनुक्तैश्च गुणैः पुनःस्त्रयते । ब्रह्म-
चर्यसाधनसम्बन्धार्थं । य एष यथोक्तलक्षण आत्मा स सेतु-
रिव सेतुः । विधृतिर्विधरणः । अनेन हि सर्व्वे जगद-
र्षाभ्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्त्तुरनुसृतं
विदधता विधृतं । अभियमाण हीनरेणेदं विश्वं विनश्येत्
यतस्तस्मात् स सेतुर्विधृतिः । किमर्थं स सेतुरित्याह ।
एषां भूरादीनां लोकानां कर्मकर्मफलाश्रयाणाम-
सम्भेदायाऽविदारणायाऽविनाशयेत्येतत् । किंविशिष्ट-
श्चासौ सेतुरित्याह । नैनं सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्व्वस्य
जनिमतः परिच्छेदके सति नैतं तरतः । यथाऽन्ये मंसा-

था० वाक्यन्तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह । अहरिति ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमादत्ते । अथेति ॥ तस्य तात्पर्य्यमाह । उक्तलक्षण
इति । प्रकारान्तरेण कृतिप्रारम्भार्थं वाक्यस्योऽयं शब्दः ।
किमिति कृतिरित्यपेक्षायां कृत्ये ब्रह्मण्याधारे ब्रह्मचर्य्याख्यस्य
साधनस्य सम्बन्धविधानार्थमित्याह । ब्रह्मचर्य्येति ॥ यथा मृदा-
दिमय सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्येदं क्षेत्रमिति । तथायमपि व्यवस्था-
हेतुरित्याह । सेतुरिवेति । सेतुत्वं साधयति । विधृतिरिति ॥

उ० सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहंतपाप्मा लेप
ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्-

भा० रिणः कालेनाधोरात्रादिस्रवणेन परिच्छेद्या न तथायं
कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादवांश्वत्सरोऽहोभिः
परिवर्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति
न प्राप्नोति । न तथा मृत्युर्न तु मोक्षो न सुखतं न दुष्कृतं ।
सुखतदुष्कृते धर्माधर्मौ । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेता
नातिक्रमणं । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं हि कारणाति-
क्रमणं कर्तुं कार्येण । अधोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यं ।
अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तेनैव
तस्य । न हि घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि
पूर्वं य आत्मापहतपाप्मेत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त
एव तथापीहायं विधेयो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं

धा० विधारकत्वमुपपादयति । अनेनेति । वशांशमादीत्यादिशब्दे
वयोऽवस्थाविधयः । कलादीत्यादिशब्दस्तु तदवस्थारजातीवि-
धयः कर्तृनुरूपक्रियादिभेदविधयनियमैः सवशांदि व्यवस्थापयता
परमेश्वरेण सर्वं जगद्विद्यतमिति शम्भुः । अन्वयमुखेनाहमेव
व्यतिरेकमुखेनाह । अद्विद्यमानो जीति । उक्तमेवार्थं प्रत्यपूर्वकं
विप्रदयति । किमर्थमित्यादिना । नैतमिति प्रतीकप्रत्ययं
यत्तद्यापद्ये । सेतुरित्यादिना । तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यद्येत्यादिना । परमात्मनो न ज्ञातपरिच्छेदतोऽप्यत्राप्यवदश्रुतिं
प्रमादयति । यस्मादिति । तरतीति तरतेरतिक्रमयार्थो
नात्मनि सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह । कारणं जीति । कार्यस्य कारणा-
तिक्रमणं माभूदधोरात्रादेस्तात्मातिक्रमणं किं न इत्यादिप्राप्त-

नन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी
सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतत् सेतुं तीर्त्वा-

भा० प्रतिपिध्यते । तत्राविशेषणजराद्यभावमात्रमुक्तं । अहो-
रात्राद्या उक्ता अनुक्ताद्यान्ते सर्वे पापान उच्यन्तेऽतो
ऽस्मदात्मनः सेतोर्निवर्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा
क्षेप ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः । यस्माच्च पापकर्मा-
न्वादिशरीरवतः स्यान्नत्वशरीरस्य तस्मादै एतमात्मानं
सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति । देहवत्त्वे पूर्वमन्धोऽपि सन् ।
तथा विद्धः सन्देहवत्त्वे देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो
भवति तथोपतापी रोगायुपतापवान् सन्ननुपतापी भवति ।
किञ्च यस्मादहोरात्रे न स्रः सेतो तस्माद्वा एतं सेतुं
तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्वमहरेवा-
भिनिध्यद्यते । विज्ञप्तात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदै-

भा० क्वाह । अहोरात्रादिति चेति । तदस्तेरतिशयार्थत्वमङ्गीक-
त्वापि निषेधे हेतुमाह । अन्येनेति । तदस्तिवाक्यस्यापहतपाप्मा-
याकोनैर्मानवतत्त्वमाशङ्क्य परिहरति । यद्यपीति । विशेषणाना-
मान्त्याप्रत्येकं प्रतिषेधवचनासम्भवमभिप्रेत्याह । अहोरा-
त्राद्या इति । प्राप्ताकार्यमात्मानमप्राप्यैव तद्विदुतो हेतुमाह ।
अपहततेति । यथोक्तसेतुप्राप्तौ यत्कृतमाह । यस्मादिति । स्वभा-
विकम्यानर्थत्वमित्याशङ्क्याह । देहवत्त्व इति । विद्धो दुःखादि-
सम्बन्धी । इत्यस्यात्मसेतोऽस्ति महाभागधेयत्वमित्याह । किञ्चेति ।
कथं सर्वमपि तमोरूपमहरेव विदुयः स्यात्तदि विद्ययापि
विदुदोऽर्थं मिश्रतीत्याशङ्क्याह । निश्चितीति । तत्र हेतुमाह ।
सहृदिति । ब्रह्मज्ञानबोऽवेद्यो लोकः स्वपक्षाग्रचिदेकतानो यतो-

उ० पि नतमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष
ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्ये-
णानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

भा० करूपं विदुषः सम्पद्यत इत्यर्थः । सकृद्विभातः महा-
विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैव ब्रह्मलोकः । तत्रैव सत्येन
यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयदृष्ट्यात्यागेन
शास्त्राचार्यापदेशमनुविन्दन्ति स्वात्ममवस्थतामापाद-
यन्ति एतेषामेव ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदामेव ब्रह्म-
लोकः । नान्येषां स्त्रीविषयसम्पर्कजातदृष्ट्यानां ब्रह्मवि-
दामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यु-
क्तार्थः । तस्मान्त्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्य-
भिप्रायः ॥ ४ ॥

प्या० ऽवतिष्ठतेऽतत्तद्रूपत्वाद्विदुषो यथोक्तरूपत्वमविद्वज्जमित्यर्थः ।
विद्यावत्त्वे यथोक्तरूपत्वा व्यवस्थिते सत्येतत्त्वमविद्यावत्त्वेन केषां
सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ ब्रह्मचर्यवतां विद्यादारा
ब्रह्मलोकः लोकः प्रकृत्यर्थः । तेषामेवेत्येवकारयोतितमर्थमाह ।
नान्येषामिति ॥ ब्रह्मविदामपीति वाङ्मात्रब्रह्मवित्त्वमप्युते ।
तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् ॥ ब्रह्मचर्यसाधन-
वतामेव ब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्मलोकः कोलो भवतीति स्थिते पणित-
माह । तस्मादिति ॥ साधनं ब्रह्मविद्यायामिति शेषः । ब्रह्मवि-
दामिति भाविनो दतिमाश्रित्योक्तः ॥ ४ ॥

उ० अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येण खेव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्ट-
मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण खेवेष्टा-

भा० य आत्मा स सेतुत्वादिगुणैस्तुतस्तन्नाप्तये ज्ञानसह-
कारिसाधनान्तरं ब्रह्मचर्याख्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञा-
दिभिः तत् सौति कर्त्तव्यार्थं । अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते
लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्तं श्रिष्टास्तद्ब्रह्मचर्य-
मेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यवाप्तभतेऽतो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति प्रतिपत्तव्यं । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह ।
ब्रह्मचर्येणैव हि यस्माद्येन ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यज्ञ-
स्यापि पारम्येण फलभूतं विन्दते लभते ततो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यचरानुवृत्तेर्यज्ञो ब्रह्मचर्यमेव ।
अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथं ब्रह्मच-
र्येणैव साधनेन तनीश्वरमिष्टा पूजयित्वा अथ वैष्णव-
मात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते । एषणादीष्ट-

भा० अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं
प्राप्तेर्वाप्तं । तथाच कृतं ब्रह्मचर्यं विषयेणोत्तरयज्ञीनेत्याशङ्क्याह ।
य आत्मेति । श्रमाद्यपेक्षया अन्तरशब्दः । उक्तमपि ब्रह्मचर्यं
विधानुमनन्तरयस्यप्रवृत्तिरित्यर्थः । किमिति तर्हि तस्य स्मृति-
रित्याशङ्क्य तस्या विधिज्ञेयत्वं दर्शयति । यस्मादिभिरेति ।
श्रुतिराशेषत्वं वाक्यमित्युक्तं तदादाय व्याकरोति । अयेत्या-
दिना । अष्टपथस्योक्तदीप्या विधित्वित्येव तदोयस्मृतिप्राप्त्या-
र्थोऽष्टशब्दः । यज्ञस्य अष्टपथ्येऽन्तर्भावं साधयति । यज्ञस्या-
थेति । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा रुमर्चयते । अथमित्यादिना ।

उ० त्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येणैव सत आत्मनस्त्वाणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य-

भा० मपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तथा । सतः परम्पादात्सङ्ग आत्मगत्यार्ण रक्षणं ब्रह्मचर्यसाधनेन विन्दते अतः सन्नायणशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येणैव साधनेन युक्तं सन्नात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य यद्यात्मनुते ध्यायति । अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यगात्मानं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते स एष हि आत्मा ब्रह्मचर्यसाधनवतो न नश्यति तस्मादनाशकायनमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । अर एवमर्थो-
 रणवयोर्ब्रह्मचर्यरतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्यं । यो ज्ञाना-
 चक्षः । एषादिष्टं । सतत्ताणात्सन्नायणं । गगनाग्रीमं ।
 अनाशनादनाशकायनं । अर एवमर्थोऽयनादरण्यायनं ।

उ० मेव तद्रूपचर्येण स्वेवात्मानमनुविद्य मनुते ॥ २१ ॥
अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव त-
द्देष्टुं स्वात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ

भा० इत्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः सुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं
ज्ञानसहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्रतो
रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अरस्य ह वै प्रसिद्धो
एत्याण्वौ समुद्रौ । समुद्रावपामेव सरसी द्वतीयस्यां । भुव-
मनारिचक्षापेक्ष्य द्वतीया द्यौस्तस्यां द्वतीयस्यामितोऽसा-
क्षोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैवं द्वाऽन्त्रं
तन्माय ऐरो मण्डलेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मद-
करं हर्षात्पादकं सरः । तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः सोमोऽमृतं
तन्निष्ठयोऽमृतस्रवमिति वा । तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य-
साधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनबन्धोऽन्येन जीयत इत्यपराजिता
नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । ब्रह्मणा च प्रभुणा
विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्यं चैवर्षं प्रभुविनिर्मितं
मण्डपमिति वाक्यशेषः । तत्तत्र ब्रह्मलोके ऐतावर्षवा-

भा० सत इति ॥ उपवासपरायणत्वमनाशकायनं तत्त्वयं ब्रह्मचर्ये-
ण भवतीत्याशङ्क्याह । यमात्मानमिति । परव्यायनमरणवास-
नात्त्वयं ब्रह्मचर्यं भवतीति शङ्क्याह । परव्यायनमरणमिति ।
विभक्तयोऽर्भयं सस्रियाह । यो आनादित्यादिना । यो ब्रह्म-
चर्येणात्माने आनादात्मानं विन्दते स ब्रह्मणोऽर्षं लभते । तस्मा-
त्तस्य ब्रह्मचर्यमिति योजना । आदिशब्देन अस्य परमपुरुषा-
यं साधनत्वं गृह्यते । ब्रह्मचर्यस्य सुतत्वात्तद्विषयं विधिमुक्ता
ननु ब्रह्मविद्यासाध्यत्वं कथयति । तत्तत्र होति । ब्रह्मचर्य-

उ० यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरम

भा० वरण्याख्यायकौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविन्दन्ति चे तेषा-
मेव यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषाञ्च ब्रह्मचर्यसाधनवता
ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषाम-
ब्रह्मचर्यपराणां वाङ्मविषयासक्तबुद्धीनां कदापीत्यर्थः ।
मन्त्रश्च त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्घथा कश्चित्
स्त्रयते महार्हः । एवमिष्टादिभिः शब्दैर्न स्त्रीविषयदृष्ट्या-
निवृत्तिमात्रं श्रुत्यर्हं किमर्हं ज्ञानस्य मोक्षसाधन-
त्वात्तदेवेष्टादिभिः स्त्रयत इति केचित् । न स्यादि
वाङ्मविषयदृष्ट्यापद्यतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञाना-
नुपपत्तेः । पराञ्च खानि यदृष्टव्यत्वयभूस्तस्मात्पराद्-
पश्यति नान्तरात्मश्रित्यादियुतिस्रतिवृत्तेभ्यः । ज्ञान-

भा० स्यात्तत्पसाधनत्वान्नहतीत्युतिरयुक्ता । ब्रह्मचर्येण ज्ञानमुप-
लभ्य तदेव श्रूयत इति मतमुत्थापयति । नन्वेवेति । तस्य श्रु-
त्साधनत्वमसिद्धं । दुरनुष्ठेयत्वात् । तद्यतिरेकेण ज्ञानासम्भवापे-
क्षुत्तरमाह । नेत्यादिना । विषयव्यवृत्तचित्तानां नराणां
विवेकासम्भवे प्रमादमाह । पराञ्चोति । ध्यायतो विषयानि
त्याद्या स्मृतिश्च विवर्तिता । ब्रह्मचर्यस्योत्तममापन्नत्वे निज्ये
प्रवृत्तमाह । ज्ञानेति । ब्रह्मचर्यसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य
यद्यादिभिः श्रुतत्वाभेयामपि तस्याभिवाधनत्वं श्रुत्यादिभि-
र्प्रेतमिति शङ्कते । नन्वेति । किन्तया पुत्रवार्धमाधनत्वं प्रकृत-
श्रुत्या प्रतीतं किंवा ब्रह्मचर्यसाधनत्वमिति विवक्ष्यत्यमहाह-
रोति । शङ्कमिति । न द्वितीयेऽप्यभेदप्रशङ्गादिव्याह ।
न त्विति । अथ तर्हि यद्यादिब्रह्मचर्यं श्रुतिलभाह । किन्त-
वृत्तिः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टमिति । यदेति । त्वमिन्द्रस्त्वं

उ० ह वै ण्यश्चाण्वौ ब्रह्मलोके तृतीयस्याभितौ दिवि

भा० सहकारिकारणं स्यादिविषयदृष्टानिवृत्तिसाधनं विधा-
तव्यमेवेति युक्तैव तत्सुतिः । ननु च यज्ञादिभिः सुतं
ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं
गम्यते । नत्विह ब्रह्मलोक प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभि-
प्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं सूत्रयते किन्तु चेति तेषां प्रसिद्ध-
पुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य यथेन्द्रियादिभ्यो राजा न तु
यथेन्द्रादीनां व्यापारस्यैव राज्ञ इति तद्वत् । य इमे
अर्षवादयो ब्राह्मलौकिकाः सङ्गम्यजास्य पित्रादयो भो-
गास्ते किं पार्थिवा आप्यास्य । यथेह लोके दृश्यन्ते तद-
दर्शवदृष्टपूस्पर्शमण्डपानि आद्योस्त्रिन्मानसप्रत्ययमाचा-
णीति । किञ्चातो यदि पार्थिवा आप्यास्य सूलाः सु-

ष्पा० विष्णुरित्यादिना विप्रादिभ्यो राजा सूत्रयते तथापि न तस्येन्द्रादि-
व्यापारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेष्टयते तथा यज्ञादिभिर्ब्रह्म-
चर्यस्य स्तुतस्यापि नास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मलोकस्थान्प-
दार्थाभिर्थेतु विचारमवतारयज्ञादौ तद्विषयमाह । य इम
इति । तत्रैकं पक्षमुत्थाप्य दृष्टान्तेन तदुत्थितप्रकारमाह । ते
किमिति ॥ पक्षान्तरं सप्रदृष्टान्तवशादर्शयति ॥ आद्योस्त्रिद्विदिति ॥
कस्मिन्पक्षे को लाभ को वा दोष ॥ दोषदर्शनान्मानसत्वेन
सौप्त्ये च पुराणानुग्रहसम्भवात्तेन मानसा एवेत्याह । यदीति ॥
न केवलं तेषां सौप्त्ये सत्युभेऽस्त्रिद्विद्व्यादिश्रुत्या पुराणसृत्या
च विरोधं किन्त्यश्लोक सन्तापवर्जितमहिमं श्रोतस्पर्शमन्य ब्रह्म-
लोकमुपयन्तीत्याद्याश्च श्रुतयो ब्रह्मलोक निरूपयन्त्यन्तत्रत्याना-
मर्थानां सौप्त्ये विरुद्धेरन् । स्थानानां पदार्थानां तत्र सत्ये
श्रोतस्पर्शादेरवर्जनीयत्वादित्याह । अश्लोकमिति ॥ ब्राह्मलौकिक

उ० तदेरमदीयं सरस्तदश्रुत्यः सोमसवनस्तदप-

भा० र्दधाकागे ममाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि
प्रद्वानोके शरीरादीनीति वाक्यं विरुद्धेन । अगो कमहिम-
मित्याद्याश्च युतयः । ननु समुद्राः मरितः मरामि
वाप्यः कृपा यज्ञा वेदा मन्त्रादयश्च भूर्त्तिमनो प्रद्वान-
मुपतिष्ठन्त इति मानसत्वे विरुद्धेन पुराण्यतिः । न
भूर्त्तिमन्त्वे प्रमित्कृपाणांमेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मा-
त्प्रमित्कृत्तुमूर्त्तिप्यतिरेकेण सागगादीनां भूर्त्तन्तरे सागगा-
दिभी रूपानारप्रद्वानोक्तगन्तृत्वं कल्पनीये । तुभ्याश्चाद्य
कल्पनायां यथा प्रमित्कृता एव मानस्य आकारयथो
भूर्त्तयो युक्ताः कल्पयितुं मागमदेहानुरूप्यममन्योप-

प्या० अपराधाणां मानसत्वेन बुद्ध्यात्मकत्वात्विरोधात् ज्ञाते ।
नप्यति । किं दृष्टमानसत्वेन समुद्रादीनां प्रद्वानोक्तगमनं
कल्पनां किं वा तन्मयात्मकेति विरुद्धाद्यं दूषयति । न
भूर्त्तिमन्त्वे इति । उभयस्यानुपपत्त्यभवाद्वादिश्यते । एवमपरा-
धाणां द्वितीयं दण्डं परिशिष्टमाश्रयेत् । तस्मादिति । अन्व द्वितीयो
विरुद्धः वा ने । ज्ञानिरित्याश्रय प्रद्वानोक्तं मानसत्वं देहेन
मानसानामेव सागगादीनां मानसत्वेन वाच्यत्वेऽप्यस्ते-
मानसा एव भूर्त्तन्तरेण प्रद्वानोक्तगताः कल्पयितुं दृष्टा इत्याह ।
तुभ्यादापेति । तर्हि मन्त्रैरप्यप्यन्यत्वेति च दण्डादौ मन्त्रो-
पपत्त्यात्वं सागगादीनां च स्मादिक्तादप्यह । एतदिति ।
सप्रनृज्यत्वे मिथ्यात्वमिति इति इत्यने । नप्यति । इत्यहमे-
तन्मयात्मकं कृत्तिविरोधमाह । न इत्येव इति । न च मन्त्रे एतान्ते
ज्ञानि न तु दृष्टा इति एतर्हि वाच्यते तदा च न इत्यहिरण्य
मयमिति तदेव प्रद्वानोक्तविक्रान्ते ददादौ मानसादेति
ददात्तं विरुद्धेति । मानसा ज्ञानि । न इति न विरुद्धेति विरुद्धा

उ० राजिता पूर्वेलणः प्रभुविमितः हिरण्मयं ॥ ३१

भा० पन्तेः । दृष्टा हि मानस एवाकारवत्यः पुंस्त्वाद्या मूर्तयः
 स्वप्ने । ननु ता अनृता एव । त इमे सत्याः कामा
 इति श्रुतिस्तथा भति विरुद्धेत । न । मानसप्रत्ययस्य
 सत्त्वोपपत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः
 स्वप्ने दृग्गन्ते । ननु जाग्रदासनाख्याः स्वप्नदृष्ट्या न
 तु तत्र स्यादयः स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते ।
 जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्दृता एव सदोक्षा-
 भिर्निर्दृततेजोबन्धमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणां । सङ्कल्पमूला हि
 लोका इति चोक्तं । समकूपतां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्व-
 श्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च

आ० सन्ति यदार्थान्तदासनाख्यास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मकं
 तेषामिति शङ्कते । नन्विति । जाग्रद्विषयापि संविद्विवर्त-
 त्वात् पृथगस्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह । अत्यल्पमिति । भूमविद्या-
 लोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वं सैत्थतीत्याह ।
 सङ्कल्पमूला हीति । इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वमि-
 त्याह । सर्वश्रुतिषु चेति । ननु कुलाजो घटे चिकीर्षुर्मनसि
 सङ्कल्पितमाकारं वह्निर्निर्भिर्भावे तत्र सङ्कल्पो बाह्याकारस्य
 निमित्तं सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभूतोऽपि
 पूर्वतरसङ्कल्पनिमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विवर्तत्वे
 कथमुपपद्यते तत्राह । तस्मादिति । यस्मात्सतः सर्वस्येक्षणं
 पूर्वकल्पीयसदृशगोचरं पूर्वकल्पोऽपि ततः पूर्वतररेक्षणनिमित्ता
 इति । संविदेवेत्यं साविद्यया निवर्तते निरवयवस्य सन्मा-
 नस्य सारस्येनेक्षणायनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्य संविद्विवर्तत्वेऽपि
 निमित्तनैमित्तिकभूयोऽयमनिर्वाणो न विरुध्यत इत्यर्थः । यद्य
 सङ्कल्पद्वयाद्याः संविदोऽनिर्वाणस्यन्दनकाले ये विषया बाह्य-

उ० तद्य एवेतावरं च ण्यञ्चार्णिवो ब्रह्मलोके ब्रह्म-

भा० यथा वा अरा नाभावित्यादिनोच्यते । तस्मान्मानवानां
वाद्धानां च विषयाणामितरेतरकार्यकारणत्वमित्यत एव
बीजाङ्कुरवत् । यद्यपि वाद्या एव मानवाः मानवा एव च
वाद्या नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति ।
ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृताभवन्ति विषयाः ।
सत्यमेव । आयद्बोधापेक्षन्तु तदनृतत्वं न सत्यः । तथा
स्वप्नबोधापेक्षन्तु आयद्दृष्टविषयानृतत्वं न सत्यः । विशेष-
धाकारमात्रम् सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति । वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयमनृतं चीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥

पा० तया भासन्तेऽतश्च कदाचिदपि संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गी-
काराद्यन्तासत्त्वमिदं न सत्यमिति नोच्यते । तथा च अथ ह्यारभकप्र-
सङ्गसंज्ञाह । यद्यपीति ॥ तथापि नास्त्यत्वमित्यद्याहारः ।
अथ सत्त्वमिदं न सत्यमिति नोच्यते । तस्मिन् कदाचिदप्यन्तासत्त्वं
तादात्म्येनैव स्फुरत्यादत्ते न अथ ह्यारभकप्रसङ्ग इति भावः ।
कदाचिदपि नास्त्यत्वमिति नदत्ता प्रतीतिकायात्कालान्तरेऽपि
विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तच्चानुभवविरोधं शङ्कते । नन्विति ॥
स्वप्नदृष्टानां समीक्षितमेव कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गीकरोति ॥
सत्यमिति ॥ तर्हि तेषामसत्त्वमेव स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । आय-
दिति ॥ तथापि आयद्बोधेनाविषयीकरणादसत्त्वं स्वप्नदृष्टाना-
मेष्ट्यमित्याशङ्क्याह । तर्धेति ॥ यदि आयद्बोधेनाविषयीकर-
णमात्रेणासत्त्वं स्वप्नदृष्टानां यदार्थानामिदं तर्हि आयद्विषया-
णामपि स्वप्नबोधेनाविषयीकरणादसत्त्वप्रसङ्गः । तत्र कदाचिदपि
संविदि विषयाणामत्यन्तासत्त्वमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि वाधार-
म्भश्रुतिरित्याशङ्क्याह । विशेषेति ॥ अथाद्यां रूपाणां सत्यत्वे
विशेषाकारमात्रं मिथ्येत्युक्तमयुक्तं । तेषामपि विशेषाकारस्य सत्त्वा-

उ० चर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० तान्यपि आकारविशेषतोऽनृत । स्वतः सन्नावरूपतया
सत्य । प्राक्सदात्मप्रतिबोधात्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव
स्वप्नवृक्षा इवेति न कश्चिद्विरोधः । तस्मान्मानसा एव
आक्षेपलौकिका अरण्यादयः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयः
कामाः । बाह्यविषयभोगवदङ्गुलिरहितलाङ्कुलसत्त्व-
सङ्कल्पजन्या इति निरतिशयसुखाः सत्याश्चेत्यराणां भव-
न्तीत्यर्थः । सत्त्वाद्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वाभिव कल्पिता-
सर्पादयः सदात्मस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना
सत्या एव भवन्ति ॥ ५ ॥

आ० दिव्याशङ्काह । तान्यपीति ॥ कथं तर्हि तेषु सत्यपद प्रयुक्तमि-
त्याशङ्काह । स्वतः इति ॥ तर्हि तत्सत्यमित्येतावत्प्रयोगोक्त्य-
किमिति त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्युक्तं तत्राह । प्रागिति ॥
प्रज्ञातमुपसहरति । तस्मादिति । प्रथमपक्षवह्नितीयपक्षे दोषा
भावादिति यावत् । यद्यैहिकविषयवद्बाह्यलौकिका अपि
विषया विचार्यमाणाः सत्यास्तर्हि कस्तत्र विशेषो येनैतत्प्रदि-
श्यामेन तस्माभिनां विद्याविधानं तत्राह । बाह्येति ॥ अन्या
मक्षलोके विषया इति शेषः । प्रकृतायाः फलश्रुतेरित्यध्याहारः ।
ननु तेषामविद्यादशायां मयंक्रियाकारित्वरूपसत्यत्वसम्भवेऽपि
कुतो विद्यावस्थायां सत्यत्वमित्याशङ्काह । सत्यमेति । यथा
रज्ज्वा कल्पितसर्पादयो रज्जुतत्त्वबोधे तदात्मतामेवापाद्यन्ते
विवेचनात् । तथा सर्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्यथ्यतिरे-
काभ्यां परिहारायासम्भाषत्वमेव प्राप्नुवन्तीति तत्सत्यत्वम-
विरुद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

उ० अथ या एता हृदयस्य नाअस्ताः पिङ्गलस्था-
णिमुस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहित-
स्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष

भा० यस्तु हृदयपुण्डरीकगत यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्म-
चर्यादिसाधनसम्पन्नं तत्कवाह्यविषयानृतदण्डः सन्नुपास्ते
तस्येयं मूर्धन्या नाद्या गतिर्वक्तव्येति खण्ड आरभ्यते ॥ अथ
या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-
पासनम्यामस्य सम्बन्धिन्यो नाद्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्व्वतो
विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रम्ययस्यास्यैताः पिङ्ग-
लस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणितः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णो-
त्सदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य
नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्ण इति सर्व्ववा-
ध्याहार्य्यः । सौरेण तेजसा पिप्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन

भा० सगुणविद्याफलस्वरूपमित्यमुषपाद्य तत्रागते गतिर्वक्तव्येति
नाडीखण्डमवतारयति । यस्त्विति ॥ यथोक्तो गुण सत्यकाम-
त्वादित् । ब्रह्मचर्यादीत्यादिशब्दः श्रमदमादिसङ्ग्राहार्थः । तमे-
वादिशब्दार्थं स्पष्टयति । यत्तेति ॥ अधिकारिणः सफलोपा-
स्तिविध्यनन्तर्यमप्यशब्दार्थः । रसेनाग्नयेति शेषः । तदाकारा
इति तत्त्वशब्दोऽग्ररसविषयः । शुक्ललोत्यादिषष्ठी पूर्व्ववतः । अता-
वितिशब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः । कथं पुनरग्ररसस्य पिङ्गलादि-
विचित्रो वर्णविशेषः सिद्धलोत्याशङ्काहः । सौरेवेति । वातपि-
प्ताख्य सौर तेजः । तेन पाकोऽग्नितस्य च जायते । तेनाभिनिर्वृ-
त्तेनाख्येन कथेन सम्पर्कात्तदेव पिप्ताख्य सौरत्तेजो भवति पिङ्गल-
तेन सम्पर्कात्तस्य नाडीनाथ जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव

उ० नील एष पीत एष लोहितः ॥१॥ तद्यथा महा-
पथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छन्तीमञ्चामुन्नेवमेवेता
आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमञ्चा-

भा० कफेनाल्पेन सम्पर्कोत्पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यं ॥
तदेव वातभूयस्वादीलं भवति । तदेव च कफभूययस्वा-
च्छुक्लं । कफेन समतायां पित्तं । शोणितवाङ्मयेन
लोहितं । वैद्यकादा वर्षविशेषा अन्वेष्टव्याः । कथं भव-
न्तीति श्रुतिस्वादादित्यसम्बन्धादेव तत्सौजसो नाडी-
खनुगतस्यैते वर्षविशेषा इति । कथमसौ वाऽऽदित्यः
पिङ्गलो वर्णत एष आदित्यः शुक्रोऽणेष नील एष पीत
एष लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मनाडीभिः कथं
सम्बन्ध इत्यत्र बृहदान्तमाह । तत्तत्र यथा लोके महान्
विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ

था० च पित्ताख्यं सौरन्तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन प्रभृतेन वातेन
सम्बन्धात्तद्भूयस्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडी-
नाच्च जायते जैष्ठ्यमित्याह । तदेवेति ॥ प्रकृतमेव पित्ताख्यं
सौरन्तेजो यथोक्तपाकवशादभिनिर्वृत्तकफस्य क्षमसम्बन्धिना
भूयस्वाद्भवति शुक्लं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनाच्च शैक्यं
भवतीत्याह । तदेव चेति ॥ उक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन कफेन तद-
भिनिर्वृत्तस्यैव वातस्य समताया तदेव तेजस्तत्सम्बन्धि पीतं
जायते । तत्सम्बन्धाद्वान्नरसस्य च नाडीनाच्च पीतत्वं भवतीत्याह ।
कफेनेति ॥ यदा तु यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तं शोणितम्बुजलं
भवति तदा तस्य नाडीनाच्च लोहितत्वं भवतीत्याह । शोणितेति ॥
पञ्चान्तरमाह । वैद्यकादेति ॥ अन्वेयणप्रकारमाह । कथ-

उ० मुञ्चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आमु नाडीषु
सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्ना-
दित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः

भा० गच्छतीमञ्च सन्निहितममुञ्च विप्रलष्टं दूरस्थमेव ।
यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामौ प्रविष्टः ।
एवमेवैता आदित्या महापथा यथा गच्छन्ति तथोभ-
यत्रादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुञ्चादित्यमण्डल-
मिमञ्च पुष्टं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महा-
पथः । कथममुष्मादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते सन्तता
भवन्ति । ता अधात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथो-
क्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो
नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः सन्तानभूताः सत्यसोऽमुष्मिन्
रश्मीनामुभयलिङ्गतांते इत्युच्यन्ते । तत्र च एवंमति
यत्र यस्मिन् काले एतत्त्वप्रमयो जीवः सुप्तो भवति

आ० मिति । नाभेरूर्ध्वं हृदयादधस्तादामाश्रयमाचक्षते । तदूत तेजः
सौरं प्रितमित्युच्यते । तत्राग्निरसस्य धात्वन्तरसहकारिवशादूर्ध्व-
विशेषे कारकमाश्रयगतं पीतं रज्ज्वत् रसरज्जगादित्यादिवष-
भादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्येत्याद्या अतिरित्याशङ्काह ।
अतिस्त्विति । उक्तमर्थमाकाङ्क्षादारा स्फोरयति । कथमित्या-
दिना । आदित्यस्य पिङ्गल्यादयो वर्णविशेषाः शास्त्रप्रामाण्यादेव
प्रत्येतव्याः । आदित्यस्य तेजसो नाडीभ्यनुगतस्य येङ्गल्यादयो
वर्णविशेषा भवन्तीत्युक्तं तदेव प्रश्नद्वारा दृष्टान्तावष्टम्भेन
स्पष्टयति । तस्येत्यादिना । उभयत्रादित्यमण्डले पुरुषे चेत्यर्थः ।
तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । यथेति । उभौ ग्रामौ
महापथा यथा गच्छति तथोभयत्रादित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा

उ० स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृष्टो भवति
तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा
सम्पन्नो भवति ॥३॥ अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो

भा० स्वापस्य द्विप्रकारत्वादिशेषणं समस्त इति । उपसंहृत-
सर्वकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो वाह्यविषयसम्पर्कजनित-
कालुष्याभावात्सम्यक्प्रसन्नः सम्यगो भवति । अत एव
स्वप्नविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति
नानुभवतीत्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवति आसु सौरतेजः-
पूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सृष्टः प्रविष्टो नाडी-
भिर्दारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न
ह्यन्यत्र सत्सम्पत्तेः स्वप्नदर्शनमस्तीति संमर्थ्यान्नाडी-
वृत्तिः सप्तमो तृतीयया परिणम्यते । तं मता सम्यक्त्वं न
कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरू-

था० इत्यर्थः । तमेव प्रवेशं प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कथमित्या-
दिना ॥ कथं नाडीनां पिङ्गणादिवर्त्यत्वमित्याशङ्क्य सौरतेज
तेजसेत्यादिभोक्तारं स्मारयति । यथोक्तास्त्विति ॥ अमुच्छिन्नादित्ये-
ष्टमा इति सम्बन्धः । कथं स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टानां रश्मीनां
पुलिङ्गेन निर्दिष्टत्वाच्च । रश्मीनामिति ॥ नाडीस्वरूपमुक्ता
विज्ञानात्मनः श्रोत्राधिकरणत्वेन तां श्रोत्रमादौ स्वापं प्रसीति ।
तत्तत्रेति ॥ समस्यर्थमेव स्फुटयति । एवं सतीति ॥ नाडीस्वरूपे
पूर्वोक्तादीनां निरूपिते सतीत्यर्थः । एतत्स्वप्नमिति क्रियाविशे-
षणम् । समस्तविशेषणस्यार्थवत्त्वमाह । स्वापस्येति ॥ दर्शनवृत्ति-
वददर्शनवृत्तिर्हेति द्विप्रकारं स्वापस्येष्टं । तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य
प्राप्त्यर्थं समस्त इति विशेषणम् । तस्य सम्पत्तिमतमयमाह ।

उ० भवति तमभित आसीना आहुजीनासि मा जानासि माभिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥४॥ अथ यत्रैतदस्माच्छ-

भा० पावस्त्रितत्वात्तदात्मन । देहेन्द्रियविशिष्टं हि सुख-
दुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति । नतु मत्सम्पन्नं स्वरू-
पावस्य कश्चिदपि पाप्मा स्पृष्टुमुत्सहते । अविषयत्वात् ।
अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वन्यत्वं केनचित्कृतश्चिदपि
सत्सम्पन्नस्य । स्वरूपप्रचयनं त्वात्मनो जायस्त्वप्रावस्था
प्रति गमनं । बाह्यविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मबीजस्य
ब्रह्मविद्याकृताग्नादाहनिमित्तमित्यवोचाम पृष्ठ एव तदि-
द्यापि प्रत्येतद्यः यदैव सुप्तं सौरेण तेजसा हि नाद्यन्तर्ग-
तेन मर्ष्यत सम्पन्नो ध्यातो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरा-
दिनाडीदारैर्बाह्यविषयभोगायाऽप्रसृतानि करणान्यस्य

धा० उपसङ्गतेति । विशेषणान्तरमुत्थाप्य व्याकरोति । अत इति ।
उपसङ्गतेतत्सर्वं करणत्वादिति यावत् । उक्तं विशेषणद्वयमुपभोध्य
स्वप्नित्यादि व्याचष्टे । अत इति । नाडीषु प्रविष्टो भवतीति
यदुक्तं तदयुक्तं । य एयोऽन्तर्हृदयं व्याप्राशक्तस्मिन् शेत
इत्यङ्गीकारादित्याशङ्क्याह । नाडीभिरिति । नाडीभिरिति
श्रुता सप्तमी । कथं नाडीभिरिति ह्यन्यथा व्याख्यायते
सत्राह । न हीति । तदेतदिति सुषुप्तवस्थोपपत्तेः । तस्यामव-
स्थायां कर्माभावे कथं पुनस्तत्त्वानमित्याशङ्क्याह । देहेति ।
सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मासंस्पर्शोऽत्र विवक्षितो न तु कर्मा-
भावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति । अन्यो हीति ।
सुषुप्ते स्वरूपावस्थस्य कथं प्रचयनमित्याशङ्क्याह । स्वरूपेति ।

उ० रीरादुत्क्रामत्यथेतेरेव रश्मिभिरुर्द्धमाक्रमते स
ओमिति वा होडामीयते स धावत्क्षिप्येन्मन-
स्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लेखद्वारं वि-

भा० तदा भवन्ति । तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवाव-
स्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तं ॥ तच्चैवं सत्यथ यत्र
यस्मिन् काले बलिमानमवलभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं
जरादिनिमित्तं वा कृत्रोभावमेतन्नयनं नीतः प्रापितो देव-
दत्तो मुमुर्षुर्धदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टयित्वा-
ऽऽसीना ज्ञातय आह्वर्जानासि मां तव पुत्रं । जानासि मां
पितरं वेत्यादि । स मुमुर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो-
ऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीन् जानाति । अथ यत्र यदै-
तत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदैतै-
रेव यथोक्ता रश्मिभिरुर्द्धमाक्रमते यथा कर्मजितं लोकं ।

था० अविद्याकामकर्मणा बीजमनाद्यन्तर्गतं तस्य ब्रह्मविद्यास्थेनाग्निना
न सांपे दाहस्तन्निमित्तं सुषुप्तस्य पुनः स्वरूपप्रचयनमिति
सम्बन्धस्तदेव व्याचष्टे । जायदिति ॥ कीदृक्प्रचयनमित्यपेक्षा-
यामाह । वाह्येति ॥ एतच्च सति सम्पद्य न विदुरित्यादावु-
दितमित्याह । इत्यवोचामेति ॥ तेजसा ह्येति पाप्यास्पृष्टं
यैतो हेतुस्तं हेतुं व्याचष्टे । यदेति ॥ तद्यापत्तिकार्यमाह ।
यत इति ॥ कार्यकरणसंयुक्तभावफलं दर्शयति । तस्मादिति ॥
नाडीरेवं कृत्वा ताभिरुर्द्धमनं प्रदर्शयितुं मरणकालं प्रपञ्च-
यति ॥ तथेति ॥ तथैवार्थमाह । एवं सतीति ॥ नाडीनामुक्त-
रीत्या प्राप्स्यसे सतीत्यर्थः । ताभिरुर्द्धमनप्रदर्शनप्रारम्भार्था-
ऽयमब्धः । रोगादीत्यादिपदमागन्तुकसर्वनिमित्तसंग्रहार्थं

उ० दुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषां ॥ ५ ॥

भा० प्रेत्य विद्वान् । इतरस्तु विद्वान्यद्योक्तसाधनमप्यन्तः स
 : ॐ इत्योद्दारेणात्मानं ध्यायन् यथापूर्वं वा च । एवं
 ऊद्गोर्ध्वं वा विदांश्चेदितरस्तीर्थं ज्ञेत्यभिप्रायः । मीयते
 प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रमित्यन्यावत्स्येन्न नो
 यावता कालेन मनसो ज्ञेयः स्यात्तावता कालेनादित्यं
 गच्छति प्राप्नोति चिप्रं गच्छतीत्यर्थो न तु तावन्तैव काले-
 नेति विवक्षितं । किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते । एतद्दे-
 खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदित्यस्येन द्वार-
 भूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं
 प्रपद्यन्ते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनं । निरोधमं
 निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः ।

आ० जरादीत्यादिपदं तु नैसर्गिकसम्बन्धनिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः ।
 एतन्नयनमिति क्रियाविशेषणं । प्रारब्धकर्मवसानार्थोऽयशब्दः ।
 एतदिति क्रियाविशेषणमेतदुत्क्रमणं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । यद्यो-
 क्ताभिर्नाडीषु प्रवृत्ताभिरादिक्रमण्डलादागवाभिरिति यावत् ।
 कर्मणा जितं वशीकृतं स्वात्मसम्बन्धिताभावादित्य लोकमनतिष्ठत्य-
 तं प्रेत्य विद्वान् केवलकर्मवान् गच्छतीत्यर्थः । दहरविद्यावतो
 गतिं दर्शयति । इतरस्त्विति । यद्योक्तसाधनं दहरविद्यानं तेन
 सम्पन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । स ध्यानगच्छतीत्युत्तरश्च सम्बन्धः ।
 यथा पूर्वं स्वप्नावस्थायामिव मरणवस्थायामपीत्यर्थः । वा हेति
 निपातद्वयस्यावधारणरूपमर्थं कथयति । एवेति । उच्छब्दार्थ-
 माह । ऊर्ध्वमिति । वाशब्देन द्योतितं विकल्पं दर्शयति ।
 विदांश्चेदिति । यदि विद्वान् प्रमीयते तदोर्ध्वमेव गच्छति ।
 यदि त्वविद्वान् प्रमायते तदा तिर्यग्मेव गच्छतीति विभागः ॥

उ० तदेव श्लोकः शतश्रेका च हृदयस्य नाड्यस्तासां
मूर्धनमभिनिःसृतेका । तयोर्द्धमायन्मृतत्वमेति
विषडुन्या उत्त्रामणे भवन्त्युत्त्रामणे भवन्ति ॥
६ ॥ ६ ॥

भा० सौरेण तेजसा देहे एव निरुद्धाः मन्त्रो मूर्धन्या नाड्या
नेत्क्रामन्त एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विषडुन्या इति श्लोकादेतस्मिन्वयोक्तेऽर्थे एव श्लोको
मन्त्रो भवति । शतश्रेका चैकोत्तरगतं नाड्यो हृदयस्य
सांसर्पिण्यभूतस्य रुन्ध्रान्ध्रः प्रधानतो भवन्ति । आगन्त्या-
देहे नाडीनां तासामेका मूर्धनमभिनिःसृता विनिर्गता
तयोर्द्धमायन् गच्छन्मृतत्वममृतभावमेति विषडुनागत-
यस्मिन्मृत्विषडुन्या ऊर्द्धगाद्यानां नाड्यो भवन्ति संसार
गमनदारभूता न त्वमृतत्वाय किं तर्ह्युत्क्रामणे एवा-
त्क्रान्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमा-
प्त्यर्थः ॥ ६ ॥

आ० विदुषस्तत्तदेहस्यादित्यप्राप्तावतन्त्रश्रेष्ठं दर्शयितुमनन्तरवाक्य-
मादत्तं किं स्यादित्यव आह । घृत इति ॥ अविदुषामपि तर्हि
प्राप्तानामादित्यं ततो निरुद्धानां पुनर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याश-
ङ्गाह । सौरेणेति ॥ ५ ॥

देहे निरुद्धानां मूर्धन्यया नाड्या नेत्क्रामन्मविदुषामित्यव
लिङ्गं दर्शयति । विषडुन्या ॥ ययोक्तार्थो नाडीविभागलक्षण-
प्रधानान्त इति विशेषणत्वात्पर्यमाह । आगन्त्यादिति ॥ प्रकरण
नाडीविषयं देहविशेषविषयं वा ॥ ६ ॥

उ० य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-
शोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यस-
ङ्गल्पः सोऽन्वेष्टयः स विजिज्ञासितयः स सर्वाश्च
लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानम-

भा० अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं
ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति
होवाचेतददृष्टतमभयमेतद्रूपेत्युक्तं । तत्र कोऽमौ सम्प्र-
सादः कथं वा तस्याधिगम । यथा सोऽस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ।
येन लक्षणेनाभिनिष्पद्यते स किंलक्षण आत्मा । सम्प्र-
सादस्य च देहसम्बन्धीनि रूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपं
इत्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरोऽयं शरभ्यते । आख्यायिका
तु विद्यापक्षेणसम्प्रदानविधिप्रदर्शनार्था विद्यास्त्यर्था
च । राजशेवितं पानीयमिति वत् ॥ य आत्माऽपहतपाप्मा

था० देहविद्यायामुपास्यस्तुत्यर्थमुक्तमनुवदति । अचेति ॥ विवे-
कानन्तर्यमधश्चर्यार्थो व्याख्यात । शरीरात्समुत्थानं तस्मि
प्रहंसमाभिमानत्याग । स्वरूपं विशिनष्टि । एष इति ॥
उत्तिकर्तुत्वमाधर्म्यस्य दर्शितमेव ॥ प्रत्यो वा सम्प्रसादो विद्या
नात्मा चेति संशयात्पृच्छति । तत्रेति ॥ प्रकृतं यावत् सम्पद्यते ।
तस्य च सम्प्रसादस्य परमात्मविषयं ज्ञानं केनापायेन भव-
तीति प्रश्नान्तरमाह । कथं वेति ॥ किन्तस्य परमात्माधिगमे-
नेत्याशङ्काह । यथेति ॥ तथा तस्याधिगमं कथमिति सम्बन्धः ।
अभिनिष्पद्यमानरूपस्यात्मा सविज्ञेयो निर्विशेषो चेति प्रश्नान्तरं
करोति । येनेति ॥ आत्मनो हि सधिदानन्दैकतानाधर्मा-

उ० नुविद्य विजानानीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥
तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमा-
त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितोन्द्रे हव देवा-

भा० विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः मत्प्रकामः
मत्प्रसङ्गम्यः । यस्योपासनाद्योपलब्ध्यर्थं हृदयपुण्ड-
रीकमभिहितं । यस्मिन् कामाः समाहिताः सत्या अनृ-
तापिधाना यदुपासनमहभावि ब्रह्मचर्यं साधनमुक्तं ।
उपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्ध्ना नाद्या गति-
रभिहिता । मोऽन्वेष्टव्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स
विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामा-
पादयितव्यः । किन्तुस्थान्येपणादिजिज्ञासनाच्च आदि-
त्युच्यते स सर्व्वीय लोकानाप्नोति सर्व्वीय कामान् यस्त-
मात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्योपदेशेनान्वेद्य

भा० नारायि रूपायि दृश्यमानानि शरीरसम्बन्धप्रदुक्तानि । तथा च
ततः शरीरादुपाधेर्यदन्वयतस्य स्वरूपं तत्त्वं सत्त्वं प्रमाणाऽ
प्रतिप्रसक्तोति प्रशान्तरमाह । सम्यसादम्य चेति । एतेषां
प्रशानामुत्तरयत्रमयसारयति । इत्येत इति । प्रजापते-
रिन्द्रविरोधनयोश्च सम्वादरूपा याऽनारब्धायिका दृश्यते सा
विमर्षेत्याशङ्क्याह । आग्यायिका त्विति । शिष्यस्य विद्याग्रहमे
मुपेक्षन्त्याः सम्यग्रूपदाने च यो विधिः श्रद्धानुत्पादिप्रकारस्त
मदमर्गार्थेति दासत् । यदा विद्यायाः ग्रहणं लोकरयं यत्र
सम्यदाने तदावधाने शिष्ये दृश्यते तस्य विधिब्रह्मचर्यादिकस्य-
रमर्गार्थेन । आग्याविद्यायास्तात्पर्यान्तरमाह । विरोति ।

उ० नामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंवि-
दानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः
॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिंशत्तं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यभू-

भा० विजानाति स्वसवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्व्वलोकका-
मावाप्तिः । सर्व्वात्मताफलं भवतीति ह किल प्रजापतिह-
वाच । अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इति चैष नियमवि-
धिरेव नापूर्व्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य
इत्यर्थः । दृष्टार्थत्वादन्वेष्टव्यविजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वञ्च
दर्शयिष्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्यनेनाशङ्कत् । पर-
रूपेण च देहादिधर्मे रवगम्यमानस्यात्मनः स्वरूपाधि-
गमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलं । इति नियमार्थ-
तैवाह विधेर्युक्ता न तन्निहोवादीनामिवापूर्व्वविधित्वमिह
सम्भवति । तद्धोभय इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तं ॥
तद्ध किल प्रजापतेर्वचनमुभये देवासुराः । देवाद्या-
सुराश्च देवासुरा अनु परम्परागत स्वकर्णगोचरापन्न-

आ० प्रजापतिना प्रोक्ता देवैरसुरैश्च प्रार्थिता इन्द्रविरोचनाभ्या
देवासुराधिपतिष्णामायासेन महता प्रेषिता देवराजेन च
कथयित्वात्ता । तस्मान्महार्हं विद्येति तस्याः सुखयोऽऽस्थाधिको
त्यर्थः । महद्भिषयासितस्य महार्हत्वे दृष्टान्तमाह । राजसेवित-
मिति । यन्मायोपाधि सविशेषं चैतन्म तदेव निदपार्थ निर्वि-
शेषमिति । सविशेषनिर्विशेषयोरभेदाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्य
याकर्तुमादत्ते । य आत्मेति । तत्र सोऽन्वेष्टव्य इति वाक्ये
सशब्दार्थमाह । अयेति, १ उपसर्जनमपि किमर्थमित्यपेक्षाया-
माह । उपसर्गव्यर्थमिति । तस्यैवत्वमिति सम्बन्धः । कथ

उ० पतुरतो ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्तामवास्त-
मिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-

भा० मनुबुधधरेऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचो ब्रुवा किम-
कुर्वन्मियुच्यते । ते होचुर्ब्रुवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्वपरिषद्य-
सुराश्च । इन्त यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तमात्मान-
मन्विच्छामोऽन्वेपणं कुर्मो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
लोकानाम्भेति सर्वाय कामानित्युक्ता इन्द्र एव राजैव
स्वयं देवानामितरान्देवांश्च भोगपरिच्छेदश्च सर्वं
स्यापयित्वा शरीरमात्रेणैव प्रजापतिं प्रत्यभिप्रवव्राज
प्रगतवान् । तथा विरोचनोऽसुराणां विमयेन गुरवोऽभि-
गन्तव्या इत्येतद्दर्शयति । चेलोक्तराज्याश्च गुरुतरा
विद्येति । यतो देशसुरराजो महार्हभोगार्हो मत्नौ
तौ । तथा गुरुमभुपगतवन्तौ । तौ ह किन्नामंविदाना-
वेवान्योन्यं मंविदमविकुर्वाणौ विद्याफलं प्रत्यन्योन्यसौर्षं

भा० निगुंमविद्यायाः सर्वानोक्तकामावाप्तिः फलमित्याशङ्क्याह ।
सम्प्राप्ततेति । परिच्छेदमन्याहत्या प्रयुक्तमपेक्षावन्नितिरि-
त्यर्थः । प्रजापतिवाक्यात्तदीयमानविधिसंख्यमाह । अन्वेपण्य
इति । एवकारव्याप्यं दर्शयति । नापूज्यंविधिरिति । श्रद्धा-
देव विद्योदये तदुत्पत्त्यर्थोऽपूज्यविधिरपि होत्रादिविधिवत्
सम्भवतीत्यर्थः । अथमिह नियमविधिरपि न्यायवशात्तद्विधि-
विद्याप्रज्ञाह । अथमिति । मित्र्याद्यानगन्धारपावत्यादना-
त्याभिनिवेशस्य पक्षे धर्मो शास्त्राचार्याभ्यामात्मानेधर्ममेव
धर्ममिति नियम इत्यर्थः । इतश्च नियमविधिरेव नापूज्यंविधि

उ० कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टयः स विजिज्ञासि-
तयः स सर्वाङ्ग लोकांनाप्नोति सर्वाङ्ग कामान्

भा० दर्शयन्तौ समित्पाणौ समिद्धारक्षन्तौ प्रजापतिमकाश-
माजस्यतुरागतयन्तौ । तौ ह गत्वा द्वाचिश्चत वर्षाणि
शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूपतुष्टवितवन्तौ । अभि-
प्रायज्ञः प्रजापतिस्तुवाच किमिच्छन्तौ प्रयोजन-
मभिप्रेत्येच्छन्ताववास्तमुपितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ
चोचतुः । य आत्मेत्यादि भगवतो वचो वेदयन्ते श्रित्वा
अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्वेति । यद्यपि
प्राक्प्रजापतेः समीपानमनादन्योन्यमीर्षायुक्तावभूतां
तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवात्प्रकारागदेयमोर्देषादि-

भा० रित्याह । दृष्टार्थत्वादिति । अन्येष्वपि विज्ञासनाभ्यां साधनं
मुक्तं । तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्यथ
व्यतिरेकाभ्यां तद्वेतुत्वावगमात्तथा च तत्र नापूर्वविधेरवका-
शोऽस्तीत्यर्थः । तयोर्दृष्टफलवत्त्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । दृष्टा-
र्थत्वञ्चेति । कथमसंस्तव्यत्वेन पश्यामीति वर्तमानोपदेशेनाप्येव
यादेर्दृष्टफलतयाशङ्क्य देहातिरिक्तात्मवादिना वाक्योत्पन्नानां
दनुमानाच्च मन्यतादिभ्रमनिवृत्तिर्प्राप्त्यैवमिच्छाभिप्रेत्याह ।
पररूपेणेति । अन्येष्वपि दृष्टफलत्वे फलितमाह । इति निध-
मार्थतेति । अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत् । इहै-
व अन्येष्वपि दृष्टिर्भ्रमिहोत्रादिवदन्वेषणादेरत्यन्ताप्राप्त्यभावात्सोक्त-
त्वादित्यर्थः । इदानीमाख्यायिका व्याख्यातुमाख्यायिका तु
विद्यापञ्चसम्यदानविधेः प्रदर्शनार्थत्वादिनोक्तं स्मरयति ।
तद्वेति । स्ववदरित्याख्यायिकाक्षराणि व्याप्यते । तद्वेत्यादिना ।
किमितीन्द्रविरोधेनौ निवर्तयितुं नान्यथा नान्यथा नान्यथा नान्यथा

उ० यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो
वचो वेदयन्ते तमिच्छन्नाववास्तमिति ॥ ३ ॥ तौ ह

भा० दोषावेव भूत्वोपतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्या-
पितमात्मविद्यागौरवं तावेवं तपस्विनौ शुद्धावकल्मषौ
योग्यादुपलक्ष्य प्रजापतिरुवाचाह । य एषोऽचिणि पुरुषो
निवृत्तचक्षुर्भिर्भृङ्गितकषायैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा । एष
आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराहं यद्विजाना-
त्सर्वलोककामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यं । अत एवाभय-
मत एव ब्रह्म दृष्टुममित्यथैतत्प्रजापतिनोक्तं । अचिणि
पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा स्वारूपं पुरुषं जगृहत्तुः
शृङ्खित्वा च दृढीकरणाय प्रजापतिं शृष्टवन्तौ । अथ

था० रमात्रेय प्रजापतिं प्रगतवन्तौ तत्राह । विनयेनेति ॥ तयो-
रुक्तप्रगतिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं कथयति । वैज्ञेय्येति ॥
विद्येति दर्शयतीति सर्व्वेण सम्बन्धः ॥ तस्या गुरुतरत्वे हेतुमाह ।
यत इति ॥ समिदं मैत्री तमात्मानं आतुमिच्छन्नाववास्त इति
वक्तव्येऽप्यवाप्तमिति प्रजापतिवचोऽनुकर्तव्यमात्रमिति द्रष्टव्यं ।
अथ इन्द्रविद्योचनयोर्मित्रा वैरियोः कथमेकत्वावस्थानं पिरमा-
भीदिशाशङ्काह । यद्यपीति ॥ देवासुरराजयोः स्वभावतो
वैरियोऽपि विद्यार्थित्वेन पिरमेकत्र प्रपन्नवर्षवासेन सूचितमर्थं
दर्शयति । तेनेति ॥ शुद्धकल्मषौ प्रक्षान्तदोषाविति यावत् ।
पुरुषो द्रष्टेति सम्बन्धः ॥ अस्मदादिभिक्तव द्रष्टा दृष्टो नास्ती-
त्याशङ्काह । निवृत्तेति ॥ इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्ये हेतु-
माह । भृदिनेति ॥ योगिभिः समाधिनिष्ठैरन्तर्दृष्टिभिरिति
यावत् । य आत्मेशादिवाक्येनात्मैकवाच्यतां दर्शयति । एष इति ।
भूमविद्यया चात्मैकवाच्यत्वं सूचयति । भूमाख्यामिति ॥ इति

उ० प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतद्भूमेत्यथ

भा० योऽयं ह भगवोऽसु परिख्यायते परि समन्ताज्ज्ञायते ।
यथायमादर्शे आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते ।
खङ्गादौ च कतम एष एषां भगवद्भिरुक्तः किंवैक एव
सर्व्वेव्यति ॥ एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच । एष उ एव यद्य-
क्षुपि द्रष्टो मयोक्त इति । एतन्मनसि क्लृप्तैषु सर्व्वेषु मध्येषु
परिख्यायत इति होवाच ॥ ननु कथं युक्तं शिष्ययो-
र्विपरीतयद्दणमनुज्ञातुं प्रजापतेर्विगतदोषस्याचार्य्यस्य सतः ।
सत्यमेवं नानुज्ञातं । तथाप्यात्मन्यधारेणितपाण्डि-
त्यमहत्त्वयोद्भूतौ हीन्द्रविरोचनौ तथैव च प्रार्थितौ लोके ।
तौ यदि प्रजापतिना भूदौ युवां विपरीतपाहिणा-

चा० शब्दे वाक्यसमाख्यः । उत्तिष्ठे वाक्यं यातयति । अथ योऽ-
यमिति । प्रत्यर्थोऽयमशब्दः । इतिशब्दः समाख्यः । यन्-
क्षुरपणक्षितो द्रष्टा एष एव मयोक्तोऽपहतपाप्मत्वादियन्मंवा-
नात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमिति निपातेन यद्ययमुक्तवा-
चप्रजापतिरित्याह । एवमिति । प्रजापतिर्यदेवमुक्तवान् कथं
तर्हि तयोर्विमुखं न निवृत्तमित्याशङ्गाह । एतदिति । यथो-
क्तवचोऽयं वदति यावत् । यत्प्रजापतिना मनसि निहितं
तत्प्रकटोक्तं चोदयति । नन्विति । शिष्टशिष्यमतं विपरी-
तयद्दणमाचार्य्यवानुज्ञातुमयुक्तमित्यङ्गीकृत्य प्रजापतेरभिप्राय-
माह । सत्यमेवमिति । कथं तर्हि तयोर्विपरीतयद्दम-
मननेतथमित्याशङ्गाह । गृहीतमिति । तावद्विपरीतमिति
श्रेय । चकारेण कियापदमनशयते । दृष्टदाचार्य्यमिति

उ० योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यथायमादर्शो
 क्तम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परि-
 ख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ ७ ॥

भा० वित्युक्तौ स्यातां ततस्तयोश्चित्तदुःखं स्यात्तज्जनितार्थ-
 चित्तावसादात्पुनः प्रत्यग्रवण्यदृष्टावधारणं प्रत्युत्साह-
 विधातः स्यादतो रक्षणीयौ श्रित्याविति मन्यते प्रजा-
 पतिः । एहीतां तावत्तदुदशरावदृष्टान्तेनापनेय्यामीति
 च । ननु न युक्तमेव एवेत्यनृतं वक्तुं । न चानृत-
 मुक्तं । कथमात्मनोक्तोऽक्षिपुरुषो मनसि सन्निहिततरः
 श्रित्यादृहीताच्छायात्मनः सर्व्वेयाश्चाभ्यन्तरः सर्व्वान्तर-
 इति श्रुतेः । तमेवावोचदेव एवेत्यतो नानृतमुक्तं
 प्रजापतिना । तथा च तयोर्विपरीतयद्वणनिवृत्त्यर्थं
 श्लाघ ॥ ७ ॥

प्या० न्यायेन सर्व्वेयां मृषावादित्वं स्यादिति शङ्कते । नन्दिति । प्रजाप-
 त्कमाभिप्रायमेव प्रकटयति प्रसक्तं परिहर्तुं तदीयमनृतवादित्व-
 इत्ययति । न चेति । तदेवाकाङ्क्षापूर्व्वकं स्फुटयति । कथमित्या-
 दिना । श्रित्याभ्यां गृहीतो योऽयमात्मा ततः सकाशादात्मना
 सेगैव प्रजापतिनोक्तो योऽन्येष्वप्यलक्षितो दृष्टः स मनसि प्रजा-
 पते सन्निहिततरोऽतः स एव यं तेनेह इत्यर्थः । इतश्च दृष्टा
 प्रजापतेर्मनसि सन्निहिततर इत्याह । सर्व्वेयाश्चेति । प्रजा-
 पतेर्मनसि दृष्टः सन्निहितत्वेऽपि कथं तस्य न मृषावादित्वमत-
 त्याह । तमेवेति । इतश्च प्रजापतेर्न मृषावादित्वमित्याह ।
 तथा चेति ॥ ७ ॥

उ० उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षा-
ञ्ज्वाते तौ ह प्रजापतिरवाच किं पश्यथ इति
तौ होचतु सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव

भा० उदशरावे उदकपूर्णं शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तर
यत्तत्त्वाऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूत-
माचक्षीयाथामित्युक्तौ तौ ह तथैवेदशरावेऽवेक्षाञ्ज्वाते
ऽवेक्षणञ्चकृतुमथा कृतवन्तौ । तौ ह प्रजापतिरवाच
किं पश्यथ इति ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवे-
क्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न
विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरवाच
किं पश्यथ इति । तत्र कोऽभिप्राय इति । उच्यते । नैव
तथोरिदमावथोरविदितमित्याशङ्का माभूच्छायात्मन्या-
त्मप्रत्ययो निश्चित एवासीत् । येन वक्ष्यति तौ ह भ्राता-
ददयौ प्रवमजतुरिति । न अनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रगान्त-
ददयत्वमुपपद्यते । तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदित-

था० आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्यन्त तत्त्वात्मानं पश्यन्तौ तावन्नन्तर
यदात्मनो न विजानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति सम्बन्धः । प्रजा-
पतियचनमुपक्रमानुक्रमं न भवतीति शङ्कते । नमिति ।
उपक्रममतिक्रम्य मुखावस्थं प्रजापतेरभिप्रायमाह । उच्यते
इति । तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापति
प्रत्यवधमे कारयमाह । नैवेति । छायात्मनि छायायां तद्वन्ती
शरीरे चेन्द्रविरोचनायेऽयंदाक्रममाकर्षीरित्य निश्चिता दृष्टे-

उ० आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह
प्रजापतिरूवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृ-
तौ भूत्वादशरावेऽवेक्षेयामिति तौ ह साध्वल-
ङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वादशरावेऽवेक्षी-

भा० मिति । विपरीतयाहिणौ च शिष्यावनुपेक्षणीयाविति
स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्याथ इति । विपरीतनिश्चयाप-
नयाय च वक्ष्यति साध्वलङ्कृतावित्येवमादि । तौ होचतुः ।
यद्यैवावां हे भगवो लोमनखादिमनौ सः । एवमेवेद
लोमनखादिमहितमावयोः प्रतिरूपमुदशराने पश्याव
इति । तौ च पुनः प्रजापतिरूवाच । कायात्मनिश्चयापन-
याय साध्वलङ्कृतौ यथा स्वयमेव सुवसनौ महार्हवस्त्रप-
रिधानौ परिष्कृतौ द्विजलोमनखौ च भूत्वादशरावे
पुनरीक्षेयाथामितीह च नादिदेश यदज्ञातं तन्मे प्रब्रूत-
मिति । कथं पुनरनेन साध्वलङ्कारादि छत्वादशरावा-
वेक्षणेन तयोन्कायात्मयहोऽपनीतः स्यात् । साध्वलङ्का-
रसुवसनादीनामागन्तुकानां कायाकरतमुदशरावे यथा

था० तथैव । तयोक्तयात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह । येनेति ॥
प्रप्रजनेऽपि शान्तहृदयसोक्तयोः सत्त्वप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्व-
मित्याशङ्क्याह । न हीति । तेन विपरीतयाहित्वेनेति यावत् ।
अक्तमगृहीत्वा विपरीतं गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ
कुबुद्धित्वादित्याशङ्क्य प्रजापत्यमभिप्रायमाह । विपरीतया-
हिण्या चेति । कथमिदं प्रजापतेरभिमतमित्यधिगतमत आह ।
विपरीतेति । प्रजापत्ये प्रप्रे देवासुरराजयोर्विपरीतयश्चम-

उ० अत्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति
॥२॥ तौ हेचतुर्यथैवेदभावां भगवः साध्वलङ्कृतौ
सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेभौ भगवः साध्व-

भा० शरीरमन्वन्धानामेवमेवं शरीरस्यापि क्षायाकरत्वं पूर्वं
यभूवेति गम्यते । शरीरैकदेशाणाञ्च लोमनखादीनां
नित्यत्वेनाभिप्रेतानामखण्डितानां क्षायाकरत्वं पूर्वमा-
सीत् । किन्नेषु च नैव लोमनखक्षाया दृग्गतेऽतो लोम-
नखादिवच्छरीरस्यागमापायित्वं सिद्धमिति । उद्ग-
रावादौ दृग्गमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यागात्मत्वं सिद्धं ।
उद्गरावादौ क्षायाकरत्वाद्देहसम्बद्धान्कारादिवत् ।
न केवलमेतावदेतेन यावत्किञ्चिदात्मीयताभिमतं सुख-
दुःखरागद्वेषमोहादि च । कादाचित्कत्वान्नखलोमादि-
वदनात्तेति प्राप्येतत्थं । एवमशेषमिष्याद्यहापनयनिमित्ते
साध्वलङ्कारादिदृष्टान्तो प्रजापतिनोक्ते युत्वा तथा
क्षतवतोरपि क्षायात्मविपरीतयद्यो नाप्यगमस्य यस्मा-

भा० नुवदति । तौ हेति ॥ तदपनयनप्रकारं सूचयति । तौ च पुनरिति ।
क्षायाया तद्धेतौ च देहे तयोरात्मनिश्चयो यत्तस्य निराभायेति
यावत् । इह चेति प्रस्थाप्योक्तिः । नादिदेश तस्योपनाभावादित्यर्थः ।
उक्तोदाहरणेन क्षायायां देहे चेन्नविरोधनयोरात्मप्र-
त्ययो नाप्यतीतो भवतीति शङ्कते । अयमिति ॥ क्षायादात्तत्वा-
दस्य यस्मात्तत्कत्वादन्यात्मत्वमत्र विवक्षितमित्युत्तरमाह । साध्व-
लङ्कारेति ॥ पूर्वमुदकादिसम्बन्धावस्थाधामिति यावत् । यमि-
षारित्वाच्च क्षायातत्कारणयोरेवान्नामत्वमिष्याह । शरीरैकदे-
शानामिति ॥ उपपत्तिर्था सिद्धमर्थं निगमयति । इह उद्गरावा-

उ० लङ्घतो सुवसनो परिष्कृतावित्येव आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्भलेति तौ ह शान्तहृदयौ
 प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच

भा० तस्मात्स्वदोषेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविश्र-
 विरोचनावभूतामिति गम्यते । तौ पूर्व्ववदेव दृढनिश्चयौ
 पप्रच्छ किं पश्यथ इति । तौ तथैव प्रतिपन्नौ यद्येवेद-
 मिति पूर्व्ववद्यथा माध्वलङ्कारादिविशिष्टावावां स्त्र एव-
 मेवेनौ छायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूव-
 तः । यस्यात्मनो लक्षणं य आत्माऽपहनपाशेत्युक्ता पुन-
 र्नास्तिनेपमन्विष्यमाण्योर्ध्व एवोऽचिणि पुरुषो दृग्गत
 इति मात्तादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतयहापनयायोद्ग-
 रावे माध्वलङ्कारदृष्टान्तोऽप्यभिहितमात्मस्वरूपमोधाद्वि-
 परीतयसो नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवे-
 कविज्ञानसामर्थ्याविति मत्ता यथाभिप्रेतमेवात्मानं मनमि
 निधाय एव आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्भङ्ग्येति

प्या० दाविति । न केवलं छायातत्त्वाख्योदेवानात्मात्वं किन्तादन्वा-
 येनाद्वारादीनां तदस्मादासाणीयत्वं प्रत्युत्तमिति प्रसङ्गा-
 दितिदिशति । न केवलमिति । आत्मात्वाभिमतमद्वारादीति
 शेषः । मोहादवासीयत्वाभिमतमित्यथाह्वयं । एतेनेति
 उचितमेव चेमुं दर्शयति । कदाचित्त्वत्वादिति । यमात्मे
 तदनात्मममासीयत्वोपपन्नमर्थं । तच्च तथोपपत्तरीका
 विपरीतयद्वयसामगतत्वात्किमनरेम प्रजातिवाक्तेनेत्याश-
 ङ्गाद । एवमिति । तद्येवैकस्य व्याख्यानं पुष्ट्यदिति ।
 यदेवेदमिति प्रतीकयद्यं तदापष्टे । यदेति । आयां न इती-

उ० अनुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यत एतदुप-
निषदो भविष्यति देवा वाऽसुरा वा ते पराभवि-
यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोवनोऽसुरान्

भा० प्रजापति । पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मान । य
आत्मेत्याद्यात्मलक्षणवर्णेनाक्षिपुर्हपयुत्या चोदशरावा-
द्युपपत्त्या च मल्लतौ तावत् मद्भवनं सर्वं पुन पुन
स्मरत प्रतिबन्धजयाच्च स्वयमेवात्मविषये विवेको भवि-
यतीति मन्वान पुनर्मल्लचर्यादेर्मे च तयोश्चित्तदु खो-
त्पत्ति परिजिह्वीर्षन् कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षि-
तवान्प्रजापति । तौ हेन्द्रविरोचनौ शान्तश्रद्धौ तुष्ट-
श्रद्धौ कृतार्थबुद्धीव प्रवव्रजतुरित्यर्थ । ननु शम एव
शमयेत्तयोर्जातो विपरीतयक्षो विगतोऽभविष्यत् प्रव-
व्रजतुर्गतवन्तौ एव तयोर्गतयोरिन्द्रविरोचनयो रशमो-
र्भागामकथोर्धयोक्तविस्मरण म्यादित्याशङ्क्याप्रत्यक्ष प्रत्यक्ष-
वचनेन तयोश्चित्तदु मं परिजिह्वीर्षुसी दूर गच्छन्ताव-

आ० दमदाहरणं यद्येवेति सम्बन्ध । अथिवात्मादुदशरावयाख्या
त्याध्वजद्वारायाख्याय क्वायातदेतेरन्यतरस्येवात्मत्वमभ्यासा
दिति भ्रमातिशय सुतरामित्याह । प्रजापतिवाक्यमुच्यते
यति । यस्मैत्यादिना । वाक्यव्याख्यानमतिदिशति । पूर्ववदिति ।
एवमर्थेन तयोर्भिप्रेतमेवात्मान क्वायात् देवार्त्तं च परामर्श
प्रजापतिरनुमोदितवानित्याशङ्क्याह । नन्विति । तौ च शान्त
श्रद्धाविन्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । आत्मिण्यादीति । शम्भुता
तावद्भवतामिति शेष । शम्भुतयोर्दि तयोराकाशविषये च
विवेको भविष्यतीत्याशङ्क्याह । मद्भवनमिति । उपेक्षायां चार

उ० जगाम तेभ्यो हेतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह
महय्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह महय-
न्नात्मानं परिचरनुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामु-

भा० श्नीच्य च आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवचनवदेतदयनयोः
अवणगोचरत्वमेव्यतीति मत्वावाच प्रजापतिमनुपलभ्य
यथोक्तलक्षणमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षश्चाकृत्वा विप-
रीतनिश्चयो च भूत्वेन्द्रविरोचनावेतौ प्रव्रजतो गच्छेयातां ।
अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा किं विज्ञेयितेनैतदुपनिषद
आभ्यां या वृहीताऽऽत्मविद्या सेयमुपनिषदेषां देवानाम-
सुराणां वा त एतदुपनिषद एव विज्ञाना एतन्निश्चया
भविय्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविय्यन्ति श्रेयोमार्गा-
त्पराभूता यद्विर्भूता विनष्टा भविय्यन्तीत्यर्थः । स्रष्टुं
गच्छतोः सुरासुरराजयोर्जोऽसुरराजः स ह शान्तहृ-
दय एव सन् विरोचनोऽसुरान्नगाम । गत्वा च तेभ्यो
ऽसुरेभ्यः शरीरात्माबुद्धिर्योपनिषत्तामेतामुपनिषद प्रो-

था० शान्तरमाह । पुनरिति ॥ किमिति शान्तहृदयत्वं तुष्टहृदयत्वेन
थाख्यायते हृदयगतं शम एव किं न विवक्ष्यते तत्राह । मत्विति ॥
यदि प्रजापतिस्तावुपेक्षितवान् किमिति तर्हि तौ हान्तीत्ये-
त्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । राक्षोरिति ॥ प्रजापतिरवापेति
शम्भुः । तर्हि किमिति तावाह्यं गोप्तावानित्याशङ्क्याह ।
प्रत्यक्षरूपमेवेति ॥ कर्तृत्वेन सम्बन्धार्थमुक्तमेव पुनरनुवदति ।
य आत्मेति । किमसायुषिवाचित्यपेक्षायामाह । अनुपल-
भ्येति ॥ यथोक्तं । अथापि गच्छतोऽन्द्रविद्य-
मयोर्विरोचनगत् ॥ विज्ञेयमाह । स्रष्टुमिति ॥ पिना-

उ० ज्ञेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यद्येहाददानमग्रदधानमय-
जमानमाहुरासुरो वतेत्यसुराणां लेपोपनि-
पत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति
• सधृस्तुर्वन्त्येते न समुं लोकं जेयन्ते मन्यन्ते
॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० वाचोक्तवान् । देहमात्रमेवात्मा पिबोक्त इति । तस्मा-
दात्मैव देह इह लोके मह्यः पूजनीयस्तथा परिचर्यः
परिचरणीयस्तथात्मानमेवेह लोके देह मह्यन् परि-
चरयामौ लोकाववाप्नोतीमद्यामुच्च । इहलोकपरलो-
कयोरेव सर्वे लोकाः कामाद्यान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभि-
प्रायः ॥ तस्मान्नसम्प्रदायोऽद्यान्नुवर्त्तत इतीह लोक
अददान दानमकुर्वाणमविभागशील । अग्रदधान सत्का-
र्येषु अद्धारहित यथाग्रक्ति । अथअमानमयजनसमाव-
भाजः । आसुराऽसुरः खल्वय यत एव सभावो वरेति
खिद्यमाना आज शिष्टाः । असुराणां हि यस्मादग्रद-
धानतादिसत्त्वणेषोपनिषत् । तयोपनिषदा सङ्कता सन्त,
प्रेतस्य शरीरं कुण्ठपं भिक्षया गन्धमाद्यान्नादिसत्त्वणया

था० तयोक्तत्वेऽपि किमस्माभिस्तत्र कर्त्तव्यमित्याशङ्काह । तस्मा
दिति । तथा पूजनीयत्ववदिति यावत् । तथापि प्रार्थिता
सर्वलोककामायातिरसिद्धेयाशङ्काह । इहलोकेति । विरो-
धनसम्प्रदायस्यानवच्छिन्नत्व दर्शयति । तस्मादिति । देहात्म
वादस्यासुरत्वादिति यावत् । तत्सम्प्रदायत्वेया विरोधनप्रशङ्को
नामसुराणां सम्प्रदायो देहात्मलोपदेश । किमित्यात्मात्वादिर

उ० अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव
खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति त्रामे त्रामः

भा० वसनेन वस्त्रादिप्रकारेणालङ्कारादिकरणेन ध्वजपता-
कादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपं संस्कारेणानुं प्रेत्य
प्रतिपत्तव्यं लोकां जेयन्तो मन्यन्ते ॥ ८ ॥

अथ च किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् । दैव्याऽकौट्यादि-
सम्पदा युक्त्वाहुरौर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्ने-
तद्वक्ष्यमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान् ।
उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्था न्याय उक्तस्त-
देकदेशो भवतः प्रत्यभादुद्धौ । येन कायात्मग्रहणे
दोषं ददर्श । कथं । यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्व-

भा० चित्तमासुरमाऊरित्यपेक्षायामाह । असुराणां हीति । प्रकृतौ-
पनिघत्वार्यं कथयति । तथेति ॥ ८ ॥

एवं विरोधनगतं विशिष्यं दर्शयित्वा देवराजशामिन विशिष्य-
माह । अथेत्यादिना । इयोस्तुल्यत्वेऽपि प्राजायत्यवाक्यश्रवणे
देवराजस्यैव कथं ययि तदनुसन्धानरुत्तमित्याशङ्गाह ।
दित्येति । स्मरणफलमाह । स्मरन्नेवेति । प्रजापतिवचनं स्मरतो
ऽपि कथमिन्द्रस्य कायात्मग्रहणे दोषदर्शनमित्याशङ्गाह । उद-
शरावेति । यदर्था देहादेरनात्मत्वघापनायेति यायत् । कादा-
चित्कालमभिचारित्यादिर्न्यायः । तदेकदेशो यभिचारिणी
नात्मत्वं । न्यायेकदेशदृष्टिफलमाचष्टे । येनेति । दोषदर्शनमेवा-
काङ्क्षादारा स्मरयति । कथमित्यादिना । उदाहृते वाक्ये

उ० परिवृक्ते परिवृवणोऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
न्येष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥
स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरु-

भा० लङ्कृते क्वायात्मापि साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने च
सुवसनेः परिष्कृते परिष्कृतः । यथा नखरोमादिदेहा-
वयवापगमे क्वायात्मापि परिष्कृतो भवति । नखरो-
मादिरहितो भवति । एवमेवाय क्वायात्माप्यस्मिन्-
शरीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वादन्ये चतु-
षोऽपगमेऽन्धो भवति सामे सामः किलैकनेचसुखान्ध-
त्वेन गतत्वाच्चतुर्नामिका वा यस्य सदा स्रवति स सामः ।
परिवृक्कृष्णश्चन्द्रसन्निपादो वा । सामे परिवृक्के
देहे क्वायात्मापि तथा भवति । तथाऽस्य देहस्य नाशमन्येष
नश्यति । अतो नाहमवास्मिन् क्वायात्मदर्शने देहात्म-
दर्शने वा भोग्यं फल पश्यामीति । एव दोषं देहे क्वाया-

या० विवक्षितमर्थं कथयति । यथेति ॥ परिष्कृतो भवतीत्येतद्वा-
च्ये । नखेति ॥ एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे क्वायात्मनोऽपि
तदपगमवदित्यर्थः । शरीरेऽस्मिन्नन्ये सति क्वायात्माप्यन्यो भव-
तीति सम्बन्धः । किमिति देहस्यान्ये क्वायात्मनस्तदित्युक्त्या-
शङ्काह । नखरोमादिभिरिति । ते स च चतुरादीना तुल्यत्वा-
द्देहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे क्वायायासपि तदभावाभ्युपग-
मादेहे चतुराद्यभावेऽपि क्वायाया तदभावो युक्त इत्यर्थः ॥
सामशब्दस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति । साम किलेति ॥ मदार्य-
मुक्ता वाक्यार्थसाह । साम इति ॥ पारतन्त्र्यादनात्मत्वं
क्वायाया दर्शयित्वा तत्रैव हितन्तरमाह । तथेति ॥ विनाशि-

उ० वाच मयवन्यच्छान्तहृदयः प्राप्ताजीः सार्द्धं विरो-
चनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच
यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिंश्छरीरे साध्वलङ्घ्यते

भा० तददर्शने चाध्यवस्य समित्प्राणव्रह्मार्थं वस्तुं पुनरेयाय ।
तं च प्रजापतिरुवाच । मयवन् यच्छान्तहृदयः प्राप्ताजीः
प्रगतवानसि विरोचनेन सार्द्धं किमिच्छन् पुनरागम
इति । विजानन्नपि पुनः पप्रच्छ इन्द्राभिप्रायाभि-
व्यक्तये । यदेत्य तेन मोपसीदेति यदन्तया च स्वाभि-
प्रायं प्रकटमकरोत् । यथैव खल्वयमित्याद्येवमेवेति
चान्वमोदप्रजापतिः । ननु तुल्योऽधिपुत्रव्यवणे देह-
च्छायामिन्द्रोऽयदीदात्मेति देहमेव तु विरोचनस्तत्किञ्चि-
मिदं तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्योदशरावादिप्रजापतिवचनं
स्मरतो देवानप्राप्तसीवाचार्योक्तबुद्ध्या कथात्मग्रहणं
तत्र दोषप्रदर्शनञ्चाभूत् न तथा विरोचनस्य किन्तर्हि

आ० त्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति । अत इति । दोषं दृष्ट्वा
यथोक्तरीत्या किं छतवानित्यपेक्षायामाह । इत्येवमिति ।
सर्वज्ञो हि प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जानन्नेव किमर्थं प्राप्त-
वत्पृच्छतीत्याशङ्क्याह । विजानन्नपीति । आचार्यस्य ज्ञान-
वर्तोऽपि श्रियां प्रत्यभिप्रायं विज्ञेयेन ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टा-
न्नामाह । यदेत्येति । तथापि प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् ।
इन्द्रविषया नशब्दः । शिष्ययोः अवलसान्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये
निमित्तं पृच्छति । नन्निति । आचार्यमतोपन्यासद्वारा परिह-
रति । तथेति । तत्र प्रतिपत्तिविज्ञेये दृष्टान्तेन निमित्तविज्ञेयं
दर्शयति । यथेति । आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण प्रजापतिना

उ० साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-
ष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति
स्रामे स्रामः परिवृक्वणे परिवृक्वणोऽस्यैव
शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं

भा० देह एव त्वात्मदर्शनं । नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव । तद-
देव विद्याग्रहणसामर्थ्यं प्रतिबन्धदोषादल्पत्ववज्रत्वापेक्ष-
मिन्द्रविरोचनयोश्चाद्यात्मदेहयोर्ग्रहणं । इन्द्रोऽल्पदोष-
त्वाद्दृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव अदधानतया जपाच्चेतरश्चा-
द्यात्मनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जपाच्च प्रजा-
पतिनोक्तोऽयमिति दोषभूयस्त्वात् । यथा किल नीला-
नीलयोरादर्शे दृश्यमानयोर्वाससोर्ग्रहणीयं तन्महार्च-
मिति छायानिमित्तं वाच एवाच्यते न छाया तद्विरो-

धा० छायात्मिवोक्त इति भाव्येत्यर्थः । विरोचनस्यैव वक्ष्यात्मात्मग्रह-
णमाचार्योक्तबुद्ध्या माभूदित्याह । न तथेति । कथं तर्हि तस्यात्म-
दर्शनमित्याशङ्क्याह । देह एवेति । आचार्योक्तत्वात्मा देह एवेति
इति बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्यात्मत्वज्ञानमासीदित्यर्थः । इन्द्रस्य
छायात्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवद्विरोचन-
स्यासुरानप्राप्तस्याप्यनि देहात्मदर्शने दोषप्रदर्शनस्य न प्रयत्नमि-
त्याह । नापीति । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तददेवेति ।
विद्याग्रहणोपायिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूतो यो रागादिदोष-
स्तदल्पत्वापेक्षमिन्द्रस्य छायायामात्मग्रहणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति ।
इन्द्र इति । यथोक्तदोषभूयस्त्वापेक्षं गृह्यते विरोचनस्याभिप्रायं
दृष्टान्तेन दर्शयति । यथेत्यादिना ॥ उक्तमर्थं दृष्टदाराण्यकस्युत्पट-
मेन स्पष्टयति । स्वचित्तेति । देवात्मनुष्ठानपुराच्च प्रजापतिना
दक्षारोपदेशसाधारणेन कृतं तेषां तदीयमवयवे तुल्येऽपि तदर्थ-

उ० पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मयवन्निति होवाचै-
तन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिंशत् वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशत्
वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ६ ॥

भा० चनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव द्विशब्दार्थाव-
धारणं तुल्येऽपि अवशे स्थापित । दाम्यत दत्त दयध्व-
मिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
गुणान्येव सहकारीणि भवन्ति । एवमेवैष मयवन् सम्यक्
त्वयावगत न ह्यापात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यो मयोक्त आत्मा
महत् एतमेवमात्मानन्तु ते भूय पूर्व व्याख्यातमद्यनु-
व्याख्यास्यामि । यस्मात्सकृद्व्याख्यात दोषरहितानामवधा-
रणविषयप्राप्तमपि नाग्रहीतमतः केनचिद्दोषेण प्रति-

था० विशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव दृष्टदारणके स्थापित
तद्येष्टापीत्यर्थः । तत्र वा कथं तुल्येऽपि अवशेऽर्थविशेषबुद्धिस्त
चाह । दाम्यतेति । यदाह्ना हि वयस्वभावतत्त्वेन दाम्यतेत्यस्मान्प्रति
पितोक्तवानिति देवानां मतिराविरासीत् । स्वभावतो ह्युभ्या
वयं तेन दत्तेत्यस्माग्रत्युक्तवान्प्रति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् ।
कुरा हि तय स्वभावतत्त्वेन दयध्वमित्यस्माग्रप्रजापतिः रूक्षित
यानित्यपुराणां प्रतिपत्तिर्भूव । तदेव दकारमात्रश्रवणाद्व्याप्त
चित्तानुरोधेन विधिना तेषां मनीषा प्रवृत्ता तद्येन्द्रविरो
चनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः । यद्येन्द्रविरोचनयोर्युक्तिदर्शना
विशेषादयं प्रतिपत्तेरप्यविशेषा ग्यादिति चेन्नेत्याह । निमि
त्तान्यपीति । युक्तिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषान्यतलवत्त्वा
येष्टाग्रतत्त्वयोक्तदयेष्ट प्रतिपत्तिर्येषामग्रविषयमित्यर्थः । इन्द्रा
भिप्राय बुद्ध्या प्रजापतिरनुमोदितवानित्युक्तमिदमोक्तमनुमोदि

उ० य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचेतदमृतमभयमेतद्रूपेति स ह शान्तहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्य-
 पीद९ शरीरमन्धं भवत्यनन्धं स भवति यदि
 त्त्राममत्त्रामो न वैपोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥
 नं वधेनास्य हन्यते नास्य त्त्राम्येण त्त्रामो धूक्चि
 त्वेवैनं विच्छादयन्नीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि

भा० चक्षुषहृणसामर्थ्यस्त्वमतस्तत्त्वपणोष वषापराणि द्वाचिपत
 वर्षाणीत्युक्ता तथोपितवते चपितदोषाय तस्मै होवाच॥८॥

य आत्माऽपहतपात्रादिसंज्ञो य एषोऽचिणीत्या-
 दिना व्याख्यात एव सः । कोऽसौ । य स्वप्ने महीमान
 स्यादिभि पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभागाननु-
 भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि ममान । मदैव-
 मुक्त इन्द्र ज्ञानहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्व्ववदस्त्रिजयात्मनि भयं ददर्श । कथं तदिदं शरीरं
 यद्यथन्व भवति स्वप्नात्मा चोऽनन्धः स भवति । यदि

उ० पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मधवन्निति होवाच-
तन्त्वेव ते भूयोऽनुब्रूयात्स्यामि वसाऽपराणि
ज्ञात्रिंशत् वर्षाणीति स हापराणि ज्ञात्रिंशत्
वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ६ ॥

भा० चगाभिप्रायः । अचित्तगुणदोषवशादेव विगच्छार्थाव-
धारणं तुभ्येऽपि अवशे स्थापितं । दाम्भ्यत दत्त दयध्व-
मिति दकारमाश्रयवणाप्सुत्यगरे निमित्तान्यपि तदनु-
गुणान्येऽसहकारीणि भवन्ति । एवमेवैष मधवन् मम्यक्
तथावगतं न ह्याद्यात्मैत्युवाच प्रजापतिर्यो मथोग आत्मा
महत एतमेवमात्मानन्तु ते भूयः पृथ्वी चाग्नात्मधनु-
ष्याम्याम्यामि । चक्रात्मज्ञात्मातं दोषरहितानामाधा-
रणविषयप्राप्तगपि नाय्यदीतगतः केनचिदोपेन प्रति-

उ० य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेति स ह शान्तहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्य-
 पीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि
 त्नाममत्नामो न वैपोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥
 न वधेनास्य हन्यते नास्य त्नाम्येण त्नामो घृन्ति
 त्वेवेनं विच्छादयन्तोवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि

भा० बह्व्यङ्गणमामर्थस्त्वमतस्तत्त्वपण्यं वसापराणि दान्निशतं
 वर्षाणीत्युक्त्वा तथोपितवने क्षपितदोषाय तस्मै होवाच ॥८॥
 य आत्माऽपहतपात्रादिसर्वणो य एषोऽचिणीत्या-
 दिना व्याख्यात एष सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महिमानः
 स्थादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभोगाननु-
 भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानं । स ह वै-
 मुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्व्ववदस्मिन्नपात्मनि भयं ददर्श । कथं तदिदं शरीरं
 यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि

या० होवाक्यं याकरोति । एवमेवेति ॥ इन्द्राभिप्रायविषय एष
 शब्दः ॥ अनुयायास्यासीत्युक्तं श्रुत्वा श्रोतुक्काममुपगतमिन्द्रं
 प्रत्याह । यस्मादिति ॥ पूर्व्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः ॥ अस्मि-
 न्नपात्मनीति स्वप्नदृष्टीत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्षयात्मन शरीरानुविधायित्ववन्न स्वप्नदृष्टस्तदनुविधायित्वं ॥
 तथाच कथं पूर्व्ववदोषदर्शनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमि-
 त्यादिना । स्वप्नेष्वचक्षुरादिमतानवरतसंलक्षणविषयत्वे-

उ० रोदितोव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स
समित्पाणिः पुनरेयाय तर्ह्यह प्रजापतिरुवाच
मघवन्यच्छाक्तहृदयः प्रात्राजीः किमिच्छन्पुनरा-
गम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्यामसत्तामो नैवे-
पोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते
नाऽस्य स्याम्येण स्यामो धृति त्वेवेनं विच्छादय-

भा० स्याममिदं शरीरमस्यामस्य स भवति नैवैष संप्राप्तात्मा
ऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन स हन्यते
छायात्मवत् । न चाऽस्य स्याम्येण स्यामः संप्राप्तात्मा भवति ।
यदध्यायादावागममावेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्य-
तीत्यादि । तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तं । न तावदयं
छायात्मवद्देहदोषयुक्तः किन्तु घ्नन्ति त्वेवैनमेवशब्द इवार्थं
घ्नन्ति घ्ननं केचनेति द्रष्टव्यं । न तु घ्नन्त्येवेत्युत्तरेषु सर्व-
ध्विषशब्ददर्शनान् । नाऽस्य वधेन हन्यत इति विशेषणात्
घ्नन्ति त्वेवेति चेन्नैवं । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्वन्तोऽनृतवा-

था० नेति यावत् । देहदोषेणात्मनो न दोषो भवतीति प्रष्टव्योक्तं
तत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत आह । यदध्यायादाविति । न्यायो
ऽन्यययतिरेकास्तः एतद्देहाभिमाने हि सत्त्वेव देहधर्मेण संयु-
ज्यत इव दद्यात् संप्रे त्वेतद्देहाभिमानाभावात् तेन संछन्त्यत-
इत्याह । तदिहेति । संप्रे दद्यात् येदेहदोषेण न युज्यते कथं
तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमिच्छामश्नाह । न तावदिति । किमि-
त्येवमादौ यथाश्रुतो न व्याख्यायते तथाह । नत्विति । इतिशब्दो

उ० लोवाऽप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदित्तीव नाऽहमत्र
भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचेत-

भा० दिवापादनानुपपत्तेः । एतदमृतमित्येतत्प्रजापतिवचनं
कथं मृषा कुर्यादित्यस्त्वं प्रमाणीकुर्वन् । ननु ह्यायापुरुषे
प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य भागमन्वेष्ट नश्यतीति दोष-
मदधात्तथेहापि स्यात् । नैवं । कस्माच्च एषोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यते इति न ह्यायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघ-
वान् । कथमपहतपाप्मादित्यक्षणे पृष्टे यदि ह्यायात्मा प्रजा-
पतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य
पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत् जगाम च । तस्माच्च
ह्यायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च थाख्यातं ।
द्रष्टाक्षिणि दृश्यत इति । तथा विष्वाद्यन्तीव विद्रावय-
न्तीव तथा च पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति ।
अपि च स्वयमपि रोदित्तीव । अन्वप्रियं वेत्तेव कथं वेत्ते-

ध्या० प्रत्यक्षमित्यनेन सम्बध्यते । देहस्य वधेन नार्थं हन्यत इति विशि-
यणात्स्वतो वधः संप्रदृशो नियमतो विवक्षितः । कस्मादेव-
शब्दे न यथाश्रुत एवेति शङ्कते । नास्येति । किमयं प्रजापतिमात-
ननातं वा मन्यते । यद्यनातं बुध्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतिरित्यस्य
विद्याप्रदशार्थं सम्भवतीति मत्वाऽऽह । नैवमिति । विरुन्धान्त-
रमाह । प्रजापतिमिति । न स्वतो हननं संप्रदृशो विवक्षि-
तमित्यस्येति श्रेयाः । उक्तमिव स्वोदयति । एतदिति । दृष्टाभ्येन
शङ्कते । नन्विति । दृष्टान्तं विवक्षयति । नैवमिति । तदिष-
टनप्रकारं प्रत्यपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना । एतदेवा-
काङ्क्षापूर्वकं प्रपद्यति । कथमित्यादिना । अथेन्द्रो दृश्यत

उ० न्त्वेव ते भूयोऽनुयाख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिंशत् वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशत्
वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० वेत्युच्यते । न । अमृताभयत्ववचनानुपपत्तेः । ध्यायतीवेति
च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । शरी-
रात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिसम्भवात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव
न वेति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपि इदं
फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति
वाक्यशेषः । आत्मनोऽमृताभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात्
क्षिप्तमपि न्यायतो मया यथावसावधारयति । तस्मा-
त्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वागसात्त्व-

भा० इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा छायात्मानमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमि-
दानीमन्यथोच्यते तत्राह । तथेति ॥ यथेदं वाक्यमन्युपलक्षित-
म्युपरं तथा प्रागेव व्याख्यातं न तु स्वप्नदृष्टिं छायात्मानमेव
स्मृत्वा विनाशदृष्टिरित्यर्थः । यथावदुपगम्य स्वप्नदृष्टारं
गृह्णीव तथेति यावत् । इवशब्दमाक्षिपति । नन्विति ॥ वेत्तुल
विकारश्चेदमृतत्वं न स्यान्मृदादिवह्निनाशित्वप्रसङ्गात्तस्मादिव-
शब्देऽयुक्त इत्युत्तरमाह । उच्यते इति ॥ अहं वेद्मीति
विक्रियायत्नप्रयत्नविरोधादिवशब्देऽन युक्त इति शङ्कते ।
नन्विति ॥ अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिद्धतीति
परिहरति । जेत्यादिना । नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति ।
तिष्ठत्विति ॥ न वेत्यप्रियवेत्तेव भवतीत्यर्थः । इष्ट सर्वलोक-
आमावाप्तिफलं विधेये मत्प्रभावे नाध्यासिकमप्यप्रियवेत्तु-
त्वादिवशम् । सत्पुनरुद्देशेऽप्यागतमतत्वंदभिप्रायेणाप्रियवेत्तेव
स्वप्नदृष्टा ॥ न तु मदभिप्रायेणेति विहितव्यति । तथेति ॥ अत्र
वेदुमाह । आत्मन इति ॥ यथापरामोक्षादिव्याख्यातात्पर्यमाह ।

उ० तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्येष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमे-
तद्भक्षेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्येव
“ देवानेतद्दयं ददर्श नाह खल्वयमेव” सम्प्रत्या-
त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि
भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र
भाग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः

भा० पणाय वसापराणि दान्निशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादि-
देश प्रजापतिः । तद्योपितवते चयितकल्पायाह ॥ १० ॥

पूर्ववदेतन्मेव न इत्याद्युक्ता तद्यचेतस्तुप्त इत्यादि
व्याख्यातं वाक्य । अचिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमान-
चरति स एषः सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
त्येष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतद्भक्षेति स्वाभिप्रेत-
मेव मघवान् । तथापि दोष ददर्श । कथं नाह नैव सुप्त-
स्तोऽप्यात्मा खल्वय सम्प्रति मम्यनिदानोऽस्मात्मानं जानाति
नैव जानाति । कथमयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
चेति । यथा जायति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेवेति

या० दिवत्तममीति । तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत् ॥ १० ॥

यथापूर्वमेतन्मेव न इत्याद्युक्ता य एष स्वप्ने महीयमान
इत्याद्युक्तं तद्यच्चेतन्मेवेत्युक्ता तद्यचेतदित्याह । विप्रिष्टाधि-
कारिणे प्रजापतिरिति दोषना । व्याख्यातम्यैव वाक्याद्यर्थे
सङ्क्षिप्य दर्शयति । अतिमीति । तथापि सुप्तदर्शनं नोपेक्ष्य
तदेव दोषदर्शनं प्रवृत्त्या रक्षोरयति । कथमित्यादिना ।

उ० पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरूवाच मधवन्त्य-
च्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिवेह्यपुनरागम
इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव
सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
मधवन्निति होवाच एतन्त्वेव ते भूयोऽनुया-

भा० नाशमेवेति पूर्ववत्तद्द्रष्टव्यं । अपीतोऽतिगतो भवति विनष्ट
इव भवतीत्यभिप्रायः । ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावो
गम्यते नाऽसति ज्ञाने । न च सुषुप्तस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो
विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवात्मनो गम्यते
ऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् पूर्ववदेवमेवेत्युक्ता यो
मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्त्वमेवेतं नो एवान्यचैतस्मादात्म-
नोऽन्यं कश्चन किन्तर्हि एतमेव व्याख्यास्यामि । स्वरूपस्य
दोषस्तथावशिष्टस्त्वपणाय दसाऽपराण्यन्यानि पञ्चवर्षा-
णीत्युक्तः न तथा चकार । तस्मै श्रुतितकपायादिदोषाय
स्यानत्रयदोषसम्बन्धरहितमात्मनः स्वरूपमपहृतपाप्मला-
दिसङ्घं मधवते तथै होवाच । तान्येकशतं वर्षाणि

या० सामानं न जानातीत्युक्तमेवाकाशवादादेसाभिनयति । कथमिति ।
तत्र वेधमं दृष्टान्तमाह । यचेति । सपरिविवेकाभावे दोषमाह ।
अत इति । अज्ञातोवेद्यचेतसं सप्तयति । पूर्ववदिति । कुतो
जानाभाषमायेव विनष्टत्वमिच्छाशब्दोक्तमभिप्रायं स्पष्टयति ।

उ० ख्यास्यामि नो एवान्यत्रेतस्मादसाऽपराणि पञ्च
 वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्ये-
 कशतं॥ सम्पेदुरेतन्नद्यदादुरेकशतं॥ ह वै
 * वर्षाणि मघवान्प्रजापतो ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै
 होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥
 * मघवन्मर्त्यं वा इदं॥ शरीरमात्रं मृत्युना

भा० सम्पेदुः सम्पन्नानि वभूवुः । यदाऊर्लोके श्रित्वा एकशतं
 ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवासेति । तदे-
 द्वात्रिंशतमित्यादिना दशतिमित्याख्यायिकातोऽपस्तम्ब
 श्रुत्योच्यते । एवन्तु किलैतदिन्द्रत्वादपि सुदतरमि-
 न्द्रेणापि महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्त-
 मात्मज्ञानमतो नातःपरं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं
 स्वीति ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मादं शरीरं । यन्ममसेऽद्याधा-
 रादिलक्षणः सम्पसादलक्षण आत्मा मयाक्तो विनाश-
 मेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणं । यदिदं शरीरं

था० ज्ञाने होति ॥ श्वशरीरे यथाधृत एव किं न स्यादित्याशङ्काह ।
 न त्विति । पूर्ववद्ब्रह्मधर्म्यादेशाभावे हेतुमाह । मृत्युर्निति ।
 व्याख्यायिकातोऽपस्तम्ब श्रुतिरसम्बन्धिर्मर्त्यमुपदिशतीत्या-
 शङ्काह । श्वन्विति ॥ ११ ॥

कार्यकारणपरिवेष्टिर्नैव विवर्ततेऽसावृत्तौ । कारणमात्रवत्प्रत्य-
 यक्षो व्याख्यातः ॥ सम्पन्नशरीरानुरोपमुपदेष्टुं सशरीरतां नि-
 न्दति । मघवन्मिति ॥ शरीरवदात्मनोऽपि विनाशितमवस्थाविशेषे

उ० तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्रे वै

भा० वै यत्पश्यामि तदेतन्मार्तं विनाशि । तच्चात्तं मृत्युना यस्तं
 सन्ततमेव । कदाचिदेव म्रियत इति अर्थमित्युक्तेन तत्ता
 सन्तापो भवति यथा यस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते
 इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते । आत्तं मृत्युनेति न कथं
 नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्त्तत इति । शरीर-
 मित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छरीरमस्य सम्प्रसा-
 दस्य चिन्तानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रि-
 यमनोधर्मवर्जितस्येत्येतत् । अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे
 पुनरशरीरस्येति वचनं वाग्यादिवत्सावयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे
 मा भूतामित्यात्मनो भोगाधिष्ठानं । आत्मनो वा
 सत ईक्षितुस्तेजोऽयन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानं । जीव-
 रूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानं । यस्ये-
 दमोदृशं नित्यमेव मृत्युयस्तं धर्माधर्मजनितत्वाभिधा-
 प्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितंस्तद्वान् सशरीरो भवति ।

आ० दर्शितमित्याशङ्क्याह । यन्मन्त्रस्य इति ॥ सशरीरो विशेषविज्ञा-
 नवान् भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावादिनाशम्भो न
 पुनरसौ वस्तुतो विनश्यति स्वेन रूपेणाभिनिव्यद्यत इति सम्प्र-
 सादस्याविनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्य कारणमेव स्पष्टयन्नक्ष-
 राणि व्याचष्टे । यदिदमित्यादिना ॥ ननु मन्त्रमित्येतावतैव
 मृत्युव्याप्तत्वे शरीरस्य सिद्धे किमित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते
 तच्चाह । कदाचिदेवेति ॥ वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं
 यत्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्क्याह । अथमिति ॥ निवर्त्तने
 विशेषवचनं फलवदिति शेषः ॥ सदस्येत्यत्र तच्छब्दार्थमाह ।

उ० सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरी-

भा० अशरीरस्वभावस्यात्मनस्य देवाऽहं शरीरं शरीरमेव चाह-
 ३३ मित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः
 सञ्जातो यस्तु प्रियाप्रियाभ्यां । प्रमिद्वमेतत्तस्य च न वै
 सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्वाङ्मयविषयमयोगवियोग-
 योर्निमित्तयोर्वाङ्मयविषयमयोगवियोगौ भवेति मन्यमा-
 नस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः सन्नतिरूपयोरनास्तीति । तं
 पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तता विवे-
 कज्ञानमशरीरं सन्नं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः । स्पृशः
 प्रत्येकं सम्बध्यत इति । प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति
 वाक्यद्वयं भवति । न चेच्छाश्वत्थधारिणैः सह सम्भाषेतेति
 यद्वत् । धर्माधर्मकार्ये हिताहिते यतोऽशरीरता तु
 स्वरूपमिति । तच्च धर्माधर्मयोरसम्भवात्तत्कार्यभावात्
 दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियम-

था० शरीरमित्यनेति । मद्यवप्रियादिवाक्यं सम्बन्धार्थः । विद्यागतया
 जायत्यत्र प्रपुनित्त्यागत्रयसम्बन्धित्वेनेति यावत् । अथ तस्य बहुभि-
 र्वर्जितत्वमशरीरस्य साभाविकसाययत्वादिराहित्यं आत्मनेऽधि-
 छानमित्यत्र भोगेऽपेक्षितपूर्वकत्वं भोगायतनं शरीरमिति विभे-
 यसाधंभूता तस्यैवाधोऽन्तरमाह । आत्मनेऽनेति । अधिष्ठानं जन्-
 यितुभ्योऽप्यन्तेरधिकरश्मिमिति यावत् । अधिष्ठानशब्दार्थो
 न्तरमाह । जीवरूपेणेति । उत्तरवाक्यस्य शरीरशब्दोऽप्यपष्टे ।
 यस्येति । ईदृशं मन्त्रादिविभेदमवदित्यर्थः । तद्यथैवं शरी-
 रमधिष्ठितमनेनेति कृत्वा तदधिष्ठितसादृशं पुरय इत्यर्थः ।
 तस्यैव सम्बन्धितमर्थमाह । तद्वानिति । उक्तं हि विभेदं

उ० रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं

भा० अशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुपुत्रश्चो विनाश-
मेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नं । नैष दोषो धर्म-
धर्मकार्ययोः शरीरसम्बन्धिनाः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य
विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादि-
श्रुतिः । आगमापाचिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीत-
स्पर्श उष्णस्पर्श इति । न तन्नेत्रस्पर्शप्रकाशयोः स्वभावभूत-
योरग्निना स्पर्श इति भवति । तथाग्नेः सविर्तुर्वाष्णप्रका-
शवत्स्वरूपभूतसागन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञा-
नमानन्दमानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव
सुखमित्युक्तत्वात् । ननु भूयः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात् ।
स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वाच्चिर्विशेषनेति नेत्रस्य तदित्यं ।
नाह खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र

आ० पातयति । सशरीर इति । अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्या-
शङ्काह । अशरीरेति ॥ अयिवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्व्वेण
सम्बन्धः । यतः सशरीरोऽतएव प्रियाऽप्रियाभ्यामासो वै पुरुष
इति योजना ॥ वैशब्दार्थमाह । प्रसिद्धमिति ॥ एतच्छब्दार्थ-
मेवोत्तरवाक्याख्यास्यानेन स्फोरयति । सशरीरस्येति ॥ तौ
ममेति मन्यमानस्य सतः स्वस्य तयोः सन्ततिरूपयोरपहति-
र्नास्तीति सम्बन्धः । प्रियाप्रिययोः स्वारस्येन विनाशोऽस्ति क्षणिक-
त्वादित्याशङ्का सन्ततिरूपयोरित्युक्तं । इतिशब्दे वाक्यसमा-
यर्थः । अशस्य देहसम्बन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्या-
वनो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति । तं पुनरिति । मुक्ते

उ० चाव सन्नं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

भा० भोगं पञ्चामीत्युक्तत्वात् । तद्दीन्द्रस्येष्टं यद्भूतानि चात्मान
 १० च जानाति । न चाप्रियं किञ्चिदेति । च सर्व्याश्च लोका-
 माप्नोति सर्व्याश्च कामान् येन ज्ञानेन । यत्त्वमेतदिष्ट-
 निन्द्रस्येष्टानि भूतानि मनोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्व्वे
 मनोऽनोऽहमेपां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितं । हित-
 चेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यं । योमयदभरीरात्मतया
 सर्व्वभूतलोककामात्मत्वापगमेन या प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय
 वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतं । न तु राज्ञो राज्या-
 तिवदन्यत्वेन । तच्चैवं सति किं केन विजानीयादात्मैक्ये
 दमानि भूतान्नायमहमस्मीति । नन्वस्मिन्पक्षे स्त्रीभिर्वा

धा० पुंसि प्रियाप्रिययोर्मित्तयोरस्पर्शोऽप्येकैकस्य स्पर्शं स्यादित्या-
 शङ्काह । स्पृशिरिति । प्रत्येकस्तत्त्वानामभितयवि । प्रियमिति ।
 समस्ततया युतस्यामीकस्य प्रत्येकं क्रियताम्बन्धे दद्यान्तमाह ।
 नेति । प्रियाप्रिययोर्भुक्ताभ्यामस्पर्शं यातमिच्छामुत्सवं वैगुप्ति-
 कन्यायेन दर्शयति । धर्माधर्म्येति । तत्रैव्ययदीराण्यं ननुप-
 मुच्यते । प्रियस्पर्शाभावं युत्वा मोक्षस्यापुमर्पणं दृश्यते ।
 नन्विति । दृष्टायीति गुह्यो दृष्टयते । आभाविक्प्रियाप्रियप्रतिषे-
 धदोयाद्वापुमर्पणं मुह्येरित्युक्तमाह । नैव दोष इति । प्रतिषेध-
 भेवाभिनयति । अशरीरमिति । कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययो-
 रेव निमित्त इत्यत्र निदामकमाह । आश्रमापादिभेदिति ।
 कादाचित्कत्वे स्पर्शस्यैव यत्र तात्त्विकेन चोद्देशोऽस्तीत्याह । नन्विति ।
 आत्मनि तर्हि कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्तद-
 यस्यापुमर्पणमिच्छाह । सविनुरिति । भूमविद्यानेच-
 नादात्मनि साश्रमाचर्यात्मनि न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह । दृष्टायीति ।
 तथापि विषयविषयदीभावेन भेदाभावात्तदवयवमपुमर्पणं

भा० यानैवां स यदि पितृलोककामः स एकधा भवतीत्याद्यै-
 श्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न सर्व्यात्मनः सर्वफलसम्बन्धो-
 पपत्तेरविरोधात् । गृह इव सर्वघटकरककुण्डाद्यातिः ।
 ननु सर्व्यात्मने दुःखसम्बन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्य-
 प्यात्मात्वेपगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिनिमि-
 त्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनानिनिमित्तानि ।
 सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तो-
 च्छिन्नेति दुःखसम्बन्धाशङ्का न सम्भवति । शुद्धसत्त्व-
 सकल्पनिमित्तानान्तु कामानामीश्वरदेहसम्बन्धः सर्व-
 भूतेषु मानमानां पर एव सर्वमत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति
 सर्वाविद्याकृतसंयवहाराणां पर एवात्मास्यद नान्योऽसीति

धा० मिति शङ्कते । नन्विति ॥ भेदे न पुमर्थत्वयोगी केवलव्यति-
 रेक्यभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः ॥ स चाभेदेऽपि भिद्यते
 इत्याशङ्काह । स्वरूपमेवेति ॥ आत्मनि विशेषज्ञानराहित्य-
 निम्नस्य ज्ञेयमित्यत्र हेतुमाह । नाहेति ॥ किन्तुहि इन्द्रस्येष्ट-
 मित्याशङ्काह । तद्धीति ॥ येन ज्ञानेनाग्रेति तदिष्टमिन्द्रस्येति
 पूर्व्वेण सम्बन्धः । किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते
 किंवा हितमिति विवक्ष्यते तथायमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥
 द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ द्वितीयाहै भयं भवतीत्यादिश्रुतेरि-
 त्थार्थः ॥ तथाभीष्टमेवेन्द्राय प्रजापतिनोपदेष्टव्यमित्याशङ्काह ।
 हितमेति ॥ किन्तुहि तस्य हितमिति चेत्तदाह । व्योमवदिति ॥
 वक्तव्यमिति सम्बन्धः ॥ हितमेव न त्वनिष्टमिति स्थिते पलितमाह ।
 तत्रेति ॥ सर्वेषां भूतानां लोकानां कामानाद्यात्मा सच्चिदानन्दमात्रं ।
 तद्रूपत्वं चैश्वर्यस्येत्यत्र कथं तर्हि तस्यैश्वर्यश्रुतयो निर्व्यङ्ग्यतीति
 चोदयति । नन्विति ॥ सगुणविद्यावतां यदैश्वर्यं तन्निर्गुणविद्या-
 श्रुत्यर्थं सङ्गीर्तयते ॥ प्रक्षीभुतस्य मुक्तस्य सगुणविद्याया अपि

भा० वेदान्तसिद्धान्तः । य एषोऽचिणि पुरुषो दृग्गत इति
 प्हायापुरुष एव प्रजापतिर्नोक्तः स्वप्नसुषुप्तयोश्चान्य एव ।
 न परोऽपहनपात्रनादिमद्यणो विरोधादिति केचि-
 ' मन्यन्ते । ज्ञायाद्यात्मनाद्योपदेशे प्रयोजनमावस्यते ।
 आदावेवोप्यमाने किन्तु विविधेष्वप्यस्मात्प्रत्यक्षेणोऽत्यन्त-
 यांघ्रविषयामकचेतसोऽत्यन्तसुखवस्तुमयणे व्यामोहो मा-
 भूदिति । यथा किञ्च द्वितीयायां सुखा चन्द्र दिदर्श-
 यिपुर्वृष्टं कश्चित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति । पश्यामुमेव चन्द्र
 इति । ततोऽप्यन्य गिरिमुद्भूतं चन्द्रममीपम्यमेव चन्द्र
 इति । ततोऽप्यौ चन्द्र पश्यति । एवमेतच्च एषोऽचिणीत्या-
 द्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्याचैर्न पर इति । चतुर्थे तु
 पर्याये देहाग्रत्यात्ममुत्थायाऽशरीरतामापन्नो ज्योतिः-

व्या० प्रत्यग्भूतत्वात्कस्य तन्नीपचरितुं युक्तत्वादिति यदिहरति ।
 नेत्यादिना । सर्व्वात्मत्वे गिन्दापि माप्नोतीति शङ्कते । नन्विति ।
 दुःखस्य दुःखत्वाभावात्तस्यात्मा विद्वानपि दुःखी भविष्यतीति
 समाधत्ते । न दुःखस्येति । तर्हि दुःखिनामात्मा मुक्त इति दुःखी
 स्यात्तत्राह । आत्मनोति । न तावदात्मन स्वभावतो दुःखित्व
 किन्त्वाविद्यतः । सा च मुक्तस्य दग्धत्वादप्रसक्तिरित्यर्थः । तर्हि
 विद्यया दग्धायामनिदाया तदध्यारोपितमैश्वर्यमपि ईश्वरस्य
 सगुणविद्यामणभूत तद्दग्धमेवेति कथं सुखार्थमिह तदुपदेश
 सिद्धिरित्याशङ्क्याह । शुद्धेति । शुद्ध सत्त्व राजस्तमोभ्यामस्पृष्ट
 तस्मात्मायैकदेशाज्जाताः सञ्जल्या निमित्तानि येषां कामानामै-
 श्वर्यभेदानां ते तथोक्तास्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमाने-
 येश्वराभिधानरूपेण सिद्धानामोश्वराख्येन स्वभावेनाभिसम्बन्धो
 मयावस्थायाः सिद्धतीत्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्त्वा-
 र्थसम्बन्धो नेश्वरस्येति चेन्नेत्याह । पर एवेति । चतुर्थ्यपि

भा० स्वरूपं । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे स्थादिभिर्जन्तुन् क्रीडन्म-
माणो भवति स उत्तमपुरुषः पर उक्त इति चाहुः ।
सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुं । न त्वर्थोऽस्य अन्य-
स्यैवं सम्भवति । कथमचिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यास-
ग्रन्थाभ्यां ह्यायात्मनि दृष्टीति तयोस्तद्विपरीतग्रहणं मत्वा
तदपनयाद्योदशराविपन्यासः । किं पश्यथ इति च प्रश्नः ।
साध्वलकानोपदेशयानर्थकः स्यात् । यदि ह्यायात्मैव प्रजा-
पतिनाऽचिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः । किञ्च यदि वा तेन स्वय-
मुपदिष्टग्रहणस्याप्यपनयनकारणं वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुपु-
तात्मग्रहणयोरपि तदपनयनकारणं च स्वयं ब्रूयात् । न
चोक्तं तेन मन्यामहे । नाचिणि ह्यायात्मा प्रजापतिनोप-
दिष्टः । किञ्चान्यदचिणि द्रष्टा चेद्दृश्यत इति उपदिष्टः

प्या० पर्यायेषु त्वमर्थानुवादेन तस्य तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभि-
प्राधेन्ये प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं ॥ सम्प्रति स्वयूथमतमुत्थाप-
यति । य एष इति ॥ प्रथमपर्यायस्य ह्यायात्मवद्वितीयपर्याय-
योरपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति ॥ अन्य एव पर-
स्मादुक्त इति सम्बन्धः ॥ अतुर्थपर्यायवत्पर्यायचघेऽपि परमा-
त्मैव कस्माप्नोष्यते । तथाह । न पर इति ॥ अप्यहत्तमाप्तत्वादेरन-
स्थावत्त्वस्य च मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्याये पर-
स्योपदेशो युज्यते । तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वात्किमिति पूर्वेषु पर्या-
येषु ह्यायादयो निर्दिश्यन्ते तत्फलभावादत आह । ह्यायाद्या-
त्मनाचेति ॥ तत्र प्रथमं ह्यायात्मनोपदेशस्य प्रयोजनमाह ।
आदावेवेति ॥ परस्यातिसुष्यत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवादावु-
च्यमाने सति तस्यापि स्वप्नस्य अवगणेऽपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य
फल व्यामोहः स्यात् । माभूदिति एवमह्यायात्मोपदेशः कृत इति
सम्बन्धः ॥ स्वप्नसुषुप्तयोर्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्मुक्त-

भा० स्यात्तत इद युक्त । एतन्नेव त इत्युक्ता स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवा-
पदेश । स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्नापि रोदितीवा-
प्रियवेत्तेवेत्युपदेशात् । न च द्रष्टुरन्य कश्चित्स्वप्ने महि-
मानश्चरति । अत्राय पुरुष स्वय ज्योतिरिति न्यायत
शुत्यन्तरे सिद्धतात् । यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथापि न
धी स्वप्नभोगोपलब्धि प्रति वरणत्वं भजते । किन्तर्हि
पटचित्रवज्जायदासनाशया वृश्चैव धीर्भवतीति । न द्रष्टु
स्वय ज्योतिष्टुबाध स्यात् । किञ्चान्यत् । जायत्स्वप्नयो-
र्भूतानि चात्मान च जायतीमानि भूतान्ययमहमस्मीति
मात्रैः सत्या प्रतिषेधो युक्त स्वाश्वाह खण्डयमित्यादि ।
तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयो सगरीरत्वे सति

आ० मर्धं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतिशब्दस्तिष्ठा
सम्बध्यते ॥ पर्यायान्तरस्य तात्पर्यमाह । चतुर्थे त्विति ॥ मरय
धर्मकादेहात्मयमभूत्वा ज्योति स्वरूपमशरीरत्वं प्राप्तेर यद्यपि
चतुर्थे पर्याये कथ्यते तथापि कथमस्मी मरमात्मा स्यादित्याश
ङ्काह । यस्मिन्निति ॥ स सम्पसादे यो विद्वान् कर्तृत्वेन विज
ज्ञित किमिदं व्याख्यान शब्दानुसारी किवाऽर्थानुसारीति
विज्ञाप्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥
असम्भवमेवाकाङ्क्षाहारा स्पष्टयति । कथमित्यादिना ॥ यथाद्ये
पर्याये ह्यायात्मोपदिष्टत्वे तर्हीश्वविरोधनयो सम्पददर्शित्वादि
मरीतमहापोहार्थं प्रजापतेरायासो दृष्टा स्यात् । तेन नेद
व्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थः ॥ इतश्च नाद्ये पर्याये ह्यायात्मोपदे
शोऽस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ प्रजापतिनेमदिष्टस्यापि ह्यायात्मने
यद्वय न स्पष्टतीत्याशङ्का ह्येतन्तर स्पष्टयति । यदीति ॥
तेन ह्यायात्मायद्वयापनयकारणवचनेनेति यावत् । तेन तत्र
जापतिनेत्येकस्यैवो योव्य ॥ इतश्च प्रथमे पर्याये द्रष्टु

भा० प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाशरीरस्य सतो
 ऽविद्यायां सत्यां मशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तोऽशरीरं
 वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । एकस्यात्मा
 स्तन्मधुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदसङ्गः सस्तरतीति श्रुत्यन्तरे
 सिद्धं । यद्येकं सम्प्रसादः शरीरात्ममुत्पाद्य यस्मिन्
 स्त्यादिभीरममाणो भवति सोऽन्यः सम्प्रसादादधिकरण-
 निर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि पर्याये
 एतन्त्वेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः
 स्थात्पूर्ववदेतन्त्वेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः ।
 किञ्चान्यत्तेजोवन्मादीनां क्लृप्तुः सतः स्वविकारदेहे शुद्धे
 प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वमसीत्युपदेशो नृपा

द्या० देवोपदेशो न ह्यापामुत्पद्येत्याह । किञ्चान्यदिति ॥ यत्तच्छ-
 ब्देन समिधितावणभिना ह्यायात्मानमनुदाय्य स्वप्ने मयुष-
 मदेशः प्रजापतेर्महाबादित्वं प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि
 पर्याये त्रयैवोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ स्वप्नावस्थाविशिष्टस्य स्थाना-
 न्तरे बाध्यत्वान्न तत्र मयुषमदेशोऽस्तीति शङ्कते । स्वप्न इति ॥
 अगुभवानुसारेणोक्तमाह । नेत्यादिना ॥ किञ्च प्रकाश-
 कारणागामुपरमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन
 प्रतीचः स्वयं ज्योतिर्हं दृष्टदारण्यके स्वप्नावस्थामाभितोक्तं
 ततश्च तत्र द्रष्टृरुपदेशः सिद्धतीत्याह । न चेति ॥ दृष्ट्यादो-
 नामुपरमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्युक्तं । स्वप्ने
 ऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ करणत्वा-
 भावे हेतुं एच्छति । किन्तुर्हीति ॥ नीलपीतादिजायद्रासना-
 भिविवर्त्तमानाः साक्षिणी नैवतामापद्यन्ते । तथाच पटे
 चित्रपदिचित्रवासनामप्येतसः साक्षिगम्यत्वान्न स्वप्नोपलब्धौ
 कारणं भवतीति तद्द्रष्टुः स्वयं ज्योतिर्हं न्यायसिद्धमित्याह ।

- भा० प्रसज्येत । तस्मिन् स्वस्थादिभी रन्ता भविष्यतीति युक्त उप-
देशोऽभविष्यद्यदि सम्प्रसादादन्व उत्तमः पुरुषो भवेत् ।
तथा भूस्वदमेवेत्यादिभ्यात्मैवेदं सर्वमिति नोपसमह-
रिष्यद्यदि भूमा जीवादन्वोऽभविष्यत् । नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टेत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्द-
प्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्वजन्तूनां पर आत्मा
न भवेत् । तस्मादेक एवात्मा प्रकरणी सिद्धः । न चात्मनः
मसारित्व । अविद्याध्यस्तत्वादात्मनि समारस्य । न हि रज्जु-
शुक्तिकागजनादिषु संपरजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाध्य-

था० पठेति ॥ प्रासङ्गिकं हित्वा द्रष्टैवोपदिष्ट ॥ संप्रावक्ष्यामि-
त्यत्र हेलन्तरमाह । किञ्चेति ॥ तथाच जायदवस्थायामिव
संप्रेऽपि द्रष्टैवोपदिष्ट इति शेषः ॥ इतश्च द्रष्टुरेवोपदेश
सम्प्रदायान्निषाह । भाताविति ॥ न केवजमुत्तमैपुनै
नियेधो नियेधप्राप्तिसामेक्षत्वादवस्थादये द्रष्टृरुपदेशमाकाङ्क्षति
किन्तु तुरीयगतो नियेधोऽपि नियेधमाकाङ्क्षप्रवस्थादये
द्रष्टृरुपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह । तथा चेति ॥ नियेधस्य प्राप्तिसामे-
क्षत्वात्प्रकृतस्यैव द्रष्टुरविद्यानिदाने सशरीरत्वे तन्निमित्तयोः
स्थानद्वयगतयोर्न प्रियाप्रिययोरपह्नितिरस्तीति न ह वै सशरीर-
स्येत्यादिनेष्टसशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रिययोस्तस्यैवावस्थाधया-
तीतस्य सत्या विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रलियेधो युक्त इति
योजना ॥ संप्रे द्रष्टृरुपदेशे हेलन्तरमाह । एकयेति । धतुर्धपर्या-
यस्य सौपुमादर्थान्तरविषयत्वमुक्तमनुभाष्य दूययति । यद्येकमि-
त्यादिना । तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । यदीति ॥ अधिक-
रणाधेयभावेन भेद सत्या नास्तीत्यत्र हेलन्तरमाह । किञ्चान्य-
दिति ॥ जीवशरीरेर्भेदस्य यद्यप्रपाठकविरोधवत् सप्तमप्रपाठ
कविरोधोऽपि स्यादित्याह । सचेति ॥ दृष्टदाराण्यक्तयुत्पाथोच-
नायामपि जीवेश्वरभेदो न सम्भवतीत्याह । नान्य इति ॥ इतश्च

भा० स्नानि तेषां भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययो-
 रपक्षतिर्नास्तीति व्याख्यातं । यच्च स्थितमप्रियवेत्तैवेति ना
 प्रियावेत्तैवेति सिद्धं । एवञ्च सति सर्वपर्यायेऽप्येतदमृत-
 मभयमेतद्ब्रूतेति प्रजापतेर्वचनं । यदि वा प्रजापतिः
 च्छद्मरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कु-
 तर्कबुद्ध्या मृषाकृत्तुं युक्तं । ततो गुरुतरस्य प्रमाणात्तर-
 स्थानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्यभिचा-
 र्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्णोऽहं जातोऽह-
 मायुमान् गौरः कृशो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्त-

था० जीवपर्योर्भेदे। नास्तीत्याह । सर्वश्रुतिव्यति । शैतमर्थमुप-
 संहति । तस्मादिति ॥ आत्मैव परस्यैव संसारित्वं सर्वदेहेषु
 स्यादिति चेन्नेत्याह । न चेति ॥ आरोपितसंसारित्वं वस्तुतो
 नात्मन्यस्तीत्येतद्बुद्धान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ मिथ्या च तद-
 ज्ञानचेति मिथ्याज्ञानं । तेनाथस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानव-
 द्ब्रवीतिमापादितानीति यावत् । न ह वै सशरीरस्येत्यादि वदता
 वाक्तवत्वं प्रियाप्रियसम्बन्धस्य विवक्षितमिति श्रद्धानुक्तन्यायाति-
 देशेन निरस्यति । एतेनेति ॥ आत्मनि संसारस्य प्रसक्तिर्नेति
 यावत् । यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपक्षत्वभावे न वाक्त-
 वत्वं शरीरसम्बन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ॥
 सप्रमृष्टा खल्वप्रियवेत्तैव भवति न त्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्वञ्च
 स्थितं तद्विज्ञं लाभान्तरमाह । एवञ्चेति ॥ प्रजापतेर्वचनं सत्यं
 भवेदिति सम्बन्धः । व्यपौरुषेय्यां श्रुती कुतः प्रजापतेर्वचनं
 सावकाशमित्याशङ्क्याह । यदि वेति ॥ सुखादयः साम्रथाः गुण-
 त्वाद्गुणादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति
 वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥
 सुखादीनामुपाधिधर्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वाच्चास्ति श्रुतवचसो
 बाधकमित्यर्थः । प्रत्यक्षमिति श्रूयते । नन्विति ॥ तस्याभासत्वात्

भा० दुपपत्ते । सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्यैवैतदेव दुरव-
 गम येन देवराजोऽप्युद्वारावादिदर्शिता विनाशयुक्तिरपि
 मुमोहैवात्र विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो
 • महाप्राज्ञ प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शने बभूव ।
 • तथेन्द्रस्यात्मविनाशभयसागरे एव वैनाशिका, न्यमञ्जन् ।
 तथा साक्षाद् दृष्टार देहादिष्वतिरिक्तमवगम्यापि
 त्यागागमप्रमाणत्वात् नृत्यविषय एवान्यत्वदर्शने तस्यु ।
 तथाऽन्ये काणादादिदर्शना कपायरक्तमिव चारादिभि
 र्वत्त नवभिरात्मगुणैर्युक्तमात्मद्रव्य विशेषयितुं प्रवृत्ता ।
 तथाऽन्ये कर्मिणो बाह्यविषयापहतचेतसो वेदप्रमाणा
 अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्मन्यमाना
 घटीयन्त्रवदारोहावरोहप्रकारैरनिष्टं बभ्रुमन्ति । कि
 मन्ये शुद्रजन्तवो विवेकहीना स्वभावत एव बहिर्विष-
 यापहतचेतसः । तस्मादिदं त्यागसर्ववाद्येपथै अनन्यश-

भा० बाधकत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना । दृष्टान्तोऽपि सम्मति
 यत्रो न भवतीति शङ्कते । सत्यमिति । जरादे सत्यवचनं त्वही
 यमेवमस्यैवेत्यङ्गीकरोति । अस्यैवेति । अङ्गीकारे हेतुमाह ।
 दुरवगममिति । अधिकांशे प्रमितिजनको वेद इति न्यायात्ता
 दृष्टान्तमनधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्वं । अतोऽस्यैव जरादिसत्य
 त्ववचनं । न तावता वस्तुविपर्ययार्थं । दुरवगममस्येति लिङ्गमाह ।
 येनेति । अधेयात्मतत्त्वोक्तिः । तस्य दुर्ज्ञानत्वे लिङ्गान्तरमाह ।
 तथेति । वैनाशिकभ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वमवगम्यतीत्याह । तथे
 न्नस्येति । साह्यभ्रान्तिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो भाषयतीत्याह तथा
 साक्षाद् इति । तार्किकभ्रान्तिरपि तस्य दुर्ज्ञानत्वमवगम्यतीत्याह । तथान्य
 इति । बुद्धिमुखदुर्ज्ञेयादयमयत्नधर्माधर्मभावना नवरात्मगुणा

उ० अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयितुरशरीराण्ये-
तानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं

भा० रणैः परमहंसपरिव्राजकैरत्याश्रमिभिर्वेदान्तज्ञानपदै-
रेव वेदनीयं पूज्यतमैः । प्राजापत्यस्त्रेणं सम्प्रदायमनुसर-
न्निरुपनिषद्भिर्प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनुशासन्यद्यापि ते
एव नान्य इति । तच्चाशरीरस्य सम्प्रसादस्याविद्यया
शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव सम्प्राप्तस्य शरीरात्स-
मुत्थाय स्त्रेण रूपेण यथाऽभिनिष्यत्तिस्तथा वक्तव्येति
दृष्टान्त उच्यते । अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाण्या-
दिमच्छरीरमस्तेत्यशरीरः । किञ्चाभ्रं विद्युत्स्तनयितु-
रित्येतानि चाशरीराणि । तत्तच्चैवं सति वर्षादिप्रयोजना-
वसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिर्द्युलोकसम्बन्धि-
नमाकाशदेशं व्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाशममान-

आ० मीमांसकभान्तिः ॥ तस्य दुर्यहत्वे गमकमित्याह । तथान्य इति ॥
यदा परीक्षकाणामपीदृशी भान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति
तदा विचारविधुराणां लौकिकाणां भान्तिस्तत्र प्रमाणयितव्ये-
त्याह । शिष्य इति ॥ अन्ये च ब्रह्ममन्तोसि किं यस्तव्यमिति
सम्बन्धः ॥ यदि लौकिकाणां परीक्षकाणां चेदमात्मतत्त्वं
दुर्ज्ञानं प्रतिघायते केमां तर्हि इदं सुप्रानमित्याशङ्क्याह ।
तस्मादिति ॥ एषणास्त्रिवात्मवत्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति ।
अनन्यशरयैरिति ॥ तेषां कुटोचरादिभावं ध्यानेधति ।
परमहंसेति ॥ कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्य नैष्कर्म्यप्राधान्येन
वर्तमानत्वं दर्शयति । अत्याश्रमिभिरिति ॥ अनन्यशरयै-
रित्युक्तं व्यगति । वेदान्तेति ॥ पूज्यतमैरिति नित्यानुवादस्तेषा-
मात्मवेदनोपायं प्राक्तनमुपदिशति । प्राजापत्यस्त्रेति ॥ स्थान-

उ० ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥
एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्मान्छरीरात्समुत्थाय परं

भा० रूपतामापद्यानि स्वेन वाय्वादिरूपेणावृक्षमाणानि आ-
काशाख्यताङ्गतानि । यथा सम्प्रसादोऽविद्यावस्थायी
शरीरात्सभावमेवापन्नसानि च तथा भूतानि अमुष्माद्यु-
त्थोक्तसम्बन्धिना आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्णणादिप्रयो-
जनाभिनिर्द्वन्द्वे । कथं शिशिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः
प्रकटं यैश्चकमुपसम्पद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः ।
आदित्याभितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन
रूपेण पुरोवातादिना वायुरूपेण क्षिमितभावं हित्वा
ऽन्नमपि पर्वतहस्यादिरूपेण । विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लता-
दिचपलरूपेण । कनयिञ्जुरपि स्वेन गर्जिताग्निरूपेणेत्येवं
प्रादुर्भागे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । यथाऽयं

आ० अयं तुरीयक्षेत्रेतिद्वयं प्रकरणावतुष्टयं । यथोक्ताधिकारिणमेवा-
त्मवेदनमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह । तथेति । अशरीरमित्यादि-
वाक्यव्याख्यानोपसंभारार्थमितिपदं सशरीरस्य बन्धो मुक्ति-
रशरीरस्येति क्लृप्ते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यमित्या-
शङ्काह । तत्रेत्यादिना । तर्ह्य वायोऽशरीरत्वं तदाह ।
अविद्यमानमिति । एवं सति वाय्वादौनामशरीरत्वे सतीति
यावत् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मादिति कुतो व्यपदे-
शसिद्धिरित्याशङ्काह । अमुष्मादित्येति । यथोक्तान्यशरीराणि
वाय्वादौनि तेषामाकाशत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह । यथेति ।
तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपेणावृक्षमाणान्यतदवस्थायामाकाशाख्यता
जतानीति सम्बन्धः । तानि च वाय्वादीनि तत्प्राभुताभ्याकाशात्मत्वं
प्राप्तानीत्येतत् । वर्णादिष्वभिनिष्पद्यन्तं वाय्वादीनामाकाशदेशात्

उ० उयोतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते सं
उन्नमः पूरुषः स तत्र पठ्येति जज्ञन्वीउन्नममाणः

भा० दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगमनवदविद्यया
संसारावस्थायां शरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो
जातो जोषो मरिष्य इत्येवम्प्रकारं । प्रजापतिनेव मधवान्
यथोक्तेन क्रमेण नास्ति त्वं देहेन्द्रियादिधर्मा तत्त्वमसीति
प्रतिबोधितः सन् स एष सम्प्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरात्
आकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिवैलक्षण्यमा-
त्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां हित्वेत्येतत्स्वेन रूपेण
सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् । स येन
स्वेन रूपेण सम्प्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक् प्रतिबोधात्
तद्भान्तिनिमित्तात्मरूपो भवति यथा रज्जुः । पश्चात्कृतप्रका-
शाद्रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अत एवञ्च स उ-

प्य० समुत्थानमुक्तमाकाशादारेण स्फुटयति । कथमित्यादिना ॥ स्वेन
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति सम्बन्धः । तत्र वायोरभस्य
विद्युत्क्षनयिलोच्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विदुष्येति ।
पुरीवातादीति ॥ क्षिमिवभार्यं हित्वा वायुरिति श्रेयः ॥ दृष्टा-
न्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति ॥ वाय्वादीनामित्यस्मा-
त्पुरस्तात्तथेव व्याहर्त्तव्यं । तत्रादिशब्देनाप्यविद्युत्क्षनयिलवो
गृह्यन्ते । आकाशादिव्यादियदमभ्यादिकारणसङ्गं हार्थं ॥ शरीर-
साम्यमेव विशिनष्टि । अहमिति । प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह ।
प्रजापतिनेति । यथोक्तेन क्रमेण पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रका-
रेणेति यावत् । मधवान्प्रतिबोधित इति सम्बन्धः । दार्ष्टा-
न्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति । नास्तीति ॥ शरीरादिद्वयः
समुत्थाने दृष्टान्तमाह । आकाशादिनेति । समुत्थानं विभ-

उ० स्त्रीभिर्वी यानैर्वी ज्ञातिभिर्वी नोपजनं स्मर-

भा० उत्तमपुरुषः । उत्तमस्त्रियौ पुरुषश्चेत्तुत्तमपुरुषः स एवोत्त-
मपुरुषः । अधिस्त्रिग्नपुरुषौ व्यक्ताव्यक्तस्य सुपुत्रः समस्तः
सम्यक्सौऽशरीरस्य स्त्रेन रूपेणेति । एषामेव स्त्रेन रूपे-
णावस्थितः घराशरीरं, व्याकृताऽव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपुरुष-
कृतनिर्वचनो ज्ञायं गीतासु स समसादः स्त्रेन रूपेण
तत्र स्वात्मनि स्त्रैस्तथा सर्व्यात्मभूतः पर्येति कचिदिन्द्रा-
द्यात्मना जलद्वयम् भक्षयन् वा भक्ष्यानुष्ठावधानीप्सि-
तान् कचिन्ननोमापैः सङ्ख्यादेव समुत्पितैर्ब्राह्मणैर्लौकि-
कैर्वा क्रीडन् स्त्र्यादिभ्यो रममाणस्य मनसैव नोपजनं
स्मरन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपज-
नमात्मभावेन जातमसामीयेन जायत इत्युपजनमिदं
शरीरं तत्र स्मरन् । तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात् । दुःखा-

या जते । देहादीति ॥ मुगधति परिहरति । इति व्याख्यातमिति ॥
उत्तरनाकाक्षं सप्रत्ययं व्याचष्टे । स येनेति । स उत्तमः पुरुष
इति सम्मत् । समसादस्य स्त्रेन रूपेणाभिनियमिति दृष्टान्तेन
स्पष्टयति । प्राग्व्यादिना ॥ उक्तदृष्टान्तानुसारेणाविद्या-
दशायां शरीरात्मलमापन्नो जीवो विद्यया प्रकाशितमप्यसत्त्वं
स्त्रेन रूपेणाभिनियमो भवतीति शार्ङ्गान्तिकभाष । यवश्चेति ॥
पुरुषस्योत्तमत्वविशेषणं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमित्यभिप्रेत्य पुरु-
षमेदं दर्शयति । यच्छीति ॥ इति चत्वारः पुरुषा इति श्रेयः ।
तत्र पूर्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेदं तुरीयस्य उत्तमपुरुषत्वमित्याह ।
यद्यामिति ॥ यथेष्टोत्तमपुरुषे भगवत्सम्पत्तिं सङ्ग्रहे । घरेति ॥
हादिभ्यो पुरुषौ लोके चरन्त्यास्तत्र यव च । चरः सर्वान्ति भूतानि
कूटस्थोऽप्यत्र उच्यते । उत्तमः पुरुषस्तत्र । परमात्मैव दाहवः ।

उ० निदः शरीरः स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः

भा० त्मकत्वात्तस्य । नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदमर्बञ्जत्वमुक्तं स्यात् ।
 नैव दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञा-
 नादि विद्ययोच्छेदितमतस्तत्त्वानुभूतमेवेति न तदस्मरणे
 सर्व्वञ्जत्वहानिः । न ह्युक्तत्वेन यद्वद्विद्येतेन वा यदनुभूतं
 तदुक्तादाद्यपगमेऽपि सत्तत्त्वं स्यात्तथेहापि समारिभिर-
 विद्यादोषवद्भिर्यदनुभूयते तत्सर्व्वात्मानमशरीरं न स्पृशति ।
 अविद्यादिनिमित्ताभावात् । ये त्वच्छिन्नदोषैर्मृदितकषा-
 यैर्मानसाः सत्याः कामा अनृतापिधाना अनुभूयन्ते
 विद्याभिष्यङ्गत्वात् त एवमुक्तेन सर्व्वात्मभूतेन सम्बध्यन्ते
 इत्यात्मज्ञानस्तथे निर्दिश्यन्तेऽतः साध्ये तद्विशिष्यते ।
 य एते ब्रह्मलोक इति । यच्च कचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव
 हिते लोके भवन्तीति सर्व्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते । ननु कथ-
 मेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति

आ० यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यय ईश्वरः । यस्मात्त्वहमती-
 तोऽहमस्म्यरादयि चोत्तमः ॥ आतोऽसिंल्लोके वेदे च प्रथितः
 पुरुषोत्तम इति हि स भगवानुचिवात् ॥ स तत्तेत्यादि व्याचष्टे ।
 स सम्मसाद इति ॥ कचिदिति स्वर्गलोकोक्तिः । कचिन्नोमा-
 चैरित्यत्र कचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते । नोमजनमिति प्रतीकं
 गृहीत्वा व्याकरोति । स्त्रीपुंसयोरिति ॥ तत्र स्मरणार्थेतीति
 सम्बन्धः । यथोक्तदेहस्मृतौ कानुमयतिरित्याशङ्क्याह ।
 तत्स्मरणं होति । विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्मरणे द्वयसमा-
 श्रयते । गन्वति ॥ असर्व्वञ्जत्वदोष निराकरोति । नैव
 दोष इति । अनुभूतार्थस्मृतौ हि सर्व्वञ्च इति । न च शरी-

उ० एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

भा० स भूमा कामाद्य ब्राह्मलौकिकान् पश्यन्मत इति च
 विरुद्धं । यथैको यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति स तस्मिन्नेव क्षणे न
 पश्यति चेति । नैष दोषः । न्युत्यन्तरे परिहृतत्वाद्द्रष्टुर्द्रष्टे-
 र्विपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानाम-
 भावान्न पश्यति चेति । यद्यपि सपुत्रे तदुक्तं । मुक्तस्यापि
 सर्व्वकत्वात्समानो द्वितीयाभावः । केन कं पश्येदिति
 चोक्तमेव । अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः सन् कथ-
 मेव पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना । तत्र यथा
 ऽवावक्षिणि साक्षाद्दृश्यते तदक्त्यमितीदमारभ्यते । तत्र
 को हेतुरक्षिणि दर्शन इत्याह सदृष्टान्तः । यथाप्रयोग्यः
 प्रयोग्यपरो वा सम्यग् । प्रयुज्यत इति प्रयोग्योऽस्यो वली-
 वर्द्धो वा । यथा लोके आचरत्यनेनेत्याचरन्तो रथोऽनो

था० दायमुभूतं तस्याविद्याकामकर्ममूलस्याज्ञानमात्रत्वात्तस्य च
 सकार्य्यस्य आनन्दयमानेन नष्टत्वात्प्रागपि शरीरादेरनुभववि-
 प्रदीतवर्त्तितानुपपत्तेरित्यर्थः । शरीरादिपूर्व्वं सव्यवधानेना-
 विषयीकृतमपि सद्भास्यानुभूतमेवेति विदुषामपि सार्व्वथ्यमिति
 चेन्नेत्याह । न हीति । मुक्तिं पुरुषे शरीरादयो न सम्बध्यन्ते
 चेत्त्वर्थं तर्हि तत्र कामाः सम्बध्येरप्रित्यागच्छाह । येति ।
 किमिति सर्व्वेरेते कामा नानुभूयेरप्रित्यागच्छाह । अन्यता-
 मिधाना इति । इत्यत्र विदुषामेव तदभित्यतिरित्याह ।
 विद्येति । किमिति निर्गुणविषयप्रवरत्वे विदुषि तद्वैकाम-
 सम्बन्धवचनं तत्राह । इत्यात्मज्ञानेति । आकाशविज्ञानस्य
 विदुषि कामसम्बन्धवचनं ननुसीतान् कामाग्न्याग्नित्वेन विज्ञेय-
 त्ववयवमपि युक्तमित्याह । अत इति । इन्द्रियादिषु भवता

उ० अथ यत्रैतदाकाशमनुविषणं चक्षुः स चाक्षुषः

भा० वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय । एवमस्मिंश्चरीरे
रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः
प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंगूर्च्छितात्मा युक्तः स्वक-
र्म्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः । कस्मिन्नहमुत्क्रान्तो
भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीती-
श्वरेण राज्ञा श्व सर्वधाधिकारी, दर्शनश्रवणचेष्टाव्या-
पारेऽधिकृतः । तस्यैव तु मात्रैकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोप-
लब्धिद्वारभूतं । अथ यच्च लक्ष्यतारोपलक्षितमाकाशं
देहच्छिद्रमनुविषणमनुषक्तमनुगतं तच्च स प्रकृतोऽशरीर
आत्मा चक्षुषि भवतीति चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षु-
षस्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तत् ।
देहादिभिः संहतत्वात्परस्य द्रष्टुरर्थं मोऽत्र चक्षुषि दर्श-

आ० कामानां कुतो प्रकृतोक्तभावित्वमित्याशङ्क्याह । यनेति ।
मनसैतान् कामानित्यादिवाक्यं क्षुत्पार्थम्यमपि प्रधानवाक्यविद्व-
त्काम्याण्यमिति शङ्कते । नन्विति । वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टा-
त्तमाह । यनेति । यदैतन्न पश्यति न हि शृणुर्दृष्टेर्विपरिणयो
विद्यतेऽपिमाश्रित्वात्र तु सहितोयमस्ति । ततोऽन्यदिभक्तं यत्प-
श्येदिति च हृदयरण्याश्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनोते । नैष दोष
इति । अथ यद्योक्तं वाक्यं संपुनमधिलक्ष्य प्रकृतं कथं गुणवि-
षये तद्योदाहृतमत आह । यद्यपीति । संपुनस्य मोक्षदृष्टान्त-
त्वात्तद्वत्तस्य च दार्ष्टान्तिकेऽनुशमासदुक्तं संपुने तत्तत्त्वन्मो-
क्षोति सिद्धतीत्यर्थः । किञ्च मुक्तमेवाधिलक्ष्य यत्र त्वस्य सर्वमात्म-
वाभूदित्यादि तथैवोक्तमित्याह । केनेति । अकार्यवादस्या-
स्तित्वाक्यस्य च मिथो विरोधं शङ्कते । अशरीरेति । इत्यत

उ० पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह-

भा० नेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽगरीरोऽसंहतः ॥ अक्षिणि
दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्वेन्द्रियद्वारोपलक्षणार्थं ।
सर्वविषयोपलब्ध्या हि स एवेति । स्फुटोपलब्धिहेतुत्वा-
त्त्वक्षिणीति विशेषवचनं सर्वश्रुतिषु । अक्षमदर्शमिति
तत्तत्त्वं सम्भवतीति च श्रुतेः । अथापि योऽग्निन्देहे वेद
कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीति अस्य गन्धं विजा-
नीयामिति स आत्मा । तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय
घ्राणं । अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदिय्यामीति
स आत्माऽभिव्याहरणक्रियामिद्वये करणं वागिन्द्रियं ।
अथ यो वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं ।

आ० इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने नष्टत्वादगरीरस्य तदयोग्यत्वा-
दगरीरात्मोक्तिर्दृश्यत इति श्रुतिर्विबुद्धेत्यर्थः । आत्मात्मान्त-
त्वादिवक्ष्यविषयानेकश्रुतिनिष्ठविरोधाद्भूतत इत्येकस्याः श्रुते-
रान्तमात्रविषयावान्तरविरोधोऽपीत्यभिप्रेत्यानन्तरं वाक्यगुत्वा-
ययति । तत्रेति । चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चाक्षुषो दर्शने
को हेतुर्द्विपेक्षया । निष्ठहेतुकं तावद्दर्शनं सम्भवतीति मत्वा
दृष्टान्तमाह श्रुतिः । स दृष्टान्तो यथा भवति तथोच्यत-
इत्याह । तत्रेति । तमेव दृष्टान्तमनूय आचष्टे । यथेत्यादिना ।
अथाचारराहित्यसिद्ध्यर्थे दृष्टान्तरमाह । प्रयोग्येति । यद-
नित्यत्वेन द्वितीयो दृष्टान्तस्तदगरीरस्य दृष्टान्तोक्तत्वं गरीरं
दृष्टमेव त्विति श्रुत्यन्तरात्मनाम् । तस्मिन्गरीरे दृष्टमेव नष्ट-
संपन्नेपभोगनिमित्तं प्रायो दधित्वेन निवृत्त इति शङ्क्यः ।
प्रायप्रायं आकर्तयति । यद्यदतिदिति । बुद्धिन्तु सारदि

उ० राणीति स आत्माऽभिवाहाराय वागथ यो
वेदेदं शृण्वतीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं
॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्यानीति स आत्मा

भा० अथ यो वेदेदं मन्यानीति मननव्यापारमिन्द्रियामं प्रयुक्तं
केवलं मन्यानीति वेद स आत्मा । यो वेद स आत्मेत्येवं
सर्वत्र प्रयोगाद्देदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा यः
पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः
पश्चाद्य उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते
प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते । दर्शनादिक्रियानिर्द्दत्तार्थानि
तु चक्षुरादिकरणानि । इदं चास्यात्मनः सामर्थ्यादवग-
म्यते । आत्मनः सप्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्यापृततया ।

आ० विद्धि मम प्रमदमेव च ॥ इन्द्रियाणि ह्यव्याप्यरिति श्रुत्यन्तर-
मात्रित्याह । इन्द्रियेति ॥ आत्मानं रथिनं विद्धोति श्रुतेः प्राणस्य
रथित्वमित्याशङ्क्य तस्य तदुपाधिर्यस्तदभेदाद्गोकारान्मैवमि-
त्याह । प्रज्ञातीति ॥ तस्याध्यात्मसंज्ञानदयविशिष्टत्वेन क्पुर्दितं
स्वरूपं दर्शयति । विज्ञातेति ॥ ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधि-
द्वारा भोक्तृत्वादिसंसारित्वमित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमादयति ।
कस्मिन्निति । प्रतिष्ठाप्यामीति ईशित्वा स प्राणमष्टजतेत्यादि-
श्रुतिरिति श्रेयः । तथाच यथा राज्ञा सर्वत्राधिकारित्वेन
सेनाध्यक्षः सन्निविष्टादौ नियुज्यते तथेश्वरेण सर्वत्रेष्टा-
न्तराधिकृतः स्वकार्यदर्शनादिस्थापारनिमित्तं नियुक्तो भवती-
त्याह । राज्ञेति । प्राणं स्वविषयत्वेन चेतनेन नियुज्यते प्रयो-
ज्यत्वादत्रादिवदित्यनुमानाद्देहसंघतात्माद्यादितिरित्योऽसंशय-
तनः सिद्धासीति समुदायाद्यं । चक्षुरादिष्वेष्टा चेतननिमिषा
ष्वेष्टात्माद्रथादिष्वेष्टार्थादिति । अनुमानान्तरं सूचयति । तस्यैवेति ॥
महतप्राणविषयकत्वात् ॥ मानेत्येतस्य व्याख्यानमेकदेश इति

उ० मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन
चक्षुषा मनसेतान् कामान् पश्यन् रमते ॥५॥ य

भा० यथा भवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्याप्त-
तयेति तदत् । मनोऽस्यात्मनो दैवमप्राकृतमितरेन्द्रियैः
रसाधारणं । चक्षुष्ये पश्यात्यनेनेति चक्षुः । वर्तमानकाल-
विषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽद्वैतानि तानि । मनस्तु चिकाक्ष-
विषयोपलब्धिकर्षणं मृदितदोषश्च सूक्ष्मव्यवहृतादि
सर्वोपलब्धिकरणस्येति दैवचक्षुर्दृश्यते । स वै मुक्तः स्वरूपा-
पक्षोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोवियुक्तः सर्वोत्तमभावमापन्नः
सन्नेप योमवदिशुद्धः सर्वेश्वरो मनउपाधिः सन् एतेनै-
वेश्वरेण मनमैतान् कामान् भवितुप्रकाशवद्वित्यप्रततेन

उ० एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते
तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च
कामाः स सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च

भा० दर्शनेन पश्यन् रमते । कान् कामानिति विशिनष्टि । य एते
ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवद्वाङ्मविषयासङ्गानृतैनापि-
हिताः सङ्कल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः । यस्मादेव इन्द्राय
प्रजापतिर्नोक्त आत्मा । ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि
देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः
प्राप्ताः सर्वे च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एव शतं वर्षाणि
प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवाच तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः ॥
तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वान्न त्विदानीं मनुष्याणामत्यल्प-

भा० बाह्योपदिश्यते तत्राह । स्फुटेति ॥ चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ
हेतुत्वे श्रुतिं सम्पादयति । अहमिति । यथादर्शमिति चक्षुषः
प्रत्ययस्तदस्तु सत्यं स्फुटोपलब्धमादिति द्वयोर्विवेकमानयोर्दृष्ट-
तित्वर्थः । य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्ध्या विव-
क्षित इत्युक्तं शक्तोक्तरीति । अथापीति । चक्षुषि स्फुटोपलम्भे-
ऽपीति यावत् । योऽक्षिन्देहे देन केनापीन्द्रियेण । कं यं विद्विष्यं
वेद स आत्मेति सन्वयः ॥ उक्तमेवार्थमाप्ताहुः । श्योरपति ।
कथमित्यादिना ॥ जिघ्राणोति यो वेदेत्युक्तमेव सङ्ग्रहित ।
अस्येति ॥ इन्द्रियैर्ग्राह्यादिभिरसंस्पृष्टं तत्तद्द्वारेणानिप्यन्न-
मिति यावत् । केवलं मनोमात्रजनितमिवेतन्मन्वानि सम्पादया-
नीत्यर्थः ॥ यो वेदेत्यत्र प्रत्ययाद्यंभूतं कर्तृत्वं सापेक्षत्वात्प्रिया-
प्रत्ययस्य रूपान्तु संविन्मात्रमनपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमि-
त्याह । यो वेदेति । आत्मा सवेदब्रह्मभावश्चेत्तत्तत्संसारदेव
विषयसिद्धिसम्भवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह । दर्शना-
दीति । अन्तःकरणवृत्तिदर्शनादिक्रिया । सा आत्मनः संवि-

उ० कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीति ह
प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ १२ ॥

भा० जीवितत्वानन्दतरप्रज्ञताच सम्भवतीति प्राप्ते इदमुच्यते ।
स सर्वान्य लोकाणाप्नोति सर्वान्य कामानिदानोन्नतो
ऽपि । कोऽसाविन्द्रादिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति
ह सामान्येन किल प्रजापतिरुवाच । अतः सर्वेषामा-
त्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिय तुल्यैव भवतीत्यर्थः । दिवंचनं
समाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

आ० देकरसंस्थासङ्गोदासीनस्य विषयससर्गभ्रमहेतुसमिप्यत्यधोनि
चक्षुरादीनि भवन्ति सार्धं जानीत्यर्थः । तेषामुक्तरीत्या सार्ध-
काले भ्रमकमाह । इदञ्चेति । करुणानामुक्तं सार्धकालं प्रकृतम्य
सर्विन्मात्रस्यासङ्गत्वादेव खतो विषयसम्बन्धानुपपत्त्या तत्सम्बन्ध-
भ्रान्तिकारुण्यं करुणहृतिविशेषायेत्यया निज्जादितमित्यर्थः ।
आत्मनः सर्विन्मात्रस्य भावत्वे कार्यं कर्तव्यपक्षेण इत्याशङ्क्याह ।
आत्मन इति । य एषोऽस्मिन्मीत्यादि वाक्यं प्रपञ्चितं सम्मति
स तत्रेत्यादि फलवाक्यं प्रपञ्चयितुमिन्द्रियाकारेभ्यो मनसो वैन-
क्ष्यं दर्शयति । मनोऽस्येति । तस्य चक्षुरेऽपि कुतो दैवत-
मित्याशङ्क्याह । वर्तमानेति । आत्मन्तु श्रदेयदाहिन्य अदित-
रोयत्वं सर्वेश्वरो व्यज्यते । यस्मिन्विश्रुद्धे मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं
तदुपाधिरस्येति तथोक्तं । ईश्वरेयं तदमित्यङ्गकेनेत्येतदविद्या-
दिप्रतिबन्धकस्याभावात्प्रवसा निजं प्रवर्तय दर्शनं निज्याभिधाय-
सहस्रं चैतन्यं तेन यमकप्रियोति योजना । तं वा परमि-
त्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । यदार्थंमुक्ता वाक्यादमाह । यदर्थं
होति । सर्वोपेयादिवाक्यामाशङ्क्योत्तरत्वेनेत्याप्य व्याचष्टे । तत्पु-
नरित्यादिना । यथोक्तं यत्वं तच्छब्दाद्यं । प्रवृत्त्यनिर्दि-
ष्टेयवृत्त्यामैकत्वप्रानविषयं दृष्टप्रवृत्त्यं विद्याप्रवृत्त्ये उपा-
ह्यन्तुमर्थं प्रसङ्गादुक्तं तत्प्रवृत्त्यपरिचिन्मात्रये ॥ १२ ॥

उ० श्यामाच्छ्वलं प्रपद्ये श्वलाच्छ्यामं प्रपद्ये
अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो
मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं वृतात्मा ब्रह्म-
लोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति॥१॥१३॥

भा० श्यामाच्छ्वलं प्रपद्ये इत्यादिमन्त्राच्चाय. पावनो जया-
र्थं च ध्यानार्थो वा । श्यामो गम्भीरो वर्णः श्याम इव श्यामो
चाहं ब्रह्म । अत्यन्तदुरवगाच्छत्वात्तद्वाहं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन
तस्माच्छ्यामाच्छ्वलमिव श्वलोऽरण्याद्यनेककाममिश्रत्वा-
द्ब्रह्मलोकस्य श्रावणं तं ब्रह्मलोकं श्वलं प्रपद्ये मनसा ।
शरीरपातादोद्धं गच्छेय । यस्मादहं श्वलाद्ब्रह्मलोकात्ता-
मरूपव्याकरणाच्छ्यामं प्रपद्ये चाहं ब्रह्मभावं प्रपन्नोऽस्मी-
त्यभिप्रायः । अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं श्वलं प्रपद्ये
इत्यर्थः । कथं श्वलं ब्रह्मलोकं प्रपद्ये इत्युच्यते । अश्व इव
स्त्राणि रोमानि विधूय कम्पनेन अम पांश्यादि च
रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवत्येव चाहं ब्रह्मज्ञानेन
विधूय पाप धर्माधर्माख्यं चन्द्र इव च मुखाद्राजप्रसक्त-
स्माद्राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति यथैव धूला प्रहाय

भा० हताया दहरविद्याया श्रेयभूतं अपविधानार्थं गारभते ।
श्यामादिति ॥ अत्यन्तं दुरवगाच्छत्वात्ज्ञानाधीनानामिति श्रेयः ।
कथं जीवतो ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । मनसेति ॥ न तर्हि
मुख्या तस्याप्तिरित्याशङ्क्याह । शरीरेति ॥ विपरीतपाठं हेतुले-
नेति याच्यते । यस्मादिति ॥ हेतुं प्रतिज्ञया योज्यते । अत इति ॥
इष्टान्तमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्यं याच्यते । कथमित्यादिना ।

उ० आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते
यदन्तरा तद्वत् तदसृत्तं स आत्मा प्रजापतेः सभां

भा० शरीरं सर्वानर्थाश्रयमिदं ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः
सकृत् नित्यं ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति । दिवंचनं मन्त्र-
परिसमाप्त्यर्थं ॥ १३ ॥

आकाशो वै इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थं । आत्मा-
नामाकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवा-
शरीरत्वात्सूक्ष्माच्च स आकाशो नाम । नामरूपयोः
स्वात्मस्य योर्जगदोजभूतयोः सलिलस्येव फेनमंशानीययो-
र्निर्व्वहिता निर्व्विडा व्याकर्त्ता । ते नामरूपे यदन्तरा
यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्त्तते तयोर्था नागरूपयोर्-
न्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामस्पृष्टं । यदि तद्ब्रह्म नामरू-
पविलक्षणं नामरूपाभ्यामस्पृष्टं तथापि तयोर्निर्व्विडैवं
लक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीनाद्वैतं चिन्मात्रा-
नुगमात्सर्व्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते एकवाक्यतया

भा० शरीरस्य व्यापने हेतुमाह । सर्व्वानर्थति । इतिशब्दे ध्याना-
समाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

दृष्टेः किमन्तराकाश इति लक्षणनिर्देशात् दृष्टेः अपेक्षितं
दर्शयति । आध्यानादिति । सर्व्वानिति च वैम. नि भूतान्धाका-
शादेव समुत्पद्यते आकाशं प्रकल्पयति । आकाशो ह्येवेष्टो
स्यापानिधाया श्रुतयः । आकाशशब्देनात्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे
हेतुमाह । आकाश इवेति । ते यदन्तरा तद्वत् ते इति परं
प्रथमादिवचनान्तं गृहीत्वा व्याख्याय द्वितीयादिवचनान्तं यद-
न्तरा तद्वत् आचष्टे । सर्व्वेवेति । यदन्तरा इति समन्तं यदंशं च

उ० वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो
राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्तिं स हाहं

भा० ऽऽत्मा । कथं तदवगम्यत इत्याह स आत्मा । आत्मा हि
नाम सर्वजन्तूनां प्रत्यक्चेतनं स्वसवेद्यं प्रसिद्धस्तेनैव
स्वरूपेणोच्यते अशरीरो योमवत्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्य-
वगन्तव्यः । तथा आत्मा ब्रह्मावृतममरणधर्मा । अत ऊर्ध्वं मन्त्रः ।
प्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सभा वेद्यं प्रभुविमतं वेद्यं प्रपद्ये
गच्छेद्यः । किञ्च यशोऽहं यशो नामात्माह भवामि ब्राह्म-
णानां । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुपाद्यते । अतस्तेषां
यशो भवामि । तथा राज्ञां विशाश्च । तेऽप्यधिकृता एवेति
तेषामप्यात्मा भवामि । तद्यशोऽहमनुप्रापत्तिं प्राप्स्यामि
प्राप्नुमिच्छामि । स हाह यद्यसामात्मना देहेन्द्रियमनोबु-
द्धिलक्षणायां यद्यसामात्मा । किमर्थमहमेव प्रपद्ये इत्यु-
च्यते । अतः वर्षतः पक्वदरसमं रोहितं । तथाऽदत्तकदन्त-

भा० व्याख्यातमधुना तु व्यक्तं व्याहृतं तदेव व्याकरणं सङ्ग्रहितं ।
नामरूपाभ्यामिति ॥ श्यामस्युल्लेखश्च तन्निर्व्वाहकमित्याशङ्क्याह ।
नामरूपरूपाभ्यामस्युल्लेखमिति ॥ मायावशादिति शेषः । आत्मत्वेऽपि
कथं करतलामलकवद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वमत आह । आत्मा हीति ॥
तेन स्वसवेदनत्वेनेति यावत् । कुतो देहद्वयोपहतस्यात्मनः स्वस-
वेद्यत्वं तथाह । अशरीर इति ॥ परिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह । योमवदिति ॥ ब्रह्मैव प्रत्यक्षभूतमिति कथमवगतं
मित्याशङ्क्याह । आत्मविति ॥ अनात्मत्वं चेदन्नद्यत्वं प्रसङ्गात्प्रत्यक्षभूत-
मद्यं यत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा सदुपासकस्य प्रार्थ-
नामन्त्रमुत्थाप्य व्याकरोति । अत ऊर्ध्वमिति ॥ प्रथमतो ब्राह्मण-

उ० यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिन्दु-
माभिगां लिन्दुमाभिगां ॥ १ ॥ १४ ॥

तद्धैतद्गुला प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्म-
नवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्देदमधीत्य

भा० रक्षितमप्यदत्कं भवयिष्यते जेजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामप-
हन्तु विनाशयिचित्येतत् । तत्सेविनां स्त्रीव्यञ्जनं यदेव
लक्षणं श्वेतं लिन्दु पिच्छलं तं माभिगां माभिगच्छेयं ।
द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १४ ॥

तद्धैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः
सहोपासनेस्तदाचकेन अन्येनाष्टाध्यायलक्षणेन सह ब्रह्मा
हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्वारेण प्रजापतये कथ्यपायो-
वाच । असावपि मनवे स्त्रपुत्राय । मनुः प्रजाभ्यः । इत्येवं शु-
त्यर्थसम्प्रदायपरम्परयाऽऽगतमुपनिषद्भिर्ज्ञानमद्यापि विद्व-
त्सुवगम्यते । यथेह पष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या
सफलाऽवगम्यते तथा कर्माणां न कथनार्थ इति प्राप्ते तदा-
नर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेदं कर्माणां विद्वद्भिर्नुष्ठोद्यमानस्य

या० यद्यप्ये हेतुमाह । प्राज्ञाय एवेति । विशेषं निर्दिशति । स्त्रीव्यञ्जन-
मिति । योनिशब्दित्वं प्रजननेन्द्रियमित्यर्थः । कथं तद्वक्ष्यिष्य
भवेत्तदाह । तत्सेविनामिति । सदाभिगमनं नाम गमनं वाच-
सास्यातिशयेनानर्थहेतुत्वं आपयितुं द्विर्वचनमित्यर्थः ॥ १५ ॥

उक्तविज्ञानस्योत्प्रेक्षितत्वप्रज्ञां शुद्धस्यज्ञानादिपारम्पर्यामृतत्वं
दर्शयति । तद्धैतदिति । सोपकरणमुपकरणैः प्रमादिभिः
सहितमिति यावत् । तद्वारेण हिरण्यगर्भद्वारेत्यर्थः । विद्या-

उ० यथा विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य
कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिका-

भा० विशिष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते । आचार्यकुलादेदमधीत्य
सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथा विधानं यथा श्रुत्युक्तैर्निश्च-
मैर्धुक्तं सन्नित्यर्थं । सर्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्वा-
णक प्रति कर्त्तव्यत्वे गुरुऽऽश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थ-
माह । गुरोः कर्म यत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा कर्मशून्यो योऽति-
शिष्टः काष्ठसेन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि
नियमवताधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्य-
चेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासा समापयित्वा
गुरुकुलान्निवृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा
गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्ह-
स्थ्यविहितानां कर्मणा स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमु-
च्यते । शुचौ निमित्ते त्रमेधादिरहिते देशे यथावदा-
सीन स्वाध्यायमधीयानो नित्यनैमित्तिक कर्माधिकश्च
यथा शक्तिता ऋगाद्यभ्यासश्च कुर्वन् धार्मिकान् पुत्रान्

था० प्रकरणं समाप्याविद्वदनुष्ठितस्य कर्मस्य साफल्यमविद्वत्सन्तो-
षार्थं कथयति । यथेत्यादिना ॥ इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः ।
प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वादयो नियमाः । भिक्षाशनस्नानाभम-
नादिविधिः । किमिदेष नियमोऽध्ययने कथ्यते तत्राह । एवं
सीति । तत्रापीति समस्या यथोक्तोऽधिकारी गृहीतः । एत-
त्सर्वं स्वयं कुर्वन् त्रयशेषकमभिसम्बलत इति सम्बन्धः । एवं
वर्त्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेव यथोक्तेन प्रकाटेन कुर्वन्निति ।

उ० निवदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्या-
हिंसन्तसर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेव
वर्तयन्त्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च

भा० शिष्यांश्च धर्मायुक्तान् विदधद्भार्याकलेन तान्धियमयन्ना-
त्मनि स्वपदये शार्दे ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याप-
मंहृत्य सर्वेन्द्रियग्रहणात्कर्माणि च सन्नस्याहिंसयन् हिंसां
परपीडामकुर्वन् सर्वभूतानि स्वावरजङ्गमानि भूतान्य-
पीडयन्नित्यर्थः ॥ भिक्षानिभिज्जमटनादिनापि परपीडा
न्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञा-
विषयस्ततोऽन्यचेत्यर्थः । सर्वायमिणां चैतत्समानं । तीर्थे-
भ्योऽन्यत्राहिंसैवेत्यग्रे वर्णयन्ति । क्षुद्रुस्वे एवैतत्सर्वं कुर्वन्
न खल्वधिकृतो यावदायुषं यावज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रका-
रेणैवं वर्तयन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देशान्ते । न च
पुनरावर्तते । शरीरग्रहणाय पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रति-
वेधात् । अर्चिरादिना मार्गेण कार्यब्रह्मलोकमभिसम्पद्य
यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्तावत्तत्रैव तिष्ठति प्राकृतो भाववर्तत

आ० अत्राप्तप्रतिषेधाशङ्को वारयति । पुनरावृत्तेरिति । चक्रभोवा-
दिव ब्रह्मलोकानुदर्शय प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिप्रतिषेधा-
न्नाप्तप्रतिषेधप्रयत्निरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिवाक्यस्यान्यद्वाराभि-
व्याकरोति । अर्चिरादिनेति । प्राप्तिरिति महाप्रणयात्पूर्वका-
लोक्तिप्रतीतिप्रतीतिरित्यर्थः । विदधादिजगज्जातं जातमपरा-
जितं यतः । तदस्मि नामरूपादिविर्वाचि ब्रह्म निर्भयं ॥ १ ॥ नम-
स्तुभ्यमासन्दोहसदसीदहमानवे । गुरुषु परमार्थाध्यानाभंग

उ० पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ १५ ॥ इति
अष्टमः प्रपाठकः ॥ ६ ॥ छान्दोग्योपनिषत्स-
म्पूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादश्रियस्य परमहंसपरित्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः छतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं
समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

ष्या० पटीयसे ॥ २ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धा-
नन्दपूज्यपादश्रियश्रीभगवदानन्दशास्त्रिरिच्छतायी छान्दोग्यभा-
ष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीका
समाप्ता ॥ समाप्तं चार्थं यन्म ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

छान्दोग्योपनिषत्सूचीपत्र ॥

अथ प्रथमोऽध्याय ।

	सूक्त	ब्रह्मसूत्र	ब्रह्मसूत्र
ॐकारस्य रसतमत्वासितमृद्धिगुणानामुक्तिः	१	८	२४
प्राणदृष्ट्या ॐकारोपासन	२	२५	२८
आदित्यदृष्ट्या प्राणादिदृष्ट्या च उद्गीथ सरोपासन	३	२८	३८
खरशब्दितमोऽङ्गादोपासन	४	५०	५२
वागादीन् मुख्यप्राणश्च रश्मीन् आ दित्यश्च उद्गीथदृष्ट्या चभेदोपासन नगिन्दापूर्वकं तयोः पुनर्भेदोपासन प्रिलकादाशब्दमैव नित्यवादः	५।६।७	५४	६८
दुर्भिक्षकाले उपलब्धे देशान्तरगमन क्षितिपानोष्णैश्च भोगनादिप्रकाशपूर् व्वं वारानदृष्ट्यादिष्टत्विक् संवादः	१०	८०	८५
रात्रौ पक्षिसंवादपूर्व्वं समाप्तिं पक्ष्यादिना देवताज्ञान	११	८५	८०
मुकुरैश्च उद्गीथोपासनोपदेश	१२	८०	८४
भक्त्यवयवोपासन	१३	८२	८०

अथ द्वितीयोऽध्याय ।

साधुदृष्ट्या समस्तसामोपासना	१	८८	१०१
मोक्षदृष्ट्या विद्वान् प्रकाश उद्गीथ प्रति वारः निधनमिति पञ्चविधसामोपासना	२	१०२	१०२
दृष्टिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	३	१०६	१०६
पञ्चदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	४	१०७	१०७

	सङ्ख	प्रस्तावनाप्रति	प्रस्तावना
ऋतुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	५	१०८	१०८
पशुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	६	१०९	१०९
प्राणादिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	७	११०	१११
नागदृष्ट्या शिष्टारः प्रस्तावः आदिः } उद्गोघः प्रतिहारः उपद्रवः निघन- मिति सप्तविधसामोपासना	८	१११	११२
आदित्यदृष्ट्या सप्तविधसामोपासनं	९	११२	११३
आदित्यजयेन सप्तविधसामोपासनं	१०	११३	११४
प्राणेषु गायत्रिसामोपासनं	११	११४	११५
प्राणेषु रघुनन्दनसामोपासनं	१२	११५	११६
निधुने धामदेव्यसामोपासनं	१३	११६	११७
रुद्रादित्ये पञ्चविधसामोपासनं	१४	११७	११८
यज्ञेनैरुद्रसामोपासनं	१५	११८	११९
ऋतुषु वैराजसामोपासनं	१६	११९	१२०
पृथिव्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	१७	१२०	१२०
पशुदृष्ट्या सामोपासनं	१८	१२०	१२०
लोकदृष्ट्या सामोपासनं	१९	१२०	१२१
देवतादृष्ट्या सामोपासनं	२०	१२१	१२१
अग्नीविद्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	२१	१२१	१२२
विनिर्दिष्टविशिष्टसामोपासनं	२२	१२२	१२३
धर्मकाम्येन श्रोत्रारोपासनं	२३	१२३	१२३
श्रोत्रारप्रारम्भेन सामहोमेनेन्द्रोपासनं	२४	१२४	१२४
अघ्रातसामहोमेन्द्रोपासनस्य कर्मनिषेधः	२५	१२५	१२५

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

आदित्यादौ मध्यादिदृष्टिः	१	१२५	१२५
रश्मिदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	२	१२५	१२६
पूर्वदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः	३	१२६	१२६
उत्तरदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	४	१२६	१२७
उर्ध्वदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	५	१२७	१२७

प्रथमामृतं यन्मोहितादिरूपं वस्तुप-}	६	१६६	१६८
जीवनभूतं यस्मिन्पासनं	७	१६८	१७०
द्वितीयामृतं यन्मोघजीवनभूतं यत्तदुपासनं	८	१७०	१७०
तृतीयामृतमादित्योपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	९	१७०	१७१
चतुर्थामृतं महतोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	१०	१७१	१७२
पञ्चमामृतं साधोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	११	१७२	१७६
भोगक्षये आत्मनि संवृतं सर्वमिष्टुपासनं ..	१२	१७२	१७७
शायन्या त्रयोपासनं	१३	१७२	१७७
हारमाणादिशौचोपासनं हृदिमुख-}	१४	१७८	२००
त्रयोपासनं	१५	२००	२०८
सर्वदृष्ट्या त्रयोपासनं मनोमयत्वा-}	१६	२००	२१७
चारोपेय आग्नित्यविद्या च	१७	२००	२१८
पुनर्दीर्घायुफलं विराट्कोशोपासना	१८	२१८	२२४
आत्मनो दीर्घायुफलं आत्मयज्ञोपासना ..	१९	२१८	२२४
आत्मयज्ञोपासना आङ्गिरसेन देव-}	२०	२२४	२२८
कीपुत्राद्योपासना अथवादिष्टा	२१	२२४	२२८
मनसादिष्टा अथात्माधिदेविष-}	२२	२२८	२२८
त्रयोपासना	२३	२२८	२२८
आदिवागदृष्ट्या अथात्माधिदेविष-}	२४	२२८	२२८
त्रयोपासना	२५	२२८	२२८

अथ चतुर्थोपासना ।

आनयतेहंसात्मा देवमिष्टे चतुर्धनं	१	२२९	२३०
देहाय आनयतेहंसादिदानं	२	२३०	२३०
ब्रह्मचारिणे ब्रह्मदानया सर्वोप-}	३	२३४	२३४
विद्यायां सर्वविद्या	४	२३४	२३४
शक्यमेव ब्रह्मचर्यादेर्मातमयं माध्याह्नं	५	२३४	२३४
अर्जुनस्य शक्यमाय ब्रह्मचर्यादेर्मातमयं	६	२३४	२३४
अर्जुनस्य शक्यमाय ब्रह्मचर्यादेर्मातमयं	७	२३४	२३४
अर्जुनस्य शक्यमाय ब्रह्मचर्यादेर्मातमयं	८	२३४	२३४

खण्ड	उपनिषद्	उपनिषद्
मद्रो सत्यकामाय यदुर्ध्वादोक्ति .. .	८	२६१ २६२
सत्यकामस्य गुरुकुले पुनर्गमनं	८	२६३ २६४
उपकोसलस्य आत्मविद्या	१०	२६४ २७०
गार्हपत्याग्निविद्या	११	२७१ २७२
अन्वाह्याय्यपचनाग्निविद्या	१२	२७३ २७४
आहवनीयाग्निविद्या	१३	२७४ २७५
अग्नीनामुपशोशलप्रतिवचनं	१४	२७५ २७६
अग्निमुखोपासना	१५	२७७ २७८
यज्ञे अथास्य उपासना	१६	२७८ २७९
आहवनीयासना	१७	२८० २८१

अथ पञ्चमोऽध्याय ।

न्येकन्येकगुणोपासना इन्द्रियाणां विवादश्च .	१	२८४ ३०२
प्राक्प्रवाहकलोपासना	२	३०५ ३१४
पञ्चाग्निविद्यायं श्वेतकेतुप्रवाहसंवादः	३	३१५ ३२१
लोकरूपाग्निविद्या	४	३२४ ३२५
मर्जन्यरूपाग्निविद्या	५	३२५ ३२६
सृष्टिवोरूपाग्निविद्या	६	३२७ ३२८
पुरुषरूपाग्निविद्या	७	३२८ ३२९
योषिरूपाग्निविद्या	८	३२९ ३३०
पुनर्घटीयन्तवदभौ सम्पद्यते	९	३३० ३३१
आत्मविद्ययोत्तरमार्गं कर्मणा दक्षिणमार्गं	१०	३३३ ३३४
सौपमन्यवादिभिः पञ्चाग्निब्रह्मलोकैः सहितैः	११	३३५ ३३६
केतयस्य संवादः कः आत्मा किं ब्रह्मेति	१२	३३७ ३३८
सौपमन्यवक्त्रकेतयराजसंवादः	१३	३३८ ३३९
सत्ययज्ञकेतयराजसंवादः	१४	३४० ३४१
इन्द्रयज्ञकेतयराजसंवादः	१५	३४१ ३४२
अनककेतयसंवादः	१६	३४२ ३४३
बुद्धिलकेतयसंवादः	१७	३४३ ३४४
उदाककेतयसंवादः	१८	३४४ ३४५

सर्वैः सह कैकेयसंवादः.....	१८	१७१	१०६
धातुपासना तैभ्यः प्राणाय स्वाहेति	१८	१७६	१०७
यानाय स्वाहेति	२०	१७७	१०७
अपानाय स्वाहेति	२१	१७७	१०८
समानाय स्वाहेति	२२	१७८	१०८
उदानाय स्वाहेति	२३	१७८	१०९
एवंविदोऽग्निहोत्रफलं	२४	१७९	१०९

यथाध्यायः ।

श्वेतकेतुमुपदिशत्यात्मिः	१	१८२	१०७
प्रपञ्चस्य कारणात्मना सत्त्वे दृष्टिश्च	२	१८७	१०९
भूतस्य फलं प्रपञ्चदृष्टिनामः	३	१०८	११२
एकविधानेन सर्वविज्ञानं	४	११२	११८
असाध्यशितं वेधा भवति	५	११८	१२२
असमायस्याण्योयभागो मनसादिर्भवति ..	६	१२३	१२४
श्रीहृदयकणपुरयोपदेशः	७	१२४	१२८
सुपुतिशान्तोपदेशः	८	१२६	१२९
यथायत्नं पुनस्तथा सुपुतादुत्तिष्ठति	९	१२७	१२९
नदीदृष्टान्तेनोपदेशः	१०	१२७	१२९
दृष्टफलदृष्टान्तेनोपासना	११	१२८	१२९
बद्धफलदृष्टान्तेनोपासना	१२	१२९	१२९
लवणदृष्टान्तेनोपासना	१३	१२९	१२९
गन्धारदेशादागतपुरुषदृष्टान्तेनोपासना ..	१४	१२९	१२९
भूमिपुरुषदृष्टान्तेनोपासना	१५	१२९	१२९
धारापदशुद्धदृष्टान्तेनोपासना	१६	१२९	१२९

मन्त्रमाध्यायः ।

भारदाय सनत्सुमारोपदेशः	१	१३३	१८०
वाक् नामो भूयसीति	२	१८०	१८२
गमो वाचो भूय इति	३	१८२	१८२

	खण्ड	प्रस्तावनाधि	प्रस्तावना
मन्त्रन्तो मनसो भूयानिति.....	४	४८४	४८८
चित्तं सङ्ख्याद्भूय इति	५	४८८	४९०
ध्यानं चित्ताद्भूय इति	६	४९०	४९२
विज्ञानं ध्यानाद्भूय इति.....	७	४९२	४९४
बलं विज्ञानाद्भूय इति	८	४९४	४९६
अन्नं बलाद्भूय इति	९	४९६	४९८
अपोऽन्नाद्भूय इति.....	१०	४९८	४९९
तेजोऽन्नो भूय इति	११	४९९	५००
आकाशस्तेजसो भूयानिति	१२	५०१	५०२
स्मरणमकाशाद्भूय इति.....	१३	५०२	५०३
प्राग् स्मरणाद्भूयसीति.....	१४	५०४	५०४
प्राग् आशया भूयानिति	१५	५०५	५१०
सत्यज्ञानोपदेशः	१६	५१०	५११
विज्ञानोपदेशः	१७	५११	५१३
मतिज्ञानोपदेशः	१८	५१३	५१४
अज्ञानोपदेशः	१९	५१४	५१४
निष्ठाज्ञानोपदेशः	२०	५१४	५१४
कृतिज्ञानोपदेशः	२१	५१५	५१५
सुखज्ञानोपदेशः	२२	५१५	५१५
भूमाज्ञानोपदेशः	२३	५१६	५१६
स्वप्निन् प्रतिष्ठितत्वोपदेशः	२४	५१७	५२१
सर्वत्र य एवेत्युपदेशः	२५	५२१	५२४
एवंविदः अज्ञानोपदेशः.....	२६	५२४	५२८

अष्टाष्टमाध्यायः ।

दहरमुण्डरीके मष्टोपासनं	१	५२८	५४०
दहरमष्टोपासनफलं	२	५४१	५४२
असत्यादिहितसतोपासन नामाष्टोपा- सनम्	३	५४३	५४८
सोऽगुणसामोपासना	४	५४०	५४३

अध्यायः	श्रुतिप्रमाणं	स्मृत्युक्तं
यथादौ ब्रह्मधर्मोदयः	५	५५४
हृदयनाडीसूत्र्यं रश्मिपथोपासना	६	५६३
रश्मिविरोधनयोः प्रजापतिसंज्ञाश्रमनं ..	७	५७१
रश्मिविरोधनयोर्वदशरावे आत्मदर्शनं	८	५७६
रश्मस्य पुनरागमनं	९	५८६
रश्माय सप्तपुरुषोपदेशः	१०	५८९
सप्तपुरुषोपदेशः	११	५९५
सत्यशरीराद्युपदेशः	१२	५९७
समासाद्युपदेशः	१३	६०२
कारणत्वेनाकाशाख्यब्रह्मोपदेशः	१४	६०३
मरुत्परागतब्रह्मोपदेशः	१५	६०५

समाप्ता सूची ।